Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2026

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЄЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, помічник ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка **(головний редактор)**;

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України **(заступник головного редактора)**;

ВЕЛИКАНОВА Марина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЗАЯЦЬ Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії, історії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЛАВРИК Галина Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

Енріко АЛЬБАНЕЗІ (Enrico ALBANESI), доктор філософії (PhD), доцент, доцент конституційного та публічного права, кафедри права Університету Генуї (м. Генуя, Італія);

П'єр Паоло ПАУЛЕЗУ (Pier Paolo PAULESU), доктор філософії (PhD), професор, професор кафедри публічного, міжнародного та права Європейського Союзу Університету Падуї (м. Падуя, Італія).

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України
20 травня 2026 р., протокол №5

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення
(Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,
ідентифікатор медіа: R30-03473)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України
(вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19).

Періодичність видання: 6 разів на рік.
Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності D8 – Право

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України, 2026

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Колодій А.М., Лапко А.Г., Хальота А.І.
ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ – УЧАСНИК ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....9

Маслова А.Б.
ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ДОКТРИНАЛЬНА МОДЕЛЬ БАЛАНСУ СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКУ.....20

Міловська Н.В.
ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ КОДИФІКАЦІЇ У ВПОРЯДУВАННІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....28

Петер Г.Г.
РЕЦЕПЦІЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....35

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Кузнєцова Н.С.
ОНОВЛЕНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: ВІЗІЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....43

Кот О.О.
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ ТА В ОНОВЛЕНОМУ ЦК УКРАЇНИ.....52

Вінник О.М.
МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННИХ ЗАГРОЗ ТА ЦИФРОВИХ РИЗИКІВ.....59

Якубівський І.Є., Гуцуляк В.К.
ОНОВЛЕННЯ НОРМ ПРО ОБ'ЄКТИ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....67

Кохановська О.В.
ТРАДИЦІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ І ДИСКУСІЇ У РЕГУЛЮВАННІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В ОНОВЛЕНІЙ КНИЗІ ДРУГІЙ ЦК УКРАЇНИ.....74

Трубаков Є.О.
ДОВІРА У ФІДУЦІАРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: РУДИМЕНТ ЧИ КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА.....86

Шевчишин О.І., Шевчишин М.І.
ЗАХИСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПРАВ НА ТЕХНОЛОГІЇ, СТВОРЕНІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ.....94

Алмаші І.М.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....104

Гриняк А.Б.
ЗАГАЛЬНІ ПРИПИСИ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ОГЛЯД НОВЕЛ ПРОЕКТУ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....113

Карнаух В.С.
ІНСТИТУТ ЗАПЕВНЕНЬ ЩОДО ДОГОВОРУ В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА В АНГЛІЙСЬКОМУ ПРАВІ ТА НАСЛІДКИ ЗАПОЗИЧЕННЯ.....119

Синєгубов О.В.
СПІВВІДНОШЕННЯ «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» ТА ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ ТА ВЕРХОВНОГО СУДУ.....127

Федорченко Н.В., Простибоженко О.С.
РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ПОДРУЖЖЯ НА СПІЛЬНЕ МАЙНО У ДЕРЖАВАХ ЄС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....143

Великанова М.М.
«ПРАВО СПАДКОВЕ» У ПРОЄКТІ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (КОДЕКСУ ПРАВА ПРИВАТНОГО): ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ.....149

Костюченко О.Є.
СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ПРАВА НА ПРАЦЮ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....156

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Борденюк В.І.
ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....165

Гусар О.А.
ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ НА ІНСТИТУЦІЙНУ СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ.....174

Іванцова З.А.
ЦИФРОВИЙ ВИМІР ПРАВ ЛЮДИНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБ'ЄКТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАХИСТУ (ВІД ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДО КОГНІТИВНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИ).....182

Костицький М.В., Кушакова-Костицька Н. В.
КОНСТИТУЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО УЧАСНИКИ.....188

Кривицький Ю.В.
КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ПРАВОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ.....196

Монаєнко А.О.
ОПОДАТКУВАННЯ ПДВ ОПЕРАЦІЙ З ПЕРЕДАЧІ КОМПАНІЄЮ ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОСТІ В РАХУНОК ПОГАШЕННЯ БОРГУ ПЕРЕД ЇЇ ЗАСНОВНИКОМ ЗА ПОДАТКОВИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ТА ПРАВОМ ЄС.....205

Токунова А.В., Рошканюк В.М., Бай О.С.
ПРОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ БІЗНЕСУ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ У ПОЛІТИКАХ ТА ПРАКТИЦІ ЗОВНІШНІХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....213

Яшарова М.М.
БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ І ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....219

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Шакун В.І., Кузнецов В.В.
МОМЕНТ ЗАКІНЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-КАРАНОЇ КОНТРАБАНДИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....226

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

Синчанський С.О.
ВІД «ВЛАСНИКА ВІДХОДІВ» ДО «УТРИМУВАЧА ВІДХОДІВ»: КРИТИКА ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ»..... 236

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Pretelli Ilaria, Ostrovska B.V.
THE ROLE OF INDEPENDENT LEGAL RESEARCH IN THE SERVICE OF SUSTAINABILITY: FROM SWISS EXPERTISE TO STRATEGIC GUIDELINES FOR UKRAINIAN LAWMAKING..... 243

Слободянюк П.Л.
ШОТЛАНДСЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ ЗА СЕБЕ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ПРАВОСУДДЯ..... 255

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Бакун С.С.
ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ПОСЛУГ ДОБРОВІЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ЗДОРОВ'Я НА ВИПАДОК ХВОРОБИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ..... 265

Василяко Р.О.
ПАТЕНТУВАННЯ ЯК СПОСІБ ОХОРОНИ БІОТЕХНОЛОГІЧНИХ ВИНАХОДІВ..... 272

Деркач І.М.
СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДСТАВ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ..... 278

Зимненко Є.В.
МЕЖІ СВОБОДИ КОНКУРСНОГО КЕРУЮЧОГО ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ МАЙНА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АНГЛІЇ..... 285

Логойда Т.В.
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ..... 296

Турчин Д.М.
СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНИХ ТА ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС..... 303

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY, CURRENT PROBLEMS OF RULE-MAKING

Kolodiy Anatolii, Lapko Anatolii, Khalota Andrii
THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE – A PARTICIPANT IN LAWMAKING ACTIVITIES.....9

Maslova Anna
RESPONSIBLE HUMAN-CENTEREDNESS AS A DOCTRINAL MODEL FOR BALANCING FREEDOM AND DUTY.....20

Milovska Nadiia
THE IMPORTANCE AND ROLE OF CODIFICATION IN ORDERING THE LEGISLATION OF UKRAINE.....28

Peter Herman
ADOPTION OF LEGAL APPROACHES TO THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN UKRAINE'S JUDICIAL SYSTEM.....35

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Kuznietsova Nataliia
THE UPDATED CIVIL CODE OF UKRAINE: A VISION FOR SOCIETY AND THE LEGAL SYSTEM.....43

Kot Oleksii
GENERAL PRINCIPLES OF PRIVATE LAW IN EUROPEAN LAW AND IN THE UPDATED CIVIL CODE OF UKRAINE.....52

Vinnyk Oksana
MODERNIZATION OF PRIVATE LAW REGULATION IN THE CONTEXT OF MILITARY THREATS AND DIGITAL RISKS.....59

Yakubivskyi Ihor, Hutsuliak Volodymyr
UPDATE OF NORMS ON OBJECTS OF PRIVATE RELATIONS IN THE CONDITIONS OF RECODIFICATION OF CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE.....67

Kokhanovska Olena
TRADITIONS, TRENDS AND DISCUSSIONS IN THE REGULATION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN THE UPDATED BOOK SECOND OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE.....74

Trubakov Yevhen
TRUST IN FIDUCIARY RELATIONSHIPS: VESTIGE OR CONCEPTUAL CORE.....86

Shevchyshyn Oksana, Shevchyshyn Mariia
PROTECTION OF INTELLECTUAL RIGHTS ON TECHNOLOGIES CREATED BY MILITARY SERVANTS.....94

Almashi Iryna
ENSURING THE RIGHT OF BUSINESS ENTITIES TO COMMERCIAL SECRETS: SPECIFIC ASPECTS OF LEGAL REGULATION.....104

Hryniak Andrii
GENERAL PROVISIONS ON OBLIGATIONS: AN OVERVIEW OF THE NOVELTIES OF THE DRAFT CIVIL CODE OF UKRAINE.....113

Karnaukh Vadym
THE INSTITUTION OF REPRESENTATIONS REGARDING THE CONTRACT IN UKRAINIAN CIVIL LEGISLATION: THE GENESIS IN ENGLISH LAW AND THE CONSEQUENCES OF ADOPTION.....119

Syniehubov Oleh
THE RELATIONSHIP BETWEEN "THE BEST INTERESTS OF THE CHILD" AND THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN THE PRACTICE OF THE ECTHR AND THE SUPREME COURT.....127

Fedorchenko Nataliia, Prostybozhenko Oleh
REGULATION OF THE SPOUSES' RIGHT TO JOINT PROPERTY IN EU STATES: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....143

Velykanova Maryna
"SUCCESSION LAW" IN THE DRAFT UPDATED CIVIL CODE OF UKRAINE (CODE OF PRIVATE LAW): A RESPONSE TO MODERN CHALLENGES.....149

Kostiuchenko Olena
THE SOCIAL NATURE OF THE RIGHT TO WORK IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL UNDERSTANDING AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....156

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Bordeniuk Vasyl
MILITARY ADMINISTRATIONS IN THE MECHANISM FOR ENSURING THE SUSTAINABILITY OF PUBLIC ADMINISTRATION UNDER MARTIAL LAW.....165

Husar Olha
THE IMPACT OF THE DIGITALIZATION OF ADMINISTRATIVE SERVICES ON THE INSTITUTIONAL CAPACITY OF GOVERNMENT AGENCIES.....174

Ivantsova Zoia
THE DIGITAL DIMENSION OF HUMAN RIGHTS: TRANSFORMATION OF THE OBJECT OF CONSTITUTIONAL PROTECTION (FROM PERSONAL DATA TO THE COGNITIVE SPACE OF THE INDIVIDUAL).....182

Kostytskyi Mykhailo, Kushakova-Kostytska Nataliia
THE CONSTITUTION-MAKING PROCESS AND ITS PARTICIPANTS.....188

Kryvytskyi Yurii
CONSTITUTIONAL REFORM IN THE SYSTEM OF SOCIAL AND LEGAL TRANSFORMATIONS.....196

Monaienko Anton
VAT TAXATION OF TRANSACTIONS ON THE TRANSFER OF A REAL ESTATE OBJECT BY A COMPANY TO REPAY A DEBT TO ITS FOUNDER UNDER THE TAX CODE OF UKRAINE AND EU LAW.....205

Tokunova Anastasiia, Roshkanyuk Vadym, Bai Oleksandr
PROMOTING THE BUSINESS AND HUMAN RIGHTS CONCEPT IN THE POLICIES AND PRACTICES OF THE EUROPEAN UNION'S EXTERNAL RELATIONS.....213

Yasharova Mariia
BALANCING SECURITY AND HUMAN RIGHTS DURING WARTIME: CONTEMPORARY CHALLENGES AND LEGAL MECHANISMS OF PROTECTION.....219

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Shakun Vasyl, Kuznetsov Vitalii
THE MOMENT OF COMPLETION OF CRIMINALLY PUNISHABLE SMUGGLING: ISSUES OF LEGAL QUALIFICATION.....226

TOPICAL ISSUES OF LAND LAW

Synchanskyy Stanislav
FROM "WASTE OWNER" TO "WASTE HOLDER": CRITICISM OF THE TERMINOLOGY OF THE LAW OF UKRAINE "ON WASTE MANAGEMENT"....236

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT

Pretelli Ilaria, Ostrovska Bohdana
THE ROLE OF INDEPENDENT LEGAL RESEARCH IN THE SERVICE OF SUSTAINABILITY: FROM SWISS EXPERTISE TO STRATEGIC GUIDELINES FOR UKRAINIAN LAWMAKING....243

Slobodianiuk Pavlo
THE SCOTTISH EXPERIENCE OF FIGHTING FOR ONESELF IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF JUSTICE INSTITUTIONS....255

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Bakun Serhii
CONSUMER RIGHTS PROTECTION IN VOLUNTARY HEALTH INSURANCE AGAINST ILLNESS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS....265

Vasyliako Roman
PATENTING AS A METHOD OF PROTECTION OF BIOTECHNOLOGICAL INVENTIONS....272

Derkach Ihor
THE RELATIONSHIP BETWEEN GENERAL AND SPECIAL GROUNDS FOR COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY ILLEGAL DECISIONS, ACTIONS OR INSECURITY OF THE PROSECUTOR'S OFFICE....278

Zymnenko Yevhenii
LIMITS OF FREEDOM OF THE COMPETITION MANAGER DURING THE SALE OF PROPERTY UNDER THE LAW OF ENGLAND....285

Logoyda Tetiana
CRIMINAL LAW SUPPORT OF STATE PROTECTION: CONCEPT AND CONTENT....296

Turchyn Dmytro
THE SYSTEM OF PUBLIC AND DEFENSE PROCUREMENT ENTITIES, THEIR FUNCTIONS AND ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS....303

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 340.134:342
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.1

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ – УЧАСНИК ПРАВОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Колодій Анатолій Миколайович,
orcid.org/0000-0002-6647-700X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Лапко Анатолій Григорович,
orcid.org/0009-0007-7044-0078
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Хальота Андрій Іванович,
orcid.org/0000-0001-8505-0055
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено комплексному аналізу правового статусу Верховної Ради України як ключового учасника правотворчої діяльності в сучасній правовій системі держави. Особливу увагу зосереджено на дослідженні місця парламенту в системі суб'єктів правотворення з урахуванням положень Конституції України, Регламенту Верховної Ради України, а також новел, запроваджених Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. У роботі обґрунтовано, що Верховна Рада України виступає не лише єдиним органом законодавчої влади, а й суб'єктом правотворчої діяльності, правотворчої ініціативи та інституційним центром забезпечення правотворчого процесу.

Проаналізовано правову природу та зміст правотворчих повноважень парламенту, визначено особливості їх реалізації на різних стадіях правотворчого процесу. Розкрито роль народних депутатів України, парламентських комітетів, тимчасових спеціальних і слідчих комісій Верховної Ради України у підготовці та опрацюванні законопроектів. Окрему увагу приділено діяльності Апарату Верховної Ради України та Дослідницької служби Верховної Ради України як суб'єктів організаційного, науково-аналітичного та експертного забезпечення правотворчості.

У статті здійснено класифікацію актів Верховної Ради України та визначено їх юридичну природу, зокрема законів про внесення змін до Конституції України, декларацій, кодексів, основ законодавства, законів, постанов, резолюцій, звернень і заяв. Акцентовано увагу на значенні практики Конституційного Суду України для формування доктринальних підходів до розуміння правотворчої діяльності парламенту.

Обґрунтовано, що підвищення ефективності правотворчої діяльності Верховної Ради України є необхідною умовою забезпечення якості законодавства, стабільності правової системи та реалізації європейського інтеграційного курсу України. Зроблено висновок про системоутворюючу роль парламенту у формуванні правової політики держави та необхідність подальшого наукового осмислення його правотворчої функції в умовах сучасних трансформацій.

Ключові слова: *Верховна Рада України, правотворча діяльність, законодавча влада, суб'єкти правотворення, законодавча ініціатива, нормативно-правовий акт, правова система, парламент, законодавчий процес, правотворче забезпечення.*

Kolodiy Anatolii, Lapko Anatolii, Khalota Andrii. The Verkhovna Rada of Ukraine – a participant in lawmaking activities

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal status of the Verkhovna Rada of Ukraine as a key participant in law-making activity in the modern legal system of the state. Particular attention is focused on the study of the place of the parliament in the system of law-making subjects, taking into account the provisions of the Constitution of Ukraine, the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as the novelties introduced by the Law of Ukraine "On Law-Making Activity" dated August 24, 2023 No. 3354-IX. The paper substantiates that the Verkhovna Rada of Ukraine acts not only as the sole body of legislative power, but also as a subject of law-making activity, law-making initiative and an institutional center for ensuring the law-making process.

The legal nature and content of the law-making powers of the parliament are analyzed, the features of their implementation at different stages of the law-making process are determined. The role of people's deputies of Ukraine, parliamentary committees, temporary special and investigative commissions of the Verkhovna Rada of Ukraine in the preparation and processing of draft laws is revealed. Special attention is paid to the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine as subjects of organizational, scientific-analytical and expert support of lawmaking.

The article classifies the acts of the Verkhovna Rada of Ukraine and determines their legal nature, in particular, laws on amendments to the Constitution of Ukraine, declarations, codes, bases of legislation, laws, decrees, resolutions, appeals and statements. Attention is focused on the importance of the practice of the Constitutional Court of Ukraine for the formation of doctrinal approaches to understanding the lawmaking activity of the parliament.

It is substantiated that increasing the efficiency of the lawmaking activity of the Verkhovna Rada of Ukraine is a necessary condition for ensuring the quality of legislation, the stability of the legal system and the implementation of Ukraine's European integration course. A conclusion is drawn about the system-forming role of the parliament in the formation of the state's legal policy and the need for further scientific understanding of its lawmaking function in the conditions of modern transformations.

Key words: *Verkhovna Rada of Ukraine, law-making activity, legislative power, subjects of law-making, legislative initiative, regulatory legal act, legal system, parliament, legislative process, law-making support.*

Сучасний період державотворення в Україні характеризується активною трансформацією правової системи, що обумовлено як внутрішніми викликами демократичного розвитку, так і зовнішніми зобов'язаннями в контексті європейської інтеграції. Важливе місце в цьому процесі займає діяльність Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади, що здійснює нормотворчу функцію, спрямовану на формування якісної, стабільної та узгодженої системи нормативно-правових актів. У зв'язку з цим зростає потреба у поглибленому науковому осмисленні ролі парламенту в правотворчій системі держави, особливо в умовах оновлення законодавчої бази, зокрема у зв'язку з прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX.

Постановка проблеми. Попри усталені теоретичні положення щодо статусу Верховної Ради України як законодавчого органу, на практиці існує низка проблемних аспектів, пов'язаних із розмежуванням понять «правотворча діяльність», «законодавча ініціатива», «правотворче забезпечення» та з механізмами реаліза-

ції правотворчої компетенції парламенту. У контексті оновленого законодавчого регулювання виникає необхідність у системному аналізі функціональних, процедурних та інституційних особливостей участі Верховної Ради України у правотворчій діяльності.

Мета дослідження. Метою цього наукового дослідження є комплексний аналіз правового статусу Верховної Ради України як учасника правотворчої діяльності, з урахуванням її багаторівневої структури, повноважень, форм реалізації законодавчої функції, взаємодії з іншими суб'єктами правотворення та нових підходів, закріплених у чинному законодавстві.

Стан наукової розробленості проблеми. Теоретико-правові засади правотворчої діяльності Верховної Ради України були предметом наукової уваги таких вітчизняних дослідників, як В. Шуміло, О. Скакун, О. Костюченко, С. Гончаренко, В. Буткевич, М. Козюбра, В. Риндюк, Д. Лук'янець, Н. Міловська. Окремі питання законодавчої техніки, якості нормотворення, правової експертизи та ролі парламенту в законотворчому процесі досліджувались у працях В. Теремецького, Enrico Albanesi та інших. Проте більшість праць були підготовлені до прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», що зумовлює необхідність оновленого наукового переосмислення ролі парламенту з урахуванням сучасних змін нормативної бази.

Таким чином, аналіз правового статусу Верховної Ради України як учасника правотворчої діяльності є не лише актуальним з науково-теоретичного погляду, але й важливим у практичному вимірі – для вдосконалення законодавчого процесу, підвищення якості нормативно-правових актів та забезпечення сталого розвитку правової держави.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, хотілося б зазначити, що «Верховна Рада України є в Україні парламентом, що, згідно із ст. 75 Конституції України, виступає єдиним органом законодавчої влади.

Чинна Конституція України закріпила якісно нову організацію державної влади. Верховна Рада України остаточно втратила колишній статус найвищого органу державної влади та вперше набула основних рис парламенту України – єдиного, загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України» [1, с. 63–68]. Отже, Верховна Рада України відповідно до Розділу IV Конституції України та нашими переконаннями – це загальнодержавний, представницький, виборний, колегіальний, постійно діючий, однопалатний, єдиний орган законодавчої влади в Україні.

Частина перша статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX угруповує усіх учасників правотворчої діяльності на: «… 1) суб'єктів правотворчої діяльності; 2) суб'єктів правотворчої ініціативи; 3) суб'єктів забезпечення правотворчої діяльності; 4) заінтересованих осіб. Аналіз зазначеної статті переконує, що Верховна Рада України визнається: суб'єктом правотворчої діяльності; 2) суб'єктом правотворчої ініціативи; 3) органом, при якому функціонують суб'єкти забезпечення правотворчої діяльності [2].

Отже, пункт 2 частини другої статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX визнає Верховну Раду України суб'єктом правотворчої діяльності [2]. Правотворча діяльність Верховної Ради України, як суб'єкта правотворчої діяльності регламентується не тільки вищезгаданим законом, але й Конституцією України, у статті 91 якої передбачено, що «Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією» [3] та статтею 92 Конституції України, яка встановлює, які сфери суспільних відносин виключно законами визначаються (частина перша цієї статті), які виключно законом встановлюються (частина друга цієї статті), які законом оголошуються (частина третя цієї статті) [3]. Правотворча діяльність Верховної Ради України, як суб'єкта правотворчої діяльності деталізується Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI.

Цей Закон України, у частині другій статті 46, встановлює, що актами Верховної Ради України є закони, постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви [4].

Досліджуючи питання статусу Верховної Ради України, як суб'єкта правотворчої діяльності, доречно звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002, у якому зазначено «Проте учасниками законодавчого процесу на його відповідній стадії, а отже, учасниками законотворчості, є визначені в частині першій статті 93 Конституції України суб'єкти права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України – зокрема Президент України і Кабінет Міністрів України.

Статтею 91 Конституції України кворуму, зокрема, для проведення голосування щодо прийняття Верховною Радою України законів, постанов та інших актів, не встановлено. Але зі змісту цієї статті випливає, що у відповідному голосуванні повинна взяти участь щонайменше більшість від конституційного складу Верховної Ради України, крім випадків, коли інша більшість передбачена самою Конституцією України» [5].

А також є сенс звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 84, пункту 34 частини першої статті 85, частини першої статті 86, статті 91 Конституції України, частин другої, третьої, четвертої статті 15 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про направлення запиту до Президента України)» від 14 жовтня 2003 року № 16-рп/2003, у якому Конституційний Суд України офіційно тлумачить, що «Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні і здійснює повноваження, визначені Конституцією України. На реалізацію своїх повноважень вона ухвалює рішення. Прийняття рішень Верховною Радою України здійснюється виключно на її пленарних засіданнях і являє собою процес формування та вираження волі парламенту України. Рішення Верховної Ради України є результатом її волевиявлення і ухвалюються на колегіальній основі. Волевиявлення Верховної Ради України з питань, віднесених до її відання, реалізується шляхом голосування народних депутатів України. Отже, під терміном «рішення» Верховної Ради України, який вживається в частині другій статті 84 Конституції України, треба розуміти результати волевиявлення парламенту України з питань, віднесених до його компетенції. У Конституції України, крім терміна «рішення» Верховної Ради України, вживається термін «акти». Аналіз положень Основного Закону України дає підстави вважати, що під цим терміном необхідно розуміти документи Верховної Ради України, в яких закріплюється волевиявлення парламенту України з питань, віднесених до його компетенції. Акти приймаються Верховною Радою України визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України. Шляхом прийняття актів набувають офіційного характеру результати волевиявлення Верховної Ради України, тобто її рішення. Юридичними формами актів Верховної Ради України насамперед є закони і постанови. Таким чином, під терміном «акти», який вживається у статті 91 Конституції України, треба розуміти рішення Верховної Ради України з питань, віднесених до її компетенції, тобто документи, що приймаються визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України у формі законів, постанов тощо. З положень частини другої статті 84, статті 91 Конституції України випливає, що терміни «рішення» і «акти» Верховної Ради України – це взаємозв'язані правові категорії, які співвідносяться між собою як зміст і форма» [6].

Частина третя статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX визнає Верховну Раду України суб'єктом правотворчої ініціативи, адже в ній стверджується «Суб'єктом правотворчої ініціативи є орган державної влади, інший державний орган, його посадова особа, інший

уповноважений суб'єкт, який відповідно до Конституції України та (або) закону чи прийнятого відповідно до них іншого нормативно-правового акта має право вносити на розгляд суб'єкта правотворчої діяльності проект нормативно-правового акта для його прийняття (видання) в порядку, встановленому законом» [2]. Беззаперечно, що Верховна Рада України є органом державної законодавчої влади.

На підтвердження зазначеного в уже цитованому Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002 передбачено «Отже, за смислом Конституції України Верховна Рада України як представницький орган державної влади – парламент – є єдиним органом законодавчої влади, який має колегіальний характер і складається з чотирьохсот п'ятдесяти народних депутатів України, обраних строком на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, і є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Повноваження Верховної Ради України здійснюються спільною діяльністю народних депутатів України на засіданнях Верховної Ради України під час її сесій» [5].

Саме у зв'язку із визнанням Верховної Ради України суб'єктом правотворчої ініціативи частина перша статті 93 Конституції України врегульовує, що «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України» [3]. А частини перша – п'ята статті 89 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI деталізують зазначені конституційні положення передбачаючи, що: «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді належить Президенту України, народним депутатам, Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України має виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України. Проект закону про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України вносить Президент України або Кабінет Міністрів України. Проекти резолюцій, декларацій, звернень, заяв вносять народні депутати. Право законодавчої ініціативи здійснюється шляхом внесення до Верховної Ради: 1) проектів законів, постанов; 2) проектів інших актів Верховної Ради; 3) пропозицій до законопроектів; 4) поправок до законопроектів» [4].

Отже, право законодавчої ініціативи – це право на подання до Верховної Ради України на обов'язковий розгляд нею проектів законів, постанов, проектів інших актів Верховної Ради України, пропозицій до законопроектів, поправок до законопроектів. Цим правом наділяються:

1. Президент України, відповідно до Розділу V Конституції України – це загальнодержавний, представницький, виборний, одноособовий, постійно діючий глава держави, що виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору [3].

2. Народні депутати України, відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 року № 2790-XII «Народний депутат України (далі – народний депутат) є обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник Українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України» [7]. А згідно із пунктом 4 частини першої статті 11 цього Закону «Народний депутат на пленарному засіданні Верховної Ради України має право у порядку, передбаченому Законом України «Про Регламент Верховної Ради України», виступати із законодавчою ініціативою у Верховній Раді України» [7]. Тобто, народні депутати можуть реалізовувати право законодавчої

ініціативи одноосібно, у складі колективів народних депутатів, комісій та комітетів. Принагідно зауважимо, що згідно частини другої статті 1 Закону України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України» від 19 грудня 2019 року № 400-IX «Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України (далі – спеціальна комісія) – колегіальний тимчасовий орган Верховної Ради України, що створюється з числа народних депутатів України для підготовки і попереднього розгляду питань, а також для підготовки і доопрацювання проектів законів та інших актів Верховної Ради України на правах головного комітету, якщо предмет правового регулювання таких проектів не належить до предметів відання комітетів, утворених Верховною Радою України, крім випадку прийняття Верховною Радою України рішення про створення спеціальної комісії з правами головного комітету для продовження роботи над законопроектом про внесення змін до Конституції України» [8]. А відповідно до частини першої статті 1 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР «Комітет Верховної Ради України (далі – комітет) – орган Верховної Ради України, який утворюється з числа народних депутатів України для здійснення за окремими напрямами законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, виконання контрольних функцій» [9]. До того ж, є сенс зауважити, що частина перша статті 12 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР регламентує, що законопроектна функція комітетів полягає в: 1) розробці проектів законів, інших актів Верховної Ради України; 2) попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, внесених суб'єктами законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України; 3) доопрацюванні за дорученням Верховної Ради України окремих законопроектів за наслідками розгляду їх у першому та наступних читаннях (за винятком прийнятих Верховною Радою України актів у цілому); 4) попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо проектів загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, а також наданні згоди на обов'язковість чи денонсацію міжнародних договорів України; 5) узагальненні зауважень і пропозицій, що надійшли до законопроектів; 6) внесенні пропозицій щодо перспективного планування законопроектної роботи [9].

3. Кабінет Міністрів України, відповідно до Розділу VI Конституції України – це загальнодержавний, призначуваний, колегіальний, постійно діючий, вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України, що у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України [3]. До того ж, стаття 1 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року № 794-VII врегульовує, що Кабінет Міністрів України (Уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. А частина перша та друга статті 27 цього Закону, що «Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України вносить проекти законів на розгляд Верховної Ради України відповідно до вимог Регламенту Верховної Ради України» [10].

Частина четверта статті 4 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX проголошує, що «Суб'єктами забезпечення

правотворчої діяльності для цілей цього Закону є допоміжні органи суб'єктів правотворчої діяльності та особи, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу» [2].

Таким чином, допоміжним органом Верховної Ради України – суб'єкта правотворчої діяльності є: Апарат Верховної Ради України, статус якого врегульовано Положенням про Апарат Верховної Ради України, затвердженим Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 року № 769 (в редакції розпорядження Голови Верховної Ради України № 734 від 20 листопада 2014 року) [11], а до осіб, які виконують завдання наукового, юридичного, експертного, консультативного, технічного та інших видів забезпечення правотворчого процесу у Верховній Раді України належать: Керівник Апарату Верховної Ради України, його перший заступник та заступник, керівники структурних підрозділів Апарату, їх заступники, інші працівники Апарату [11].

Допоміжним органом Верховної Ради України – суб'єкта правотворчої діяльності є Дослідницька служба Верховної Ради України, яка згідно до Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України, затвердженим Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 року № 438 у редакції Розпорядження Голови Верховної Ради України від 03 травня 2024 року № 420 «… є установою, що здійснює науково-дослідницьке та інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України, депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді України» [12].

Дослідницька служба Верховної Ради України відповідно до підпунктів 6, 7 та 8 пункту 10 зазначеного Положення: «6) здійснює правовий моніторинг реалізації прийнятого законодавчого акта за зверненням комітету Верховної Ради України; 7) бере консультативну участь у процесі розроблення проектів законів України із найважливіших питань розвитку суспільства та держави, а також проекту Плану законопроектної роботи Верховної Ради України, здійснює правовий моніторинг його реалізації за зверненням Голови Верховної Ради України, комітету Верховної Ради України; 8) здійснює експрес-аналіз ризиків законопроектів, зареєстрованих у Верховній Раді України, за зверненням Голови Верховної Ради України, комітету Верховної Ради України» [12].

Верховна Рада України, як суб'єкт правотворчої діяльності може приймати наступні нормативно-правові акти:

1. Закони про внесення змін до Конституції України ґрунтуючись на пункті 1 частини першої статті 85 Конституції України, яка передбачає, що до повноважень Верховної Ради України належить «внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції» [3]. Загалом, закон про внесення змін до Конституції України – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, прийнятий Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією та законом України порядку, що вносить зміни сутнісного, змістовного та/або формального характеру до окремого структурного елементу Основного Закону України.

Варто, напевно, пригадати, що Верховна Рада України прийняла цілу низку зазначених Законів України, а саме: «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [13]; «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 1 лютого 2011 року, № 2952-VI [14]; «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» від 19 вересня 2013 року № 586-VII [15]; «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII [16]; «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року, № 1401-VIII [17]; «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України

в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII [18]; «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 3 вересня 2019 року № 27-IX, що набув чинності з 1 січня 2020 року [19].

2. Декларації – це нормативно-правові, інколи політико-правові, акти прийняті Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією та законом України порядку, що проголошує найбільш загальні правила поведінки у найважливіших сферах суспільних відносин. Наприклад, «Декларація про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 року № 55-XII [20], «Декларація прав національностей України» від 1 листопада 1991 року № 1771-XII [21].

3. Основи законодавства – «… кодифікаційний акт, яким встановлюються основні загальні положення і принципи правового регулювання у відповідній сфері суспільних відносин» [22, с. 340-341]. Наприклад, «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР [23].

4. Кодекси. Частина перша статті 11 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX регламентує, що «Кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання» [2]. У юридичній доктрині стверджують, що «Кодекс – це єдиний, зведений, внутрішньо узгоджений закон, прийнятий парламентом або народом на всеукраїнському референдумі, який на основі загальних принципів регулює певну сферу суспільних відносин» [24, с. 266].

5. Закони. Базуючись на пункті 3 частини першої статті 85 Конституції України, яка передбачає, що до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів [3], частина перша статті 10 Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX закріплює, що «Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією України та законом порядку, що регулює найбільш важливі суспільні відносини» [2]. Закон приймається у формі: 1) кодексу України; 2) закону України (первинного закону); 3) закону України про внесення змін до кодексу, первинного закону; 4) закону України про надання згоди Верховною Радою України на обов'язковість або денонсацію міжнародного договору України; 5) закону України про затвердження; 6) закону про схвалення чи затвердження нормативно-правових актів інших органів у визначених Конституцією України випадках [2].

6. Постанови – це нормативно-правові або індивідуально-владні акти, що приймаються з конкретних питань більшістю від конституційного складу з метою здійснення установчої, організаційної, контрольної та інших функцій й підписуються Головою Верховної Ради України. Нормативно-правовою є Постанова Верховної Ради України «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII" від 22 лютого 2014 року № 750-VII [25]. Індивідуально-владними є постанови присвячені призначенню і звільненню відповідних посадових осіб, формуванню внутрішньопарламентських структур, тощо. Наприклад, Постанова Верховної Ради України «Про обрання Голови Верховної Ради України народного депутата України Стефанчука Руслана Олексійовича Головою Верховної Ради України, відкликавши його з посадим Першого заступника Голови Верховної Ради України» від 8 жовтня 2021 року № 1803-IX [26].

7. Резолюції – це, як правило, рішення або висновки парламенту з важливих питань, які часто мають рекомендаційний характер або фіксують позицію Верховної Ради України з певного питання, але в конкретних випадках, як-то «резолюція недовіри», є інструментом парламент-

ського контролю, що може мати юридичні наслідки, наприклад, призвести до відставки Уряду. Наприклад, Резолюція Верховної Ради України «Про недовіру Кабінетові Міністрів України» від 26 квітня 2001 року № 2393-III [27].

8. Звернення та заяви – «… акти ненормативного характеру, які містять заклики до парламентарів, інших вищих органів державної влади зарубіжних країн здійснити певні дії (або утриматися від здійснення певних дій) з метою підтримання миру, подальшого розвитку дво- багатосторонніх відносин, усунення джерел ускладнення міжнародного становища в цілому чи двосторонніх відносин» [28, с. 423]. Наприклад, «Звернення Верховної Ради України до Палати представників та Сенату Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо необхідності збереження та посилення лідерства Сполучених Штатів Америки у підтримці Українського народу у боротьбі проти збройної агресії російської федерації за мир, безпеку і свободу всього вільного світу», схвалене Постановою Верховної Ради України від 22 липня 2025 року № 4554-IX [29].

Беззаперечно, залишаються дискусійними питання про юридичну природу та можливих і реальних суб'єктів прийняття Конституції України [3], Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року [30] та Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року № 1431-XII, схваленого на всенародному референдумі 1 грудня 1991 [31], але про ці нормативно-правові акти ми обов'язково викажемо власну думку у наступних публікаціях.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє нам зробити низку узагальнюючих висновків щодо місця та ролі Верховної Ради України у сучасному правотворчому процесі.

По-перше, Конституція України, Закон України «Про правотворчу діяльність» та інші нормативно-правові акти однозначно визначають Верховну Раду України як єдиний орган законодавчої влади, який водночас є суб'єктом правотворчої діяльності, суб'єктом правотворчої ініціативи та органом, при якому функціонують суб'єкти забезпечення правотворчого процесу. Такий комплексний статус обумовлює провідну роль парламенту в системі національного правотворення.

По-друге, структура і зміст правотворчої діяльності Верховної Ради України детально врегульовані не лише конституційними приписами, але й спеціальним законодавством – зокрема, Регламентом Верховної Ради України, законами України «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України» тощо. Встановлені норми забезпечують інституційну спроможність парламенту ефективно реалізовувати законотворчу функцію.

По-третє, важливою складовою парламентської правотворчості є діяльність допоміжних органів – зокрема, Апарату Верховної Ради України та Дослідницької служби Верховної Ради України, які забезпечують науково-аналітичне, правове й організаційне супроводження розробки законопроектів. Це свідчить про посилення ролі експертного потенціалу у процесі вироблення якісного законодавства.

По-четверте, Верховна Рада України формує змістовну та формальну структуру національного правового поля через прийняття різноманітних актів – законів про внесення змін до Конституції України, декларацій, кодексів, основ законодавства, законів, постанов, резолюцій, звернень і заяв. Кожен із цих видів актів має визначене функціональне призначення та правову природу.

Таким чином, ми дійшли висновку, що Верховна Рада України виконує не лише формальну законотворчу функцію, а й виступає системним координатором правотворчої діяльності в державі. Її роль у формуванні правової політики, адаптації законодавства до європейських стандартів та забезпеченні стабільного нормативного середовища є ключовою для подальшого розвитку демократичної правової держави Україна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. 1072 с.

2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 93. Ст. 364.

3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14-15. № 16-17. Ст. 133.

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статей 75, 82, 84, 91, 104 Конституції України (щодо повноважності Верховної Ради України) від 17.10.2002 р. № 17-рп/2002 р. *Офіційний вісник України*. 2002. 15 листопада. № 44. Стор. 190. Ст. 2045. Код акта 23555/2002.

6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини другої статті 84, пункту 34 частини першої статті 85, частини першої статті 86, статті 91 Конституції України, частин другої, третьої, четвертої статті 15 Закону України «Про статус народного депутата України» (справа про направлення запиту до Президента України)» від 14.10.2003 р. № 16-рп/2003 р. *Офіційний вісник України*. 2003. 28 листопада. № 46. Стор. 13. Ст. 2388. Код акта 26808/2003.

7. Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992 р. № 2790-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.

8. Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України : Закон України від 19.12. 2019 р. № 400-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 27. Ст. 174.

9. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.05 1995 р. № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.

10. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222.

11. Про затвердження Положення про Апарат Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 25 серпня 2011 р. № 769 (в редакції розпорядження Голови Верховної Ради України № 734 від 20 листопада 2014 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/769/11-%D1%80%D0%B3#Text.

12. Положення про Дослідницьку службу Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11 серпня 2022 р. № 438 (у редакції Розпорядження Голови Верховної Ради України 03 травня 2024 р. № 420). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/438/22-%D1%80%D0%B3#Text

13. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 08.12.2004 р. № 2222-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 2. Ст. 44.

14. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 01.02.2011 р. № 2952-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 10. Ст. 68.

15. Про внесення змін до статті 98 Конституції України: Закон України від 19.09.2013 р. № 586-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 142.

16. Про відновлення дії окремих положень Конституції України : Закон України від 21.02.2014 р. № 742-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 143.

17. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06. 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

18. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації

Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

19. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України) : Закон України від 03.09.2019 р. № 27-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 38. Ст. 160.

20. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.

21. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 р. № 1771-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст. 799.

22. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 4: Н – П. 2002. 720 с.

23. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р. № 16/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 23. Ст. 121.

24. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

25. Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV, від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI, від 19 вересня 2013 р. № 586-VII : Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 р. № 750-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 11. Ст. 151.

26. Про обрання Голови Верховної Ради України народного депутата України Стефанчука Руслана Олексійовича Головою Верховної Ради України, відкликавши його з посадим Першого заступника Голови Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України від 08.10.2021 р. № 1803-IX. *Голос України*. 2021. 09 жовтня. № 193.

27. Про недовіру Кабінетові Міністрів України : Резолюція Верховної Ради України від 26.04.2001 р. № 2393-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 24. Ст. 129.

28. Скрипнюк О. В. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Скрипнюк. Київ: Ін Юре, 2020. 672 с.

29. Про Звернення Верховної Ради України до Палати представників та Сенату Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо необхідності збереження та посилення лідерства Сполучених Штатів Америки у підтримці Українського народу у боротьбі проти збройної агресії російської федерації за мир, безпеку і свободу всього вільного світу : Постанова Верховної Ради України від 22.07.2025 р. № 4554-IX. *Голос України*. 2025. 22 липня. № 143.

30. Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України : Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 08.06.1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 18. Ст. 133.

31. Литвин В. М. Акт проголошення незалежності України. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2003. 688 с.

Дата першого надходження статті до видання: 10.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 342.9:351
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.2

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ДОКТРИНАЛЬНА МОДЕЛЬ БАЛАНСУ СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКУ

Маслова Анна Борисівна,
orcid.org/0000-0002-4404-9792
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено доктринальне обґрунтування концепції відповідального людиноцентризму як еволюційного етапу розвитку людиноцентристської парадигми адміністративного права. Проаналізовано генезу людиноцентризму в контексті трансформації державоцентричної моделі публічного управління та виявлено методологічну неповноту класичного розуміння людиноцентризму, зосередженого переважно на пріоритеті прав і свобод особи. З'ясовано, що конституційна модель правового статусу особи має двоаспектний характер: поряд із системою прав закріплено систему публічно-правових обов'язків, що є нормативною передумовою реалізації свободи. Проаналізовано положення Конституції України та Закону України «Про адміністративну процедуру» у частині закріплення принципів добросовісності, пропорційності та недопустимості зловживання правом. Доведено, що зазначені норми формують нормативне підґрунтя для інтеграції свободи та відповідальності у публічно-правових відносинах.

Вперше сформульовано визначення «відповідального людиноцентризму» як доктринальної моделі балансу свободи та обов'язку, у межах якої права і свободи особи функціонують у системній єдності з її обов'язками та відповідальністю за реалізацію публічного інтересу. Подано структурну модель відповідального людиноцентризму та окреслено механізми її функціонування у сучасному публічному адмініструванні. Запропонована модель дозволяє подолати асиметрію свободи та обов'язку, інтегрувавши їх у єдину конструкцію адміністративно-правового статусу особи та забезпечивши баланс між приватним і публічним інтересами у сфері публічного адміністрування.

Ключові слова: *людино центризм, відповідальний людиноцентризм, публічна адміністрація, адміністративне право, баланс свободи та обов'язку, публічний інтерес, адміністративна процедура, конституційні обов'язки, принцип пропорційності.*

Maslova Anna. Responsible human-centeredness as a doctrinal model for balancing freedom and duty

This article provides a doctrinal justification for the concept of responsible human-centeredness as an evolutionary stage in the development of the human-centered paradigm of administrative law. The genesis of human-centeredness is analyzed in the context of the transformation of the state-centered model of public administration, and methodological shortcomings in the classical understanding of human-centeredness which focuses primarily on the priority of individual rights and freedoms are identified. It is established that the constitutional model of an individual's legal status is twofold: alongside the system of rights, a system of public-law obligations is enshrined, which serves as a normative prerequisite for the realization of freedom. The provisions of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" have been analyzed with regard to the enshrinement of the principles of good faith, proportionality, and the inadmissibility of abuse of rights. It has been demonstrated that these norms form the normative foundation for the integration of freedom and responsibility in public-law relations.

For the first time, the definition of "responsible human-centeredness" is formulated as a doctrinal model of the balance between freedom and duty, within which an individual's rights and freedoms function in systemic unity with their duties and responsibility for the realization

of the public interest. A structural model of responsible human-centeredness is presented, and the mechanisms of its functioning in modern public administration are outlined. The proposed model addresses the asymmetry between freedom and duty by integrating them into a unified framework of an individual's administrative and legal status and ensuring a balance between private and public interests in the field of public administration.

Key words: *human-centeredness, responsible human-centeredness, public administration, administrative law, balance of freedom and obligation, public interest, administrative procedure, constitutional duties, principle of proportionality.*

Модель публічного адміністрування в Україні розвивається під впливом сформованої людиноцентристської ідеології адміністративного права. Сучасна адміністративно-правова доктрина розглядає людиноцентризм як аксіологічний вектор розвитку галузі, що передбачає спрямування діяльності публічної адміністрації на забезпечення прав і законних інтересів особи, утвердження принципу верховенства права та сервісний характер державної діяльності. Водночас аналіз адміністративно-правових досліджень характеризується пріоритетністю розуміння людиноцентризму як концепції пріоритету прав особи, тоді як питання кореляції прав із обов'язками та відповідальністю особи залишається недостатньо дослідженим. Така методологічна асиметрія призводить до дисбалансу, коли права починають сприйматися як належна автономія, що відокремлена від обов'язків. Варто зазначити, що Конституція України поряд із правами закріплює і основні обов'язки, дотримання яких має фундаментальне значення для функціонування держави, особливо в умовах воєнного стану. З огляду на вищевикладене, постає питання, чи може людиноцентристська модель публічного адміністрування бути сталою без концептуального переосмислення взаємозв'язку прав, обов'язків і відповідальності особи. Ці роздуми привели автора до формування доктринальної моделі відповідального людиноцентризму.

Дослідження проблематики людиноцентризму в адміністративному праві та публічному адмініструванні впродовж останніх років активно розвивається як у доктринальному, так і в прикладному напрямах. У наукових працях підкреслюється, що людиноцентризм виступає не лише декларативною ідеєю, а й методологічною основою переосмислення призначення адміністративного права, його інститутів і категоріального апарату, що зумовлює переорієнтацію діяльності публічної адміністрації на забезпечення реалізації та захисту прав особи.

Важко переоцінити внесок у формування сучасної адміністративно-правової доктрини зробленний фундаторами галузі, як то Авер'яновим В. Б., Битяком Ю. П., Колпаковим В. К., у працях яких обґрунтовується парадигма адміністративного права, що характеризується переорієнтацією діяльності публічної адміністрації на забезпечення прав і законних інтересів особи, утвердження принципу верховенства права та сервісний характер державної діяльності [1–3]. У межах дослідження правової природи публічної адміністрації важливими є також праці Ю. І. Цвіркуна, який аналізує еволюцію підходів до державного управління та публічної адміністрації, підкреслюючи перехід від державоцентричної до людиноцентристської моделі публічного управління [4, с. 31–32; 4, с. 41–42].

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із аналізом категорії адміністративних зобов'язань та відповідальності як системоутворювальних елементів предмета адміністративного права. У цьому контексті підкреслюється роль відносин адміністративних зобов'язань у забезпеченні конституційного принципу відповідальності держави перед людиною та обмеженні діяльності публічної адміністрації законом [5, с. 30]. Такий підхід дозволяє розглядати людиноцентризм не лише через призму прав особи, а й у контексті взаємної відповідальності суб'єктів публічно-правових відносин.

Новою віхою розвитку людиноцентристської доктрини стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру», який фактично «матеріалізує» її у вигляді процедурних гарантій і стандартів адміністративної діяльності.

Прийняття цього закону закріпило гарантії участі особи у адміністративному провадженні, обов'язок здійснювати свої права добросовісно та не зловживати ними (ч. 3 ст. 10), а також принцип пропорційності, що вимагає забезпечення балансу між несприятливими наслідками для прав особи та цілями адміністративного акта (ч. 2 ст. 11) [6]. У наукових працях В. П. Тимощука закон «Про адміністративну процедуру» розглядається як важливий етап імплементації європейських стандартів належного адміністрування та розвитку процедурних гарантій у національному адміністративному праві [7].

У зарубіжній правовій доктрині проблематика балансу між правами особи та публічним інтересом розглядається у контексті принципу пропорційності та концепції належного врядування (good governance). З огляду на це, вартує уваги робота А. Барака, який розглядає принцип пропорційності як універсальний механізм забезпечення справедливого балансу між індивідуальними правами та публічними інтересами [8]. Аналогічні стандарти закріплені також у рекомендаціях Ради Європи щодо принципів належного адміністрування [9].

Сучасна наукова література фіксує вплив воєнного стану на зміст адміністративно-правового статусу суб'єктів, зокрема через посилення публічно-правових обов'язків та обмеження окремих прав у надзвичайних умовах. Так, у дослідженні Я. П. Павлович-Сенети та Ю. Р. Лозинського підкреслюється, що у період воєнного стану змінюється співвідношення прав, свобод та обов'язків приватних суб'єктів адміністративного права, а публічна влада несе підвищену відповідальність за забезпечення прав і свобод у таких умовах [10].

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що людиноцентристська доктрина в адміністративному праві належним чином розроблена у частині обґрунтування пріоритету прав і сервісної функції публічної адміністрації, а адміністративно-правовий статус особи ґрунтовно досліджений у вітчизняній адміністративно-правовій науці. Водночас зміна історичного, політичного та безпекового контексту функціонування держави зумовлює необхідність періодичної доктринальної ревізії його базових конструкцій, зокрема переосмислення співвідношення прав, обов'язків та відповідальності у структурі адміністративно-правового статусу особи. Саме ця методологічна асиметрія зумовлює потребу подальшої еволюції людиноцентристської доктрини адміністративного права. І підводить до формулювання концепції **відповідального людиноцентризму** як моделі балансу свободи та обов'язку у публічно-правових відносинах.

Метою статті є доктринальне обґрунтування концепції відповідального людиноцентризму як еволюційного етапу розвитку людиноцентристської парадигми адміністративного права та формування на її основі моделі балансу свободи і обов'язку в системі публічно-правових відносин шляхом інтеграції категорій прав, обов'язків і відповідальності у єдину конструкцію адміністративно-правового статусу особи.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуальному переосмисленні людиноцентристської парадигми адміністративного права через категорію відповідальності. У статті вперше обґрунтовано концепцію **відповідального людиноцентризму** як доктринальної моделі, у межах якої права і свободи особи функціонують у системній єдності з її публічно-правовими обов'язками та відповідальністю за реалізацію публічного інтересу. Запропонована модель дозволяє подолати асиметрію свободи та обов'язку, інтегрувавши їх у єдину конструкцію адміністративно-правового статусу особи та забезпечивши баланс між приватним і публічним інтересами у сфері публічного адміністрування.

Формування людиноцентристської доктрини адміністративного права стало закономірною реакцією на тривалий період домінування державоцентристського розуміння публічної влади, у межах якого адміністративне право розглядалося переважно як інструмент організації та забезпечення діяльності державного апарату. Така модель акцентувала увагу на владно-організуючому характері управління, залишаючи поза фокусом автономну цінність прав і свобод особи.

Переосмислення призначення адміністративного права відбувалося під впливом

конституційної трансформації української державності, закріпленої у положеннях статті 3 Конституції України [11], відповідно до якої людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини визначається головним обов'язком держави. Саме ця норма стала нормативною основою переорієнтації адміністративного права з інструменту державного управління на механізм забезпечення прав особи.

У сучасній адміністративно-правовій науці людиноцентризм розглядається не лише як ціннісна орієнтація діяльності держави, а й як методологічний принцип побудови системи публічного адміністрування. Дослідники підкреслюють, що людиноцентристська модель передбачає трансформацію адміністративного права з інструменту організації влади на механізм забезпечення прав і законних інтересів особи у взаємодії з публічною адміністрацією. Зокрема, Т. О. Коломоєць зазначає, що адміністративне право у сучасному розумінні виконує гарантійну функцію щодо реалізації прав людини у сфері публічного управління, тоді як В. К. Колпаков підкреслює еволюцію адміністративно-правових відносин від моделі владного підпорядкування до моделі публічного сервісу [12]. Аналіз наукових підходів свідчить, що у центрі досліджень перебуває переважно питання забезпечення та захисту прав особи, тоді як функціональний вимір її обов'язків і відповідальності залишається менш концептуалізованим. Навіть у межах досліджень правової природи публічної адміністрації основний акцент робиться на її сервісному призначенні та обов'язку держави гарантувати реалізацію прав.

Така асиметрія є історично зрозумілою, оскільки людиноцентристська парадигма сформувалася як реакція на надмірну державоцентричність. У класичному розумінні людиноцентризм у адміністративному праві, що сформульовано у працях В. Б. Авер'янова та розвинено у сучасних дослідженнях В. К. Колпакова і Т. О. Коломоєць ґрунтується на трьох базових положеннях: держава існує для людини, публічна адміністрація має сервісний характер, права особи мають пріоритет у публічно-правовій сфері [1; 3; 12].

Водночас подальший розвиток публічно-правових відносин актуалізує необхідність наступного етапу еволюції цієї доктрини.

У теорії права взаємозумовленість прав і обов'язків розглядається як фундаментальна характеристика правового статусу особи: кожному суб'єктивному праву кореспондує відповідний юридичний обов'язок іншого суб'єкта, що забезпечує можливість його реалізації. У публічно-правових відносинах ця взаємозалежність набуває особливого значення, оскільки реалізація прав окремої особи відбувається у межах правового порядку, який передбачає виконання встановлених законом обов'язків. Саме тому свобода у правовій державі не може існувати поза системою відповідальності та правових обмежень. Абсолютизація пріоритету прав без належного врахування обов'язкового виміру правового статусу особи може створювати ризик нормативного дисбалансу. Реалізація прав можлива лише у межах нормативного порядку, який передбачає виконання встановлених законом обов'язків та повагу до прав інших осіб.

У контексті людиноцентристської доктрини така взаємозумовленість прав і обов'язків отримує подальший розвиток у категорії адміністративних зобов'язань, що відображають баланс між відповідальністю держави перед людиною та обов'язком особи діяти в межах закону [13]. Водночас зобов'язання у публічно-правовій сфері мають взаємний характер: держава зобов'язана забезпечувати права і свободи, тоді як особа зобов'язана діяти в межах закону та не зловживати наданими правами.

Такий підхід щодо взаємного характеру прав і обов'язків простежується і у практиці Європейського суду з прав людини, який послідовно наголошує на необхідності забезпечення справедливого балансу між інтересами особи та інтересами суспільства. У своїй практиці ЄСПЛ виходить із того, що права людини не є абсолютними та можуть зазнавати обмежень, якщо такі обмеження встановлені законом, переслідують легітимну мету та є необхідними у демократичному суспільстві. Саме через концепцію

fair balance забезпечується узгодження приватного і публічного інтересів [14]. Зазначений підхід конкретизується у так званому трискладовому тесті ЄСПЛ, відповідно до якого будь-яке втручання у права людини має відповідати трьом критеріям: бути передбаченим законом (*legality*), переслідувати легітимну мету (*legitimate aim*) та бути пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві (*necessity in a democratic society*). Саме останній критерій передбачає оцінку співмірності втручання та недопущення надмірного обмеження прав особи. Таким чином, принцип взаємозумовленості прав і обов'язків знаходить своє практичне втілення у механізмі оцінки допустимості втручання держави у сферу прав людини.

У класичному людиноцентризмі основний акцент зосереджено на обов'язку держави гарантувати та забезпечувати права і свободи особи, тоді як сучасні умови розвитку публічного права актуалізують необхідність більш чіткого осмислення ролі відповідальності як структурного елемента правового статусу особи. Еволюцію адміністративно-правової парадигми можна умовно представити у вигляді трьох послідовних етапів:

1. Державоцентризм – домінування інтересів держави та пріоритет владно-організуючих функцій управління.

2. Людиноцентризм – утвердження пріоритету прав і свобод особи та сервісного характеру діяльності публічної адміністрації.

3. Відповідальний людиноцентризм – інтеграція свободи та обов'язку як взаємозумовлених елементів публічно-правового порядку.

Важливо зазначити, що відповідальний людиноцентризм не заперечує пріоритету прав, а поглиблює його зміст. Реалізація прав однієї особи відбувається у межах реалізації прав інших: податковий обов'язок забезпечує фінансування публічних функцій, оборонний обов'язок гарантує безпеку держави, обов'язок дотримуватися законів виступає універсальною передумовою стабільності правопорядку. У цій моделі людина розглядається не лише як бенефіціар державних гарантій, а й як активний учасник публічно-правових відносин, який є співвідповідальнм за реалізацію публічного інтересу. З огляду на це, свобода без відповідальності загрожує трансформуванням у привілей, тоді як обов'язок без свободи переходить у примус і тільки поєднання цих елементів забезпечує стабільну модель взаємодії особи та публічної адміністрації. Важливо зазначити, що баланс свободи та обов'язку є не компромісом, а системною необхідністю функціонування правового порядку.

Такий підхід відображає загальноєвропейську тенденцію переходу від декларативного розуміння людиноцентризму до більш складної моделі, у межах якої свобода особи реалізується у взаємозв'язку з принципами добросовісності, пропорційності та відповідальності [9]. Саме у цьому контексті виникає потреба у концептуальному осмисленні нової доктринальної конструкції відповідального людиноцентризму, що інтегрує права, обов'язки та відповідальність у єдину систему адміністративно-правового статусу особи.

У вітчизняній адміністративно-правовій доктрині публічний інтерес розглядається як інтерес соціальної спільності, що визнається та забезпечується державою через діяльність публічної адміністрації. Зокрема, зазначається, що публічний інтерес становлять важливі для значної кількості фізичних та юридичних осіб потреби, які відповідно до законодавчо визначеної компетенції забезпечуються суб'єктами публічної адміністрації [15, с. 181].

Відповідальний людиноцентризм у цьому аспекті означає не зменшення обсягу прав, а їх здійснення у спосіб, що відповідає принципам добросовісності, пропорційності та законності.

Важливим етапом розвитку адміністративного права стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX [6]. Цей нормативний акт не лише встановлює гарантії участі особи в адміністративному провадженні, а й формалізує баланс між правами та обов'язками учасників адміністративної процедури. Зокрема, стаття 10 Закону закріплює принцип добросовісності, відповідно до якого особа повинна здійснювати свої права сумлінно та не

зловживати ними. Цей принцип має двосторонній характер, оскільки покладає обов'язок сумлінної поведінки як на адміністративний орган, так і на приватну особу, формуючи модель взаємної правової лояльності учасників адміністративного провадження. Водночас стаття 11 закріплює принцип пропорційності, який передбачає необхідність забезпечення балансу між несприятливими наслідками для прав особи та цілями адміністративного акта. У такий спосіб законодавець виходить із того, що реалізація прав у публічно-правових відносинах повинна здійснюватися у межах вимог добросовісності, пропорційності та публічного інтересу. Прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» отримало наукову оцінку як важливий крок у напрямі імплементації європейських стандартів належного адміністрування та посилення процедурних гарантій прав приватних осіб, що, зокрема, відзначається у працях В. П. Тимощука [7].

Такий підхід відповідає європейській концепції належного врядування (*good governance*), яка передбачає взаємну правову відповідальність держави та приватної особи. У межах цієї концепції публічна адміністрація повинна діяти законно, пропорційно та добросовісно, тоді як приватна особа має здійснювати свої права сумлінно та утримуватися від зловживання ними. Таким чином, сучасне європейське публічне право розглядає свободу та відповідальність як взаємодоповнюючі елементи правового порядку.

Особливої ваги концепція відповідального людиноцентризму набуває в умовах воєнного стану, коли співвідношення прав і обов'язків зазнає тимчасової трансформації. Дослідники справедливо підкреслюють, що у таких умовах держава повинна забезпечувати баланс між захистом прав і потребами національної безпеки, тоді як громадяни мають виконувати встановлені законом обов'язки [10, с. 373–374]. Воєнний стан наочно демонструє, що людиноцентризм не може зводитися лише до декларації прав. Його зміст передбачає готовність особи до виконання публічних обов'язків і усвідомлення взаємної відповідальності держави та громадянина. Саме у кризових умовах перевіряється життєздатність моделі балансу свободи та обов'язку, що становить концептуальну основу відповідального людиноцентризму.

Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що навіть у складних суспільних умовах обмеження прав людини повинні відповідати принципу необхідності у демократичному суспільстві. У рішенні у справі *Handyside v. United Kingdom* [16] Суд наголосив, що держава може встановлювати певні обмеження прав, однак такі обмеження повинні переслідувати легітимну мету та бути пропорційними поставленій меті. Таким чином, навіть у кризових умовах принцип верховенства права вимагає збереження балансу між інтересами суспільства та правами особи.

Отже, аналіз конституційних положень, сучасного адміністративного законодавства та наукових підходів свідчить про поступову еволюцію людиноцентристської парадигми адміністративного права. Якщо на початковому етапі вона була спрямована передусім на утвердження пріоритету прав і свобод особи, то сучасний етап розвитку публічного права дедалі більше пов'язується з необхідністю інтеграції прав, обов'язків і відповідальності у єдину систему правового статусу особи.

У цьому контексті відповідальний людиноцентризм можна розглядати як доктринальну модель балансу свободи та обов'язку, що ґрунтується на інтеграції чотирьох взаємопов'язаних елементів.

1. Права і свободи як вихідна цінність. Права особи залишаються фундаментом моделі. Вони визначають спрямованість діяльності публічної адміністрації, обмежують її дискрецію та виступають критерієм оцінки законності адміністративних актів. У цьому сенсі відповідальний людиноцентризм не заперечує класичну людиноцентристську ідеологію, а розвиває її.

2. Обов'язки як структурний елемент правового статусу. Нормативно закріплені обов'язки є необхідною умовою реалізації прав. Захист Вітчизни, не заподіяння шкоди довкіллю, сплата податків та додержання законів виступають не обмеженнями свободи, а механізмами підтримання правового порядку, у межах якого ця свобода стає можливою. Таким

чином, у відповідальному людиноцентризмі обов'язок функціонує як нормативна передумова реалізації права.

3. Відповідальність як принцип симетрії. Відповідальність у публічно-правових відносинах має двосторонній характер:

– держава відповідає перед людиною за забезпечення її прав;

– особа відповідає перед суспільством за дотримання встановлених законом правил співжиття.

Така симетрія дозволяє подолати традиційну асиметрію між владою та приватною особою, переводячи їх взаємодію у площину нормативно врегульованого партнерства.

4. Публічний інтерес як координуючий елемент. У сучасній адміністративно-правовій науці публічний інтерес розглядається як ключовий елемент взаємодії держави та особи, що визначає межі втручання публічної влади та забезпечує баланс між приватним і суспільним інтересами. Саме принцип пропорційності, закріплений у Законі України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX, виступає механізмом досягнення такого балансу.

Таким чином, відповідальний людиноцентризм не є компромісом між двома протилежностями, а виступає інтегративною доктринальною конструкцією, що поєднує аксіологічний пріоритет прав із нормативною необхідністю обов'язків. Запропонована модель дозволяє інтегрувати права, обов'язки та відповідальність у єдину конструкцію публічно-правового порядку.

Практична реалізація концепції відповідального людиноцентризму простежується у ключових інститутах сучасного адміністративного права. Насамперед її проявом є адміністративна процедура, у межах якої принципи добросовісності, пропорційності та заборони зловживання правом забезпечують баланс між реалізацією прав особи та дотриманням публічного інтересу. У сфері адміністративної відповідальності ця концепція проявляється через нормативне закріплення обов'язку особи діяти у межах закону та утримуватися від поведінки, що порушує публічний правопорядок. Водночас судовий контроль за діяльністю публічної адміністрації виступає механізмом забезпечення симетрії відповідальності держави та приватної особи, оскільки адміністративні суди перевіряють пропорційність втручання публічної влади у права людини та гарантують їх ефективний захист. Зокрема, у спорах щодо виконання податкового обов'язку суд здійснює перевірку не лише правомірності рішень контролюючого органу, а й факту належного виконання особою свого обов'язку, оцінюючи повноту, своєчасність та достовірність декларування і сплати податків. При цьому суд встановлює, чи діяла особа добросовісно, а також чи не було допущено з боку держави надмірного або непропорційного втручання у її права під час реалізації податкового контролю.Таким чином, відповідальний людиноцентризм має не лише доктринальне, а й прикладне значення у системі адміністративно-правового регулювання.

У сучасній правовій теорії дедалі більшої уваги набуває концепція взаємної відповідальності держави та громадянина як основи стабільного публічного правопорядку. У межах цієї концепції держава розглядається не лише як гарант прав людини, а і як суб'єкт, діяльність якого обмежується принципами законності, пропорційності та підзвітності. Водночас приватна особа виступає активним учасником публічно-правових відносин, яка зобов'язана реалізовувати свої права добросовісно та з урахуванням публічного інтересу. Такий підхід дозволяє поєднати свободу та відповідальність у єдину модель правового порядку.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що людиноцентристська парадигма адміністративного права стала закономірним етапом трансформації державоцентричної моделі. Сучасний розвиток публічно-правових відносин потребує подальшого концептуального осмислення цієї парадигми, враховуючи правотворчу діяльність.

Конституція Україні вже містить конституційно-правову основу для такого переосмислення. Поєднання у Конституції України системи прав і системи обов'язків свідчить про їх взаємозумовлений характер та формує основу балансу між свободою особи і стабільністю публічного правопорядку. Розвиток цієї ідеї простежу-

ється у сучасному адміністративному законодавстві, зокрема у Законі України «Про адміністративну процедуру», який через принципи добросовісності та пропорційності закріплює необхідність балансу між приватним і публічним інтересами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авер'янов В. Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2010. Вип. 2. С. 87–92.

2. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк, І. М. Балакарєва, І. В. Бойко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2020. 392 с.

3. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 544 с.

4. Цвіркун Ю. І. Розгляд та вирішення в адміністративному судочинстві справ щодо оскарження рішень, дій та бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 548 с.

5. Цвіркун Ю. І. Оскарження в адміністративному судочинстві рішень, дій та бездіяльності колегіальних суб'єктів публічної адміністрації: проблеми теорії і практики : монографія. Херсон, 2019. 464 с.

6. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text (дата звернення: 07.04.2026).

7. Тимощук В. П. Розвиток законодавства про загальну адміністративну процедуру в Україні. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 383–387.

8. Barak A. Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/288220537_Proportionality_Constitutional_rights_and_their_limitations (дата звернення: 07.04.2026).

9. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2007)7 of the Committee of Ministers to member states on good administration. Strasbourg, 2007. URL: https://rm.coe.int/cmrec-2007-7-of-the-cm-to-ms-on-good-administration/16809f007c (дата звернення: 07.04.2026).

10. Павлович-Сенета Я. П., Лозинський Ю. Р. Вплив правового режиму воєнного стану на правовий статус суб'єктів адміністративного права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. Вип. 5. С. 373–378. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.66

11. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 07.04.2026).

12. Коломоєць Т. О., Колпаков В. К. Доктрина адміністративного права vs постмодерн: від «сервісної» галузі до права юридичних смислів. *Право України*. 2022. № 2. С. 34–52.

13. Коломоєць Т. О., Колпаков В. К. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України». Київ : Ін Юре, 2014. 240 с.

14. Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium, judgment of 20 November 1995. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58056 (дата звернення: 07.04.2026).

15. Галунько В. В. Публічний інтерес в адміністративному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 178–182. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10gvvvap.pdf (дата звернення: 07.04.2026).

16. Handyside v. United Kingdom, judgment of 7 December 1976. European Court of Human Rights. URL: https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1976/5.html (дата звернення: 07.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 10.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 340.134
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.3

ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ КОДИФІКАЦІЇ У ВПОРЯДУВАННІ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Міловська Надія Василівна,
orcid.org/0000-0001-9150-018X
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено особливості кодифікації як форми впорядкування та систематизації законодавства України, що здійснюється з метою забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин, досягнення внутрішньої єдності правових норм, подолання суперечностей між нормами права, забезпечення їх правової визначеності та приведення у відповідність із правом Європейського Союзу.

Встановлено, що кодифікація законодавства є формою його впорядкування, що наділена правотворчою природою та полягає у створенні уніфікованого, інноваційного, гармонійного законодавчого акта шляхом застосування результатів попередніх форм систематизації, аналізу суспільних відносин, з метою встановлення ефективного й дієвого законодавства, що відповідає суспільним потребам. Обґрунтовано, що у процесі кодифікації в проєкт нормативно-правового акта, який створюється, включаються діючі норми права, що не втратили свого значення, та норми, які створені і вносять якісні зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин. При цьому поєднання в кодифікації упорядкування законодавства і його оновлення дозволяє розглядати її як найбільш досконалу, вищу форму правотворчості.

Встановлено, що особливостями кодифікації як форми впорядкування законодавства є те, що вона: 1) здійснюється спеціальними суб'єктами органів державної влади України; 2) здійснюється за встановленою правовими нормами процедурою; 3) має державно-владний характер; 4) у результаті кодифікації приймається нормативно-правовий акт; 5) регулює певну сферу суспільних відносин. Водночас виділено внутрішні (упорядкування законодавства та його модернізація), а також зовнішні (ефективність правового регулювання та доступність законодавства) завдання кодифікації законодавства. При цьому акцентовано увагу на тому, що одним із завдань процесу кодифікації законодавства України є його гармонізація з правом Європейського Союзу та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Зроблено висновок, що результатом кодифікації законодавства є вдосконалення як форми, так і змісту правового матеріалу, який внаслідок значних перетворень здобуває ознак єдності і узгодженості. При цьому кодифікація як форма впорядкування законодавства важлива не тільки для удосконалення законодавчого регулювання суспільних відносин, а й для розвитку всієї системи права.

Ключові слова: *кодифікація, нормативно-правовий акт, кодекс, впорядкування законодавства, систематизація законодавства, правотворча діяльність.*

Milovska Nadiia. The importance and role of codification in ordering the legislation of Ukraine

The article defines the features of codification as a form of ordering and systematization of the legislation of Ukraine, carried out with the aim of ensuring effective legal regulation of social relations, achieving internal unity of legal norms, overcoming contradictions between legal norms, ensuring their legal certainty and bringing them into line with the law of the European Union.

It has been established that the codification of legislation is a form of its ordering, endowed with a law-making nature and consists in the creation of a unified, innovative, harmonious legislative act by applying the results of preliminary forms of systematization, analysis of social

relations, with the aim of establishing effective and efficient legislation that meets public needs. It has been substantiated that during the codification process, the draft legal act incorporates existing legal norms that have not lost their validity, as well as norms that have been created and introduce qualitative changes to the regulation of a specific area of social relations. Moreover, the combination of ordering and updating legislation in codification allows it to be considered the most perfect, highest form of lawmaking.

It has been established that the features of codification as a form of streamlining legislation are that it: 1) is carried out by special subjects of state authorities of Ukraine; 2) is carried out according to the procedure established by legal norms; 3) is of a state-power nature; 4) as a result of codification, a normative legal act is adopted; 5) regulates a certain area of public relations. At the same time, internal (legislative ordering and modernization) and external (effectiveness of legal regulation and accessibility of legislation) objectives of legislative codification are highlighted. Emphasis is placed on the fact that one of the objectives of the process of codifying Ukrainian legislation is its harmonization with European Union law and international treaties, the binding nature of which has been granted by the Verkhovna Rada of Ukraine.

It is concluded that the codification of legislation results in the improvement of both the form and content of legal material, which, through significant transformations, acquires characteristics of unity and consistency. Furthermore, codification as a form of legislative ordering is important not only for improving the legislative regulation of social relations but also for the development of the entire legal system.

Key words: *codification, normative legal act, code, ordering of legislation, systematization of legislation, law-making activity.*

В умовах кількісного збільшення нормативного матеріалу актуальним питанням сьогодні є впорядкування і систематизація законодавства України з метою забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин, досягнення внутрішньої єдності правових норм, приведення їх у відповідність із правом Європейського Союзу [1, с. 10]. Упорядкування та систематизація законодавства України є одним із важливих завдань правотворчої діяльності, визначених Законом України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [2].

Законодавство не може функціонувати належним чином, якщо воно не є взаємоузгодженою системою, складові частини якої характеризуються тісними взаємозв'язками та ієрархічною будовою [3, с. 45], а тому упорядкування законодавства є інструментом створення гармонійної, внутрішньо узгодженої системи нормативно-правових актів, подолання суперечностей між нормами права, скасування чи зміни старих нормативно-правових актів, заміни їх новими відповідно до потреб суспільного життя, забезпечення правової визначеності норм, яка є основою для їх однакового застосування, що робить суспільні відносини стабільними. Від рівня правової визначеності залежить і рівень правової безпеки в державі, адже нечіткість, двозначність, суперечливість норм права призводить до зниження ефективності правового регулювання [4, с. 58].

Проблематика правотворчої діяльності та впорядкування законодавства України у сучасній правовій науці та практиці є досить актуальною та потребує комплексного опрацювання. Даний науковий напрям досліджували такі вчені, як: Л. Авраменко, В. Антоненко, О. Бандурка, с. Бобровник, Є. Гетьман, А. Граціанов, В. Грищук, О. Зайчук, О. Іванченко, М. Козюбра, А. Колодій, с. Комаров, Н. Кузнєцова, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, Є. Погорєлов, с. Погребняк, В. Риндюк, О. Рогач, О. Сайнецький, О. Скрипнюк, Р. Стефанчук, М. Теплюк, В. Цвік, Ю. Шемшученко, О. Ющик та інші. Водночас, незважаючи на суттєвий науковий доробок, вирішення багатьох проблем, пов'язаних із впорядкуванням і удосконаленням законодавства України із метою належного правового регулювання суспільних відносин, формують нові виклики. Питання удосконалення правового регулювання відносин потребує постійного наукового переосмислення та ґрунтовного аналізу, а також вироблення єдиних концептуальних засад впорядкування та систематизації законодавства в контексті євроінтеграційних процесів в Україні.

Метою статті є визначення ролі та значення кодифікації у впорядкуванні законодавства України.

Під впорядкуванням законодавства розуміється вчинення певних дій, за яких нормативно-правові акти та їх норми розташовуються у такому порядку, у якому їх використання є найбільш зручним та доцільним. Норми різних нормативно-правових актів, а також норми, які розміщені в рамках одного нормативно-правового акта, узгоджуються таким чином, щоб не суперечити одна одній, а також щоб становити єдину узгоджену систему, у якій кожна норма урегульовує певну складову суспільних відносин, а усі норми в сукупності забезпечують їх належне правове регулювання [5, с. 39]. Упорядкування законодавства сприяє ефективному здійсненню правотворчої діяльності, що проявляється, зокрема, у виявленні причин суперечностей чи невідповідностей у нормативному регулюванні і пошуку способів їх усунення, формуванні ефективної системи законодавства, а також практичному використанню норм права, у тому числі й у контексті пошуку необхідних норм та їх правильного тлумачення [6, с. 36; 7, с. 70].

Особливу роль у впорядкуванні законодавства відіграє кодифікація. Кодифікація належить до найбільш складних і досконалих форм систематизації, яка спрямована на докорінну переробку чинного законодавства через підготовку й ухвалення кодифікованого акта [8, с. 84]. На думку Є. А. Гетьмана, під кодифікацією законодавства слід розуміти форму систематизації, яка здійснюється уповноваженими органами державної влади у процесі законотворчості та підзаконної нормотворчості, результатом чого стає прийняття нового як за формою, так і за змістом кодифікаційного нормативно-правового акта [9, с. 54].

Кодифікація являє собою такий правотворчий спосіб впорядкування правових актів, який проявляється у змістовному узгодженні і переробці певної пов’язаної спільним предметом регулювання групи юридичних норм і логіко-послідовному об’єднанні їх у єдиному нормативному акті [10, с. 12]. У процесі кодифікації в проект нормативно-правового акта, який створюється, включаються діючі норми права, що не втратили свого значення, та норми, які створені і вносять якісні зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин. При цьому поєднання в кодифікації упорядкування законодавства і його оновлення дозволяє розглядати її як найбільш досконалу, вищу форму правотворчості.

Так, як зазначає О. П. Сайнецький, кодифікація характеризується вираженою правотворчою природою та являє собою вид систематизації законодавства, який передбачає змістову переробку (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акта [11, с. 121].

Особливостями даної форми впорядкування законодавства є те, що вона: 1) здійснюється спеціальними суб’єктами органів державної влади України); 2) здійснюється за встановленою правовими нормами процедурою; 3) має державно-владний характер; 4) у результаті кодифікації приймається нормативно-правовий акт; 5) регулює певну сферу суспільних відносин.

У процесі кодифікаційної діяльності відбувається перегляд чинного законодавства, якісна переробка діючих юридичних норм, усуваються неузгодженості, дублювання, суперечності і прогалини у правовому регулюванні, скасовуються неефективні і застарілі норми. Водночас правові приписи, що пройшли перевірку часом і довели свою життєздатність щодо сформованих суспільних відносин, органічно включаються до складу нормативного акта, який створюється внаслідок кодифікації законодавства. Тобто, реалізується принцип наступності й оновлення при створенні кодифікованих актів. Результатом кодифікації є вдосконалення як форми, так і змісту правового матеріалу, який внаслідок значних перетворень здобуває ознак єдності і узгодженості.

Таким чином, кодифікація законодавства – це форма його впорядкування та систематизації, що наділена правотворчою природою та полягає у створенні

уніфікованого, інноваційного, гармонійного законодавчого акта шляхом застосування результатів попередніх форм систематизації, аналізу суспільних відносин, з метою встановлення ефективного й дієвого законодавства, що відповідає суспільним потребам.

У науковій юридичній літературі висловлюються різні міркування щодо завдань кодифікації законодавства, до яких відносять: 1) надання нової якості масиву законодавства, що досягається в результаті набуття системою правових актів нового стану, який істотним чином відрізняється від попереднього; 2) підвищення соціального значення закону (права) у сфері суспільних відносин, що полягає у здійсненні реальної та змістовної кодифікації законодавства, яка через зміни якісних показників впливає на свідомість суб'єктів правових відносин, тим самим розширюючи межі доступності законодавчої бази; 3) удосконалення правозастосовної практики, що досягається внаслідок зменшення кількості помилок під час здійснення правозастосування; 4) підвищення інтегративної якості внутрішнього законодавства, що зумовлюється дією глобальних інтеграційних процесів [12, с. 140; 13, с. 228].

Як зазначають М. В. Цвік та О. В. Петришин, до завдань кодифікації нормативно-правових актів належать: по-перше, забезпечення уніфікації національного законодавства (національне законодавство має бути приведене до єдиної системи шляхом усунення розбіжностей і надання одноманітності правовому регулюванню подібних або близьких видів суспільних відносин); по-друге, гарантування кожній людині знати свої права і обов'язки (забезпечується шляхом надання вільного і оперативного доступу громадянам до всього масиву національного законодавства) [14, с. 313].

З урахуванням наведених наукових позицій, вбачається, що завдання кодифікації законодавства можуть бути поділені на внутрішні (упорядкування законодавства та його модернізація), а також зовнішні (ефективність правового регулювання та доступність законодавства). При цьому одним із завдань процесу кодифікації законодавства України є його гармонізація з правом Європейського Союзу та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Без виконання наведеного така систематизація нормативних приписів буде неповною й не відповідатиме меті узагальнення й упорядкування правових норм.

Під час проведення кодифікації законодавчої бази має бути здійснено ревізію всіх нормативних документів з означених питань, встановлено їх стан та відповідність Конституції України, міжнародним договорам України, а також реаліям сучасного соціально-економічного життя. В ході такої діяльності мають бути усунені всі протиріччя та прогалини, встановлені єдині й чіткі правила нормативного регулювання, які б унеможливлювали неоднозначне тлумачення правових приписів.

Однією з цілей кодифікації є досягнення якості кодексу, від чого значною мірою залежить ефективність його дії. Якість кодексу визначається його змістом. Проте зміст завжди втілюється в певну форму, саме від досконалості якої залежить простота й обсяг кодексу, логічність розміщення статей у главах, чіткість формулювань і, як наслідок, – його якість і доступність. Нечіткість формулювання статей кодексу, складність їх побудови, відсутність легальних визначень юридичних понять, інші недосконалості форми кодексу – це потенційне джерело порушень законодавства [15, с. 128].

Як зазначає Н. С. Кузнєцова, хоча, з погляду юридичної сили, кодекс не відрізняється від інших законів, не можна ігнорувати того, що в системі законодавства кодифіковані нормативні акти посідають особливе місце. Насамперед кодекс відіграє роль стрижневого елемента у системі галузевого законодавства [16, с. 15–16].

На нормативному рівні статус кодексу в системі чинного законодавства України визначено у статті 11 Закону України «Про правотворчу діяльність» [2], відповідно до якої, кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну

сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання. Важливо, що при прийнятті законів, що розвивають положення кодексу у відповідній сфері, повинні дотримуватися основні принципи правового регулювання суспільних відносин, встановлені кодексом.

Частиною третьою статті 11 Закону України «Про правотворчу діяльність» передбачено, якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подає до Верховної Ради України проєкт закону, що регулює суспільні відносини інакше, ніж кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проєкт закону про внесення змін до кодексу. Такий законопроєкт розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проєктом закону про внесення змін до кодексу. У свою чергу, якщо проєкт кодексу передбачає прийняття на його виконання інших законів чи підзаконних нормативно-правових актів, до проєкту кодексу додається перелік таких нормативно-правових актів з визначенням їхніх цілей, завдань, структури та основних положень.

Кодифікація як форма впорядкування нормативного матеріалу має застосовуватись лише тоді, коли існує необхідність якісного доопрацювання (концептуального оновлення), об'єднання у єдину структуру великого масиву актів, які визначають внутрішню будову системи права, вектор розвитку національної правової системи конкретної держави. Зазначена детермінанта відрізняє кодифікацію як правовий феномен від інших форм упорядкування і систематизації законодавства.

Зміст кодифікаційної діяльності розкривається через її функції, серед яких вчені виділяють: 1) вдосконалення форми законодавства через пошук оптимальних форм кодифікаційних актів, розробку класифікаційних властивостей актів кодифікаційного характеру, що, в свою чергу, надає можливість визначити особливості кодифікаційних актів, дослідити шляхи їх вдосконалення; 2) вдосконалення змісту законодавства з метою усунення прогалин в законодавстві, розбіжностей між окремими його нормами, ліквідації колізій, дублювань, скасування застарілих нормативно-правових приписів, вдосконалення діючих інститутів права; 3) стабілізація законодавства, яка виявляється у закріпленні у кодифікаційному акті, як результаті кодифікації, лише стабільних норм, розрахованих на достатньо тривалий період часу; 4) фундаментальна функція, яка полягає в тому, що в ході кодифікаційних робіт розробляються нормативні приписи, які регулюють важливу, достатньо широку сферу суспільних відносин. У свою чергу, кодифікаційні акти, що містять ці приписи, зумовлюють ієрархію актів відповідної галузі, стають нормативною основою для створення внутрігалузевої системи [17, с. 9]. Дещо інший перелік функцій кодифікації наведений у працях В. Погорєлова: правотворча, фундаментальна, інтегративна, усунення дефектів у законодавстві, узагальнююча, системоутворююча, стабілізуюча, оптимізуюча [18, с. 6].

Отже, кодифікація як форма впорядкування законодавства виконує ряд важливих функцій для розвитку та належного функціонування нормативно-правової бази, яка регулює суспільні відносини в тій або іншій сфері. Беручи до уваги запропоновані представникам доктрини права теоретичні розробки, можна виділити прямі та непрямі функції кодифікації законодавства. Прямі функції безпосередньо впливають на кодифікацію правових норм, зумовлюючи їх трансформацію, а, відтак, й особливості нормативної регламентації суспільних відносин. До прямих фунцій кодифікації законодавства можна віднести: 1) правоворчу функцію, яка полягає в тому, що під час кодифікації законодавства відбувається оновлення правових приписів, а саме: розробка нових правових норм, вилучення застарілих нормативних приписів, а також зміна вже наявних. Тобто, кодифікація законодавства пов'язана з формуванням (творенням) права в його об'єктивному значенні як системи правових норм, які регулюють певне коло суспільних відносин; 2) модернізуючу функцію, яка зводиться до того, що у процесі кодифікації відбувається оновлення нормативних приписів: архаїчні положення вилучаються, наявні оптимізуються шляхом усунення прогалин, технічних помилок тощо,

а також запроваджуються новели в правовій регламентації. Відповідна функція зумовлена тим, що суспільне життя постійно змінюється, що вимагає адаптації нормативних приписів до реалій сьогодення, а тому є потреба в постійному вдосконаленні правових норм.

У свою чергу, непрямі функції кодифікації законодавства лише опосередковано впливають на кодифікаційний процес, тобто самі по собі вони не здатні забезпечити трансформацію правових норм, а, відповідно, й суспільних відносин, але їх дія обумовлює покращення загального стану законодавства, його розуміння суб'єктами права, прогнозування розвитку нормативно-правового регулювання. До таких фунцій можна віднести: 1) стабілізуючу функцію, яка полягає в тому, що у процесі кодифікації відбувається упорядкування правових норм, визначається чітка ієрархічна система нормативно-правового регулювання певного кола суспільних відносин законодавчими й підзаконними актами; 2) спрямовуючу функцію, яка зводиться до того, що в результаті кодифікації запроваджуються кодифіковані нормативно-правові акти, які є провідними нормативними документами у певній сфері суспільних відносин й зумовлюють як подальший розвиток законодавства на підзаконному рівні, так і прогнозування розвитку тих або інших правових категорій.

Науковцями виділяються й певні принципи кодифікації законодавства, а саме: системність законотворчих робіт; соціальна обумовленість й економічна обґрунтованість законодавчих актів; повнота нормативно-правового регулювання суспільних відносин; подолання внутрішньої неузгодженості й суперечностей у правовій системі; стабільність законодавства й пов'язана з цим стабільність правового регулювання; утвердження верховенства права, конституційність законів і законність підзаконних нормативно-правових актів; забезпечення техніко-юридичної досконалості, уніфікації та термінологічної узгодженості законодавчих актів [19, с. 35].

У даному контексті важливо зазначити, що у процесі правотворчості формуються не лише нові нормативно-правові акти, які містять норми, що ліквідують наявні прогалини у правовому регулюванні суспільних відносин, забезпечуючи функцію їх актуальної правової регламентації, а й вносяться необхідні зміни до чинних актів, якими усуваються застарілі механізми, протиріччя між окремими правовими нормами [20, с. 48–49]. Так, пунктом 4 Прикінцевих положень Закону України «Про правотворчу діяльність» передбачено обов'язок Кабінету Міністрів України у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом подати до Верховної Ради України пропозиції щодо систематизації норм права, що належать до предметів регулювання основ законодавства України та декретів Кабінету Міністрів України, чинних на день набрання чинності цим Законом, а також пропозиції щодо кодифікації (рекодифікації, декодифікації) національного законодавства.

Слід зазначити, що термін «рекодифікація» застосовується у значенні системних суттєвих змістовних і структурних новацій чинного кодексу (або групи кодексів та законів), без створення нового [21, с. 28]. Проведення рекодифікації випливає із логіки подальшої трансформації суспільства, зокрема, формування правдивої й ефективної ринкової економіки, як невід'ємної складової громадянського суспільства, та євроінтеграційної спрямованості всіх компонентів суспільства.

Отже, особливе місце у системі законодавства України посідають кодифіковані нормативні акти. Саме кодифікація здатна забезпечити необхідний рівень упорядкованості нормативних приписів та дає можливість вирішити нагальні проблеми вдосконалення і підвищення ефективності чинного законодавства. У процесі кодифікації відбувається якісна переробка діючих юридичних норм, усуваються непогодженості, дублювання, суперечності і прогалини в правовому регулюванні, скасовуються неефективні та застарілі норми. На зміну великому масиву нормативних документів, що діяли раніше, приходить новий єдиний зведений акт, виданням якого досягається чіткість і ефективність правового регулювання суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Правотворча діяльність в Україні: європейський вектор розвитку законодавства: монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Київ : Алерта, 2025. 284 с.
2. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 15.04.2026).
3. Риндюк В. І. Системність як властивість змісту законодавства. *Київський часопис права.* 2022. № 1. 45–51. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.7
4. Міловська Н. В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Нове українське право.* 2022. Вип. 1. С. 57–63. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.8
5. Міловська Н. В. Сутність та значення систематизації законодавства України як складової правотворчої діяльності. *Нове українське право.* 2025. Вип. 3. С. 38–43. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.4
6. Антоненко В. О. Кодифікація як самостійна форма систематизації правових джерел. *Форум права.* 2009. № 3. С. 35–42.
7. Задоєнко О. Кодифікація як форма систематизації: деякі принципові особливості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 91.
8. Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка : монографія / О. І. Ющик, П. М. Горбунова та ін. ; за ред. О. І. Ющика. К.: Парлам. вид-во, 2007.
9. Гетьман Є. А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія. Харків: Право, 2012.
10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів, 2007.
11. Сайнецький О. П. Форми систематизації національного соціального законодавства : дис. … док. юрид. наук : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення. Київ, 2020.
12. Желєзняк Н. В. Проблема адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Право України.* 2004. № 11. С. 140–143.
13. Земан І. Значення доктрини у кодифікації сучасного міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Випуск 76: частина 2. С. 227–231. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.36
14. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів В. М. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009.
15. Вергелес Д. Є. Основоположні принципи кодифікації законодавства. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 128–129.
16. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
17. Рогач О. Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Київськ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2003.
18. Погорєлов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загально-теоретичний аспект) : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 ; Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2000. 18 с.
19. Гетьман Є. А. Принципи кодифікації законодавства України. *Вісник Харківського ун-ту внутрішніх справ.* 2008. № 42.
20. Кузнєцова Н. С. Забезпечення якісної систематизації законодавства як важлива складова правотворчої діяльності. *Право України.* 2021. № 12. DOI: 10.33498/louu-2021-12-042
21. Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України.* 2019. № 1. С. 27–41.

Дата першого надходження статті до видання: 16.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 343.9:004.8
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.4

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В СУДОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Петер Герман Геннадійович,
orcid.org/0000-0002-0671-7956
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права,
проректор з правових питань та розвитку
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Світова судова система перебуває у стані глибокої трансформації. Зазначені процеси безпосередньо стосуються й України, де можна спостерігати перехідний етап розвитку судової влади, коли попередня інституційна модель поступово втрачає ефективність, тоді як нова модель ще перебуває на стадії формування. Підтвердженням цього, зокрема, є стан виконання Україною рекомендацій Європейської комісії, а також рекомендацій GRECO (Групи держав проти корупції), спрямованих на забезпечення прозорості та неупередженості судочинства. Йдеться, зокрема, про запровадження системи випадкового розподілу судових справ між суддями, що має здійснюватися «на основі чітких і об'єктивних критеріїв», а також про розвиток цифровізації судочинства, зокрема впровадження електронної обробки кримінальних справ. Необхідно зазначити, що одним із ключових інструментів трансформації сучасної судової системи розглядається використання штучного інтелекту (далі – ШІ). Передбачається, що його застосування сприятиме формуванню нової архітектури судочинства, розширенню можливостей цифрового контролю за судовими процедурами, а також впровадженню автоматизованих механізмів розгляду справ із використанням відповідних алгоритмічних рішень.

У контексті євроінтеграції України в цифровій сфері особливу увагу привертає Регламент Європейського Союзу 2024/1689 (AI Act), який встановлює правові засади функціонування систем штучного інтелекту, зокрема у сфері надання та експорту послуг і продуктів на основі ШІ на ринок ЄС. Вказаний нормативний акт запроваджує ризик-орієнтований підхід до регулювання таких технологій: що вищий потенційний ризик для прав людини, основоположних свобод та безпеки, то більш суворі регуляторні вимоги застосовуються до відповідних систем.

Водночас, попри доволі широке практичне використання технологій штучного інтелекту в Україні, на національному рівні наразі відсутнє комплексне законодавче регулювання його застосування та адміністрування у різних сферах суспільних відносин, зокрема у сфері критичної інфраструктури, медицини, освіти та правосуддя. Крім того, відсутні належні законодавчі ініціативи щодо створення інституційної системи нагляду та контролю за використанням систем штучного інтелекту. Йдеться, зокрема, про визначення уповноважених органів, відповідальних за оцінку відповідності та сертифікацію систем ШІ, формування відповідних реєстрів високоризикових систем, а також здійснення нагляду за їх застосуванням у випадках, коли такі системи можуть створювати значний ризик для безпеки або основоположних прав і свобод людини. Запропонована 26 червня 2024 року Міністерством цифрової трансформації України Біла книга щодо регулювання штучного інтелекту в Україні передбачає рекомендаційний підхід до формування відповідної нормативної політики. Зокрема, у документі пропонується запровадження новели у вигляді добровільних кодексів поведінки, які мають переважно загальний та декларативний характер. Водночас у запропонованій моделі фактично не визначено належної ролі держави у здійсненні контролю та нагляду за використанням систем штучного інтелекту.

Ключові слова: *штучний інтелект, система правосуддя, судове рішення, принципи судочинства, нормативне регулювання, відповідальність.*

Peter Herman. Adoption of legal approaches to the use of artificial intelligence in Ukraine's judicial system

The global judicial system is undergoing profound transformation. These processes directly affect Ukraine, where a transitional phase in the development of the judiciary can be observed: the previous institutional model is gradually losing its effectiveness, while a new model is still in the process of formation. Evidence of this transition is reflected, in particular, in Ukraine's implementation of recommendations issued by the European Commission, as well as those of GRECO (Group of States against Corruption), aimed at ensuring transparency and impartiality in judicial proceedings. This includes, inter alia, the introduction of a system of random allocation of cases among judges, which is to be conducted "on the basis of clear and objective criteria," as well as the digitalization of judicial processes, including the implementation of electronic processing of criminal cases.

It should be noted that one of the key instruments of the contemporary judicial system transformation is the use of artificial intelligence (AI). Its application is expected to contribute to the formation of a new judicial architecture, expand the possibilities of digital oversight over court procedures, and introduce automated case-handling mechanisms based on appropriate algorithmic solutions.

In the context of Ukraine's digital integration with the European Union, particular attention is drawn to the European Union Regulation 2024/1689 (AI Act), which establishes the legal framework for the functioning of AI systems, including the provision and export of AI-based services and products to the EU market. This regulatory act implements a risk-based approach to AI governance: the higher the potential risk to human rights, fundamental freedoms, and safety, the stricter the regulatory requirements applied to the respective systems.

At the same time, despite the extensive practical use of AI technologies in Ukraine, there is currently no comprehensive national legislation regulating its application and administration across various sectors of social relations, including critical infrastructure, healthcare, education, and the judiciary. Moreover, there are no adequate legislative initiatives establishing an institutional oversight system for AI use. This concerns, in particular, the definition of authorized bodies responsible for conformity assessment and certification of AI systems, the formation of registries of high-risk AI systems, and supervision over their use in cases where such systems may pose significant risks to security or to fundamental human rights and freedoms.

The White Paper on Artificial Intelligence Regulation in Ukraine, proposed by the Ministry of Digital Transformation on 26 June 2024, outlines a recommendation-based approach to the development of normative policies. In particular, the document proposes the introduction of voluntary codes of conduct, which are primarily general and declarative in nature. At the same time, the proposed model does not effectively define the role of the state in exercising control and oversight over the use of AI systems.

Key words: *artificial intelligence, judicial system, court decision, principles of justice, regulatory framework, accountability.*

Постановка проблеми. Беззаперечним є той факт, що штучний інтелект уже став одним із ключових чинників глобального технологічного прогресу та важливою інноваційною технологією, яка дедалі більше визначає конкурентоспроможність держав у боротьбі за технологічне та економічне лідерство. Системи штучного інтелекту поступово проникають у різні сфери суспільних відносин і повсякденного життя людини, істотно трансформуючи економічні, правові та політичні процеси. Очевидно, що роль таких технологій і надалі зростатиме, формуючи нові моделі функціонування економіки, права та міжнародних відносин. У науковій футурологічній літературі можливий етап стрімкого та якісного технологічного стрибка, здатного спричинити масштабні й важкопрогнозовані суспільні зміни, часто описується через концепцію так званої «технологічної сингулярності».

Водночас стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту суттєво випереджає темпи формування відповідного правового регулювання. Традиційні правові механізми часто виявляються недостатньо адаптованими до нових технологічних реалій, що призводить до виникнення нормативних прогалин, правової невизначеності та потенційних ризиків

порушення прав і свобод людини. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання формування ефективних правових механізмів регулювання використання систем штучного інтелекту, зокрема у сфері правосуддя.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження актуальності та можливостей впровадження технологій штучного інтелекту у функціонування судової системи України. Вже сьогодні інструменти штучного інтелекту активно використовуються у правничій діяльності, зокрема для підготовки процесуальних документів, пошуку релевантних правових позицій, аналізу судової практики та опрацювання значних масивів правової інформації, що об'єктивно сприяє оптимізації роботи судів і потенційно може прискорювати розгляд справ.

Водночас останні ініціативи органів державної влади свідчать про прагнення до значно ширшого використання таких технологій у сфері правосуддя. Так, Міністерством цифрової трансформації України (далі – Мінцифра) було презентовано ідею запуску так званого AI-суду або електронного суду, про що повідомлялося, зокрема, у публічних заявах представників відомства наприкінці 2025 року [1]. Подібні ініціативи викликали широку суспільну дискусію та неоднозначні оцінки як серед науковців, так і серед практикуючих юристів. Значна частина експертного середовища звертає увагу на потенційні ризики застосування систем штучного інтелекту у сфері здійснення правосуддя, зокрема з огляду на можливість помилкових або непрогнозованих алгоритмічних рішень, що може створювати загрозу для забезпечення принципів справедливого судового розгляду.

У цьому контексті особливої актуальності набувають такі питання:

– чи здатні системи штучного інтелекту брати участь у здійсненні правосуддя та формувати належно мотивовані рішення, які відповідатимуть стандартам справедливого суду, зокрема вимогам щодо обґрунтованості судового рішення, сформульованим у практиці Європейського суду з прав людини та Верховного Суду;

– які потенційні можливості та переваги може створювати використання штучного інтелекту у сфері судочинства;

– чи сформовано в Україні належну нормативно-правову базу та ефективні механізми адміністративного контролю за розробкою та використанням систем штучного інтелекту.

Саме ці та інші питання становлять предмет наукового аналізу у межах цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Поки у наукових колах тривають дискусії щодо того, наскільки небезпечною може бути поведінка сучасних моделей штучного інтелекту (ШІ), вони вже інтегровані у всі сфери суспільних та економічних відносин: медицину, транспорт, освіту, правосуддя тощо. Гасло «ШІ стає глобальним» реалізується завдяки масштабному інвестуванню та національним програмам, що фінансують потужні дата-центри. Так, сьогодні 44 % компаній у США використовують платні ШІ-інструменти, тоді як у 2023 році цей показник становив лише 5 %. Стартапи в галузі ШІ зростають у 1,5 рази швидше за традиційні компанії.

Україна посідає 40-ве місце серед 195 країн і є лідером зі розвитку ШІ у Східній Європі. ІТ-сектор у 2025 році забезпечив понад $6 млрд експортної виручки, що становить 12 % загального експорту країни.

З огляду на таку тенденцію, використання нейромереж відкриває нові можливості для підвищення ефективності в усіх сферах і галузях людської діяльності, іноді настільки, що межа між реальністю та алгоритмами ШІ стає майже невидимою. Водночас окремі компанії-виробники ШІ, враховуючи дослідження вчених, які демонструють тривожні тенденції щодо неконтрольованої поведінки систем ШІ, вживають заходів для забезпечення безпечного, відповідального та прозорого застосування технологій.

Проте цього недостатньо, оскільки вже сьогодні вкрай необхідна нормативно-правова база для регулювання ШІ та його використання з урахуванням потенціалу й ризиків. На жаль, така база відсутня навіть у провідних країнах, таких як США, Китай та державах Європейського Союзу [2].

З цього приводу понад 850 видатних осіб, серед яких співзасновник Apple Стів Возняк, засновник Virgin Group Річард Бренсон, «хрещені батьки» штучного інтелекту Йошуа Бенжіо та Джефрі Хінтон, а також дослідник Стюарт Рассел з UC Berkeley та інші, підписали звернення із закликом призупинити розробку «суперінтелекту» – штучного інтелекту, який перевищує людину за більшістю когнітивних завдань. Такий розвиток становить серйозні загрози, зокрема економічне та соціальне відчуження, обмеження свобод і громадянських прав, ризики для національної безпеки, а також потенційне зникнення людства. Підписанти закликають заборонити розвиток ШІ до того часу, поки розробники та міжнародна спільнота не досягнуть згоди щодо безпечного контролю цієї технології [3].

Пізніше, з аналогічною вимогою (заяву опубліковано організацією Future of Life Institute), виступило вже понад 70 тисяч вчених, дослідників, відомих бізнесменів та публічних осіб [4].

Проте, поки суспільство дискутує щодо застосування ШІ, Київський апеляційний суд ухвалою від 30.07.2025 у кримінальному провадженні № 22023011000000177 (справа № 11-кп/824/1818/2025) скасував вирок Дніпровського районного суду м. Києва, посилаючись на істотні порушення Кримінального процесуального кодексу України (КПК). Головним із них стало використання судом першої інстанції фрагментів тексту, згенерованих штучним інтелектом. Суд підкреслив, що вирок має ґрунтуватися на особистому правовому аналізі судді, а ШІ не може замінювати суддівське мотивування. Апеляційний суд скасував вирок і призначив повторний розгляд у суді першої інстанції. На жаль, цей кричущий факт свавілля, який набуває системного характеру та порушує принципи судочинства, доброчесності системи правосуддя й основоположні права людини, залишився без належного реагування з боку Верховного Суду, Вищої ради правосуддя та З'їзду суддів України. До того ж у проєкті нового Кримінального кодексу України, який передбачає принципово нову систему класифікації злочинів, запропоновано нову статтю 8.1.4 – *«Ухвалення свавільного судового рішення»*.

Це лише один приклад неконтрольованого використання судами України та учасниками судового процесу ШІ, що набирає обертів та перетворюється в систему. Це зростаюче явище не можна ігнорувати, оскільки воно може мати серйозні наслідки для здійснення судочинства, де критично важливими є достовірність і точність інформації. Водночас штучний інтелект, як не дивно, не завжди здатен забезпечити ці критерії, що неодноразово підтверджувалося судами під час розгляду справ і має наукове обґрунтування.

Великі мовні моделі, у тому числі сучасні, такі як GPT-4o, не завжди здатні правильно відрізнити факти від особистих переконань користувачів, повідомляє TechXplore. Іноді ШІ, не «визнаючи» переконання користувача, намагався виправити його, подаючи фактичну інформацію замість підтвердження особистої думки. Дослідники наголошують, що здатність моделі розрізняти факт, думку та переконання є ключовою для безпечного використання ШІ у чутливих сферах [5].

Судочинство є однією з таких сфер, де некоректна взаємодія з ШІ неприпустима, оскільки система штучного інтелекту не завжди має точне уявлення про реальність. Крім того, як зазначає Верховний Суд, суди зобов'язані досліджувати не лише зміст документа, а й технічний механізм його створення, підписання та збереження у спорах щодо електронних договорів.

У зв'язку з цим необхідно розробити документ, який регламентував би відповідальне використання суддями генеративного ШІ. Такий документ мав би дозволяти застосовувати інструменти ШІ, наприклад ChatGPT, для підготовки виступів, стислих викладів матеріалів та іншої допоміжної роботи, але забороняти їх використання для проведення юридичних досліджень або аналітики.

Судді повинні користуватися генеративним ШІ лише таким чином, який відповідає принципам судочинства та основному обов'язку щодо забезпечення цілісності та достовірності юридичних досліджень і аналізу, на яких ґрунтується судове рішення. Водночас слід враховувати, що не всі розробники ШІ орієнтуються на

концепцію «відповідального ШІ»: лише одиниці впроваджують етичні рамки, обмеження автономії систем та контроль людини над рішеннями ШІ, тоді як більшість розробників не включають безпеку як пріоритет у свої продукти.

У цьому контексті Slash Gear застерігає про ризики для захищеної інформації при використанні ШІ, оскільки персональні данні, інформація про протиправні дії регулярно потрапляють у відкриті чати, що є небезпечно [6].

Прихильники використання ШІ у сфері правосуддя посилаються на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ), стверджуючи, що в ній немає заборони на застосування ШІ у судочинстві. Проте вони часто ігнорують історичний контекст: ЄКПЛ набула чинності 3 вересня 1953 року, а для України – 11 вересня 1997 року. Найновіша редакція конвенції, до якої було додано принцип субсидіарності, набула чинності 1 серпня 2021 року. І головне, що ЄКПЛ є міжнародною угодою, завдяки якій держави – члени Ради Європи намагаються забезпечити кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, певні права людини та основні свободи. Цей документ, а особливо стаття 6, де йдеться про міжнародні стандарти правосуддя, не може регламентувати використання ШІ у сфері судочинства.

Інша річ, що у 2018 р. Європейська комісія по ефективності правосуддя (CEPEJ) на 31-му пленарному засіданні прийняла Європейську етичну хартію про використання ШІ в судових системах, яка передбачає підвищення ефективності та якості здійснення правосуддя (предиктивне правосуддя) шляхом опрацювання алгоритмами судових рішень і даних при дотриманні основних прав і свобод, які гарантуються, зокрема, ЄКПЛ та Конвенцією Ради Європи про захист персональних даних. Тобто саме за допомогою технологій ШІ, зокрема для створення припущень щодо результатів судового розгляду справ (наприклад, суми компенсації за звільнення або розміру аліментів) у певних типах спеціалізованих судових процесів, було започатковано технологію предиктивного правосуддя, що передбачає аналіз великих обсягів судових рішень. Проте такі прогнози носять загальний та декларативний характер і не можуть замінювати індивідуальне судове рішення.

Міжнародний досвід використання ШІ у сфері правосуддя є неоднозначним, проте основна ідея полягає в тому, щоб забезпечити швидке вирішення спорів без значних витрат часу та коштів. Такий підхід є зрозумілим і виправданим за умови, що алгоритми виступають виключно як технічні помічники-консультанти: вони можуть рекомендувати нормативну базу, залучатися до складання процесуальних документів та попереджати про «ймовірні людські помилки» під час їх підготовки. Іншими словами, ШІ використовується як інструмент для судді. Сьогодні доступність інформації настільки велика, що її не завжди вдається опрацювати або навіть прочитати, і в цьому контексті ШІ беззаперечно може бути корисним, виконуючи рутинні завдання та обробляючи великі обсяги даних значно швидше, ніж це здатна робити людина. Проте когнітивні здібності ШІ наразі обмежуються аналізом подібностей на основі закладених знань і послідовним перебором можливих варіантів, тоді як людина використовує логіку, інтуїцію та життєвий досвід. Свідомість є унікальною фізичною організацією живої матерії, а не абстрактним алгоритмом, що робить сучасні підходи до створення ШІ нездатними відтворити її повною мірою.

Експерти OECD звертають увагу на те, що генеративні AI-системи здатні ефективно імітувати знання, створюючи переконливі пояснення та відповіді, які виглядають правильними й логічними. Проте за цією зовнішньою впевненістю часто приховується відсутність сформованих навичок [7]. Окрім того, інша група міжнародних експертів, як повідомляє Futurism, зазначає, що якщо ШІ довго працює автономно – без нових даних і без участі людини – він поступово починає відтворювати все більш шаблонний і передбачуваний контент [8]. Всі ці особливості використання ШІ необхідно враховувати та контролювати результати його діяльності, оскільки алгоритми, наповнюючись стандартними рішеннями власних реко-

мендацій, створюють алгоритмічні копії та шаблони. Це виключає можливість застосування ШІ при складанні судового рішення.

Доречним у цьому контексті є посилання на юридичний експеримент, проведений професором права Університету Чикаго Еріком Познером та дослідником Шивамом Сараном. У ньому роль судді виконували різні моделі ШІ (GPT-5, Gemini 3 Pro, Gemini 2.5 Pro, o4-mini та інші), які під час «розгляду справи» застосовували юридично правильну норму у 50–100 % випадків, тоді як живі судді – лише у 52 % випадків. Проте головна теза дослідження не полягає у демонстрації переваг ШІ. Познер і Саран підкреслюють, що формалізм моделей є не перевагою, а обмеженням: живі судді здатні відступати від буквального застосування закону, коли його суворе дотримання призвело б до несправедливого результату. Саме в цій здатності до гнучкості, на думку авторів, полягає сила людини як судді. ШІ не володіє такою гнучкістю, і автори ставлять риторичне запитання: «Чи готове суспільство прийняти рішення, в яких немає місця для людської думки?» [9].

Тобто, і це закономірно, що ШІ у більшості випадків дотримуючись закону, виявився формалістичнішим за людей, але ж суспільство чекає від суду перш за все справедливості.

Проте на фоні складної ситуації щодо використання ШІ у судовій системі 29 грудня 2025 року представник Мінцифри в прямому ефірі оголосив про «революційний проєкт», який має стати одним із ключових пріоритетів міністерства. Йдеться про автоматизацію частини судових процесів у сфері адміністративних справ та залучення алгоритмів з метою зменшення навантаження на суддів. На його думку, використання ШІ дозволить прискорити розгляд справ та підвищити ефективність роботи судової системи. Деталі реалізації цієї ініціативи обіцяно оприлюднити згодом.

Неважко зрозуміти, що під «революційним проєктом» мається на увазі не технологія предиктивного правосуддя, а саме автоматизований розгляд адміністративних справ, які вважаються справами незначної складності та, на думку деяких експертів, не містять юридично складних питань і тому можуть бути вирішені за алгоритмом. Подібна практика вже впроваджена у закордонних судах, зокрема в Китаї, де рішення формує ШІ без мотиваційної частини судового акта, яка вважається другорядною. Основна ідея такого підходу –зробити роботу судової системи ефективнішою, тобто забезпечити швидке вирішення спорів без значних витрат часу та коштів. Однак про високі стандарти доказування, на жаль, не йдеться.

Водночас така ініціатива Мінцифри жодним чином не свідчить про належну комунікацію між технічними командами, етичними експертами та законодавцями. Міністерство явно не має повного уявлення про специфіку здійснення правосуддя в Україні та правомірність використання ШІ у ролі судді.

У цьому контексті доречно згадати усталену практику Європейського суду з прав людини: мотивоване рішення має демонструвати сторонам, що їх почуто, а також забезпечувати ефективну можливість оскарження (справа № 521/8157/21). Цей аспект навряд чи був врахований Мінцифрою. Адже «чути» означає не лише сприймати звуки органами слуху, на що здатний ШІ, але й передбачає фізичну здатність швидко та тонко реагувати на потреби, переживання та життєві обставини людей – здатності, якої наразі немає у штучного інтелекту.

Отже, можна передбачити, що подібна ініціатива Мінцифри може призвести до порушення норм процесуального права та викликати сумніви щодо правильного розуміння ухвалених рішень. При цьому ШІ у ролі судді, що не передбачений процесуальним законодавством України і не відповідає завданням судочинства, почне формулювати зміст і тлумачення конкретних норм права через призму власного уявлення про обставини справи. Такі рішення потенційно можуть набувати значення для подальших аналогічних справ як практика застосування права.

За подібної практики навряд чи зросте довіра громадян і бізнесу до судової системи та ефективності застосування

касаційних фільтрів. Крім того, така практика є неетичною, оскільки формує рішення «за шаблоном», дискредитує судову систему та підриває довіру суспільства до правової держави.

До того ж використання ШІ у «нескладних справах» розмиває межу між рішенням судді та машини, що завдає прямої репутаційної шкоди судді, публічно ставлячи під сумнів його або її професійні та особистісні якості та знецінюючи професію. Це порушує статус судді. Більше того, якщо ШІ, який не має свідомості, почне формулювати рішення замість судді, це може змінити його ідентичність, стираючи унікальність особи. Це є соціальним сигналом тривоги, адже від рішень, «проголошених» ШІ від імені України, залежать долі громадян.

Крім того, правові позиції останніх постанов Великої Палати Верховного Суду [10] та Верховного Суду (справа № 757/2757/16-а та інші) свідчать про те, що адміністративні провадження не є «нескладними». Саме тому на ШІ не може покладатися організація та функціонування судової системи щодо забезпечення стабільного правового становища громадянина та гарантії ефективної реалізації і захисту його прав.

У цьому контексті заслуговує на увагу той факт, що Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду в ухвалі у справі № 240/14153/24 констатував використання учасником справи ШІ та, відповідно, отримання на запит результату у формі «галюцинацій» – феномену, за якого робота генеративного ШІ містить неточну або хибну інформацію, подану як достовірна. Зокрема, йдеться про подання до суду процесуальних документів із посиланням на неіснуючі постанови та правові позиції Верховного Суду.

Отже, про добросовісність ШІ наразі говорити зарано. Добра совість – це певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю та повагою до інтересів іншої сторони правовідносин, зокрема у процесуальних питаннях (постанова ВС КЦС від 10.04.2019 р. у справі № 390/34/17; постанова ВС КЦС від 11.11.2019 р. у справі № 337/474/14-ц тощо). ШІ ж навряд чи має подібні людські чесноти та здатність до відповідальної поведінки.

І останнє, на сьогодні залишається неврегульованим законодавством питання щодо відповідальності за дії ШІ, адже ШІ не є суб'єктом правовідносин. Відповідно до міжнародно-правових норм, збитки, спричинені незаконними діями, підлягають компенсації суб'єктом, який несе відповідальність за ці дії. Отже, оскільки ШІ не є суб'єктом правовідносин, виникає складність у визначенні юридичної відповідальності, і це питання наразі залишається предметом активних дискусій серед юридичної спільноти [11].

Таким чином, «революційний проєкт» Мінцифри має передбачати відповіді на ключове запитання: «Хто несе відповідальність за незаконність судового рішення, ухваленого ШІ?»

До того ж не слід забувати, що рішення судді, який покладається на ШІ, стає більш вразливим до кібервтручань. Традиційні компанії у сфері кібербезпеки працюють із річними бюджетами, які менші, ніж витрати провідних лабораторій на дослідження та розробки за один день. Можливості ШІ в галузі кіберзагроз значно випереджають оборонні заходи.

Злочинці вже використовують ШІ-агентів для організації атак із застосуванням програм-вимагачів, проникаючи до компаній зі списку Fortune 500. ШІ активно використовується для створення переконливих фішингових листів, клонування голосів та навіть імітації відеодзвінків. Експерти зазначають, що потенціал ШІ у сфері кіберзагроз подвоюється приблизно кожні п'ять місяців, що значно випереджає темпи впровадження оборонних заходів.

Таким чином, активне використання ШІ у судовій системі України та допуск його до здійснення судочинства потребує чітких нормативних і етичних орієнтирів. Генеративні алгоритми стають повсякденним інструментом суддів, їхніх помічників та секретарів судових засідань, що породжує питання доброчесності, авторства, достовірності та відповідальності. Проте ШІ не вирішує цих проблем, оскільки в майбутньому його розвиток може призвести до того, що він перестане служити людині. Вже сьогодні значні обсяги інформації обробляються алгоритмами,

які формують у нашому сприйнятті «картинку» подій у вигляді, обробленому ШІ, коли стає важко відрізнити реальність від алгоритмічної симуляції, що сприймається як реальність завдяки нашій вірі в неї. Саме тому нагальним залишається питання необхідності законодавчо закріпити чіткі норми щодо допустимого використання алгоритмів у судовій системі України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. РБК-Україна. *Штучний інтелект у судах: Федоров анонсував революційні зміни*. РБК-Україна. 29.12.2025. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/shtuchniy-intelekt-sudah-fedorov-anonsuvav-1767033143.html (дата звернення: 05.01.2026).

2. Петер Г. Штучний інтелект у космічному просторі для військових цілей: відсутність міжнародно-правової регламентації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 6. С. 141–146. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-6-20.

3. Butts D. *Hundreds of public figures, including Apple co-founder Steve Wozniak and Virgin's Richard Branson urge AI 'superintelligence' ban*. CNBC, 22.10.2025. URL: https://www.cnbc.com/2025/10/22/800-petition-signatures-apple-steve-wozniak-and-virgin-richard-branson-superintelligence-race.html (дата звернення: 20.01.2026).

4. Бурич М. *Понад 70 тис. вчених закликали до заборони розробки суперінтелекту*. Главком, 02.11.2025. URL: https://glavcom.ua/techno/hitech/ponad-70-tis-vchenikh-zaklikali-do-zaboroni-rozrobki-superointelektu-1086320.html (дата звернення: 22.01.2026).

5. *Large language models still struggle to tell fact from opinion, analysis finds*. TechXplore, 04.11.2025. URL: https://techxplore.com/news/2025-11-large-language-struggle-fact-opinion.html (дата звернення: 29.01.2026).

6. *Персональні дані, медична інформація і не тільки: що ніколи не варто обговорювати з ChatGPT*. BLIK, 03.01.2026. URL: https://blik.ua/techno/21453-personalni-dani-medichna-informaciya-i-ne-tilki-sho-nikoli-ne-varto-obgovoryuvati-z-chatgpt (дата звернення: 29.01.2026).

7. *Student reliance on AI is a shortcut that masks a failure to learn, OECD warns*. The Australian. URL: https://www.theaustralian.com.au/subscribe/news/1/?sourceCode=TAWEB_WRE170_a_GPT&dest=https://www.theaustralian.com.au/higher-education/student-reliance-on-ai-is-a-shortcut-that-masks-a-failure-to-learn-the-oecd-warns/news-story/868d0c5769c42446ba1408 (дата звернення: 02.02.2026).

8. *AI Is Causing Cultural Stagnation, Researchers Find*. Futurism, 26.01.2026. URL: https://futurism.com/artificial-intelligence/ai-cultural-stagnation (дата звернення: 03.02.2026).

9. Posner E. A., Saran S. Silicon formalism: rules, standards, and judge AI. *SSRN Electronic Journal*. 2026. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.6155012

10. *Велика Палата: ВРП не має права оцінювати законність судового рішення та перевіряти його правовий зміст*. Судово-юридична газета, 01.01.2026 URL: https://sud.ua/uk/news/publication/349867-bolshaya-palata-vsp-ne-imeet-prava-otsenivat-zakonnost-sudebnogo-resheniya-i-proveryat-ego-pravovoe-soderzhanie (дата звернення: 05.02.2026).

11. Петер Г. Г. Правове регулювання застосування штучного інтелекту в космічній сфері. *Правова позиція*. 2025. № 2 (47). С. 104–109. https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.19

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 18.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.5

ОНОВЛЕНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ: ВІЗІЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Кузнєцова Наталія Семенівна,
orcid.org/0000-0002-9543-9029
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
заступник Голови НКР при Голові Верховної Ради України,
член Робочої групи з оновлення ЦК України

У статті здійснено теоретичний аналіз реформування цивільного законодавства, зокрема, прийнятого Верховною Радою України 28 квітня 2026 року у першому читанні проєкту оновленого Цивільного кодексу України (законопроєкт № 15150). Автор вступає у відкриту наукову дискусію з опонентами рекодифікації, які наголошують на «несвоєчасності» реформи в умовах воєнного стану, та аргументовано доводить об'єктивну зумовленість і нагальність модернізації приватного права. Досліджено вплив цифровізації, штучного інтелекту та євроінтеграції на оновлення правового інструментарію.

Особливу увагу приділено концептуальним новелам Загальної частини та речового права. Проаналізовано зміну парадигми через впровадження презумпції приватності відносин та розширення джерел приватного права (включення договору, національних звичаїв, локальних актів). Обґрунтовано доцільність імплементації європейської категорії «доброзвичайність» (boni mores) замість радянського конструкту «моральні засади суспільства». Розглянуто роль правових позицій Верховного Суду у тлумаченні оціночних понять.

Висвітлено наслідки скасування Господарського кодексу України, ліквідацію квазі-речових прав («оперативного управління», «господарського відання») та перехід до чіткої дихотомії юридичних осіб приватного і публічного права. Охарактеризовано систему обмежених речових прав (узуфрукт, суперфіцій, емфітевзис). Спираючись на європейські модельні акти (PECL, PETL, DCFR), доведено, що оновлений Цивільний кодекс України закладає сучасний правовий фундамент для повоєнного відновлення та інтеграції України до ЄС.

Ключові слова: *Цивільний кодекс України, рекодифікація, приватне право, євроінтеграція, джерела права, презумпція приватності, доброзвичайність (boni mores), судова практика, обмежені речові права, скасування Господарського кодексу України.*

Kuznietsova Nataliia. The Updated Civil Code of Ukraine: a Vision for Society and the Legal System

The article provides a theoretical analysis of the reform of civil legislation, specifically focusing on the draft of the updated Civil Code of Ukraine (Draft Law No. 15150), which was adopted in the first reading by the Verkhovna Rada of Ukraine on April 28, 2026. The author engages in an open scholarly debate with opponents of the recodification who emphasize the "untimeliness" of the reform under martial law, providing reasoned arguments for the objective necessity and urgency of modernizing private law. Furthermore, the study examines the impact of digitalization, artificial intelligence, and European integration on the updating of legal instruments.

Particular attention is paid to the conceptual novelties of the General Part and property law. The paradigm shift brought about by the introduction of the presumption of privacy of relations and the expansion of the sources of private law (including contracts, national customs, and local acts) is analyzed. The expediency of implementing the European category of "good morals"

(boni mores) instead of the Soviet construct of "moral principles of society" is substantiated. Additionally, the role of the legal positions of the Supreme Court in the interpretation of evaluative concepts is considered.

The paper highlights the consequences of the abolition of the Economic Code of Ukraine, the liquidation of quasi-property rights ("operational management" and "economic management"), and the transition to a clear dichotomy between legal entities of private and public law. The system of limited property rights (usufruct, superficies, emphyteusis) is characterized. Drawing on European model acts (PECL, PETL, DCFR), it is demonstrated that the updated Civil Code of Ukraine lays a modern legal foundation for the post-war recovery and integration of Ukraine into the EU.

Key words: *Civil Code of Ukraine, recodification, private law, European integration, sources of law, presumption of privacy, good morals (boni mores), judicial practice, limited property rights, abolition of the Economic Code of Ukraine.*

28 квітня 2026 р. Верховна Рада України на пленарному засіданні прийняла у першому читанні оновлений ЦК України (законопроєкт № 15150).

Ця подія викликала у суспільстві жваві дискусії. Один із напрямків критики – несвоєчасність оновлення ЦК, який цілком ефективно виконує свою функцію регулювання цивільних відносин.

З таким твердженням аж ніяк не можливо погодитися.

Питання про необхідність та об'єктивну обумовленість внесення істотних змін у чинний ЦК неодноразово обговорювалися на професійному рівні. Дійсно чинний Цивільний кодекс України і дотепер зберігає свій регуляторний потенціал. Однак два десятиліття, які минули з дня набрання ним чинності, свідчать про доволі динамічні процеси, що відбуваються у політичному, економічному, соціальному розвитку суспільства як на глобальному рівні, так і в Україні. Цифровізація суспільних процесів, розвиток інформаційних відносин, високих технологій, штучного інтелекту істотно впливає на необхідність уточнення (а подекуди і введення нових) правових інструментів і конструкцій [1].

У Концепції оновлення Цивільного кодексу України зазначається: "Питання про рекодифікацію ЦК України не виглядало би сьогодні таким актуальним, якби на межі століть спільними зусиллями сотень фахівців із країн Європи не були знайдені найоптимальніші та глобальнопридатні правові норми (рішення) для багатьох сфер приватноправових відносин.

Такі норми-рішення втілено в численних міжнародних документах з уніфікації приватного права. На їхній основі в європейських країнах розпочалася найновіша модернізація (й одночасно гармонізація) національних цивільних кодексів і приватноправових доктрин [2, с. 71].

Однак не тільки євроінтеграційний напрям розвитку України, закріплений на конституційному рівні, обумовлює об'єктивну необхідність істотного оновлення українського приватного права.

Проведення рекодифікації ЦК України саме за «європейським сценарієм» потребує логіка подальшої трансформації суспільства, зміцнення його демократичних засад, поглиблення ринкових реформ.

Опоненти рекодифікації цивільного законодавства наголошують, що у Європейському Союзі уніфікуються перш за все приписи, що регулюють публічно-правові відносини (митні, податкові, міграційні тощо), щодо приватноправових, то вони знаходяться поза увагою європейських директив, регламентів та інших обов'язкових актів ЄС.

Дійсно, способи формування загальних підходів до регламентації приватних відносин відрізняються від тих, які застосовуються у публічно-правовій сфері. Як вже зазначалося, останні десятиліття ознаменовані появою таких рекомендаційних актів у царині приватного права як Принципи європейського контрактного права, розроблені комісією, яку очолював Оле Ландо, Принципи міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА).

Згідно із задумом розробників, Принципи європейського договірного права (PECL) мали слугувати необхідною правовою основою для заходів, що вживаються або будуть вживатися в майбутньому

органами ЄС. Вони покликані допомагати як органам спільноти в розробці відповідних заходів спільнот. PECL також можуть використовуватися сторонами договору, що мають місце проживання або ведення бізнесу в різних країнах ЄС і бажають, щоб їх відносини регулювалися нейтральним правом, яке являє собою не національне право певної держави, а систему норм, виведених на підставі найкращих вирішень тих чи інших питань, запропонованих різними юрисдикціями в межах Європи, а іноді і поза ними [3, с. 52].

Ідея гармонізації європейського приватного права реалізована в багатьох т. зв. модельних актах: Принципи європейського деліктного права (PETL), окремі документи з гармонізації сімейного права, з рештою – опублікований в 2009 р. рекомендаційний набір основних принципів, визначень та типових правил, який розглядається як загальна система координат приватного права (Draft Common Frame of Reference – DCFR).

Однією з важливих передумов оновлення цивільного кодексу України є формування практики застосування норм чинного ЦК національними судами, перш за все Великою палатою Верховного Суду, Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду, а також Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду. Правові позиції, що закріплюються у рішеннях касаційних судів та Великої палати Верховного Суду, є важливим чинником, який впливає на подальше вдосконалення українського приватного права.

Чинний ЦК України надає широкі можливості для судової дискреції в процесі застосування його норм. Це передусім обумовлено наявністю значної кількості оціночних понять у правовому масиві ЦК, що дає можливість у процесі судового розгляду з'ясовувати їх зміст з урахуванням фактичних обставин. Водночас судова практика дозволяє виявити прогалини в окремих статтях, неточності у формулюваннях тощо.

Виходячи із повноважень судових органів (перш за все, касаційних судів та Великої палати ВС), закріплених у законодавстві про судоустрій та процесуальними законами, судова практика є важливим джерелом для формування нових підходів у процесі рекодифікації [2, с. 95].

Обґрунтування як загальних напрямків оновлення, так і окремих новел змістовного характеру є неможливим без врахування досягнень цивілістичної доктрини.

Як в процесі розробки проєкта чинного ЦК, так і в подальшому – коли проєкт став діючим законодавчим актом, в Україні сформувалися і зміцнилися основні наукові цивілістичні школи: Київська, Харківська, Одеська, Західноукраїнська. Все це сформувало надійне наукове підґрунтя для оновлення Цивільного кодексу України [4].

Все наведене дає підстави для твердження, що оновлення ЦК України є об'єктивним і своєчасним, повною мірою відповідає намірам українського народу жити у цивілізованій європейській державі, де сповідуються і належним чином захищаються права людини, гарантується верховенство права і послідовно втілюються його складові: принципи рівності у правах і рівності перед законом, юридичної визначеності, пропорційності, а у приватному праві – справедливості, розумності, добросовісності.

У Преамбулі оновленого ЦК України зокрема зазначається, що найвища мета, засадничі цінності приватного права – це служити вільному розвитку особистості, забезпечувати повагу до людської гідності, автономію волі та неприпустимість втручання у приватне життя.

Запропонована нова редакція ЦК України підкреслює ідею єдності регулювання всіх приватних відносин, незалежно від того, у якій предметній сфері вони виникають.

Важливими фундаментальними змінами, які характеризують процес рекодифікації, слід визнати, перш за все, скасування Господарського кодексу України, а також значне розширення сфери дії Цивільного кодексу України через імплементацію в нього положень Сімейного кодексу України (Книга шоста «Право сімейне») та Закону України «Про міжнародне приватне право» (Книга восьма «Право приватне міжнародне»), а також доповнення положеннями нової Книги дев'ятої «Публічність прав цивільних».

Аналізуючи більш детально окремі новели оновленого Цивільного кодексу України, можна констатувати, що в процесі формування Концепції рекодифікації вбачалося, що приписи Книги першої «Загальна частина» є найбільш *стабільними*, оскільки являють собою «хребет», «опорну систему» всього кодексу. Однак в процесі постатейного перегляду з'ясувалося, що і в Загальну частину ЦК мають бути внесені істотні зміни.

Слід більш детально зупинитися на новелах, які мають концептуальний характер.

Значно розширене коло джерел приватного права. Хоча законодавство залишається одним з найважливіших джерел формалізації права приватного як суб'єктивного права, а Цивільний кодекс виконує роль системоутворювального ядра всього приватноправового масиву законодавства, джерела приватного права ним не обмежуються.

Можна вважати завершеними дискусії з приводу розуміння *договору* не тільки як одного з найбільш поширених юридичних фактів приватного права, але *джерела приватного права.*

Принагідно зазначимо, що у оновленому ЦК внесені зміни у назви структурних підрозділів Книги першої «Загальна частина». Так, розділ 1 іменується «Основні приписи», а глава 1 – «Джерела та засади приватного права».

Істотно розширено та уточнено розуміння *звичаю* як джерела приватного права. Поряд із звичаєм ділового обороту названий у числі джерел *національний звичай, звичай національної меншини або корінного народу.*

Також до джерел приватного права віднесені локальні акти юридичної особи.

Такі новели не є випадковими, вони обумовлені розумінням місії приватного права у житті як окремої людини, певних спільнот і з рештою – суспільства в цілому. Природа приватного права ґрунтується на його диспозитивності, де впорядкування суспільних відносин здійснюється через самостійні автономні центри, шляхом координації (децентралізації) як основного методу правового регулювання.

У проекті оновленого ЦК чітко простежується новий концепт приватного права, який має глибокі історичні витоки. Їх можна відстежити через осмислення тези Іммануїла Канта про роль права і суспільному житті – *воно визначає межі свободи людини.* Саме «визначає», а не встановлює. Як слід розуміти цей термін «визначає»? На нашу думку, право *знаходить* і *фіксує* ці межі свободи, які виникають та існують історично, природньо, об'єктивно (через традиції, міфи, релігійні уявлення, звичаї тощо). Право їх фіксує і робить обов'язковими.

В цьому полягає зв'язок між природним і позитивним правом, цей зв'язок має збалансовувати ті чинники, які характеризують природні засади існування людських спільнот, окремих індивідів, та їх позитивний вимір – закони та інші загальнообов'язкові приписи.

А в чому полягає місія приватного права? Воно є суть людських взаємин, нормального існування людини, окремих груп, всього суспільства. Приватний правопорядок – це фіксація нормальних людських відносин: від народження (а в окремих випадках і раніше) до останнього подиху:

– правосуб'єктність як здатність мати і своїми діями набувати цивільні права та обов'язки;

– мати ім'я, місце проживання (осідок), обирати рід занять;

– бути власником;

– брати участь у майновому обороті (укладати численні договори);

– займатися творчою діяльністю і розпоряджатися її результатами;

– укладати шлюб, мати сім'ю тощо.

Саме виходячи такого широкого розуміння приватного права, оновлений ЦК закріплює *презумпцію приватності відносин*: відносини є приватними, якщо їх публічний характер не випливає з їх суті або не визначений законом (ч. 2 ст. 1 проекту). Можливо смілива, але цілком обґрунтована теза.

Право виникає як особливий феномен для впорядкування нормальних відносин. І саме таке право є *правом приватним*. Яка ж за таких умов місія права публічного? Охороняти ці нормальні приватні відносини від будь-яких ускладнень та порушень. Самий інститут держави створюється і функціонує для охорони

нормального життя, забезпечення врегулювання будь-яких конфліктів.

До основних постулатів громадянського суспільства відносять: (1) дотримання принципу егалітаризму, тобто рівності всіх суб'єктів; (2) їх недоторкане право власності і свобода розпорядження ним; (3) всеохоплюючий захист прав людини.

Таким чином, ці основоположні засади громадянського суспільства закріплюються (а подекуди і поглиблюються!) правом приватним.

Співвідношення громадянського суспільства та держави є доволі складним і динамічним, від нього залежить характер політичного режиму – демократія або тоталітаризм. Дослідження цієї важливої проблеми має самостійний характер і виходить за межі даної статті [5, с. 63–123].

Заслуговує на особливу увагу ще одна новела оновленого ЦК – зміна традиційного підходу до визначення предмета регулювання ЦК України: розробники змінили ст. 1 чинного кодексу, в якій визначалися *цивільні відносини* та їх ідентифікаційні ознаки: юридична рівність, майнова та організаційна автономія; вільне волевиявлення.

Водночас це не означає, що оновлений ЦК відмовився від цього «генетичного коду» приватних відносин, навпаки він розгорнутий значно ширше через нову редакцію ст. 3, яка не тільки розвиває, але й вдосконалює систему засад приватного права, через фіксацію в їх числі приватної автономії, диспозитивності, добросовісності, розумності, справедливості, заборони зловживання правом, недопущення одержання вигоди з недобросовісної поведінки та ін. Збільшилося число поіменованих засад (замість шести в чинному Кодексі одинадцять в оновленому) і головне – цей перелік не є вичерпним.

У проекті нової редакції ЦК не наводиться навіть орієнтовний перелік приватних відносин. Натомість має застосовуватися загальне правило – під дію норм ЦК підпадають (тобто є приватними!) відносини, які виникають на засадах приватного права.

Важливим випробуванням для оновленого ЦК стало застосування категорії «доброзвичайність». Саме цей український відповідник загальновідомого європейському праву терміну «boni mores», викликав шквал критики.

З незрозумілих причин заміна радянського терміну «моральні засади суспільства», зміст якого доволі часто тлумачився як «інтереси держави», настільки збурила окремі громадські організації, що вони з активністю, що заслуговує кращого застосування, поширюють у засобах масової інформації, соціальних мережах і навіть на мітингах чергові «страшилки» про наступ на права жінок, дітей, погрожують хвилею «судового свавілля» тощо.

Доволі дивно, що при прийнятті чинного ЦК у 2003 році не виникало жодних застережень проти застосування в багатьох статтях (скажімо у ч. 4 ст. 26 ЦК, а в подальшому у ч. 1 ст. 203, у ч. 3 ст. 228) законодавцем категорії «моральні засади суспільства», як і не виникало питань, хто має визначати ці моральні засади?! Ба більше – у нашому законодавстві з'явився термін «суспільна мораль» і навіть була створена Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі як постійно діючий державний експертний і *контролюючий орган*, яка існувала з 2004 по 2015 рік.

Звертає на себе увагу, що за увесь цей час наше громадянське суспільство не турбувалося, що держава взяла під свій «контроль» формування моральних засад, фактично ототожнивши їх з інтересами самої держави як інструмента публічної влади.

Проблема співвідношення моралі і права належить до чи не найскладніших як у філософії, та і у праві.

Один із видатних українських правознавців М. І. Козюбра зазначав, що ні в давнину, ні нині вибір як мети, так і способів і можливостей досягнення поставленої цілі у людини не безмежний, як і не безмежні самі людські можливості. Люди завжди вимушені обирати, порівнювати, встановлювати пріоритети, різноманітні засоби та шляхи досягнення окресленого. І саме цей внутрішній процес порівняльної оцінки, вибору мети і пріоритетів є справою моралі. А єдиним універсальним критерієм вибору в усі часи були поняття добра і зла.

А французький теоретик права Ж. Л. Бержель зауважував, що моральні норми у процесі суспільного розвитку формуються з врахуванням релігійних заповідей, соціальної етики, соціологічних або біологічних спостережень [6, с. 82-83].

Все це свідчить про органічний взаємозв'язок (а подекуди – і взаємопроникнення) моральних засад і правових приписів як різновидів соціальних норм.

Не можна заперечувати того, що використання у правових приписах оціночних понять і категорій ускладнює процес їх застосування. Водночас також не можна заперечувати і того, що диспозитивний метод регулювання приватних відносин іманентно передбачає їх широке застосування.

Приватне право як фундамент приватного правопорядку, забезпечуючи юридичну рівність учасників, їх широке та вільне волевиявлення, недопущення зловживання своїми суб'єктивними правами, має формуватися на засадах добросовісності, розумності і справедливості.

Оціночні категорії слід розглядати як важливий інструмент, за допомогою якого забезпечується гнучкість регулювання приватних відносин, здійснюється реальна можливість забезпечення індивідуального підходу, врахування особливостей окремих суб'єктів правовідносин, а також фактичних обставин, у яких діють.

Принагідно зазначимо, що у чинному ЦК (у різних інститутах права) широко застосовуються оціночні категорії, такі як: розумні строки, дрібний або значний правочин, виконання дії негайно, виконання зобов'язання відповідно до його суті чи звичаїв ділового обороту тощо.

Оціночні категорії не мають чітко фіксованого законодавчого визначення. Їх тлумачення покладається на суд, який виконує функцію адаптації загальних приписів закону до різноманітних життєвих ситуацій.

Розглядаючи концептуальні підходи до визначення «розумності» і «справедливості» у Цивільному кодексі Нідерландів, голландські цивілісти зауважують, що при визначенні цих категорій слід звертатися до загальновизнаних принципів права, сучасних правових доктрин та враховувати соціальні та приватні інтереси, які пов'язані з фактичними обставинами [7].

Саме такий підхід до застосування оціночних категорій покладений на судову систему. Слід підкреслити, що це функція всієї судової системи, а не примха окремого судді, що розглядає справу.

У доповіді Голови Верховного Суду України Ярослава Романюка на спільному засіданні представників органів судової влади України 22 лютого 2016 р. зокрема відзначалося, що призначення Верховного Суду, головна ідея його діяльності – це сформувати обґрунтовану правову позицію, розтлумачити правові норми для застосування судами в подальшій роботі й таким чином спрямувати судову практику в єдине і правильне русло. Найвища судова установа на прикладі конкретного випадку роз'яснює зміст правової норми: як її слід розуміти та реалізовувати на практиці й в інших справах, які обставини потрібно враховувати при застосуванні тієї чи іншої норми, роз'яснює специфіку дії норми в практичній площині, а не нав'язує суддям результат вирішення конкретної справи.

Саме про такий підхід до формування правових позицій Верховного Суду свідчить Огляд судової практики Верховного Суду щодо застосування принципу добросовісності та доктрини venire contra factum proprium (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці) за рішеннями, внесеними до Єдиного державного реєстру судових рішень за 2018–2023 роки [8].

Наведене дає підстави для висновку про те, що і в чинному ЦК України широко застосовані оціночні категорії, зміст яких з'ясовується, виходячи із конкретних обставин справи з врахуванням позицій судової практики, механізм формування якої і забезпечення її обґрунтованості та єдності реалізується доволі успішно найвищою судовою установою України – Верховним Судом. Розробники оновленого ЦК України розглядають правозастосування як важливий чинник, що слугує критерієм ефективності правових норм. [2, с. 95].

Прагнення надати загальним засадам приватного права людиноцентриську

спрямованість, забезпечити в повному обсязі їх відповідність ідеям природного права обумовили появу ст. 6 в оновленому ЦК, поіменованої «Доброзвичайність» (boni mores).

Використання латинського терміну мало виключити будь-які маніпуляції, що могли базуватися на етимологічному змісті українського відповідника.

Розуміючи важливість цієї засади, у абз. 2 ч. 1 наголошується, що під *доброзвичайністю* розуміється сукупність моральних норм та принципів, стандартів етичної поведінки та загальновизнаних уявлень про належну поведінку, усталених у суспільстві.

Надзвичайно прикро, що деякі організації, які декларують себе представниками громадянського суспільства, такий собі "Vox Populi", штучно "розганяють" тезу про небезпеку введення категорії «доброзвичайність» для всіх і кожного в Україні. Хотілося би запитати цих осіб, як відповідність добрим звичаям може створювати небезпеку ?!

Мабуть, ці конспірологи такими випадами проти «доброзвичайності» намагаються відвернути увагу від тих важливих новел, які і є змістом процесу рекодифікації Цивільного кодексу України.

На них і є необхідність більш детально зупинитися.

Перш за все це фундаментальні зміни в інституті юридичної особи, а якщо більш широко – регламентація суб'єктів приватних відносин.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [9] і скасуванням Господарського кодексу України, починаючи з 28 серпня 2025 р., не можуть створюватися державні, комунальні та казенні підприємства, а поки існуючі – мають у перехідний період впродовж 3-х років визначитися з організаційно-правовою формою, встановленою у ЦК України. З рештою, оновлений ЦК передбачає повернення до закритого переліку організаційно-правових форм юридичної особи – товариств та установ.

Оновлений ЦК формує лише засадничі принципи щодо юридичних осіб, які є «конститутивними» для цих суб'єктів приватного права.

Двадцятилітній досвід нормативного закріплення класичного поділу юридичних осіб на юридичних осіб приватного та юридичних осіб публічного права підтвердив свою життєздатність, дієвість та доцільність.

Завершуючи логіку цієї дихотомії в оновленому ЦК і *держава* віднесена до юридичних осіб публічного права. І це органічно випливає з принципу юридичної рівності суб'єктів приватного права. Не може, не повинен суб'єкт «ховатися» за незрозумілим статусом «qui generis» для того, щоб отримувати переваги перед іншими учасниками приватних відносин.

Суб'єктами приватних відносин (крім фізичних осіб) може бути або *юридична особа приватного права*, яка створюється, діє та припиняється за правилами визначеними ЦК, або *юридична особа публічного права*, для якої участь у приватних відносинах є «епізодичною», не основною, бо таке утворення функціонує для виконання суспільно значущих функцій.

Автономна Республіка Крим, територіальна громада, як і держава, є юридичними особами публічного права. Особливості участі юридичних осіб публічного права у приватних відносинах визначені у приписах глав 9–11 Книги першої ЦК.

Юридичні особи публічного права діють у приватних відносинах на рівних правах з іншими суб'єктами таких відносин.

Оновлений ЦК визначає основні засади участі у приватних відносинах юридичних осіб приватного права: підприємницьких товариств (корпоративних товариств: акціонерних, з обмеженою та додатковою відповідальністю, повних та командитних, а також підприємницьких кооперативів), непідприємницьких товариств та установ.

ЦК передбачає, що особливості правового статусу та діяльності окремих видів юридичних осіб приватного права можуть регулюватися окремими законодавчими актами. Водночас ЦК визначає логічну систему юридичних осіб – приватного і публічного права за принципом загального і спеціального унормування на рівні Цивільного кодексу і спеціальних законів.

Неможливо, характеризуючи фундаментальні новели, запропоновані у проекті № 15150, обійти увагою інститут правочину – договору. Вже у процесі підготовки Концепції рекодифікації розробники обґрунтували доцільність викласти загальні положення про договір саме у Книзі першій, вилучивши відповідні приписи з Книги п'ятої. Це логічно випливало із розуміння договору як загальної категорії приватного права, оскільки договір розглядається не тільки як найбільш поширений юридичний факт секундарного характеру, він визначений як джерело приватного права, регулятор приватних відносин.

Аналіз судової практики щодо визнання правочинів недійсними свідчить, що левина частка всіх спорів стосується саме недійсності договорів.

Важливими є новели Книги третьої «Право речове», перш за все пов'язані із скасуванням Господарського кодексу, у якому були «забетоновані» квазі-речові права радянської доби «оперативне управління» та «господарське відання», чистий продукт радянської правотворчості. Впродовж не одного десятиліття цивілістична наука прагнула довести їх неефективність як у правовому, та і у економічному вимірі.

Більш того, у ЦК України 2003 року ці інститути були відсутні. Однак одночасне прийняття з Цивільним Господарського кодексу, залишило ці категорії не тільки «як пам'ятку соціалістичного правового мислення», але й як ефективний інструмент впливу держави, її необмеженого контролю за участю державних юридичних осіб у приватних відносинах.

У Книзі третій ЦК України речовими правами розглядаються: (1) право власності та (2) обмежені речові права, т. зв. «права на чужу річ». Коло цих обмежених прав у оновленому ЦК значно розширений у порівнянні із чинним кодексом. Їх перелік, що міститься у ст. 498 проекту включає: право узуфрукту (1); право сервітуту (2); право емфітевзису (3); право суперфіцію (4), речове право очікування (5); право переважної купівлі нерухомої речі (6), забезпечувальні речові права (7). Цей Перелік обмежених речових прав є закритим, нові права, крім поіменованих у ст. 498, можуть встановлюватися законом.

Книга третя істотно оновлена, і запропоновані новели потребують більш детального аналізу.

У межах цієї статті розглянуті основні нововведення загального характеру, які здебільшого, пов'язані із Книгою першою «Загальна частина».

На завершення зауважимо тим скептикам, які посилаючися на трагічні обставини війни, намагаються посіяти у суспільстві сумніви щодо своєчасності прийняття нової редакції Цивільного кодексу України. Начебто «не на часі» витрачати інтелектуальний потенціал на оновлення ЦК. Вбачається, що така позиція, в тому числі і окремих колег по «юридичному цеху», обумовлена передусім небажанням вийти із «зони професійного комфорту». До чинного ЦК звикли, знаємо його «постатейно», дякуючи Верховному Суду, маємо сформовані правові позиції по застосуванню окремих найбільш важливих приписів.

Все це так: чинний Цивільний кодекс України в цілому доволі ефективно виконує свою місію формування і підтримки приватного правопорядку. Але не можна зупинити суспільний прогрес, в тому числі у сфері приватних відносин.

П'ятий рік Україна живе в умовах повномасштабної військової агресії сусідньої держави, українці (фізичні та юридичні особи) продовжують набувати власність укладати договори, створювати новітню техніку та технології (в тому числі, а може і в першу чергу для воєнних потреб), в Україні укладаються шлюби, створюються сім'ї, народжуються діти, на жаль – відкриваються спадщини.

Україна прагне стати членом ЄС – все це свідчить про своєчасність рекодифікації. Вона має на меті створення сучасного приватного права України у всіх його багатогранних проявах: речових, особистих, творчих, сімейних, спадкових, міжнародно-правових, приватного права європейського гатунку, повноцінно гармонізованого з європейським правопорядком, комфортним для кожної людини і суспільства, тобто таким, що відповідає базовим людським цінностям і створює надійне підґрунтя для подальшого прогресивного суспільного розвитку України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності. Розділ 5.1. «Цивільне законодавство». Юрінком-Інтер. Київ. 2025. С. 590-620.

2. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

3. Діковська І. А. Гармонізація сучасного приватного права: виклики часу. *Рекодифікація цивільного законодавства України*: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 908 с.

4. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 908 с.; Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів. Видавничий дім «Гельветика». 2020. 673 с.; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи. Одеса : «Фенікс». 2020. 461 с.

5. Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 392 с.

6. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

7. *Redelijkheid en billijkheid:* a view from English law. URL: https://fileserver-az.core.ac.uk/download/388661291.pdf.

8. Огляд судової практики Верховного Суду щодо застосування принципу доброї совісті та доктрини venire contra factum proprium у цивільних спорах. Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2018–2023 роки. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Oglyad_KCS_dobra_sovist.pdf.

9. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. *Відомості Верховної ради України*. 2025 р. №№ 28-29. Ст. 94.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 13.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.6

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ ТА В ОНОВЛЕНОМУ ЦК УКРАЇНИ

Кот Олексій Олександрович,
orcid.org/0000-0002-7284-4507
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз загальних засад приватного права як фундаментальної категорії сучасного цивільного права. Обґрунтовується, що засади приватного права виступають не лише ідеологічною та ціннісною основою правового регулювання, але й виконують регулятивну, інтерпретаційну та правотворчу функції, визначаючи межі дозволеної поведінки суб'єктів приватноправових відносин і забезпечуючи баланс між приватним інтересом та публічним благом.

Особливу увагу приділено трансформації підходів до закріплення засад у проєкті оновленого Цивільного кодексу України, де відбувається перехід від концепції засад цивільного законодавства до більш широкої категорії засад приватного права, що відповідає сучасній європейській правовій традиції. Досліджено вплив доктрини європейського приватного права, уніфікованих актів (PECL, DCFR, CISG) та практики правових систем держав-членів ЄС на формування відповідних положень проєкту ЦК України.

У роботі проведено порівняльно-правовий аналіз нормативного закріплення загальних засад у цивільних кодексах Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Чехії, Молдови, Казахстану та Грузії. Встановлено, що існують різні моделі їх закріплення: імпліцитна (через генеральні клаузули), фрагментарна (через окремі норми) та системна (через спеціальні статті-принципи).

Обґрунтовано висновок про те, що проєкт оновленого ЦК України тяжіє до системної європейської моделі, забезпечуючи підвищення рівня правової визначеності та ефективності правозастосування. Загальні засади приватного права розглядаються як універсальний інструмент забезпечення справедливості, добросовісності та пропорційності у цивільних правовідносинах, що набуває особливого значення в умовах європейської інтеграції України.

Ключові слова: *приватне право, сторони правовідносин, загальні засади, принципи права, добросовісність, справедливість, свобода договору, зловживання правом, договірне право, захист прав.*

Kot Oleksii. General Principles of Private Law in European Law and in the Updated Civil Code of Ukraine

The article provides a comprehensive legal analysis of the general principles of private law as a fundamental category of modern civil law. It is substantiated that the principles of private law constitute not only an ideological and value-based foundation of legal regulation, but also perform regulatory, interpretative, and law-making functions, defining the limits of permissible behavior of private parties and ensuring a balance between private interests and the public good.

Particular attention is paid to the transformation of approaches to the codification of principles in the draft updated Civil Code of Ukraine, which reflects a shift from the concept of principles of civil legislation to a broader category of principles of private law, in line with contemporary European legal tradition. The study examines the influence of European private law doctrine, unified legal instruments (such as PECL, DCFR, CISG), and the legal systems of EU Member States on the development of the draft Civil Code of Ukraine.

The paper conducts a comparative legal analysis of the codification of general principles in the civil codes of Germany, France, Italy, the Netherlands, Belgium, the Czech Republic, Moldova, Kazakhstan, and Georgia. It is established that different models of codification exist: implicit

(through general clauses), fragmented (through separate provisions), and systematic (through dedicated principle-based articles).

The study concludes that the draft Civil Code of Ukraine follows a systematic European model, enhancing legal certainty and effectiveness of judicial practice. The general principles of private law are viewed as a universal instrument for ensuring fairness, good faith, and proportionality in civil relations, which is particularly important in the context of Ukraine's European integration.

Key words: *private law, parties to the legal relationship, general principles, principles of law, good faith, fairness, freedom of contract, abuse of rights, contract law, protection of rights.*

Загальні засади (засадничі приписи або ж принципи) приватного права визначають ідеологічну, ціннісну та методологічну основу регулювання приватних відносин в Україні. Засади приватного права – це, передусім, фундаментальні ідеї, які не просто відображають сутність цивільного права, але й фактично пронизують увесь нормативний масив, визначаючи архітектоніку та вектор розвитку приватного права. Вони встановлюють стратегічні напрями бажаної та межі дозволеної з точки зору приватного права і суспільного сприйняття поведінки суб'єктів, гармонізуючи приватний інтерес із суспільним благом.

Визначальною рисою, яка притаманна загальним засадам приватного права, є їхня максимальна абстрактність та універсальність. Вони втілюють у собі весь приватноправовий генетичний код, що є характерним для будь-яких приватних правовідносин, для системи приватного права у цілому. Ці засади мають найвищу вищу ієрархічну силу щодо інших норм ЦК та норм, що містяться в інших актах цивільного законодавства: у ситуаціях, коли конкретна стаття закону є недостатньо чіткою, суперечливою або допускає неодноозначне тлумачення, правозастосовна практика (зокрема судова) зобов'язана надавати перевагу тому варіанту, який максимально відповідає духу загальних засад.

Проєкт ЦК та чинний ЦК України. Однією з основних відмінностей проєкту оновленого ЦК України [1] від чинного Цивільного кодексу України [2] є трансформація підходу до визначення засадничих принципів у приватному праві: від засад цивільного законодавства до засад приватного права. Чинний ЦК України 2003 року закріплює перелік загальних засад цивільного законодавства: такий позитивістський підхід, вочевидь, зумовлений історичним сприйняттям норми закону та її ролі у регулювання правовідносин у радянський та пострадянський період, у тому числі в регулюванні приватних правовідносин. І його слід визнати абсолютно виправданим на етапі переходу від адміністративно-командного регулювання економіки (одним з інструментів якого виступав ЦК УРСР 1963 року) до ринкової економіки 90-х років минулого століття – першої декади XXI століття. Дійсно, доволі важко собі уявити різкий перехід від радянського розуміння диспозитивної норми як такої, що прямо передбачала можливість відступу від неї сторонами договору («якщо інше не передбачено законом або договором») до регулювання приватних правовідносин нормами-принципами за відсутності конкретного закріпленого у нормі права правила поведінки – що є абсолютно природнім для європейського приватного права, у тому числі і для сучасного цивільного права України.

Так, Багато з цих принципів відомі й українському праву, зокрема стаття 3 чинного Цивільного кодексу України в якості основних засад цивільного законодавства визначає такі:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність.

Проєкт оновленого Цивільного кодексу України підтриманий Верховною Радою України у першому читанні 28 квітня 2026 року. Як зазначено у Пояснювальній записці до нього, проєкт ЦК готувався з огляду на гармонізацію

законодавства України із правом Європейського Союзу та втілення європейських стандартів у різних галузях з метою імплементації найкращих європейських практик (як основний вектор розвитку законодавства України), забезпечення відповідності українського приватного права принципам справедливості, домірності, захисту слабшої сторони та іншим цінностям, визнаним у Європейському Союзі.

Саме тому ідеологія проєкту оновленого кодексу базується на європейському приватному праві. При його підготовці автори законопроєкту – члени Робочої групи з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, створеної розпорядженням Голови Верховної Ради України від 28 липня 2020 р. № 260, максимально орієнтувалися на здобутки європейської приватноправової доктрини й практики на базі Концепції оновлення Цивільного кодексу України, підготовленої у 2020 р. [3].

У Концепції оновлення Цивільного кодексу України щодо загальних засад зазначено про необхідність їх уточнення. «У цій найважливішій статті (*статті 3 ЦК України – О. К.*) для всієї системи приватного права варто прямо зазначити, що перелік основних засад, по-перше, не є закритим, а по-друге, засади охоплюють не тільки законодавство, але і функціонування всієї приватноправової системи або визначальних її частин. Такий підхід значно збільшить правовий інструментарій для судової практики. Окремі принципи статті 3 ЦК України можливо уточнити. Наприклад, принцип свободи договору точніше сформулювати як принцип свободи правочину. Вже у процесі нормопроектування необхідно буде визначитися з місцем розташування таких важливих для сучасного громадянського суспільства принципів: свобода інтелектуальної (творчої) діяльності; свобода інформації та інформаційного обміну; усвідомленої відповідальної взаємодії людини з автономними роботами та штучним інтелектом; неприпустимість втручання в особисте життя фізичної особи, обумовлене розвитком новітніх технологій і розвинути їх в окремих книгах ЦК (наприклад, неприпустимість свавільного втручання у геном людини; неприпустимість свавільного втручання в організм людини та її зародка, сферу репродукції людини; крім того – неприпустимість свавільного втручання у сферу інформації про особу, персональних даних та ін.)» [3].

Паралельно з посиланням на Концепцію оновлення ЦК України варто звернутися й до «першоджерел», з яких автори проєкту оновленого ЦК черпали ідеї, що в цьому проєкті відтворені – а це передусім, європейська доктрина, уніфіковані акти в сфері приватного права (*Principles of International Commercial Contracts, United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, Principles of European Contract Law, Draft Common Frame of Reference etc.)*, а також безпосередньо положення кодифікованого приватного права європейських країн (переважно, новітні кодифікації).

Доктрина європейського приватного права. До базових засад європейського приватного права, на які зорієнтований проєкт Цивільного кодексу України, науковці відносять наступні групи принципів:

– принципи юридичної спільноти (*Principles of the Legal Community*);

– ринкові принципи (*Market Principles*);

– принципи солідарності (*Solidarity Principles*).

До групи принципів юридичної спільноти відносять принцип еквівалентності та ефективності (*Equivalence and Effectiveness*), пропорційність (*Proportionality*), юридичну визначеність (*Legal Certainty*), принцип неприпустимості насильства та шахрайства (*Prohibition of Abuse and Fraud*), принцип щирої співпраці та взаємного визнання (*Sincere Cooperation and Mutual Recognition*).

До ринкових принципів відносять принцип неспотвореної конкуренції (*Undistorted Competition*), приватну автономію та свободу договору (Private Autonomy and Freedom of Contract), право власності (*The Right to Property*).

У свою чергу до принципів солідарності відносяться рівність і недискримінація (*Equality and Non-Discrimination*), добросовісність (*Good Faith*), захист слабшої сторони (*Protection of the Weaker Party*), захист споживачів (*Consumer Protection*),

захист працівників (*Workers' Protection*) [4, с. 325–538].

Інші дослідники приватного права ЄС пропонують дещо інший погляд на структуру принципів приватного права та наголошують на зміні процедури, а точніше рівня їх визначення, зазначаючи, що таких принципів сім. «Сім принципів … впливають на матеріальні, процесуальні та методологічні питання, які традиційно належали до права держав-членів, але зазнали зміщення компетенції та легітимності на користь ЄС – зміщення, яке багато хто вітає, але якого інші побоюються» [5, с. V]. До них відносять наступні:

– принцип «обмеженої (рамкової) автономії» (Principle of "Framed Autonomy");

– принцип захисту слабшої сторони (Principle of Protection of the Weaker Party);

– принцип недискримінації (Principle of Non-Discrimination);

– принцип ефективності (Principle of Effectiveness);

– принцип балансування (Principle of Balancing)

– принцип пропорційності (Principle of Proportionality);

– принцип добросовісності та заборони зловживання правами (Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights).

Ці принципи також певною мірою групуються, зокрема пропонується виділити матеріально-правові за своєю природою (принципи «рамкової автономії», захисту слабшої сторони та недискримінації), інструментальні (принцип ефективності), і два – методологічними (принцип балансування та пропорційності). «Половинчастий» принцип «добросовісності» лише починає формуватися і наразі має досить вузьку сферу застосування.

Дослідники також формулюють загальний висновок про те, що загальні принципи приватного права, засновані на Хартії основоположних прав Європейського Союзу [6], самі по собі не мають прямої дії в «горизонтальних відносинах». Проте вони можуть бути використані для «оновлення» (підвищення статусу) національного приватного права країн-членів ЄС у відносинах між приватними сторонами шляхом тлумачення «настільки, наскільки це можливо» і навіть усунення норм права держави-члена, які суперечать цим принципам – що демонструє специфічну природу приватного права ЄС, яка суттєво відрізняється від права держав-членів [5, с. 213-214].

Загальні засади приватного права в актах приватного права країн ЄС. Якою б важливою не була б доктрина європейського права, яка обґрунтовує ті чи інші загальні засади та приватноправові принципи, їх витоки, розвиток, класифікацію, максимальний практичний інтерес для української науки приватного права представляє саме нормативне закріплення загальних засад у цивільних кодексах європейських країн.

У якості орієнтира вважаємо доцільним проаналізувати кодифіковані акти (цивільні кодекси) Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Чехії, Молдови, Казахстану і Грузії, адже це з одного боку держави-члени ЄС, а з іншого – країни, які задекларували намір вступити в ЄС і тому наближають й гармонізують свої нормативні акти з законодавством європейських країн.

Німеччина. У німецькому BGB [7] єдина стаття, де були б зібрані усі приватноправові засади. Натомість серед найважливіших засад, що містяться в основному акті, який регулює приватні відносини у Німеччині, можна наступні:

- Добросовісність – §242 BGB «Боржник зобов'язаний діяти відповідно до добросовісності.
- Заборона зловживання правом – §226 BGB «Здійснення права є недопустимим, якщо воно спрямоване на шкоду».
- Добрі звичаї – §138 BGB «Правочин, що суперечить добрим звичаям, є недійсним».
- Тлумачення за добросовісністю – §157 BGB «Договори тлумачаться відповідно до добросовісності».

Франція. Так само як і у німецькому BGB, у французькому Code civil [8] відсутня окрема стаття, яка була б присвячена загальним засадам приватного права чи цивільного права. Утім французький ЦК після реформи договірного права чітко формулює низку керівних принципів у статтях 1102–1104.

Загальні засади приватного права, що закріплені у французькому Цивільному кодексі:

• Свобода договору – Art. 1102 Code civil «Кожен є вільним укладати договір».

• Обов'язковість договору – Art. 1103 Code civil «Договори мають силу закону для сторін».

• Добросовісність – Art. 1104 Code civil «Договори повинні виконуватись добросовісно».

• Публічний порядок та добрі нрави – Art. 6. Code Civil «Приватними угодами не можна порушувати закони, що стосуються публічного порядку (ordre public) та моральності (bonnes mœurs)».

***Італія*.** Загальні засади приватноправових відносин закріплені в окремих положеннях італійського Цивільного кодексу [9].

• Коректність – Art. 1175 CC «Боржник та кредитор повинні діяти коректно».

• Добросовісність – Art. 1337 CC «Сторони під час ведення переговорів та укладення договору повинні поводитися добросовісно»; Art. 1375 CC «Договір виконується добросовісно».

• Свобода договору – Art. 1322 CC «Сторони можуть вільно визначати зміст договору в межах, встановлених законом [та корпоративними нормами. Сторони можуть також укладати договори, які не належать до типів (видів), передбачених спеціальними положеннями, за умови, що вони спрямовані на реалізацію інтересів, які заслуговують на захист згідно з правопорядком».

• Справедливість – Art. 1374 CC «Договір зобов'язує сторони не лише до того, що в ньому виражено, але й до всіх наслідків, які випливають із нього відповідно до закону, або, за його відсутності, відповідно до звичаїв та справедливості (equità)».

***Нідерланди*.** Загальні засади приватного права Нідерландів закріплені у наступних статтях ЦК Нідерландів (Burgerlijk Wetboek, BW) [10]:

• Розумність і справедливість – Art. 6:2 BW «Сторони повинні діяти розумно і справедливо».

• Заборона зловживання правом – Art.3:13 BW «Забороняється зловживання правом».

• Розумність та справедливість – Art. 3:12 BW «При визначенні того, що є «розумним та справедливим», необхідно враховувати загальновизнані правові погляди, соціальні та особисті інтереси, пов'язані з цією справою».

***Бельгія*.** ЦК Бельгії [11] також визначає загальні засади приватноправових відносин у окремих статтях Цивільного кодексу:

• Добросовісність – Art. 5.73 CC «Договори виконуються добросовісно».

• Обов'язковість договору – Art. 5.97 CC «Договір має силу закону».

• Заборона зловживання правом – Art. 1.10 CC «Особа, яка здійснює своє право таким чином, що це явно виходить за межі нормального здійснення цього права розсудливою та обережною особою в аналогічних обставинах, вчиняє зловживання правом».

• Лояльність сторін / добросовісність – Art. 5.73 CC «Договори повинні вестися (переговори), укладатися та виконуватися добросовісно».

***Чехія*.** В Цивільному кодексі Чехії (Občanský zákoník, OZ) [12] ми також можемо побачити загальні засади приватного права, що закріплені в його окремих статтях:

• Автономія волі – §1 (2) OZ «Приватне право захищає гідність і свободу людини…»; «Кожен може робити все, що не заборонено законом».

• Добросовісність – §6 OZ «Кожен зобов'язаний діяти у правових відносинах чесно (добросовісно)».

• Захист слабшої сторони – §3 (2) OZ «Приватне право захищає слабшу сторону».

• Справедливість – §2 (3) OZ «Тлумачення правової норми не може суперечити добрим звичаям і справедливості».

• Заборона формалізму – §2 (1) – (2) OZ «Кожне положення приватного права повинно тлумачитися відповідно до його змісту (мети)».

***Молдова*.** Модернізована у 2019 році редакція Цивільного кодексу Республіки Молдова [13] на відміну від інших кодифікацій цивільного права містить окрему статтю, присвячену принципам цивільного права – стаття 1 ЦК Молдови прямо закріплює наступні загальні засади приватноправових відносин:

• Рівність учасників цивільних правовідносин.
• Захист інтимного, приватного та сімейного життя.
• Недоторканність власності.
• Свобода договору.
• Захист добросовісності.
• Захист споживача.
• Неприпустимість свавільного втручання у приватні справи.
• Вільна реалізація цивільних прав.
• Гарантування відновлення особи в порушених правах та їх захисту компетентними судовими органами.

***Казахстан*.** Так само як і в Республіці Молдова, Цивільний кодекс Республіки Казахстан [14] містить окрему статтю, яка присвячена закріпленню загальних засад приватного права (стаття 2 ЦК РК):
• Рівність учасників цивільно-правових відносин.
• Недоторканність власності.
• Свобода договору.
• Неприпустимість свавільного втручання у приватні справи.
• Безперешкодне здійснення цивільних прав.
• Забезпечення відновлення порушених прав та їх судового захисту.
• Свобода обігу товарів, послуг, грошей.

***Грузія*.** Цивільний кодекс Грузії 1997 року [15] побудований на моделі німецького BGB і не містить окремої статті, присвяченої загальним засадам приватного права. Ці норми-принципи приватного права розосереджені по тексту усього Цивільного кодексу.
• Рівність сторін – Стаття 1 ЦК Грузії «Цей Кодекс регулює приватні правовідносини, що ґрунтуються на рівності осіб…».
• Добросовісність та заборона зловживання правом – Стаття 8 ЦК Грузії «Учасники повинні здійснювати свої права добросовісно».
• Свобода договору – Стаття 9 ЦК Грузії «Цивільне законодавство забезпечує свободу цивільного обороту, якщо здійснення цієї свободи не порушує права третіх осіб».

Висновки. Загальні засади приватного права забезпечують його людиноцентричність як основоположний напрям регулювання. Вони зміщують акцент із державного примусу на визнання людини, її прав, свобод та законних інтересів найвищою соціальною цінністю. У такому контексті загальні засади приватного права набувають статусу гаранту громадянської свободи, автономії волі та майнової самостійності, створюючи умови для стабільного та передбачуваного розвитку цивільного обігу в умовах ринкової економіки.

Це фундамент, на якому будується довіра учасників правовідносин один до одного та до держави, оскільки принципи гарантують, що будь-яке правове рішення буде не лише законним, але й об’єктивно справедливим.

Виступаючи не просто нормами-принципами, загальні засади приватного права виконують складну багатоаспектну роль, що виходить за межі простого декларування цінностей – *регулятивна функція* (вони безпосередньо регулюють поведінку учасників у випадках, коли позитивне право містить прогалини), *правотворча функція* (засади виступають жорстким орієнтиром для законодавця), *інтерпретаційна функція* (загальні засади слугують своєрідним «тлумачним словником» для розкриття справжнього змісту юридичних норм та волі законотворця, захищаючи правопорядок від надмірного формалізму («букви закону») на користь сутнісної справедливості («духу закону» або «правовладдя»).

І незалежно від обраної в Цивільному кодексі форми закріплення (у вигляді окремої статті, як це запропоновано в проєкті оновленого ЦК України або ж у тексті окремих статей), загальні засади приватного права мають відігравати роль категоричного імперативу Іммануїла Канта у приватному праві – роль загального закону для всіх учасників правовідносин, які регулюються приватним правом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проєкт Цивільного кодексу України : законопроєкт від 09.04.2026 № 15150. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. URL: https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiia.pdf
4. Basedow J. Book II. Principles. In: EU Private Law: Anatomy of a Growing Legal Order. Intersentia; 2021.
5. Reich N. General Principles of EU Civil Law. Cambridge: Intersentia, 2014.
6. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. *Official Journal of the European Union*. 2012. № 326. С. 391–407.
7. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Gesetze im Internet. URL: gesetze-im-internet.de
8. Code civil de la République française. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721
9. Codice civile italiano. Normattiva: Il portale della legge vigente. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:codice.civile:1942-03-16;262
10. Burgerlijk Wetboek. Overheid.nl: Wettenbank. URL: overheid.nl
11. Code civil de Belgique. Service public fédéral Justice. URL: just.fgov.be
12. Občanský zákoník (Česko). Zákony pro lidi. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-89
13. Codul civil al Republicii Moldova. Registrul de Stat al Actelor Juridice. URL: legis.md⟨=ro
14. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part) : Law of the Republic of Kazakhstan No. 268-XIII of December 27, 1994. "Adilet" Information and Legal System of Normative Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. URL: zan.kz_
15. Civil Code of Georgia : Law of Georgia No. 786-rs, June 26, 1997. Legislative Herald of Georgia (Matsne). URL: matsne.gov.ge

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 14.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347:346.1:340
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.7

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРИВАТНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННИХ ЗАГРОЗ ТА ЦИФРОВИХ РИЗИКІВ

Вінник Оксана Мар'янівна,
orcid.org/0000-0002-9397-5127
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена проблемі вдосконалення правового регулювання в умовах сучасних загроз (воєнних, екологічних, негативних наслідків прогалин в наукових дослідженнях щодо низки сучасних технологій) та цифрових ризиків на прикладі ЄС і України. Виявлено сучасні загрози благополуччю – як суспільному, так і приватному (збройні конфлікти, ризики цифровізації та використання новітніх технологій, критичний стан екології), що є результатом людської діяльності і потребують застосування адекватних правових засобів для їх (загроз) попередження та мінімізації повязаних з ними наслідків. Аналізується стан правового регулювання суспільних відносин, що зазнають впливу цих загроз, в ЄС та Україні, реакція ЄС на появу нових зловживань, пов'язаних з використанням новітніх технологій на ринках цифрової економіки, з метою уникнення закріплених в правових актах (DMA, DSA) обмежень/заборон, що зумовило прийняття Єврокомісією рішення про розробку та прийняття Акту про цифрову справедливість/Digital Fairness Act. З огляду на вплив сучасних викликів як на суспільне, так і на приватне життя членів суспільства правове забезпечення вирішення порушених проблем (зменшення їх негативних наслідків) передбачає комплексне регулювання сучасних суспільних відносин за допомогою як приватно-правових, так і публічно-правових механізмів. Зокрема це стосується врегулювання відносин міжнародного (на зразок закріпленого в Регламенті ЄС 2021/2085 від 19.11.2021) публічно-приватного партнерства, спроможного забезпечити об'єднання зусиль України та дружніх їй держав щодо зменшення сучасних ризиків та їх наслідків. Вдосконалення правового регулювання для вирішення порушених тут проблем в Україні варто здійснити на кількох рівнях: Конституції (закріплення положень про: роль держави щодо зменшення ризиків сучасних загроз; цифровий статус громадян); визначення специфіки суспільних відносин, що зазнали впливу цифровізації, в кодифікованому акті, яким може бути Цифровий закон/кодекс; врахування положень останнього при регулюванні певних видів відносин – приватних, господарських, екологічних тощо; закріплення в Цивільному кодексі/Кодексі приватного права положення про договір партнерства, а також про ризики, їх види, в тому числі неприйнятні як критерій заборони зловживання правом.

Ключові слова: *загрози суспільному благополуччю, ризики цифровізації, вдосконалення правового регулювання, приватно-правові механізми, роль публічного права, зловживання правом, партнерство.*

Vinnyk Oksana. Modernization of private law regulation in the context of military threats and digital risks

The article is devoted to the problem of improving legal regulation in the conditions of modern threats (military, environmental, negative consequences of gaps in scientific research on a number of modern technologies) and digital risks using the example of the EU and Ukraine. Modern threats to well-being, both public and private (armed conflicts, risks of digitalization and the use of new technologies, critical state of the environment), which are the result of human activity and require the application of adequate legal means to prevent them (threats) and minimize the consequences associated with them, have been identified. The state of legal regulation of public relations affected by these threats in the EU and Ukraine is analyzed, as well as the EU's response to the emergence of new abuses related to the use of new technologies in the digital economy markets, in order to avoid restrictions/prohibitions enshrined in legal acts

(DMA, DSA), which led to the European Commission's decision to develop and adopt the Digital Fairness Act. Given the impact of modern challenges on both the public and private lives of members of society, legal provision for resolving the problems raised (reducing their negative consequences) involves comprehensive regulation of modern public relations using both private and public law mechanisms. In particular, this concerns the regulation of international (such as that enshrined in EU Regulation 2021/2085 of 11/19/2021) public-private partnership relations, capable of ensuring the joining of efforts of Ukraine and friendly states to reduce modern risks and their consequences. Improving legal regulation to solve the problems raised here in Ukraine should be carried out at several levels: the Constitution (consolidation of provisions on: the role of the state in reducing the risks of modern threats; digital status of citizens); determining the specifics of public relations affected by digitalization in a codified act, which may be a Digital Law/Code; taking into account the provisions of the latter when regulating certain types of relations – private, economic, environmental, etc.; enshrining in the Civil Code/Code of Private Law provisions on a partnership agreement, as well as on risks, their types, including unacceptable ones as a criterion for prohibiting abuse of law.

Key words: *threats to public well-being, risks of digitalization, improvement of legal regulation, private law mechanisms, role of public law, abuse of law, partnership.*

Відомо, що ефективність правового регулювання залежить від ступеня врахування сучасного стану суспільних відносин. Зміни в останніх зумовлюють і необхідність адекватного на це реагування законодавця.

Наразі маємо стрімкий розвиток суспільних відносин, зумовлений поширенням новітніх технологій (цифрових та пов'язаних з їх застосуванням в різних сферах життя як приватного, так і суспільного, інших сучасних технологій). Незаперечно, що надбання цифровізації забезпечили можливість створення та запровадження технологій з грандіозним потенціалом, який, однак, може бути використаний з різною метою – доброю чи навпаки, що викликає занепокоєння в суспільстві [1] та необхідність вжиття адекватних превентивний заходів, включно з правовими[1].

Ірини Наумець в своїй статті наводить вислів фізика із фільму «Парк Юрського періоду»: «Науковці були настільки захоплені тим, що можуть зробити, що вони ні на хвилину не подумали, чи повинні вони це робити», підсумовуючи: «маємо багато відкриттів, але з якою метою ми їх використовуємо. Справа не у генетиці чи ядерній енергії, але в людській мотивації, з якою *ціллю* ми використовуємо наукові відкриття. Щоб правильно використовувати, треба мати правильні моральні дороговкази» [3]. Проте ефективність моральних чинників не завжди висока і вимагає підкріплення відповідним правовим регулюванням, що встановлює межі для використання небезпечних (потенційно небезпечних) технологій, прикладом чого став Регламент ЄС про штучний інтелект/AI Act [4], що встановлює межі щодо технологій штучного інтелекту/ШІ, забороняючи їх використання, якщо ступінь ризику є неприйнятним.

Не менш проблемними є і біотехнології, в тому числі по'вязані з дослідженням смертельно-небезпечних вірусів: брак заходів безпеки при цьому загрожує пандеміями на зразок короновірусної, наслідки яких для людства можуть бути катастрофічними. У зв'язку з цим постає проблема відповідальності науковців щодо розробки технологій, які потенційно є небезпечними [5], якщо ці (небезпечні) наслідки застосування технологій ігноруються, замовчуються чи недостатньо досліджуються, натомість акцент робиться лише на перевагах для суспільства.

Попри грандіозні можливості цифрових та інших сучасних технологій, використання яких забезпечує прогрес в різних сферах суспільного життя, але може застосовуватися і з недобросовісною метою[2] (зловживання монопольним ста-

[1] Тут і надалі наводяться результати дослідження, оприлюдненого в 2025 р. [2].

[2] Як свого часу зазначив досить відомий підприємець Джон Макафі, кримінал історично завжди був першим в застосуванні новітніх технологій на фоні відставання влади щодо запобігання недобросовісному їх використанню [6]. Це стосується не лише криміналу, а й підприємців, які використовують прогалини в чинному законодавстві щодо застосування новітніх технологій без урахування ступеня їх ризику для споживачів.

новищем з боку цифрових гігантів на цифрових та цифровізованих ринках з метою отримання надприбутків, кібератаки на урядові та бізнесові сайти, цифрове шахрайство, маніпулювання громадською думкою тощо), чому сприяє їх (технологій) малодослідженість з точки зору наслідків застосування, що, відповідно, зумовлює і брак ефективного правового забезпечення з метою запобігання шкідливих наслідків таких зловживань: все це викликає занепокоєння, що охоплює дедалі більшу кількість вчених [1].

Відповідно, постає проблема встановлення бар'єрів, включно з правовими, щодо використання подібних технологій. Попри реакцію українського законодавця на ймовірність негативних наслідків застосування певних видів сучасних технологій з відповідним встановленням вимог щодо їх використання [7; 8] (не обмежуючись лише сподіванням на етичні норми, про які зазвичай згадують дослідники [5; 9]), то стосовно інших новітніх потенційно небезпечних технологій правове регулювання запізнюється, хоча і з певними кроками щодо його вдосконалення з урахуванням досвіду ЄС шляхом затвердження цього року Національної програми адаптації законодавства України до права ЄС [10].

Сучасні технології зазвичай вдосконалюються з використанням штучного інтелекту (далі – ШІ), всі наслідки застосування якого невідомі навіть його розробникам[3], що викликає занепокоєння і навіть засторогу щодо його застосування з огляду на небезпеку для людства [1]. Незаперечні переваги для України щодо використання надбань цифровізації, включно зі штучним інтелектом, в період розв'язаної російською державою війни, які допомагають вирішувати складні проблеми на фронті (впровадження повітряних й наземних безпілотні системи у бойові дії [12; 13] і в тилу [14; 15]. Разом з тим, ризики використання зазначених технологій можуть бути значно більшими, ніж переваги у їх застосуванні. ЄС відреагував на пов'язані із застосуванням ШІ проблеми, прийнявши Регламент 2024/1689 від 13.06.2024 р. (AI Act), який покликаний регулювати використання штучного інтелекту залежно від ступеня ризику (системи ШІ *неприйнятного ризику під забороною,* системи ШІ з *високим рівнем ризику* підлягають суворим вимогам, перш ніж їх можна буде вивести на ринок; менш небезпечні ШІ *обмеженого ризику* пов'язані з необхідністю прозорості щодо їх використання, натомість для застосування ШІ *мінімального* або *відсутнього ризику* обмеження не передбачені [4; 16]).

Україна реагує на пов'язані з використання ШІ ризики, про що свідчать нормативно-правові акти [17], підписання Україною Рамкової конвенції про штучний інтелект та права людини [18], що визначає принципи, яких держава має дотримуватися у формуванні законодавства та застосуванні ШІ-продуктів у публічному секторі, аналітичні матеріали Міністерства цифрової трансформації щодо оптимального підходу до регулювання технологій штучного інтелекту в Україні [19], а також затвердження 1 квітня 2026 року Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу [10] зі згадкою в ній про врахування положень AI Act.

Проблема використання цифрових технологій з точки зору їх впливу на суспільні відносини багатоаспектна. Одним з них (аспектів) є вплив надбань цифровізації на ринки цифрової економіки (далі – ЦЕ) з точки зору зміни умов конкуренції та необхідності посилення захисту прав споживачів.

Переваги застосування цифрових технологій цінні для тих учасників суспільних відносин, які добре на них знаються, володіють відповідними ресурсами та кваліфікованим кадрами, спроможними застосовувати ці технології для досягнення поставленої мети. Зазвичай це крупні корпорації, так звані цифрові гіганти, що нерідко створюють нові цифрові ринки і, відповідно, стають їхніми монополістами, використовуючи свій вплив на власну користь, що обертається проти тих учасників суспільних відносин (менш потужних підприємств

[3] Одним із непередбачуваних результатів розвитку цифрових технологій стало відкриття, що «квантовий комп'ютер зламає криптовалюти раніше ніж очікувалося» [11], що становить загрозу для цього виду цінностей, використання яких стрімко поширюється.

і споживачів), які не володіють необхідним обсягом цифрових знань/компетенцій та ресурсів для безпечного спілкування в онлайн просторі цифрового/цифровізованого ринку. Занепокоєння ймовірними негативними наслідками для суспільства подібної поведінки зумовили активізацію наукових досліджень [20–23] та необхідність посилення правового регулювання пов'язаних з цим відносин в ЄС [24] на додаток до раніше прийнятих актів щодо цивілізованого (з урахуванням потреб громадянського суспільства і його членів) правового забезпечення сучасних інформаційних відносин на ринках цифрової економіки з відповідними механізмами захисту прав та правомірних інтересів учасників зазначених відносин, що не мають відповідних цифрових можливостей та компетенцій для реалізації/відстоювання своїх прав та інтересів у разі їх порушення цифровими гігантами-монополістами. Йдеться про регламенти, спрямовані на захист (1) економічної конкуренції – DMA [25] (має забезпечити запобігання зловживанням ринковою владою великими платформами (такими, як Apple, Google тощо) та (2) цифрових споживачів – DSA [26] (спрямований на створення безпечного цифрового простору з відповідними вимогами щодо прозорої реклами, захисту прав споживачів), а також AI Act [4], що має захистити суспільство та його членів від ризиків використання штучного інтелекту, які можуть мати навіть катастрофічні для людства наслідки [1].

Попри наявні в ЄС правові механізми захисту економічної конкуренції та споживачів в умовах ЦЕ [DMA, DSA], зловживання цифровими технологіями в цій сфері вдосконалюються, що і призвело до появи нових схем їх використання, не врахованих в раніше прийнятих актах. На підставі проведеного аналізу ринків ЦЕ та виявлення нових видів зловживань Єврокомісією прийнято рішення про розробку та прийняття нового акту, що має забезпечити цифрову справедливість [24]. Проте процес модернізації правового регулювання відносин цифровізації, включно з економічною сферою, досить складний і має бути постійним з огляду на вдосконалення застосування цифрових технологій як з добросовісною, так і сумнівною (або відверто злочинною) метою, в тому числі для отримання переваг за рахунок ігнорування інтересів слабо захищених в цифровому відношення учасників суспільних відносин (споживачів, дрібних та середніх суб'єктів підприємництва).

Досвід ЄС щодо покращення правового забезпечення відносин цифровізації корисний і для України, оскільки цифрова економіка – транснаціональна, і, відповідно, проблеми захисту конкуренції та прав споживачів на її ринках притаманні і нашій країні, яка (з огляду на перспективу набуття членства в ЄС) має забезпечити євроінтеграційну складову вдосконалення правового регулювання відносин в цій сфері, включно з урахуванням положень DMA і DSA. Певні кроки у цьому напрямку вже здійснено (прийнято новий Закон «Про захист прав споживачів», набуття чинності яким відкладено до завершення війни [27], а в Проекті Цивільного кодексу України/Кодексі права приватного [28] визначається правовий статус споживача (ст. 29), закріплюється низка прав, спрямованих на захист прав цифрових споживачів/користувачів (право на цифрове вирізнення (ст. 322), право на інформацію (ст. 326) та інші правові механізми, що можуть використовуватися для захисту прав та правомірних інтересів споживачів в умовах цифрової економіки), проте потребують відповідного корегування положення Закону «Про захист економічної конкуренції» [29], а головне – *закріплення* (1) в Конституції України [30] (а) положень про роль держави щодо сучасних загроз та пов'язаних з ними ризиків, (б) цифрового статусу громадян України (цифрових прав та цифрових обов'язків), а також (2) визначення специфіки правового регулювання цифровізованих суспільних відносин в окремому кодифікованому акті, яким може бути Цифровий закон/кодекс, про що згадувалося кілька років тому [31].

Вкрай актуальною для України і останнім часом – для більшості країн світу є екологічні [32] (в першу чергу – пов'язана з результатами людської діяльності зміна клімату) та воєнні загрози [33], подолання / зменшення негативних наслідків

яких потребує колосальних ресурсів, що зазвичай одна країна не подужає і, відповідно, потребує міжнародної допомоги (про що свідчить ситуація в Україні, змушеній захищатися від російського агресора та долати пов'язані з цим наслідки, покладаючись не лише на власні зусилля/ресурси, який критично бракує, але й на дружню допомогу). Разом з тим, безоплатна допомога обтяжлива для країн-донорів, які за сучасного стану справ у світі мають дбати про посилення своєї національної безпеки, що потребує значних витрат. Виходом з цієї ситуації є міжнародне (за участі кількох дружніх держав) та бізнесу публічно-приватне партнерство (далі – ППП) на зразок передбаченого в ЄС [34]. Відповідно, така форма співпраці потребує правового закріплення в Законі України «Про публічно-приватне партнерство» [35] (можливість участі в ППП на боці публічних партнерів не лише України, а й дружніх їй держав за наявності між ними відповідних міжнародних угод). Приклад подібного (досить своєрідного, без визначення всіх його складових) партнерства є укладена минулого року між Україною і США так звана «угода про обмежене партнерство» [36; 37; 38] (проте без визначенні в законодавстві поняття такої угоди), а також запланована у формі партнерства співпраця нашої держави з дружніми країнами щодо використання отриманого Україною досвіду для посилення колективної безпеки [39].

Висновки:

Збільшення загроз суспільному благополуччю (поява нових, що зумовлено цифровізацією, та посилення традиційних (війни)) пов'язано з людським фактором: агресивна політика низки держав та їх лідерів; негативний вплив людської діяльності на довкілля, що викликало несприятливу для людства зміну клімату; винайдення та застосування новітніх технологій, негативні наслідки використання яких слабо досліджені (або взагалі проігноровані), що зумовлює значні ризики при їх використанні не лише для окремих категорій членів суспільства (споживачів, дрібних та середніх підприємців як учасників відносин на ринках цифрової економіки), а й для людства в цілому.

Сучасні виклики впливають як на суспільне, так і на приватне життя членів суспільства. Відповідно, правове забезпечення вирішення порушених тут проблем передбачає комплексне врегулювання сучасних суспільних відносин за допомогою як приватно-правових, так і публічно-правових механізмів.

Крім того, глобальність проблем зумовлює об'єднання зусиль міжнародної спільноти (принаймні миролюбної її частини, що дбає про загальне для людства благо) щодо вирішення згаданих проблем, що не зменшує ролі національного (на рівні певної країни) регулювання. Стосовно України ці проблеми потребують врегулювання на кількох рівнях: Конституції (про роль держави щодо сучасних загроз та пов'язаних з ними ризиків, цифрового статусу громадян); визначення специфіки суспільних відносин, що зазнали впливу цифровізації в кодифікованому акті, яким може бути Цифровий закон/кодекс; врахування положень останнього при регулюванні певних видів відносин – приватних, господарських, екологічних тощо; закріплення положень про міжнародне публічно-приватне партнерство, з використанням потенціалу якого можуть бути вирішені (або принаймні зменшені) згадані проблеми транснаціонального значення (колективної безпеки в широкому розумінні, що враховує не лише воєнні загрози, а й екологічні, пов'язані з ризиками цифровізації тощо) у відповідному законі [35]; закріплення в Цивільному кодексі [40] / Кодексі приватного права [28] положення про договір партнерства, а також про ризики, їх види, в тому числі неприйнятні як критерій заборони зловживання правом.

Глобальність та виключна важливість для людства (а не лише України) порушених тут проблем зумовлює доцільність осмислення на теоретичному рівні впливу згаданих проблем на правове регулювання, в тому числі визначення особливостей суспільних відносин, що зазнали цифровізації (суб'єктний та об'єктний склади, форми взаємодії, ризики та способи їх мінімізації, особливості відповідальності), та їх правового регулювання, що передбачає комплексне використання як приватно-правових та публічно-правових механізмів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ – лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-pro-kinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

2. Вінник О. Інтелектуальна власність в цифрову епоху: проблема безпеки використання новітніх технологій та її правове забезпечення. *Реформування права інтелектуальної власності в умовах рекодифікації цивільного законодавства України* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 2 жовтня 2025 року). Одеса : видавництво «Юридика», 2025 р. С. 42–46 (184 с.).

3. Наумець І.. «Генетична модифікація може бути небезпечніша, ніж атомна зброя». URL: https://lb.ua/society/2018/03/03/391610_genetichna_modifikatsiya_mozhe_buti.html (дата звернення: 25.09.2025).

4. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення: 06.04.2026).

5. Оксана Чурсінова. Небезпеки неконтрольованого розвитку біотехнологій: етичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Вип. 52. С. 280–285. DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2024.52.35/.

6. Макафи: использование криминалом анонимных криптовалют предвещает их широкое принятие. URL: https://forklog.com/dzhon-makafi-ispolzovaniekriminalom-anonimnyh-kriptovalyut-predveshhaet-ih-shirokoe-prinyatie/ (дата звернення: 22.02.2020).

7. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31 травня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text (дата звернення: 06.09.2025).

8. Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції : Закон України від 23 серпня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text (дата звернення: 06.09.2025).

9. Біоетика: від теорії до практики. Київ : ВД «Авіцена», 2021. 144 с.

10. Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) : Постанова Кабінет Міністрів України від 01 квітня 2026 р. № 438. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-natsionalnoi-prohramy-adaptatsii-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-t10426 (дата звернення: 04.04.2026).

11. Квантовий комп'ютер зламає криптовалюти раніше ніж очікувалося. URL: https://internetua.com/kvantovii-komp-uater-zlamaye-kriptovaluati-ranishe-nij-ocsikuvalosya?utm_source=ukrnet_news (дата звернення: 17.04.2026).

12. Роботизація війська: як змінюється сучасна війна на суходолі. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/4112450-robotizacia-vijska-ak-zminuetsa-sucasna-vijna-na-suhodoli.html (дата звернення: 17.04.2026).

13. Федоров анонсував запуск центру "А1": ШІ інтегрують у бойові системи. URL: https://glavnoe.in.ua/news/fedorov-anonsuvav-zapusk-czentru-a1-shi-intehruyut-u-bojovi-systemy (дата звернення: 18.04.2026).

14. ДТЕК Київські регіональні електромережі повністю оцифрував мережі Київщини. URL: https://www.dtek-krem.com.ua/ua/news/dtek-kijivski-regionalni-elektromerezhi-povnistyu-ocifruvav-merezhi-kijivshchini (дата звернення: 18.04.2026).

15. Перша цифрова підстанція України: уряд Франції оцінив внесок ДТЕК в енергобезпеку. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/persha-tsifrova-pidstantsiya-ukrayini-uryad-1770653769.html (дата звернення: 18.04.2026).

16. Забокрицький І. І. Акт про штучний інтелект (artifical inteligence act, ai act) як основа правового регулювання штучного інтелекту в ЄС: огляд основних положень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Том 3. 2025. с. 282-286. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.44 .

17. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-р#Text (дата звернення: 14.02.2025).

18. Безпечний ШІ для мільйонів українців: Україна підписала Рамкову конвенцію про штучний інтелект та права людини. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/bezpechnyi-shi-dlia-milioniv-ukraintsiv-ukraina-pidpysala-ramkovu-konventsiiu-pro-shtuchnyi-intelekt-ta-prava-liudyny (дата звернення: 08.09.2025).

19. Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Липень 2024. 30 с. URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/Регулювання%20ШІ.pdf (дата звернення: 08.09.2025).

20. Li Gaoge. The Challenges and Responses of Consumer Rights Protection Law in the Digital Economy Era. *Frontiers in Economics and Management.* 2024. № 5 (11). P. 1–5. https://doi.org/10.6981/FEM.202411_5 (11).0001 .

21. Christine RIEFA. Consumer protection and electronic commerce : protection against unsafe products bought online. Preface by Emmanuel MAUREL, European deputy. Bruxelles, Belgique. 2021. 172 p. URL: https://emmanuelmaurel.eu/wp-content/uploads/2021/04/Consumer_protection_and_electronic_commerce_Protectection_against.pdf (дата звернення: 16.01.2026).

22. Заставний В. С. Аналіз глобального ринку цифрових продуктів під впливом цифрової трансформації. *Академічні візії*. 2025. Вип. 40. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14974849

23. Вінник О. Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»*. 2025. Вип. 25. С. 17–24. https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.2

24. Digital Fairness Act. URL: https://www.digital-fairness-act.com/ (дата звернення: 20.02.2026).

25. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on competitive and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925 (дата звернення: 20.12.2025.

26. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 18.01.2026).

27. Про захист прав споживачів : Закон України від 10.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20/stru2#Stru (дата звернення: 18.01.2026).

28. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528; blob:https://itd.rada.gov.ua/06196cf4-ab76-4aef-927b-4d567888f688 (дата звернення: 11.03.2026).

29. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text (дата звернення: 20.02.2026).

30. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

31. В Україні з’являться медичний і цифровий кодекси (25 лютого 2020). URL: https://ua.korrespondent.net/amp/4197351-v-ukraini-ziavliatsia-medychnyi-i-tsyfrovyi-kodeksy (дата звернення: 19.04.2026).

32. Малишева Н. Р., Вінник О. М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник НАПрН України*. 2022. № 2. С. 238–260. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-238.

33. Нова війна в Ірані. Її траєкторія та вплив на Україну і Тихоокеанський регіон – Мік Раян. URL: https://ipress.ua/articles/nova_viyna_v_irani_yii_traiektoriya_ta_vplyv_na_ukrainu_i_tyhookeanskyy_region__mik_rayan_382778.html (дата звернення: 03.04.2026).

34. Council Regulation (EU) 2021/2085 of 19 November 2021 establishing the Joint Undertakings under Horizon European and repealing Regulations (EC) No 219/2007, (EU) No 557/2014, (EU) No 558/2014, (EU) No 559/2014, (EU) No 560/2014, (EU) No 561/2014

and (EU) No 642/2014 . ST/12156/2021/INIT. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02021R2085-20230921 (дата звернення: 01.04.2026).

35. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#Text (дата звернення: 31.03.2026).

36. Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_001-25#Text (дата звернення: 03.03.2026).

37. «В угоді з США 26 разів згадується «угода про обмежене партнерство», але текст документа не оприлюднений», – Геращенко. URL: https://politarena.ua/v-uhodi-z-ssha-26-raziv-zghaduietsia-uhoda-pro-obmezhene-partnerstvo-ale-tekst-dokumenta-ne-opryliudnenyy-URL: herashchenko-100646/ (дата звернення: 04.04.2026).

38. Угода про надра: ризики та можливості. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-07/ugoda-pro-nadra-az.pdf (дата звернення: 01.04.2026).

39. Партнерство на десятиліття: Україна та ЄС готують спільні проєкти у сфері дронів, ППО та далекобійного озброєння (ВІДЕО). URL: https://uatv.ua/uk/partnerstvo-na-desyatylittya-ukrayina-ta-yes-gotuyut-spilni-proyekty-u-sferi-droniv-ppo-ta-dalekobijnogo-ozbroyennya-video/ (дата звернення: 04.04.2026).

40. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 25.03.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.122
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.8

ОНОВЛЕННЯ НОРМ ПРО ОБ'ЄКТИ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Якубівський Ігор Євгенович,
orcid.org/0000-0001-5322-249X
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

Гуцуляк Володимир Казимирович,
orcid.org/0009-0007-9695-3680
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено порівняльний аналіз норм чинного ЦК України та Проєкту оновленого ЦК України про об'єкти приватних відносин. Звернута увага на збереженні низки концептуальних підходів до закріплення норм про об'єкти приватних відносин у Проєкті оновленого ЦК України. Як і чинний ЦК України, Проєкт містить у Книзі 1 окремий розділ про об'єкти приватних відносин. Основне завдання цього розділу – закріпити систему об'єктів приватних відносин із визначенням співвідношення між ними, тоді як більш детальне регулювання, зокрема, щодо класифікації окремих категорій таких об'єктів, відноситься до сфери регулювання наступних книг кодексу – про право речове, право інтелектуальної власності і т.д. Наголошено, що принципово важливим є збереження в Проєкті оновленого ЦК України невичерпного переліку видів об'єктів приватних відносин. Проаналізовано норми Проєкту оновленого ЦК України щодо окремих категорій об'єктів приватних відносин, таких як речі, зокрема нерухомі, цифрові речі, об'єкти права інтелектуальної власності. Відзначено, що Проєкт передбачає більшу конкретизацію приписів щодо об'єктів приватних відносин. Зокрема, це стосується норм про нерухомі речі та їх види. Позитивним є закріплення деяких нових категорій нерухомого майна, дефініцій понять будівля, споруда, приміщення тощо. Разом з тим у статті зазначено про необхідність послідовного розмежування речей, грошових коштів та цінних паперів як самостійних категорій об'єктів. Надано критичну оцінку поділу речей на тілесні і безтілесні. Щодо цифрових речей наголошено на умовності такого терміну, а також на невиправданості віднесення до цієї категорії таких об'єктів, як бази даних, зображення, 3-D моделі. Враховуючи нетотожність понять «результат інтелектуальної, творчої діяльності» та «об'єкт права інтелектуальної власності», відзначено позитивні зміни у нормативному закріпленні об'єктів права інтелектуальної власності як виду об'єктів приватних відносин.

Ключові слова: *об'єкт приватних відносин, об'єкт цивільних прав, річ, нерухома річ, грошові кошти, цінні папери, цифрова річ, об'єкт права інтелектуальної власності, результат інтелектуальної, творчої діяльності.*

Yakubivskyi Ihor, Hutsuliak Volodymyr. Update of norms on objects of private relations in the conditions of recodification of civil legislation of Ukraine

The article provides a comparative analysis of the norms of the current Civil Code of Ukraine and the Draft of the updated Civil Code of Ukraine on objects of private relations. Attention is drawn to the preservation of a number of conceptual approaches to the consolidation of norms on objects of private relations in the Draft of the updated Civil Code of Ukraine. Like the current

Civil Code of Ukraine, the Draft contains a separate section on objects of private relations in Book 1. The main task of this section is to consolidate the system of objects of private relations with the definition of the correlation between them, while more detailed regulation, in particular, regarding the classification of individual categories of such objects, belongs to the scope of regulation of the following books of the Code – on property law, intellectual property law, etc. It is emphasized that it is fundamentally important to preserve in the Draft of the updated Civil Code of Ukraine an inexhaustible list of types of objects of private relations. The norms of the Draft of the updated Civil Code of Ukraine on individual categories of objects of private relations, such as things, in particular immovable property, digital things, intellectual property objects, are analyzed. It is noted that the Project provides for greater specification of the provisions regarding objects of private relations. In particular, this concerns the norms on immovable property and their types. The consolidation of some new categories of immovable property, definitions of the concepts of building, structure, premises, etc. is positive. At the same time, the article notes the need for a consistent distinction between things, money and securities as independent categories of objects. A critical assessment of the division of things into tangible and intangible is provided. Regarding digital things, the conventionality of such a term is emphasized, as well as the unjustification of classifying such objects as databases, images, 3-D models into this category. Taking into account the non-identity of the concepts of "result of intellectual, creative activity" and "intellectual property object", positive changes are noted in the regulatory consolidation of objects of intellectual property law as a type of objects of private relations.

Key words: *object of private relations, object of civil rights, thing, immovable thing, money, securities, digital thing, intellectual property object, result of intellectual, creative activity.*

Проблематика об'єктів цивільних прав традиційно залишається одним із фундаментальних напрямів досліджень у цивілістичній доктрині. Тому ця тематика завжди перебувала у фокусі наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі приватного права. Проте сучасний стан розвитку суспільних відносин у приватноправовій сфері потребує теоретичного переосмислення багатьох усталених доктринальних підходів щодо розуміння категорії об'єктів цивільних прав, їх оборотоздатності, системи, тощо. Нові виклики перед цивілістичною наукою, законодавством та правозастосовчою практикою обумовлені появою відносно нових видів об'єктів відносин у приватноправовій сфері – біологічних матеріалів, цифрового контенту, електронних грошей та ін. Відтак, існує потреба в оновленні законодавчих підходів щодо закріплення системи об'єктів приватних відносин, що набуває ще особливої актуальності в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. Проєкт оновленого Цивільного кодексу України [1] (далі – Проєкт), зберігаючи основні концептуальні підходи у регулюванні питань щодо об'єктів цивільних прав, що закріплені чинним Цивільним кодексом України [2] (далі – ЦК України), містить низку оновлених підходів у цьому питанні.

Проблематика об'єктів приватних відносин вже неодноразово ставала предметом досліджень у вітчизняній доктрині приватного права. У цьому відношенні можна назвати наукові розвідки таких вчених, як О. В. Дзера, І. Р. Калаур, О. В. Кохановська, В. Л. Скрипник, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, В. Л. Яроцький та ін.

ЦК України, на відміну від свого попередника – ЦК Української РСР 1963 року, містить у Книзі 1 «Загальні положення» окремий Розділ ІІІ про об'єкти цивільних прав. Загалом, це концептуально правильне рішення, оскільки йдеться про один із елементів цивільних (приватних) відносин, а тому питання об'єктів належить до загальної частини цивільного права, яка, власне, і закріплена у Книзі 1 ЦК України. Обґрунтовуючи такий законодавчий підхід, О. А. Підопригора зазначав, що, по-перше, зазначені норми визначають правовий режим окремих видів об'єктів цивільного права; по-друге, визначають правовий режим окремих видів об'єктів цивільного права; по-третє, чітко регламентують співвідношення окремих видів об'єктів [3, с. 143].

Ще одним принциповим моментом у визначенні кола об'єктів цивільних прав (об'єктів приватних відносин, згідно з термінологією Проєкту)

є закріплення відповідного переліку як невичерпного (*numerus apertus*). ЦК України об'єктивно не може містити закритого переліку видів об'єктів приватних відносин. По-перше, закріплення у ЦК України видів об'єктів цивільних прав не повинно виключати можливості визначення інших, не передбачених ЦК України, видів таких об'єктів на рівні спеціального законодавства. Наприклад, Законом України «Про ринок електричної енергії» [4] визначено поняття електричної енергії, у Законі України «Про теплопостачання» [5] – поняття теплової енергії, хоча енергія як така не зазначена серед об'єктів цивільних прав у ЦК України. По-друге, розвиток техніки, технологій, мистецтва постійно породжує виникнення нових категорій благ, які на певному етапі стають об'єктами приватних відносин.

Постає питання про те, чи мають у розділі Книги 1 ЦК України, присвяченому об'єктам, міститися, крім загальних норм про систему об'єктів цивільних прав, також і більш конкретні норми, скажімо, про речі та їх класифікацію, про цінні папери тощо. У цьому відношенні чинний ЦК України демонструє не зовсім збалансований підхід. Так, якщо норми про речі та їх види закріплені рівні загальних положень цивільного права у Книзі 1, то стосовно об'єктів права інтелектуальної власності у цій книзі є лише загальна норма у ст. 199, а види таких об'єктів, умови надання їм правової охорони тощо врегульовані у Книзі 4 «Право інтелектуальної власності» та відповідних спеціальних законах. Це зумовлює необхідність переглянути підхід до вирішення питання про місце норм про речі та їх види в структурі ЦК України. Як зазначено у Концепції оновлення Цивільного кодексу України, визнання речі об'єктом речового права зумовлює місце цього об'єкта права в системі речового права та архітектоніку Книги третьої ЦК України [6, с. 28-29]. Відповідно, у Проєкті у Розділі III Книги 1 залишено лише одну статтю 199 «Речі та майно», яка містить поняття речі. Більш детальне регулювання щодо речей, насамперед, щодо їх видів перенесено до Книги 3 «Речове право», де їм присвячено окрему Главу 22 «Речі». Зазначена глава містить три параграфи: 1 – «Класифікація речей», 2 – «Нерухомі речі», 3 – «Цінні папери».

З одного боку, такий оновлений підхід дозволяє досягти більшої збалансованості у розподілі нормативного матеріалу між книгами ЦК України щодо об'єктів та їх видів: у Книзі 1 містяться лише загальні положення про об'єкти, основне завдання яких – закріпити систему таких об'єктів та співвідношення між ними. Більш детальні норми щодо видів речей, видів об'єктів права інтелектуальної власності, видів інформації тощо та особливостей їх правового режиму – це сфера регулювання відповідних книг ЦК України про право речове, право інтелектуальної власності тощо та/або спеціальних законів («Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [7], «Про інформацію» [8] і т.д.).

Водночас, з іншого боку, постає низка питань щодо співвідношення окремих норм, які містяться, скажімо, у Книзі 1 і Книзі 3 Проєкту. До прикладу, у Книзі 1 збережено розуміння речі як предмету матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права і цивільні обов'язки (ч. 1 ст. 199). Саме такий погляд на розуміння сутності речі зберігається в сучасній цивілістичній доктрині [9, с. 325]. У той самий час, Книгою 3 Проєкту закріплюється поділ речей на тілесні і безтілесні (ст. 372). При цьому безтілесні речі пропонується розуміти, як явища (феномени), що не мають матеріальної (фізичної) сутності, але можуть бути об'єктом цивільних прав та цивільних обов'язків, можуть перебувати у цивільному обороті (ч. 2 ст. 372 Проєкту). Поділ речей на тілесні і безтілесні, як відомо, існував ще в римському приватному праві. Проте чи є сенс повертатися до цього поділу зараз, коли сучасна цивілістика оперує більш загальним поняттям «об'єкт приватних відносин», розглядаючи річ лише як одну із категорій таких об'єктів? Думається, що немає достатніх підстав для того, аби відходити від усталеного в цивільному праві розуміння речі саме як предмета матеріального світу. Крім того, такі поняття, як «явище», «феномен» важко визнати вдалими для визначення одного з видів речей.

Тим паче, що як у ст. 177 ЦК України, так і в ст. 197 Проєкту в основу розуміння поняття «об'єкт приватних відносин» покладено поняття «благо».

Ще одне питання стосується співвідношення між речами, з одного боку, та цінними паперами та грошовими коштами, з іншого боку. Як відомо, первісна редакція ЦК України у ч. 1 ст. 177 містила формулювання «речі, у тому числі гроші та цінні папери». Тобто гроші та цінні папери фактично розглядалися в якості різновидів речей. Проте такий підхід не узгоджується із реаліями сучасного цивільного обороту, коли існують електронні та цифрові гроші, електронні цінні папери тощо. Варто погодитися із В. Л. Яроцьким, який наголошуючи на неможливості ототожнення цінних паперів із речами, зазначає, що за своєю правовою природою цінні папери – це правовий засіб (інструмент) забезпечення оборотоздатності посвідчених ними майнових прав [10, с. 525]. Тому цілком правильним законодавчим кроком було внесення змін до ст. 177 ЦК України у 2023 році, а саме відмежування грошей та цінних паперів від речей як самостійних категорій об'єктів цивільних прав. Проєкт на рівні загальних положень Книги 1 зберіг останній підхід, позиціонуючи речі (ст. 199) та грошові кошти, валютні цінності, цінні папери та інші фінансові інструменти (ст. 200) в якості окремих категорій об'єктів. Проте у Главі 22 Книги 3, яка присвячена речам, містяться норми і про гроші (грошові кошти) (ст. 385) , і про цінні папери (ст.ст. 396-399).

Проєкт пропонує більш розширене і детальне регулювання питань щодо нерухомих речей, яким присвячено параграф 2 глави 22 Книги 3. Поряд із земельною ділянкою об'єктом нерухомого майна, що має природне походження, запроваджується нова категорія – об'єкт, створений у водоймі штучним способом (ст. 388 Проєкту). Йдеться про об'єкти, створені у водоймі внаслідок намиву, відсипки ґрунту, днопоглиблювальних робіт або із застосуванням інших технологій. Їх особливістю є те, що вони визнаються нерухомим майном у випадках, встановлених законом.

До об'єктів нерухомого майна традиційно відносяться будівлі та споруди. Як відомо, чинне законодавство не містить єдиного підходу щодо співвідношення цих категорій. Позитивним моментом є закріплення у Проєкті визначень понять «будівля» і «споруда». Водночас, питання про співвідношення цих понять по суті залишається відкритим. Так, у загальній статті, яка закріплює поділ речей на нерухомі і рухомі, будівлі і споруди позиціонуються як самостійні категорії (ст. 373 Проєкту). Така ж позиція закладена і в назві ст. 389 Проєкту «Будівлі, споруди як нерухомі речі». Водночас, у закріпленому цією статтею визначенні будівлі сказано, що будівля є покритою дахом спорудою, призначеною для перебування в ній та/або використання майна. Тобто з цього визначення слідує, що будівля є різновидом споруди. Така ж позиція має місце і щодо договору найму (оренди), різновидом якого Проєкт, як і ЦК України, визначає найм будівлі або іншої капітальної споруди (параграф 4 глави 65 Проєкту). Позитивним у Проєкті є вміщення норм про приміщення як окрему категорію об'єктів нерухомого майна, що дає можливість їх відмежування від будівель. Таке розмежування станом на сьогодні проводиться на рівні окремих підзаконних нормативно-правових актів, проте питання щодо співвідношення таких об'єктів, як будівлі і приміщення нерідко постають в судовій практиці.

Відносно новою категорією об'єктів приватних відносин є цифрові речі. У цивільному законодавстві це поняття було закріплене у 2023 році, коли Розділ III Книги 1 ЦК України був доповнений новою статтею 179^1 «Поняття цифрової речі». Відповідно до закріпленої цією статтею дефініції, цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Далі ст. 179^1 ЦК України передбачає невичерпний перелік цифрових речей, відносячи до цієї категорії віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті.

Варто зазначити, що сама ідея доповнення переліку об'єктів цивільних прав

новою категорією цифрових речей була неоднозначно сприйнята українськими цивілістами. Так, О. В. Кохановська зазначила, що так звана «цифрова річ» – це завжди спрощене уявлення про об'єкт, яким є немайнове благо – інформація чи зі сфери інтелектуальної власності, особистих немайнових прав, яке може втілюватися у речову форму паперу, екрана комп'ютера, у книзі, картині, документі тощо [11, с. 54]. Критичну позицію з цього питання висловили також деякі інші науковці [10, с. 520; 12, с. 68–81]. На противагу цьому І. Р. Калаур та І. В. Зайцева-Калаур зауважують, що використання законодавцем у словосполученні «цифрова річ» категорії «річ» є умовним, воно не викликає потреби в пошуку нових критеріїв класифікації речей, зроблено задля законодавчої можливості поширення режиму речі на цифру річ і відповідає тенденціям правопорядку багатьох країн [13, с. 15].

Попри існування дискусії щодо цифрової речі ця категорія врешті була збережена в процесі рекодифікації цивільного законодавства – у ст. 197 Проєкту цифрова річ названа як самостійна категорія об'єктів цивільних прав. Безпосередньо їй присвячено окрему ст. 202 Проєкту, в якій, в основному, збережено ті законодавчі підходи, які зараз містить ст. 179[1] ЦК України. Проте Проєкт розширює коло поіменованих видів цифрових речей, включаючи до них такі: 1) віртуальні активи; 2) цифровий контент, бази даних, зображення, зокрема 3D-моделі; 3) доменні імена та облікові записи в цифрових системах; 4) інші об'єкти відповідно до частини першої цієї статті.

В цілому сам термін «цифрова річ» варто сприймати, як умовний, оскільки він не вказує на належність цієї категорії об'єктів приватних відносин до речей. Єдине, що пов'язує цифрові речі з речами, – це поширення на відносини щодо цифрових речей норм про речі, якщо інше не встановлено законом або не випливає з природи цифрової речі. Потреба у визнанні об'єктності за об'єктами у цифровій формі в умовах цифровізації суспільних відносин не викликає сумнівів, однак більш вдалим було би використання для їх позначення терміну «цифровий об'єкт».

Водночас, постає питання про співвідношення окремих складових цифрових речей, зазначених у ст. 202 Проєкту, із об'єктами права інтелектуальної власності. Йдеться про такі об'єкти, як бази даних, зображення, 3-D моделі. Так, бази даних як у чинному ЦК України, так і в Проєкті віднесені до сфери регулювання Книги 4 «Право інтелектуальної власності», що відповідає положенням Угоди про асоціацію (ст.ст. 158, 185–189) [14], Договору ВОІВ про авторське право (ст. 5) [15]. Оригінальна база даних є об'єктом авторського права, неоригінальна база даних є об'єктом права особливого роду (sui generis), і норми про речі до таких об'єктів застосовуватися не можуть. Зображення, 3-D моделі – теж об'єкти права інтелектуальної власності, які можуть охоронятися як твори або як промислові зразки.

До сказаного варто додати, що бази даних, зображення, 3-D моделі не належать до об'єктів, які створюються і існують виключно в цифровому середовищі. А це є конститутивною ознакою цифрової речі відповідно до її нормативної дефініції. Щодо баз даних, то відповідно до норм національного законодавства та актів Європейського Союзу, правова охорона надається базам даних у будь-якій формі, а не лише в цифровій.

Окрему категорію об'єктів приватних відносин становлять об'єкти права інтелектуальної власності. У Розділі III Книги 1 ЦК України цим об'єктам присвячена ст. 199 «Результати інтелектуальної, творчої діяльності», відповідно до якої, результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності створюють цивільні права та обов'язки відповідно до книги четвертої цього Кодексу та інших законів.

Закладений у Розділі III Книги 1 ЦК України законодавчий підхід щодо об'єктів права інтелектуальної власності не позбавлений недоліків, на що вже зверталася увага в літературі [16, с. 66, 122-123].

По-перше, у ст. 177 та назві ст. 199 ЦК України йдеться про результати інтелектуальної, творчої діяльності. У цьому відношенні варто зазначити, що відповідно до визначення права інтелектуальної

власності у ст. 418 ЦК України, право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом чи іншим законом. Тобто коло об'єктів права інтелектуальної власності не обмежується лише результатами інтелектуальної, творчої діяльності. З іншого боку, не всі результати інтелектуальної, творчої діяльності є об'єктами права інтелектуальної власності.

З огляду на наведене у ст. 177 ЦК України до об'єктів цивільних прав доцільно віднести саме об'єкти права інтелектуальної власності, а не лише результати інтелектуальної, творчої діяльності, як це є зараз. Власне, ця пропозиція врахована у ст. 197 Проєкту, яка серед об'єктів приватних відносин називає результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності.

По-друге, неточним є положення ст. 199 ЦК України, що результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності створюють цивільні права та обов'язки відповідно до книги четвертої цього Кодексу та інших законів.

Стосовно наведеного положення ЦК України варто зауважити, що об'єкти права інтелектуальної власності не можуть створювати цивільні права та обов'язки, оскільки не є юридичними фактами. До того ж, ст. 199 ЦК України входить у колізію зі ст. 11 ЦК України, згідно з якою, підставою виникнення цивільних прав (юридичним фактом) є створення відповідних об'єктів, а не самі ці об'єкти. Ні сам об'єкт права інтелектуальної власності, ні передбачені законом вимоги (критерії), які роблять його придатним для набуття права інтелектуальної власності на нього, не можуть вважатися юридичними фактами – підставами набуття права інтелектуальної власності.

У зв'язку з цим більш точною є норма ст. 203 Проєкту, згідно з якою, результати інтелектуальної, творчої діяльності та інші об'єкти права інтелектуальної власності, визначені цим Кодексом та/або іншим законом, є об'єктами приватних відносин.

Висновки. Проведений вище аналіз дозволяє дійти висновку, що Проєкт, як і ЦК України зберігає законодавчий підхід, відповідно до якого в Книзі 1 «Загальна частина» міститься окремий розділ, присвячений об'єктам приватних відносин, який закріплює невичерпний перелік таких об'єктів. У свою чергу, норми, що стосуються видів речей, загальних положень про цінні папери перенесені з Книги 1 до Книги 3, що дозволило більш збалансовано підійти до розподілу нормативного матеріалу щодо об'єктів приватних відносин між окремими книгами кодексу. В цілому, Проєкт передбачає більшу конкретизацію приписів щодо об'єктів цивільних приватних відносин та усунення низки проблемних моментів, у порівнянні з ЦК України (доповнення нормами про такі об'єкти нерухомого майна, як об'єкт, створений у водоймі штучним способом, приміщення, машиномісця та ін.; закріплення нормативних визначень будівлі і споруди; удосконалення підходів до визначення об'єктів права інтелектуальної власності як об'єктів приватних відносин). Водночас, низка питань залишаються відкритими і потребують вирішення в остаточному варіанті Проєкту (узгодження норм Книг 1 і 3 щодо місця грошових коштів та цінних паперів в системі об'єктів приватних відносин; недоцільність закріплення поділу речей на тілесні і безтілесні; уніфікація підходів щодо співвідношення будівель і споруд як об'єктів нерухомого майна; необґрунтованість позиції щодо віднесення баз даних, зображень, 3-D моделей до цифрових речей).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: проєкт від 09 квітня 2026 року № 15150. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837

2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

3. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за заг. ред. А. С. Довгерта. Київ : Український центр правничих студій, 2000. 336 с.

4. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квітня 2017 року № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text

5. Про теплопостачання : Закон України від 02 червня 2005 року № 2633-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2633-15#Text

6. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

7. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text

8. Про інформацію : Закон України від 02 жовтня 1992 року № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

9. Скрипник В. Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав : монографія. Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2020. 380 с.

10. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Гельветика, 2022. 908 с.

11. Кохановська О. В. Особливості нових і нове бачення відомих об'єктів цивільних прав в оновленому ЦК України. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доповідей учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народж. проф. О. А. Пушкіна. Харків: ХНУВС, 2021. С. 52-56.

12. Сліпченко С. О., Сліпченко А. С. Цифрова річ як «новий» об'єкт «нових» цивільних правовідносин. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 68–81. https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.06

13. Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. В. Цифрова річ як об'єкт цивільних прав: законодавча модель правового режиму та доктринальні тенденції. *Цивілістична платформа.* 2025. № 1 (4). С. 6–18. DOI: https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-6-18

14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

15. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право, прийнятий Дипломатичною конференцією 20 грудня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_770#Text

16. Якубівський І. Є. Набуття, здійснення та захист майнових прав інтелектуальної власності в Україні : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 522 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 09.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.121.1(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.9

ТРАДИЦІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ І ДИСКУСІЇ У РЕГУЛЮВАННІ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В ОНОВЛЕНІЙ КНИЗІ ДРУГІЙ ЦК УКРАЇНИ

Кохановська Олена Велеонінівна,
orcid.org/0000-0002-2925-0738
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
Заслужений діяч науки і техніки України

Статтю присвячено аналізу традиційних, перспективних і дискусійних питань загальних положень Книги другої Цивільного кодексу України «Особисті немайнові права фізичних осіб» і загальним приписам про особисті права оновленої Книги другої проєкту Кодексу права приватного «Право особисте». Акцентовано увагу на доцільності збереження усталених підходів і традиційно дієвих норм Глави 17 загальних положень про зазначені права, приділено увагу положенням, які очікувано мають змінитися з огляду на практику реалізації і здійснення відповідних прав і прийнятті Книги другої у першому читанні Верховною Радою України, а також сучасним дискусіям, які тривають щодо окремих положень сфери особистих немайнових прав осіб. Аналізуються пропозиції наукової спільноти та спеціалістів різних галузей науки і права щодо можливих перспективних змін вже запропонованих новел проєкту у зв'язку із зростаючими темпами технічного прогресу і суспільного усвідомлення важливості регулювання і захисту особистих прав. Наведено ряд аргументів щодо можливості залишення у назві книги другої двох найважливіших ознак відповідних прав, які полягають не тільки в їх невіддільності від особи, але і немайновості; щодо важливості змін у суб'єктному складі особистих немайнових відносин і щодо специфіки права на спростування, права на відповідь, примирення і вимог заборони поширення інформації, що порушує особисті немайнові права у світлі інтересів як пересічених осіб, так і журналістської спільноти.

Змістовне переформатування усього масиву особистих немайнових прав осіб пропонується здійснювати лише з концептуальним поєднанням положень Глави 17 із нормами Книги першої ЦК України, з урахуванням практики ЄСПЛ по окремих питаннях захисту особистих прав осіб і зі збереженням традиційних наробок, притаманних вітчизняному законодавству, яке користується здобутками реалізації прав фізичних і юридичних осіб на протязі усіх минулих років, починаючи з набуття чинності нинішнім ЦК України. Звертається увага на те, що, оскільки законотворча робота ніколи не завершується, слід вже на цьому етапі розгляду проєктів нового кодексу приватного зосередитись на перспективі покращення передусім норм загальних положень книги другої як до прийняття оновленого кодексу в цілому, так і після – з урахуванням ефективності реалізації і здійснення особистих немайнових прав.

Ключові слова: *право особисте, особисті немайнові права осіб, загальні приписи, право на спростування, відповідь, примирення, заборона поширення інформації, що порушує особисте право.*

Kokhanovska Olena. Traditions, trends and discussions in the regulation of personal non-property rights in the updated Book second of the Civil code of Ukraine

The article is devoted to the analysis of traditional, promising and debatable issues of the General Provisions of Book Two of the Civil Code of Ukraine "Personal Non-Property Rights of Individuals" and the general provisions on personal rights of the updated Book Two of the draft Code of Private Law "Personal Law". Attention is focused on the expediency of preserving established approaches and traditionally effective norms of Chapter 17 of the general provisions on the mentioned

rights, attention is paid to the provisions that are expected to change in view of the practice of implementing and exercising the relevant rights and the adoption of Book Two in the first reading by the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as to the current discussions that are ongoing regarding certain provisions in the sphere of personal non-property rights of individuals. The proposals of the scientific community and specialists from various fields of science and law regarding possible promising changes to the already proposed draft amendments in connection with the increasing pace of technological progress and public awareness of the importance of regulating and protecting personal rights are analyzed. A number of arguments are presented regarding the possibility of leaving in the title of the book the second of the two most important features of the relevant rights, which consist not only in their inseparability from the person, but also in their non-property; regarding the importance of changes in the subjective composition of personal non-property relations and regarding the specifics of the right to refutation, the right to reply, reconciliation and the requirements for prohibiting the dissemination of information that violates personal non-property rights in the light of the interests of both the affected persons and the journalistic community.

A meaningful reformatting of the entire array of personal non-property rights of individuals is proposed to be carried out only with a conceptual combination of the provisions of Chapter 17 with the norms of Book One of the Civil Code of Ukraine, taking into account the practice of the ECHR on individual issues of protecting the personal rights of individuals and preserving traditional achievements inherent in domestic legislation, which uses the achievements of the implementation of the rights of individuals and legal entities over all past years, starting from the entry into force of the current Civil Code of Ukraine.

Attention is drawn to the fact that, since legislative work is never completed, it is necessary at this stage of consideration of the drafts of the new private code to focus on the prospect of improving, first of all, the norms of the general provisions of book two, both before the adoption of the updated code as a whole and after – taking into account the effectiveness of the implementation and exercise of personal non-property rights.

Key words: *personal law, personal non-property rights of individuals, general provisions, right of refutation, response, reconciliation, prohibition of dissemination of information that violates personal law.*

Постановка проблеми. В Концепції оновлення Цивільного кодексу України 2020 року (далі у цій статті – Концепція) було запропоновано здійснити рекодифікацію нормативного масиву Книги другої Цивільного кодексу України [1][1] (далі в цій статті – ЦК України) за рядом важливих напрямів: зміна назви Книги другої; конкретизація особистих немайнових прав юридичної особи (далі у цій статті – ОНП); закріплення в спеціальній нормі положення про взаємопов'язаність ОНП фізичної особи та юридичної особи, засновником, учасником яких вона є; об'єктивізація загальних положень про ОНП; «укрупнення» ОНП; ревізія спеціального законодавства; об'єктивізація договірних відносин щодо оборотоздатності особистих немайнових об'єктів; заборона євгеніки, народження генетично ідентичних людей, трансформації генів, крім лікування генетичних ідентичних людей; можлива легалізація евтаназії та асистованого самогубства; об'єктивація репродуктивних прав фізичної особи; визначення порядку дослідження генетичних характеристик фізичної особи; визначення порядку дослідження генетичних характеристик фізичної особи; позначення цивільно – правових наслідків зміни статі; забезпечення цивільно – правового захисту права на персональні дані та посилення права на приватність; об'єктивація «цифрових прав» особи; конкретизація особливостей здійснення та захисту особистих немайнових прав (далі у цих тезах – ОНП) осіб зі спеціальними правовими модусами; об'єктивація презумпції невинуватості [2, с. 14–18][2]. Оновлення законодавства у сфері ОНП потребувало їх узгодження передусім із положеннями одночасно розробленої Книги першої і Книги четвертої ЦК України, які мають ряд спільних категоріальних понять і взаємопов'язані через низку законодавчих положень щодо предмету їх регулювання, суб'єктного складу, об'єктів і також принципів приватного права, захисту прав тощо.

[1] Цивільний кодекс України. Закон. Кодекс.

[2] Концепція оновлення

Виходячи із зазначеного, **мета статті** – знайти відповіді на важливі питання, які виникли при оновленні Глави 17 Книги другої ЦК України у Кодексі права приватного України (далі в цій статті – КПП) [3] щодо того, які загальні положення цієї книги доцільно зберегти в дусі традицій регулювання ОНП в Україні і світі, а які потребують оновлення із урахуванням практики їх реалізації і застосування в останні десятиліття, а також які позиції потребують подальшого аналізу і опрацювання у зв'язку з їх дискусійністю, суспільно – історичною важливістю і соціальною чутливістю вже в найближчий час, ще в процесі прийняття оновленого кодексу, або потребуватимуть подальшого вивчення щодо можливості їх включення у кодифікований акт приватного права на більш віддалену перспективу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розробниками первісного проєкту КПП, який був поданий у вигляді порівняльної таблиці [4] була пророблена ґрунтовна робота у сфері аналізу чинного законодавства, історичного контексту появи особистих немайнових прав у ЦК України, розвитку спеціального законодавства, яке є надзвичайно розгалуженим і предметно енциклопедичним (особисті немайнові права у контексті прав людини на міжнародному рівні і згідно з Конституцією України, у питаннях інформаційних відносин, медицини, біотехнологій, відносин інтелектуальної, в тому числі творчої діяльності і сімейних, житлових відносин та багатьох інших), що потребувало їх належної класифікації, також була проаналізована ще на етапі підготовки концепції оновлення практика застосування приватноправових норм судами.

Значний вплив на розвиток цивільно – правового регулювання особистих немайнових відносин (далі у цих тезах – ОНВ) справили рішення Конституційного Суду України (далі у цих тезах – КСУ), напрацювання судової практики щодо захисту ОНП, переважна більшість якої стосувалась на початок роботи над оновленням ЦК України: практики щодо захисту честі, гідності, ділової репутації, ряду інших ОНП, захисту особистих немайнових, не пов'язаних із майновими прав інтелектуальної власності, прав на належні, безпечні і здорові умови праці (зокрема, відшкодування шкоди, яка заподіяна умовами виробництва, внаслідок порушення таких ОНП, як право на життя, право на охорону здоров'я, на особисту недоторканість, на індивідуальність тощо). По відповідних справах також свого часу було прийнято ряд Постанов Верховного Суду. Наслідком такої відповідальної роботи стало: усвідомлення суспільством і окремими людьми і їх спільнотами своїх природних прав, а також прав, які набувають найбільшої ваги в процесі соціалізації фізичної особи, наявність таких прав не лише у фізичних, але і в юридичних осіб та інших утворень.

На підставі ґрунтовного аналізу практики ЄСПЛ і виходячи із доктрини позитивних обов'язків держави, розуміння так званого горизонтального ефекту прав людини в цілому, розробниками проєкту оновленої Книги другої були виділені: ряд аспектів ОНВ, які охоплюються змістом документів Європейської Комісії з прав людини (далі в цих тезах – ЄКПЛ). Подальша робота в цьому напрямку була і залишається на перспективу пов'язаною із: використанням судами і усіма зацікавленими учасниками ОНВ практики ЄСПЛ із захисту окремих видів ОНП, основна частина яких зазначена у Концепції [1, с. 99–102] і доповнювалася для її вивчення і використання у нормах проєкту Закону України про оновлення Книги другої ЦК України [3], а також, як можна переконатися сьогодні, – для формування відповідної практики суду на протязі більше, ніж шести років роботи науковців і практиків.

І. Серед *традиційних* підходів до ряду питань ОНП слід назвати: : зміст ОНП і ОНВ у їх нормативних визначеннях і доктринальних началах із збереженням так званого антропоцентричного підходу, за якого людина є і залишається найвищою цінністю, включаючи належність ОНП з моменту народження фізичної особи, або з іншого моменту; нематеріальність і невідчужуваність ОНП, а саме – невід'ємність зв'язку ОНП з особою, оскільки особа не може відмовитися від свого особистого права і не може

бути позбавлена його, непов'язаність оборотоздатності ОНП із їх відчуженням; *немайновий характер ОНП, оскільки вони не мають економічного походження, змісту, майново – грошової цінності (вартості)*, належність ОНП фізичної особи до моменту смерті, або до іншого моменту, визначеному законодавством; невичерпність переліку ОНП, належність фізичній особі інших ОНП за умови відповідності їх відповідним ознакам і характеристикам, визначеним у ЦК України; змісту ОНП; розуміння об'єкта ОНП і ОНВ як блага; самостійне здійснення ОНП особою; здійснення ОНП батьками та ін. законними представниками ОНП малолітніх, неповнолітніх осіб, осіб визнаних судом недієздатними і обмежено дієздатними; забезпечення здійснення ОНП органами державної влади та посадовими та/або службовими особами, діяльність яких, а також інших суб'єктів приватних відносин не можуть порушувати ці права; захист ОНП від протиправного посягання інших осіб, зокрема, способами, встановленими главою 3 ЦК України та/або іншим законом право на поновлення порушеного ОНП і право на спростування недостовірної інформації, в тому числі: розуміння недостовірної інформації на законодавчому рівні, враховуючи доктринальні наробки і виходячи із практики багаторічного застосування положень про поняття інформації, недостовірної і неправдивої інформації, оціночних суджень, розуміння форм і способів поширення і спростування інформації; джерел такого поширення, спростування і відповіді, способів спростування недостовірної інформації; здійснення спростування недостовірної інформації незалежно від вини особи, яка її поширила, право на відповідь і висловлення власної точки зору і здійснення незалежно від вини особи, яка поширила інформацію. Крім того, низка прав перенесено нині з інших законів до Кодексу права приватного з метою посилення їхнього статусу і підсилення ролі у здійсненні інших, вже наявних в ньому прав. Залишається практично відкритим питання про межі відповідальності і захисту особистих немайнових прав у приватно – правових відносинах, де застосовується штучний інтелект і вельми чутливе для нашого суспільства, особливо у часи війни, питання співіснування права на життя і суспільного інтересу, який полягає у необхідності ризикувати цим життям при захисті держави.

Важливим у контексті нинішніх реалій є: право особи, ОНП якої порушено, на відшкодування, компенсацію шкоди (тепер практика і доктрина з цього питання об'єдналися в єдиній нормі ст. 280 ЦК України) та ряд ін. положень, які закріплені не лише у Главі 20 Загальних положень про ОНП, але і в Главах 21-22 Книги Другої ЦК України, а також урахування традиційного поступового розширення самого переліку прав, які закріплені у кодифікованому акті приватного права з урахуванням провідної ролі Конституції України і міжнародних стандартів з цього питання.

II. Що стосується *тенденцій*, що містяться в проєкті КПП, то вони базуються на сьогодні переважно на вимогах всеосяжної цифровізації, посиленні механізмів приватного права для охорони і захисту біоетичних прав і потребах у приватності у найширшому сенсі, включаючи мережівні технології і цифрове середовище. *Дискусій*, які вони та ряд інших проблем породили і які ще будуть обговорюватись навіть після прийняття КПП доволі значна кількість, є серед них і такі, що отримали своє нове звучання, або є цілком новими для законодавства, хоча на протязі усього розвитку і удосконалення теоретичних положень були присутні у розробках робочої групи, яка працювала над підготовкою проєкту КПП, обговорювались в численних дисертаційних дослідженнях різного рівня, мали змогу бути опрацьованими на рівні захисту прав у вітчизняних судах. У самому загальному вигляді дискусії і нині стосуються проблем регулювання ОНВ у віртуальному середовищі, меж між приватним і публічним життям суб'єктів приватно – правових відносин у цих нових умовах і таких більш конкретних питань, які пов'язані із можливістю розпорядження цифровим спадком або із репродуктивними клітинами, правом «бути забутим», правом надати відповідь або примиритися в разі порушення ОНП та рядом ін.

Вагомими причинами для оновлення Книги другої ЦК України у зв'язку із усім вищезазначеним стало: зростання усвідомлення своїх інтересів і прав учасниками приватних правовідносин як в їх наявності, так і необхідності здійснення захисту своїх прав та законних інтересів щодо особистих немайнових благ, практика ЄСПЛ, в якій втілюються прагнення і українського суспільства стати рівним членом Європейського Союзу (далі в цих тезах – ЄС), розвиток інформаційних відносин, в тому числі – цифрових технологій із швидкісним удосконаленням засобів зв'язку, стрімкі процеси розвитку медицини, біотехнологій та ін. напрямків науки і практики, накопичені за десятки років захисту ОНП судами України.

III. Серед таких змін, ряд із яких були (і частина з яких залишаться у подальшому) предметом *дискусії* можна назвати: передусім зміну назви самої Книги другої КПП на «Особисті права» з відповідними змінами в усіх нормах, де вона зустрічається. Втім, навіть з урахуванням давно відомих і шанованих підходів Й. О. Покровського про «моральні права» і доводів про необхідність вести мову саме про ознаку «особистісності» як основної для цього інституту приватного права, вважаємо не менш важливим на сьогодні підкреслювати таку ознаку як «немайновість», оскільки вона є основною для розуміння дуалізму «майнового і немайнового» у приватному праві, з чим пов'язано ряд ознак цих прав, розширення суб'єктного складу ОНВ за рахунок юридичних осіб і які важливі для усвідомлення проблем реалізації і захисту ОНП саме через їх немайновість, за такого розвитку законодавства не було би потреби також обговорювати варіанти використання концепції sui generis і виправдовувати застосування ідей «немайнової (цифрової) речі», як такої, до регулювання якої застосовуються положення кодексу про речі.

У ст. 286 КПП ОП визначається як невіддільне від особи право *немайнового* характеру, що спрямоване на задоволення фізичних, психічних, психологічних, культурних, соціальних або інших *нематеріальних* потреб та правомірних інтересів особи (ч. 1 ст. 286 КПП), при цьому невіддільність ОП від особи полягає в тому, що особа не може відмовитися від свого ОП, а також не може бути позбавлена його (надання особою згоди на здійснення окремих її ОП іншими особами або реалізацію іншими особами окремих правоможностей таких ОП не є їх відчуженням) (ч. 4), а *немайновий* характер ОП полягає в тому, що *воно не має економічного походження та/або змісту, майнової цінності* (виділено нами – О. В. Кохановська) (ч. 5). Звідси і специфіка належності ОП фізичної особи до моменту її смерті або до іншого моменту, визначеного Конституцією України, цим КПП та/або іншим законом (ч. 6), а юридичної особи – до моменту її припинення або іншого момену, визначеного аналогічно (ч. 7).

Отже, проблеми можуть виникнути не тільки з усвідомленням сутності самих ОНП названих в КПП як ОП, але на етапі їх реалізації і захисту у разі нехтування ознаками немайновості цих прав, в чому ми, можливо, у найближчий час після прийняття оновленого ЦК України переконаємося. Ні «цифрові речі», ні «цифрові гроші», ні «цифровий контент», ні «цифрові послуги» жодним чином не є речами, ні звичайними, що є очевидно, ні будь – якими з відомих приватному праву речами, ні "sui generis речами», а є саме немайновим благом, яке потребує спеціального з ним поводження і спеціального механізму застосування і захисту. Отже, на нашу думку, назву Книги другої КПП і термінологію відповідних норм в самій книзі і в інших книгах ЦК України слід було б залишити в редакції «Особисті *немайнові* права».

Згідно змісту чинної ст. 270 ЦК України, присвяченої видам ОНП і відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя та значний перелік ОНП, які зазначені у ч. 1 як вичерпні. ЦК України та іншим законом можуть і сьогодні бути передбачені також інші ОНП фізичної особи (ч. 2 ст. 270 ЦК України). Оскільки права людини і громадянина встановлені передусім Конституцією України, в якій їм присвячена переважна більшість усіх статей, то перелік ОНП у чинному кодексі розглядається у доктрині як невичерпний і містить ряд

важливих саме для приватного права норм, при цьому ряд конституційних прав регулюються і охороняються відповідно нормами іншого законодавства. Наприклад, трудові і соціальні відносини регулюються у повному обсязі Конституцією України і трудовим законодавством, а в ЦК України присутні у комплексі прав на свободу, закріплених у ЦК України. У ст. 287 КПП, присвяченій видам особистих прав (далі в цій статті – ОП), особисті права визначають Конституція України, сам КПП та/або інший закон, а сам перелік ОП визначений такими нормативно – правовими актами, не є вичерпним (ч. 1), що свідчить не лише про унормування невичерпності переліку цих прав, але і можливість врегулювання їх в інших законах. Посилюється ця позиція ч. 2 названої статті твердженням про те, що фізичній особі належать також інші ОП за умови їх відповідності ст. 286 КПП. В той же час ч. 3 ст. 287 КПП розширює суб'єктний склад ОНВ шляхом вказівки на те, що і юридична особа може мати інші особисті права за умови їх відповідності ст. 286 КПП. Отже, маємо у КПП послідовне унормування ОП як фізичних, так і юридичних осіб, оскільки згідно ч. 2 ст. 286 КПП ОП належать фізичній особі з моменту її народження або з моменту, визначеного Конституцією України, КПП та/або іншим законом (ч. 2), так само як у відповідності до ч. 3 ст. 286 КПП ОП належіть юридичній особі з моменту її створення або з моменту, визначеного КПП та/або іншим законом.

Щодо змісту ОНП у чинному законодавстві, то його становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя, таким чином, докорінних змін тут очікувано не пропонується, оскільки ст. 288 КПП у ч. 1 закріплює ту саму формулу: особа є носієм особистого блага, має змогу вільно, на власний розсуд, використовувати це благо, що включає в себе усі прояви поведінки щодо нього, з метою задоволення власних потреб та правомірних інтересів порядком, у спосіб та в межах, що не суперечать Конституції України, КПП та/або іншому закону, доброзвичайності, а також сутності та призначенню такого особистого блага. Дискусії викликає при цьому додатковий термін у цій статті – «доброзвичайність», що потребує ще додаткового обговорення і роз'яснення в разі залишення його у КПП в усіх статтях, де він згадується.

Новелою є ч. 2 ст. 288 КПП, в якій закріплюється право особи надавати згоду на використання свого особистого блага іншими особами, якщо це не суперечить Конституції України, КПП та/або іншому закону, доброзвичайності, а також сутності та призначенню такого особистого блага і також може відкликати надану згоду і взагалі заборонити іншим особам поведінку, що порушує її особисте благо, вимагати припинення такої поведінки та застосувати інші визначені законом способи захисту (ч. 3). З цими положеннями практично усі експерти і особи, які знайомилися з КПП згодні, тож питання залишається лише у вище названому терміні, навколо якого точиться дискусія, включаючи пропозиції виключити його із кодексу, з чим, на нашу думку, можна погодитись, враховуючи, що «доброзвичаєвість» присутня у формулюваннях принципів приватного права, поданих у Книзі першій КПП. При цьому слід пам'ятати, що обмеження ОНП (ОП) як фізичної, так і юридичної особи, які встановлені Конституцією України, можливе лише у випадках, передбачених самою Конституцією України, а не будь – якими іншими нормативними актами (ч. 1 ст. 274 ЦК України, ст. 291 КПП).

Здійснення ОНП і забезпечення їх здійснення, які передбачені статтями 272-273 ЦК України і статтями 289-291 КПП відбувається передусім самою особою самостійно, а також за проєктом КПП може надавати згоду на його здійснення, або реалізацію окремих його правоможностей іншим особам, якщо це не суперечить Конституції України, КПП та/або іншому закону, доброзвичайності, а також сутності та призначенню такого ОП (ч. 2 ст. 289 КПП). Самостійне здійснення своїх прав – це важлива можливість кожної особи, саме від неї у першу чергу залежить здійснення ОП. При цьому законодавець і нині і на перспективу опікується інтересами малолітніх,

неповнолітніх фізичних осіб, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть здійснювати свої ОНП самостійно. Закон покладає такі функції нині на батьків, опікунів, піклувальників та інших законних представників, а юридична особа здійснює свої ОП через свої органи, які діють відповідно до установчих документів, КПП та/або іншого закону (ч. 3–6 ст. 289 КПП).

Органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень нині забезпечують здійснення фізичною особою ОНП згідно ст. 273 УК України, у свою чергу, юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються ОНП фізичних осіб, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені. Ст. 290 КПП додає до переліку осіб, які забезпечують здійснення ОП посадових та/або службових осіб у межах їх повноважень (ч. 1), а також юридичних осіб, їх працівників, фізичних осіб, професійні обов'язки яких стосуються ОП ооби – вони мають утримуватись від рішень, дій або бездіяльності, що порушують або лише навіть створюють загрозу порушення таких прав (ч. 2 ст. 290 КПП), з чим, на нашу думку, не можна не погодитись. При цьому як нині, так і на перспективу фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення ними ОНП (ч. 2 ст. 272 ЦК України), тож це право має бути чітко закріплене і на перспективу. Таким чином, діяльність фізичних і юридичних осіб не може порушувати ОП як нині, так і у подальшому.

Чинний кодекс регулює відносини щодо поновлення порушеного ОНП органами, про які йшлося вище, які в разі такого порушення зобов'язані вчинити необхідні дії для його негайного поновлення, чим підкреслюється винятково важливе значення таких прав, а якщо такі дії не вчиняються і ОНП не поновлюються, причому негайно, суд може постановити рішення щодо його поновлення, відшкодування моральної шкоди, ними завданої (ч. 2 ст. 276 ЦК України). Так само це залишається актуальним і для перспективного законодавства, як видно із змісту ст. 293 КПП.

Право на відшкодування майнової шкоди, завданої порушенням особистого права, згідно ст. 298 КПП передбачено для особи, якій внаслідок порушення її особистого права завдано майнової шкоди і така шкода підлягає відшкодуванню у повному розмірі (ч. 1), а особливості здійснення права на відшкодування майнової шкоди, завданої порушенням особистого права, встановлюють КПП або інший закон (ч. 2). Ст. 299 КПП нарешті сформульована за допомогою терміну «компенсація моральної шкоди». Так, якщо фізичній особі внаслідок порушення її ОП завдано моральної шкоди, така шкода підлягає компенсації (ч. 1); у разі, якщо моральна шкода завдана фізичній особі протиправним рішенням, дією або бездіяльністю органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, його посадові та/або службової особи, суд за вимогою потерпілої особи може зобов'язати особу, яка завдала моральної шкоди, здійснити публічне вибачення і таке публічне вибачення має здійснюватися від імені органу, посадової, службової особи та має бути спрямоване на відновлення порушеного права потерпілої особи. Суд визначає спосіб оприлюднення публічного вибачення, зокрема через офіційний вебсайт, офіційне друковане видання, інші публічні ресурси. Факт публічного вибачення не звільняє орган, посадову, службову особу від обов'язку компенсації завданої моральної шкоди (ч. 2 ст. 299 КПП); особливості здійснення права на компенсацію моральної шкоди, завданої порушенням особистого права, встановлює закон (ч. 3 ст. 299 КПП). Оскільки моральна шкода навряд чи може бути відшкодована у повному обсязі, як того вимагає відшкодування майнової шкоди, законодавець втілив у життя пропозиції десятків цивілістів, які стверджували і належно доводили думку про те, що моральна шкода може бути лише компенсована, оскільки ніякими майновими благами не можна цілком позбавити постраждалу особу її болю і моральних втрат.

Особлива увага приділена у загальних положеннях чинного ЦК України захисту особистого немайнового права,

оскільки фізична особа повинна мати надійно забезпечене право на захист свого ОНП від протиправних посягань інших осіб, а сам захист ОНП здійснюється способами, встановленому для усіх цивільних прав у главі 3 ЦК України, при цьому традиційним підходом у цьому питанні є те, що захист ОНП може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення (ст. 275 ЦК України). Так само ґрунтовно до цього питання підійшов законодавець у ст. 292 КПП, додавши у ч. 1 цієї статті, що особа має право на захист свого особистого права від протиправних посягань інших осіб або від загрози вчинення таких посягань, а самий цей захист можливий також в інший спосіб з урахуванням змісту такого права, способу його порушення та наслідків, спричинених порушенням (ч. 2), ніхто не може оспорювати та/або не визнавати наявність у фізичної особи ОП, спрямованого на охорону особистого блага, що є найвищою соціальною цінністю (ч. 3). На оновлену редакцію ст. 292 КПП безумовно вплинули рішення ЄСПЛ, Конституційного Суду України і положення узагальненої практики Верховного Суду.

Чинним ЦК України уст. 279 передбачені правові наслідки невиконання рішення суду про захист ОНП, а саме якщо особа, яку суд зобов'язав вчинити відповідні дії для усунення порушення ОНП, ухиляється від виконання судового рішення, на неї може бути накладено штраф відповідно до ЦПК України. В КПП ця норма відсутня у Главі 17 Книги другої, оскільки вона містить переважно процесуальні наслідки і питання забезпечення виконання рішення суду також входить у компетенцію судів, не обмежуючись лише захистом ОП.

ІУ. Вагомі за змістом *дискусії* очікувано розгорнулись навколо питань запропонованих редакцій статей 294-297 КПП, які стосуються права на спростування, права на відповідь, права на примирення і права вимагати заборони поширення інформації, що порушує особисте право. Ми б назвали ці дискусії очікуваними, оскільки і за часів прийняття чинного ЦК України і за часів підготовки оновленої його версії, ці питання входять до сфери безпосередньої професійної діяльності суб'єктів медіа і цікавлять як журналістські спільноти, так і організацій, які опікуються правами журналістів, осіб, які згадуються у журналістських роботах, а також пересічених громадян, нерідко стосуються різного роду таємниць та інформації з обмеженим доступом, що в часи війни набуває ще більшої актуальності. В результаті низки обговорень після представлення проєкту оновленого кодексу на громадське обговорення і експертизу спеціалістів і професіоналів, було досягнуто компроміс між зазначеними учасниками відносин у сфері поширення інформації, в результаті чого у ст. 294 КПП знайшли своє втілення положення про право особи на спростування інформації, якщо внаслідок поширення про неї недостовірної інформації були порушені її особисті права, причому недостовірною вірно названа інформація, що не відповідає дійсності та/або викладена неправдиво (ч. 1 і 2 ст. 294 КПП). Як бачимо, у лінгвістичній редакції «оцінні» судження (замість попереднього «оціночного») не підлягають спростуванню та/або доведенню їх достовірності (ч. 2 ст. 294 КПП). Згідно з ч. 3 ст. 294 КПП інформація є поширеною, якщо її повідомлено третій особі, а якщо недостовірну інформацію про особу повідомлено в листах, заявах, скаргах, інших формах звернення до органів правопорядку з метою перевірки такої інформації, то це не визнається поширенням інформації; в той же час поширена інформація не може порушувати презумпцію невинуватості. (ч. 3 ст. 294 КПП). КПП деталізував і закріпив також наступну норму: інформація є такою, що поширена про особу, якщо з неї можливо достеменно встановити, що вона стосується цієї особи (ч. 4 проєкту ст. 294 КПП). При цьому спростування недостовірної інформації здійснює особа, яка поширила таку інформацію, а якщо особа, яка поширила недостовірну інформацію, невідома, особа, особисте право якої порушено, може звернутися до суду із заявою про встановлення факту недостовірності інформації та/або про її спростування (ч. 5 ст. 294 КПП).

У відповідності до ч. 6 ст. 294 КПП, так само як і за нинішніх правил, недостовірну інформацію спростовують у той самий спосіб, в який її було поширено, а якщо спростування недостовірної інформації в той самий спосіб, в який її було поширено, є неможливим, його здійснюють у спосіб, наближений до способу поширення недостовірної інформації, з урахуванням досягнення максимальної ефективності спростування, зокрема охоплення максимальної кількості осіб, які сприйняли поширену недостовірну інформацію. Законодавець нині намагається досягти того, щоб спосіб спростування мав забезпечувати сприйняття того, що поширена інформація є спростуванням, а самий спосіб спростування визначався б законом, судом або домовленістю між особою, яка поширила недостовірну інформацію, та особою, ОП якої порушено поширенням недостовірної інформації, що вже стало на практиці найбільш ефективним у відповідних справах. Ще ряд важливих і необхідних особливостей права на спростування спостерігаємо у частинах 7–12 ст. 294 КПП, в яких, в тому числі, приділено увагу розвитку інформаційних мереж. Так, недостовірну інформацію, розміщену в мережі Інтернет, спростовують у спосіб, у який було поширено таку інформацію, або в інший спосіб, що забезпечує доступність спростування для користувачів, які мали доступ до недостовірної інформації, що належить спростувати, а саме спростування має бути доступним протягом строку, не меншого ніж строк доступу до недостовірної інформації, що належить спростувати (ч. 9 проєкту ст. 294). Недостовірну інформацію спростовують згідно зі ст. 294 КПП безвідносно до вини особи, яка поширила таку інформацію (ч. 10), невідкладно, не пізніше чотирнадцяти днів з моменту отримання вимоги про спростування, крім випадків, визначених законом, а за рішенням суду здійснюють у строк, визначений судом (ч. 11). Усі інші особливості спростування недостовірної інформації віднесено до компетенції закону, який їх встановлює.

Дискусію викликали питання права на відповідь, яке закріплено нині у ст. 295 КПП. Згідно відповідної ч. 1 ст. 295 проєкту, особа, ОП якої порушено внаслідок поширення стосовно неї інформації, має право на відповідь. Право на відповідь полягає у можливості висвітлення власної позиції щодо поширеної інформації та обставин порушення ОП. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 295 КПП, відповідь надає особа, ОП якої порушено внаслідок поширення інформації. Право на відповідь здійснюють у спосіб, визначений статтею 294 КПП, а саме право на відповідь здійснюють безвідносно: 1) до вини особи, яка поширила інформацію; 2) до достовірної інформації, поширенням якої порушено ОП особи; 3) до того, чи було застосоване право на спростування недостовірної інформації (ч. 4–6 ст. 295 КПП). Скорочення або інші зміни у відповіді без згоди особи, яка її надає, згідно з ч. 7 цієї ж статті – заборонені; а зміст частини 8 ст. 295 КПП спрямований на досягнення такого становища, за якого відповідь не повинна порушувати ОП іншої особи, не повинна містити висловлювання, що розпалюють ворожнечу або ненависть, або іншу інформацію, поширення якої заборонено Конституцією України, КПП та/ або іншим законом. Закон встановлює також інші особливості здійснення права на відповідь. Доречність і своєчасність появи такого права у кодифікованому акті приватного права може дискутуватись, як і будь – яке інше положення у пропозиціях законодавця у демократичній країні, але на сьогодні, на наш погляд, це є виправданим.

Право на примирення, про яке йдеться у ст. 296 КПП, полягає в тому, що особа, яка порушила права іншої особи внаслідок поширення недостовірної інформації, може звернутися до такої особи з пропозицією про примирення, зокрема попросити вибачення за свою поведінку або вибачитись в інший спосіб. Законодавцем запропоновано на сьогодні у п’яти частинах цієї статті також ряд інших умов, які мають бути враховані в разі необхідності реалізувати право на примирення: 1) примирення можливе лише за згодою потерпілої особи; 2) у разі смерті або оголошення померлою фізичної особи, особисте право якої порушено внаслідок поширення стосовно неї недостовірної інформації, особа, яка вчинила таке

порушення, може звернутися з пропозицією про примирення до членів сім'ї такої особи, її близьких родичів; 3) примирення не виключає застосування способів захисту особистих прав, визначених цим Кодексом та/ або іншим законом; 4) при розгляді справи про захист особистого права суд враховує примирення як обставину, що має істотне значення; 5) особливості здійснення права на примирення встановлює закон.

Право вимагати заборони поширення інформації, що порушує ОП передбачено у трьох послідовних за змістом частинах ст. 297 КПП і передбачено на випадок, якщо особисте право фізичної особи буде порушено у примірнику друкованого медіа, виданні, фільмі, програмі аудіального або аудіовізуального медіа тощо, які готують до випуску. Суд, в разі відповідного звернення, може заборонити поширення такої інформації; а якщо йдеться про примірники, які вже випущені, – суд може заборонити та/ або припинити їх розповсюдження до усунення такого порушення. За неможливості усунення такого порушення, суд може вилучити наклад (тираж) медіа, видання, фільм, програму тощо з метою їх знищення (ч. 2 ст. 297 КПП). Усі особливості здійснення названого права встановлюються законом.

Висновки. Важливість врахування *традицій, тенденцій і дискусій* для розвитку особистих немайнових прав пояснюється передусім необхідністю врахувати багатовіковий досвід людства у прагненні надати усім членам суспільства рівні права і багаторічні наробки вітчизняної цивілістики у регулюванні особистих немайнових відносин, охороні і захисту особистих немайнових прав, особливо для цілей комплексного оновлення цивільного законодавства. На протязі більше ніж десяти років чинності ЦК України, поняття, суб'єктний і об'єкт, зміст особистих немайнових відносин, здійснення і захист особистих немайнових прав залишаються предметом обговорення не лише цивілістичної спільноти, але і суспільства, усіх його представників.

Процес підготовки оновленого проєкту Книги другої ЦК України, який здобув назву Кодексу права приватного, відбувався у тісному взаємозв'язку із розробкою норм Книги першої і Книги четвертої, а також іншими книгами кодексу, що пояснюється як спільною термінологією, так і необхідністю узгодити визначення основних понять у сфері особистих немайнових відносин, їх види, способи захисту та ряд інших, не менш важливих позицій.

Серед *традиційних* підходів, які використовувались у процесі створення Кодексу права приватного і які детально аналізуються у тексті цієї статті, слід зазначити найбільш важливі: розуміння змісту особистих немайнових відносин і особистих немайнових прав у їх нормативних визначеннях і доктринальних началах із збереженням так званого антропоцентричного підходу, за якого людина є і залишається найвищою цінністю, включаючи належність особистих немайнових прав з моменту народження фізичної особи, або з іншого, визначеного законом моменту; нематеріальність і невідчужуваність особистих прав, непов'язаність оборотоздатності особистих прав із їх відчуженням; немайновий характер особистих прав, оскільки вони не мають економічного походження, змісту, майново – грошової цінності (вартості), належність особистих прав фізичної особи до моменту смерті, або до іншого моменту, визначеному законодавством; невичерпність переліку особистих прав, розуміння об'єкта особистих прав як блага та ряд інших, не менш важливих, які підтверджують стабільність норм приватного права у цій важливій сфері. Значний вплив на розвиток цивільно – правового регулювання особистих немайнових відносин справили рішення Конституційного Суду України, напрацювання судової практики, у тому числі Європейського Суду з прав людини, щодо захисту особистих немайнових прав. Наслідком такої відповідальної роботи стало: усвідомлення суспільством і окремими людьми і їх спільнотами своїх природних прав, а також прав, які набувають найбільшої ваги в процесі соціалізації фізичної особи, наявність таких прав не лише у фізичних, але і в юридичних осіб та інших утворень.

Тенденції розвитку особистих прав, як вони визначені у назві і тексті Книги другої Кодексу права приватного, були попередньо визначені у відповідній Концепції оновлення цивільного законодавства на основі ґрунтовного аналізу чинного законодавства, історичного контексту появи особистих немайнових прав у ЦК України, розвитку спеціального законодавства, яке є надзвичайно розгалуженим і предметно енциклопедичним, а також як необхідність визначитись у питаннях інформаційних відносин, медицини, біотехнологій, відносин інтелектуальної, в тому числі творчої діяльності, сімейних, житлових відносинах та багатьох інших, що потребувало також вивчення практики застосування приватноправових норм судами. *Тенденції* розвитку законодавства у сфері особистих прав базуються на сьогодні переважно на вимогах всеосяжної цифровізації, посиленні механізмів приватного права для охорони і захисту біоетичних прав і потребах у приватності у найширшому сенсі, включаючи мереживні технології і цифрове середовище.

У самому загальному вигляді *дискусії* стосуються проблем регулювання особистих немайнових відносин у віртуальному середовищі, меж між приватним і публічним життям суб'єктів приватно – правових відносин у цих нових умовах і таких більш конкретних питань, які пов'язані із можливістю розпорядження цифровим спадком або із репродуктивними клітинами, правом «бути забутим», правом надати відповідь або примиритися в разі порушення особистих немайнових прав та рядом ін. Значний перелік *дискусій* на сьогодні знайшли своє вирішення у Главі 17 Кодексу права приватного, ряд із них продовжують привертати до себе увагу суспільства і професійної юридичної спільноти. Серед таких змін, ряд із яких були (і частина з яких залишаться у подальшому) предметом *дискусії* можна назвати: передусім зміну назви самої Книги другої Кодексу права приватного на «Особисті права» з відповідними змінами в усіх нормах, де вона зустрічається. Навіть з урахуванням доводів про необхідність вести мову саме про ознаку «особистісності» як основної для цього інституту приватного права, вважаємо не менш важливим на сьогодні підкреслювати таку ознаку як «немайновість», оскільки вона є основною для розуміння дуалізму «майнового і немайнового» у приватному праві, з чим пов'язано ряд ознак цих прав, розширення суб'єктного складу особистих немайнових відносин за рахунок юридичних осіб і які важливі для усвідомлення проблем реалізації і захисту особистих немайнових прав саме через їх немайновість, за такого розвитку законодавства не було би потреби також обговорювати варіанти використання концепції sui generis і виправдовувати застосування ідей «немайнової (цифрової) речі», як такої, до регулювання якої застосовуються положення кодексу про речі.

Вагомі за змістом *дискусії* очікувано розгорнулись навколо питань запропонованих редакцій статей 294–297 Кодексу права приватного, які стосуються права на спростування, права на відповідь, права на примирення і права вимагати заборони поширення інформації, що порушує особисте право. В результаті низки обговорень після представлення проєкту оновленого кодексу на громадське обговорення і експертизу спеціалістів і професіоналів, було досягнуто компроміс між зазначеними учасниками відносин у цих чуттєвих питаннях.

В результаті аналізу, проведеного у цій статті, можна зробити також висновок про ті *дискусії*, які не лише є актуальними, але які і у подальшому будуть обговорюватись у наукових колах і на багатьох інших площадках що норм про загальні положення Книги другої і щодо тих ідей, які не знайшли у ній свого відображення. Так, залишається практично відкритим питання про межі відповідальності і захисту особистих немайнових прав у приватно – правових відносинах, де застосовується штучний інтелект і вельми чутливе для нашого суспільства, особливо у часи війни, питання співіснування права на життя і суспільного інтересу, який полягає у необхідності ризикувати цим життям при захисті держави. У процесі подальшої реалізації і захисту особистих немайнових прав фізичними та юридичними

особами, перевірки на повноту і логіку у формулюванні і розташуванні запропонованих законодавцем норм, усі зазначені питання обов'язково будуть досліджуватись на рівні науковому і прикладному, а найбільш важливі і актуальні з них знайдуть своє місце у вітчизняному законодавстві, в тому числі і в найважливішому кодифікованому акті вітчизняного приватного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України. Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

3. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої : Закон України № 14057 від 21.09.2025 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-vnesennia-zmin-do-tsyvilnoho-kodeksu-ukrayiny-u-zviazku-iz onovlenniam-rekodyfikatsiyeiu-polozen-knyhy-druhoyi

4. Порівняльна таблиця до проєкту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень Книги четвертої». Проєкт для громадського обговорення. База даних «*Верховна Рада України*». Книга друга. URL: https://www.rada.gov.ua/files/knyga2.pdf

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 12.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.1
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.10

ДОВІРА У ФІДУЦІАРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: РУДИМЕНТ ЧИ КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА

Трубаков Євген Олександрович,
orcid.org/0009-0006-1005-0046
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена аналізу концептуальної ролі довіри у структурі фідуціарних правовідносин та визначенню перспектив розширення сфери застосування цього інституту в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. Нинішній Цивільний кодекс України та проєкт нового Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) обмежують використання конструкції фідуціарних обов'язків нормами корпоративного права, не поширюючи її на класичні приклади фідуціарних відносин у приватному праві, зокрема між адвокатом і клієнтом, агентом і принципалом, опікуном і підопічним, лікарем і пацієнтом. Така невідповідність між вузьким законодавчим підходом і доктриною, підтриманою Верховним Судом, породжує концептуальну колізію щодо статусу довіри: чи є вона конститутивною ознакою цих правовідносин, чи лише супутньою.

Метою дослідження є доведення, що інституційне місце фідуціарних відносин і можливість поширення їх на інші сфери залежать від включення довіри до їх концептуальної структури. Об'єктом дослідження є фідуціарні правовідносини у приватному праві, а предметом – категорія довіри як потенційний конститутивний елемент. Методологічну основу становлять загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, системно-структурний) і спеціально-юридичні методи: формально-юридичний, порівняльно-правовий та історико-правовий.

У ході дослідження запропоновано нове бачення сутності фідуціарної довіри: ознаки відсутності контролю, залежності та невизначеності дій властиві самим фідуціарним правовідносинам, а не довірі окремо. Розмежовано пропрієтарну (речову або майнову) та міжособистісну концепції фідуціарного права за роллю довіри: в першій вона лише технічний елемент передачі інтересів, у другій слугує концептуальною основою взаємодії сторін. Аргументовано, що ключовою рисою фідуціарних відносин є одностороннє позитивне очікування вразливої сторони щодо незаподіяння шкоди фідуціаром, що відрізняє їх від договірних, побудованих на взаємних очікуваннях. Виокремлено парадокс національної моделі – тяжіння судової практики до міжособистісного розуміння при одночасному законодавчому звуженні інституту до корпоративної сфери.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні розуміння природи фідуціарних правовідносин та систематизації двох основних підходів – пропрієтарного і міжособистісного. Практичне значення визначається пропозицією закріпити положення про фідуціарні обов'язки в окремій главі підрозділу 2 розділу III книги п'ятої Цивільного кодексу України, що може бути враховано при проведенні рекодифікаційного процесу.

Ключові слова: *рекодифікація цивільного законодавства, фідуціарні правовідносини, довіра, концепція фідуціарних правовідносин, захист права власності, траст.*

Trubakov Yevhen. Trust in fiduciary relationships: vestige or conceptual core

This article examines the conceptual role of trust within the framework of fiduciary legal relationships and identifies prospects for expanding the scope of application of this institution in the context of the recodification of Ukraine's civil legislation. The current Civil Code of Ukraine and the draft of the new Civil Code of Ukraine (Code of Private Law) restrict the application of the concept of fiduciary duties to the provisions of corporate law, without extending it to classic examples of fiduciary relationships in private law, in particular between lawyer and client, agent and principal, guardian and ward, doctor and patient. This discrepancy between the narrow

legislative approach and the doctrine upheld by the Supreme Court gives rise to a conceptual conflict regarding the status of trust: is it a constitutive feature of these legal relationships, or merely an incidental one?

The aim of the study is to demonstrate that the institutional place of fiduciary relationships and the possibility of extending them to other spheres depend on the inclusion of trust within their conceptual structure. The object of the study is fiduciary legal relationships in private law, and the subject is the category of trust as a potential constitutive element. The methodological basis consists of general scientific (analysis, synthesis, induction, systemic-structural) and specialised legal methods: formal-legal, comparative-legal and historical-legal.

The study proposes a new understanding of the essence of fiduciary trust: the characteristics of the absence of control, dependence and uncertainty of actions are inherent in fiduciary legal relationships themselves, rather than in trust alone. A distinction is drawn between the proprietary and interpersonal concepts of fiduciary law based on the role of trust: in the former, it is merely a technical element of the transfer of interests; in the latter, it serves as the conceptual basis for the interaction between the parties. It is argued that the key feature of fiduciary relationships is the vulnerable party's unilateral positive expectation that the fiduciary will not cause harm, which distinguishes them from contractual relationships, which are based on mutual expectations. The paradox of the national model is highlighted: the tendency of judicial practice towards an interpersonal understanding, whilst legislation simultaneously restricts the institution to the corporate relations.

The theoretical significance of the work lies in deepening the understanding of the nature of fiduciary legal relationships and systematising the two main approaches – the proprietary and the interpersonal. The practical significance lies in the proposal to enshrine provisions on fiduciary duties in a separate chapter of Sub-section 2 of Section III of Book Five of the Civil Code of Ukraine, which may be taken into account during the recodification process.

Key words: *recodification of civil legislation, fiduciary relationships, interpersonal trust, conception of fiduciary relationships, protection of property rights, trust.*

Починаючи з 2019 року, коли Кабінетом Міністрів України була утворена робоча група [1], триває рекодифікація цивільного законодавства України. Результатом цієї роботи є подання до Верховної Ради України проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [2]. Як і чинний Цивільний кодекс України [3], в якому термін «фідуціарні обов'язки» використаний лише один раз в контексті обов'язків посадових осіб товариства у частині другій статті 99-1, проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) також передбачає закріплення цього терміну у статті 110, де визначено, що «посадова особа товариства має обов'язки перед товариством, визначені законом, зокрема щодо належного, добросовісного та ефективного управління товариством (фідуціарні обов'язки)» [2]. Таким чином, продовжується традиція обмеження використання інституту фідуціарних правовідносин корпоративним правом, без поширення на інші правовідносини, які виникають, наприклад, між адвокатом та його клієнтом, агентом (представником) та його принципалом, підопічним та опікуном або піклувальником, лікарем та його пацієнтом, які І. Лейб, Де. Л. Понет та М. Серота називають «класичними прикладами фідуціарних відносин у приватному праві» [4, с. 705]. Така невідповідність між обмеженим вітчизняним законодавчим підходом і широким доктринальним розумінням, з одного боку, а також практикою Верховного Суду, в якій послідовно вказується на довірчий характер фідуціарних відносин, з іншого, породжує концептуальну колізію, що потребує наукового розв'язання. Головним питанням цієї колізії є роль категорії довіри у структурі відповідних правовідносин: чи є вона їх конститутивним елементом, або лише супутньою характеристикою.

Метою цієї статті є продемонструвати, що місце інституту фідуціарних правовідносин, а також можливість його поширення на інші сфери суспільних відносин, залежить від того, чи включається довіра до складу концепції фідуціарних правовідносин. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: критично проаналізувати наявні в доктрині визначення фідуціарної

довіри й виявити їх недоліки; розмежувати пропрієтарну та міжособистісну концепції фідуціарного права за критерієм ролі довіри в кожній з них; визначити ознаки, що дозволяють відмежувати фідуціарні правовідносини від договірних і деліктних; сформулювати пропозиції щодо удосконалення регулювання інституту фідуціарних обов'язків. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, системно-структурний метод) та спеціально-юридичні методи: формально-юридичний – для тлумачення норм Цивільного кодексу України та проєкту оновленого Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного); порівняльно-правовий – для зіставлення вітчизняного підходу з доктринальними підходами країн загального права; історико-правовий – для відзначення тенденцій еволюції доктрини фідуціарних правовідносин.

Необхідно відзначити, що довіра є надзвичайно складною категорією для аналізу і закріплення у правових нормах. Професор Р. А. Майданик з цього приводу влучно відзначив, що «довіра як почуття впевненості є такою категорією, яка не піддається правовій оцінці й нормативному закріпленню» [5, с. 34]. Попри таку жорстку, хоча й справедливу, характеристику довіри, як у доктрині, так і в судовій практиці фідуціарні відносини й надалі описуються як такі, що включають довіру як однин із ключових елементів.

Переоцінивши власні аргументи, професор Р. А. Майданик пише, що будь-які фідуціарні правовідносини (в тому числі ті, що виникають між управителем та вигодонабувачем, довірителем та представником, господарським товариством і його виконавчим органом, адвокатом і його клієнтом тощо) засновані на особливій, фідуціарній довірі [6, с. 40]. Зміст такої довіри автор розкриває через посилання на роботу Г. В. Буяджи, яка писала, що «під «фідуціарною» («особливою» або «надлишковою») довірою необхідно розуміти такий ступінь довіри, коли одна особа може надати іншій особі повноваження на вчинення фактичних та юридичних дій без конкретизації їх змісту, за відсутності можливості повного контролю за їх реалізацією або за інших умов, коли така особа свідомо ставить себе у залежність від іншої особи» [7, с. 11]. В судовій практиці, наприклад, поширеним[1] є посилання на постанову Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04.12.2018 у справі № 910/21493/17, де у пунктах 31, 32 зазначається, що «Суд виходить з того, що згідно з вимогами статті 92 Цивільного кодексу України особи, які виступають від імені юридичної особи, зобов'язані діяти не лише в межах своїх повноважень, але й добросовісно і розумно. З огляду на положення наведеної норми Суд звертає увагу на *довірчий характер відносин (курсив мій – Є. Т.)* між господарським товариством та його посадовою особою (зокрема директором чи генеральним директором) […]» [8].

В літературі зазначається, що доктрина фідуціарних правовідносин еволюціонувала з плином часу. Якщо зародилася вона у відносинах трасту (довірчого управління майном) між трасті (довірчий власник) та бенефіціаром, то згодом сфера застосування розширилася, оскільки «суди, законодавчі органи та науковці визнали концепцію фідуціарних відносин корисною для визначення обов'язків та відповідальності між сторонами», та наразі застосовуються до відносин між «трасті (довірчим власником) та бенефіціарами, агентами (представниками. *Коментар мій – Є. Т.*) та принципалами, адвокатами та клієнтами, лікарями та пацієнтами, батьками та дітьми, роботодавцями та працівниками, виконавцями [заповіту] та спадкоємцями, директорами та акціонерами» [9].

Враховуючи сфери використання фідуціарної доктрини важко погодитися, що у всіх випадках фідуціарна довіра є конститутивним елементом цих правовідносин. Наприклад, важко припустити, що між посадовою особою та юридичною особою взагалі може виникати довіра, оскільки остання є лише

[1] Див., наприклад, постанови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.03.2026 у справі № 916/3821/21; від 02.02.2026 у справі № 910/680/20; від 26.03.2026 у справі № 910/13325/21.

юридичною фікцією. Щодо існування довіри між сторонами можуть виникнути сумніви і у випадках, коли клієнту призначається безоплатний адвокат, наприклад, в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України. Пацієнт може навіть і не знати особи лікаря, якщо він або вона перебувають не у свідомості, проте потребують невідкладної медичної допомоги. Ця обставина також виключає фактор довіри у таких відносинах. Можна припустити, що і бенефіціар трасту може не довіряти трасті (довірчому власнику або управителю майна) у тих випадках, коли особа бенефіціара і засновника трасту є різними. Між батьками та дітьми можуть виникати суперечки і відсутність довіри щодо способу, яким батьки розпоряджаються особистим майном їх дітей до досягнення ними повноліття.

Чи означає викладене, що фідуціарна доктрина зовсім не потребує категорії довіри? Відповідь на поставлене питання є негативною. Річ у тім, що правовідносини не можуть існувати без довіри, зокрема й договірні, у яких вона здебільшого заміщується формалізованим набором правил щодо того, хто, у який строк і за яку ціну повинен вчинити певні дії та яку відповідальність нестиме за їх порушення. Жоден договір не буде укладений, якщо сторони наперед будуть знати про його неминуче порушення, адже це не матиме жодного економічного сенсу для них. Довіра присутня у фідуціарних відносинах, проте може виконувати різні концептуальні ролі.

Перш за все необхідно відзначити, що запропоноване доктринальне визначення фідуціарної довіри має певні недоліки. Зокрема зазначається, що вона характеризується ситуацією, коли одна особа може надати іншій особі повноваження на вчинення фактичних та юридичних дій без конкретизації їх змісту, за відсутності можливості повного контролю за їх реалізацією або за інших умов, коли така особа свідомо ставить себе у залежність від іншої особи. Такі фактори як відсутність контролю (наприклад, у відносинах адвоката з клієнтом або лікаря з пацієнтом, коли клієнт або пацієнт об'єктивно позбавлені достатніх знань, необхідних для верифікації правильності дій та рішень надавачів послуг), залежність від іншої особи (наприклад, трасті, який переймає майновий титул на майно і здійснює управління ним, маючи відповідні обов'язки перед бенефіціаром) та неможливість повної конкретизації наперед (наприклад, корпоративні директори, які реалізують свою дискрецію при здійсненні управління компанією або товариством, і наперед неможливо наперед визначити весь набір правочинів, які їм доведеться вчинити від імені компанії, або законні представники малолітніх чи неповнолітніх) – це не характеристики довіри, а специфічні ознаки фідуціарних правовідносин. Фідуціарні відносини виникають саме там, де інструментарій деліктного та договірного права виявляється недостатнім для захисту прав бенефіціара. Така недостатність може бути зумовлена такими типовими обставинами, про які згадувала Г. В. Буяджи: по-перше, бенефіціар не має можливості контролювати фідуціара через брак спеціальних знань, часу або зацікавленості. Класичним прикладом відсутності зацікавленості, наприклад, у відносинах представництва є найм продавцем ріелтора для продажу нерухомості, щоб не займатися пошуком покупців самостійно. В такому випадку ріелтор діє як фідуціар; по-друге, він об'єктивно не здатен заздалегідь сформувати вичерпний перелік юридично значущих дій фідуціара, що дозволило б звести їхні відносини до суто договірної моделі. Наприклад, у відносинах між клієнтом та адвокатом, останньому спочатку необхідно ознайомитись з документами або справою, і тільки потім він зможе окреслити приблизний план дій, який, в свою чергу, може змінюватися в залежності від поведінки іншої сторони; по-третє, він може перебувати у відносинах залежності від фідуціара (зокрема, у випадку надання лікарем медичних послуг пацієнту).

Важливо відзначити, що вказаний вище перелік типових, або як їх ще називають «заснованих на статусі» (status-based), сфер виникнення та застосування фідуціарних правовідносин, в залежності від юрисдикції, не є однорідним. Іфат Нафталі Бен-Ціон, проаналізувавши

судову практику та доктрину чотирьох країн, а саме Великої Британії, Австралії, Сполучених Штатів Америки та Канади, стверджує, що відносини, які виникають між корпоративними директорами та юридичною особою, а також між адвокатом та клієнтом, у всіх вказаних юрисдикціях визнаються фідуціарними, натомість правовідносини між лікарями та пацієнтами, а також між батьками та дітьми, є предметом дискусії. Різниця полягає у тому, що Велика Британія та Австралія, а також США та Канада, тяжіють до різних концептуальних підходів розуміння фідуціарного права, які автор називає пропрієтарна (майнова або речова) концепція (proprietary conception) та міжособистісна концепція (interpersonal conception) [10, с. 6–10]. Особливий інтерес становить те, що однією із засадничих відмінностей між запропонованими авторкою концепціями є роль, яку в кожній із них відіграє довіра.

Пропрієтарна[2] концепція виходить з того, що фідуціарне право – це юридичний інструмент, що використовується для захисту матеріальних активів, які передані фідуціару. Ідея цієї концепції своїм корінням сягає як права справедливості (equity law), так і речового права (property law), а тому є зрозумілою та раціональною: фідуціари отримують владу та контроль над майном, або майновими інтересами бенефіціара, і такі повноваження обмежують бенефіціара[3] у можливості захищати свої права, зокрема в частині забезпечення захисту активів. Захист активів здійснюється через заборону експлуатації майна чи майнових інтересів бенефіціара на користь власних інтересів фідуціара. В основі пропрієтарної концепції фідуціарного права знаходиться «унікальна ідея про те, що фідуціарам заборонено використовувати свою роль для просування власних інтересів» (фідуціарний обов'язок лояльності), що включає в себе заходи щодо запобігання використання утримуваних активів у власних інтересах шляхом заборони конфлікту інтересів фідуціара із інтересами бенефіціара. Крім того, «основне припущення полягає у тому, що фідуціарне право в першу чергу розглядає ситуації, коли через унікальне становище фідуціара, динаміку влади у відносинах та інформаційні прогалини між сторонами, фідуціар може спробувати привласнити майно бенефіціара». У зв'язку з цим пропрієтарна доктрина фокусує свою увагу на тому, яким чином фідуціар керував економічними інтересами бенефіціара. За такого підходу міжособистісним аспектам, зокрема вразливості та залежності однієї сторони від іншої, приділяється мінімальна увага, унаслідок чого відносини між батьками і дітьми (якщо спір фактично не зводиться до ситуації, коли батьки утримують майно дітей у трасті), а також між лікарем і пацієнтом (через відсутність виразного майнового інтересу) не розглядаються як фідуціарні. Правовідносини між адвокатом та клієнтом також розглядаються, переважно, як договірні із можливістю визначити обсяг застосування фідуціарних обов'язків договором з огляду на «хід ведення справ». Автор пише, що такий підхід є розумним, якщо «основним міркуванням є захист економічних інтересів клієнтів, а не захист доброчесності юристів». Головний акцент зміщується на встановлення факту здійснення фідуціаром влади та контролю над майном чи майновими інтересами бенефіціара, і якщо відповідь позитивна – оцінити яким чином. Довіра в межах описаної концепції позбавляється змістовного та нормативного наповнення для характеристики фідуціарних відносин: вона розглядається як «засіб, що полегшує передачу майна або майнових інтересів», просто тому, що довіра стає «частиною прагнення створити правову систему, в якій особи можуть бути впевнені, що будь-яка експлуатація або заподіяння шкоди економічним інтересам,

[2] Автор умисно використовує саме цей термін для ілюстрації того, що обєктом захисту є не тільки майно, а і майнові права, що походять від нього. Це має особливе значення для трастів, де право власності переходить до трасті (довірчого управителя), проте частина майнових прав, наприклад, право на отримання частини або всього доходу від такого майна – залишається за бенефіціаром.

[3] Наприклад, у трасті засновник або бенефіціар трасту передає фідуціару майновий титул на майно, у відносинах представництва бенефіціар делегує частину своєї дієздатності на користь фідуціара-представника, юридична особа набуває прав та обов'язків через дії директора.

захищеним фідуціарними обов'язками, дасть їм право на адекватний спосіб правового захисту». Іншими словами, у пропрієтарній концепції довіра використовується тільки як спосіб заохотити вступати у економічні відносини шляхом забезпечення її дотримання суворими обмеженнями, які покладають на фідуціара фідуціарні обов'язки. Довіра, та пов'язані із нею питання моралі чи совісті, не мають суттєвого значення для кваліфікації порушення обов'язків фідуціаром: вистачає встановлення, наприклад, факту отримання несанкціонованого прибутку або використання у власних інтересах майна бенефіціара (в тому числі інформації), незалежно від добросовісності та вини фідуціара [10, с. 10–19].

Пропрієтарній моделі протиставляється міжособистісна концепція. Вона полягає у тому, що фідуціарні обов'язки існують для регулювання унікальних правовідносин, які складають зміст фідуціарного права. Невід'ємною частиною цієї доктрини є регулювання морального аспекту, саме тому важливими факторами є поведінка фідуціара, якість його взаємодії з бенефіціаром, а також очікування сторін від правовідносин, у які вони вступають. На відміну від пропрієтарної концепції, міжособистісна ставить головним об'єктом охорони не майно та майнові інтереси бенефіціара, а «цілісність» відносин фідуціара і бенефіціара, яка полягає у забезпеченні їх належного функціонування та захисті вразливої сторони. Це досягається через забезпечення «чесності та вірності між сторонами» (rectitude and fidelity between the parties). Спільною рисою із пропрієтарною концепцією є те, що міжособистісна концепція також підкреслює, що в основі фідуціарних обов'язків лежить зобов'язання фідуціара діяти в інтересах іншої особи (бенефіціара), проте об'єктом захисту є не майно, а інтереси бенефіціара, що дозволяє поширити застосований підхід на «життєво важливі неправові» або «практичні інтереси» особи [10, с. 19–21]. Крім того, в межах цієї доктрини безпосередньо підкреслюється, що фідуціарні відносини охоплюють відносини, які характеризуються термінами «влада», «контроль» та «вразливість», а не пов'язані лише із фактом передачі майна [10, с. 22].

На практиці це означає, що, наприклад, в межах міжособистісної концепції до складу охоронюваних інтересів юридичної особи входить не тільки її майно, а й також публічний імідж та ділова репутація, яким фідуціари можуть завдати шкоди своїми діями. Проти адвоката, який, маючи конфлікт інтересів здійснює представництво конкуруючої сторони, на підставі положень про порушення обов'язку лояльності може бути поданий позов про відшкодування моральної шкоди, оскільки інтереси клієнта не обмежуються лише «комерційним благополуччям». У відносинах, що виникають між батьками та дітьми, захист поширюється не лише на майнові інтереси дитини, а й фізичну недоторканність малолітнього або неповнолітнього [10, с. 21]. Описуючи відносини між лікарем та пацієнтом, які за описом підпадають під міжособистісну концепцію фідуціарних відносин, професор М. Холл писав, що «лікарі володіють величезним досвідом у складному комплексі навичок і знань, які мають вирішальне значення для збереження життя і відновлення здоров'я їхніх пацієнтів. Лікарі контролюють добробут своїх пацієнтів у найбільш життєво важливих аспектах, які тільки можна собі уявити. Хворі пацієнти, в силу свого ослабленого і вразливого стану, інколи дуже залежать від суджень і дій своїх лікарів. Точний діагноз вимагає від пацієнтів розкриття найособистіших деталей їхнього життя, а ефективне лікування часто тягне за собою вторгнення в найсуттєвіші аспекти тілесної близькості, вторгнення в саму кров і нутрощі нашого цілісного почуття себе» [11, с. 287-288].

Термін «довіра» не має уніфікованого визначення, проте у літературі трапляються такі його трактування, зокрема як «прийнята вразливість до можливої, але не очікуваної недоброзичливості (або відсутності доброзичливості) з боку інших щодо себе» (за А. Бейєр), а також «стан, що передбачає впевнені позитивні очікування щодо мотивів іншого стосовно себе в ситуаціях, пов'язаних з ризиком» (за Р. Дж. Льюїцькі та Б. Б. Банкер) [12, с. 9]. Отже, довіра, насампе-

ред, характеризується двома ознаками: 1) вразливістю[4] однієї особи від поведінки іншої, а також 2) позитивним очікуванням, що більш сильна сторона не спричинить шкоди.

Саме позитивне очікування незаподіяння шкоди вразливій стороні видається однією із основоположних характеристик, що дозволяє розмежувати фідуціарні правовідносини від інших. Як було зазначено вище, фактично всі правовідносини характеризуються тим або іншим ступенем довіри; проте, наприклад, договірні відносини не характеризуються саме позитивним очікуванням, оскільки дозволяють сторонам визначити розмірі штрафних санкцій на випадок (а фактично – очікуючи) порушення зі сторони контрагента. Крім того, договірні очікування є двосторонніми, оскільки кожна із сторін очікує взаємного виконання, а фідуціарні – односторонніми через те, що фідуціар має майно та / або дискреційні повноваження щодо практичних інтересів бенефіціара, а останній через це є вразливим і має лише очікування того, що фідуціар буде діяти в його найкращих інтересах. Дискусійним є питання чи існують в деліктних відносинах будь-які очікування сторін (якщо це не випадок умисного заподіяння шкоди), проте сама можливість, наприклад, застрахувати майно наштовхує на думку про те, що особа може очікувати заподіяння їй позадоговірної шкоди третіми особами.

В той же час лікарі та юристи запрошуючи потенційних пацієнтів та клієнтів відповідно створюють уявлення про те, що зможуть надати фахову допомогу (навіть якщо результат буде невдалим для бенефіціара), в суспільстві панує стійке уявлення про те, що батьки повинні дбати у найкращий спосіб про інтереси своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, а також про те, що викладачі повинні займатися освітою студентів, а не, наприклад, примушувати їх шукати літературу у власних інтересах (в Сполучених Штатах Америки викладачі та шкільні вчителі також вважаються фідуціарами [13, с. 160]). Довіра в таких випадках є складовою частиною природи відповідних правовідносин. Міжособистісна доктрина просуває цінність довіри як концептуальної основи фідуціарних відносин та розглядає порушення довіри як «унікальне порушення, яке не підлягає і не може підлягати захисту в рамках деліктного або договірного права» [10, с. 24].

Отже, в залежності від обраної концепції довіра виступати як рудиментом, так і однією із визначальних рис фідуціарних відносин. Наразі склалася дещо парадоксальна ситуація, коли доктрина і судова практика тяжіє до міжособистісної концепції, наполягаючи на довірчому характері фідуціарних правовідносин, проте законодавство обмежує застосування цього правозахисного механізму нормами корпоративного права. Вразливість бенефіціара у правовідносинах з фідуціаром – не завжди вибір, а найчастіше – об'єктивна їх характеристика. Така вразливість не може бути виправлена положеннями договірного або деліктного права, а тому видається, що сфера поширення застосування фідуціарних правовідносин – це лише питання часу. Видається, що в межах проведення процесу рекодифікації цивільного законодавства доцільно розглянути питання про виокремлення положень про фідуціарні обов'язки в окрему Главу підрозділу 2 розділу III книги п'ятої Цивільного кодексу України. В цій Главі було б доцільно закріпити головні фідуціарні обов'язки лояльності та дбайливості, визначити сфери застосування фідуціарних відносин (в т.ч. вирішити питання щодо надання суду можливості кваліфікувати ad hoc[5] фідуціарні відносини), а також закріпити більш конкретні норми поведінки, які розкривають кожен із головних фідуціарних обов'язків: наприклад, для обов'язку лояльності –

[4] Причини вразливості дійсно криються у тих факторах, про які писала Г.В. Буяджи, а саме залежність однієї особи від іншої, неможливість визначити наперед вичерпний зміст юридичних дій при передачі повноважень, неможливість здійснення контролю. Проте такий перелік не є вичерпним. У так званих ad hoc фідуціарних відносинах суди у кожній окремій справі обґрунтовують які саме фактори вплинули на їх рішення визнати спірні відносини фідуціарними.

[5] Більш детально див. Трубаков Є.О. До питання про ad hoc фідуціарні правовідносини. ивільне право України: погляд у майбутнє : збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 04 квітня 2024 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. С. 135–141.

це заборона конфлікту інтересів, заборона несанкціонованого збагачення, заборона привласнення можливостей бенефіціара, обов'язок конфіденційності тощо, для обов'язку дбайливості – обов'язок діяти з розумною обачністю та професійністю, обов'язок звітувати, обов'язок моніторингу та нагляду, обов'язок вести належним чином облік та документацію, правило ділового судження тощо (набір застосовних конкретних правил має варіюватися в залежності від сфери застосування фідуціарних обов'язків).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України : постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2019. № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.04.2026).

2. Цивільний кодекс України (Кодекс права приватного) : проект Закону України від 22.01.2016, реєстраційний № 14394. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 13.04.2026).

3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 13.04.2026).

4. Leib E. J., Ponet D. L., Serota M. A Fiduciary Theory of Judging. *California Law Review.* 2013. Vol. 101, No. 3. C. 699–753. URL: https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2178&context=faculty_scholarship (дата звернення: 13.04.2026).

5. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин у цивільному праві. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 502 с.

6. Майданик Р. А. Фідуціарні правовідносини та фідуціарне управління майном в умовах рекодифікації цивільного права. *Приватне право і підприємництво*. 2025. Вип. 25. С. 40–69. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.5 (дата звернення: 13.04.2026).

7. Онищенко Г. В. Довірчі правовідносини з іноземним елементом : монографія. Київ, 2012. 268 с.

8. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04.12.2018 у справі № 910/21493/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78412710 (дата звернення: 13.04.2026).

9. Lázaro-Muñoz G. The fiduciary relationship model for managing clinical genomic "incidental" findings. *J Law Med Ethics*. 2014 Winter. № 42 (4). P. 576–589. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4312667/pdf/nihms654126.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

10. Naftali Ben Zion Y. The Underlying Conceptions of Fiduciary Law. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5032743 (дата звернення: 13.04.2026).

11. Hall M. A. Fiduciary Principles in Health Care. *The Oxford Handbook of Fiduciary Law* / eds. E. J. Criddle, P. B. Miller, R. H. Sitkoff. New York : Oxford University Press, 2019. P. 287–302. DOI: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190634100.013.15.

12. Borum R. The Science of Interpersonal Trust. Tampa, FL : University of South Florida, Mental Health Law & Policy Faculty Publications, 2010. 75 p. URL: https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1573&context=mhlp_facpub (дата звернення: 13.04.2026).

13. Scharffs B. G., Welch J. W. An Analytic Framework for Understanding and Evaluating the Fiduciary Duties of Educators. Brigham Young University Education and Law Journal. 2005. Vol. 2005. № 2. P. 159–245. URL: https://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1204&context=elj (дата звернення: 13.04.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 16.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 343.9:351.74:62
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.11

ЗАХИСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПРАВ НА ТЕХНОЛОГІЇ, СТВОРЕНІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

Шевчишин Оксана Ігорівна,
orcid.org/0000-0002-8678-0719
доктор філософії у галузі права
науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України

Шевчишин Марія Ігорівна,
orcid.org/0009-0004-3070-4591
Студентка Віденського університету (Universität Wien)
магістерської програми
«Охорона природи та управління біорізноманіттям»
(Masterstudium Naturschutz und Biodiversitätsmanagement)

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз особливостей правового захисту інтелектуальних прав на технології, створені військовослужбовцями. Обґрунтовано, що в умовах воєнного та повоєнного розвитку держави зазначена проблематика набуває системного значення, оскільки оборонні технології та інноваційні розробки виступають ключовим чинником забезпечення національної безпеки, обороноздатності та технологічної спроможності держави.

Встановлено, що результати інтелектуальної діяльності військовослужбовців характеризуються складною (подвійною) правовою природою, яка поєднує ознаки об'єктів права інтелектуальної власності та службових результатів, створених у межах публічно-правових відносин. Така правова конструкція зумовлює необхідність застосування комбінованого механізму регулювання, що поєднує інструменти приватного та публічного права, а також передбачає встановлення спеціального правового режиму для об'єктів, що можуть містити відомості, віднесені до державної таємниці.

Проаналізовано національне законодавство України та виявлено ключові прогалини й колізії правового регулювання, зокрема щодо визначення належності майнових прав, механізмів комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності, порядку визначення та виплати винагороди авторам, а також відсутності уніфікованих процедур класифікації та патентування об'єктів, що становлять державну таємницю. Доведено, що такі недоліки знижують ефективність правозастосування, створюють передумови для виникнення судових спорів та негативно впливають на інноваційну активність військовослужбовців.

Окрему увагу приділено аналізу міжнародно-правових стандартів у сфері інтелектуальної власності та їх значенню для гармонізації національного законодавства. На підставі проведеного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання, які полягають у забезпеченні балансу між публічними інтересами держави та приватними інтересами авторів, запровадженні прозорих механізмів розподілу прав і винагороди, розвитку державно-приватного партнерства у сфері оборонних інновацій, а також формуванні ефективної інституційної моделі управління інтелектуальною власністю у військовій сфері.

Ключові слова: *технології, інтелектуальні права, військовослужбовці, законодавство, комерціалізація військових розробок, ліцензування, інноваційний хаб, захист інтелектуальних прав.*

Shevchyshyn Oksana, Shevchyshyn Mariia. Protection of intellectual rights on technologies created by military servants

The article provides a comprehensive legal and scientific analysis of the specifics of protecting intellectual property (IP) rights to technologies created by military personnel. It is substantiated that in the context of wartime and post-war development, this issue gains systemic importance, as defense technologies and innovative developments serve as key factors in ensuring national security, defense capability, and the technological capacity of the state.

It is established that the results of intellectual activity of military personnel are characterized by a complex (dual) legal nature, combining the features of IP objects with work products created within public-law relations. This legal construct necessitates a combined regulatory mechanism that integrates private and public law instruments and provides for a special legal regime for objects that may contain information classified as state secrets.

The author analyzes Ukraine's national legislation and identifies key gaps and conflicts in legal regulation, particularly regarding the determination of ownership of economic rights, mechanisms for the commercialization of intellectual results, procedures for determining and paying remuneration to authors, and the lack of unified procedures for the classification and patenting of objects constituting state secrets. It is proved that such deficiencies reduce the effectiveness of law enforcement, create preconditions for legal disputes, and negatively impact the innovative activity of military personnel.

Particular attention is paid to the analysis of international legal standards in the field of intellectual property and their significance for the harmonization of national legislation. Based on the study, proposals for improving legal regulation are formulated. These include ensuring a balance between the state's public interests and authors' private interests, introducing transparent mechanisms for the allocation of rights and remuneration, developing public-private partnerships in defense innovations, and forming an effective institutional model for managing intellectual property in the military sphere.

Key words: *technologies, intellectual rights, military personnel, legislation, commercialization of military developments, licensing, innovation hub, protection of intellectual rights.*

Інтелектуальна власність у військовій галузі відіграє ключову роль у розвитку оборонних технологій та гарантуванні національної безпеки. Особливої важливості ця проблема набуває у воєнний та повоєнний час, коли швидкість створення та впровадження інноваційних розробок критично впливає на обороноздатність держави. Технології, створені військовослужбовцями, часто мають подвійне призначення і водночас належать до сфери державної таємниці, що ускладнює їх патентування, комерційне застосування та захист прав авторів.

Незважаючи на значний потенціал таких розробок, чинне законодавство України та практики його застосування мають низку прогалин, зокрема стосовно визначення прав на винаходи, порядку їх комерціалізації та механізмів винагороди авторів.

Недосконалість законодавства та відсутність узгоджених практик створюють ризики втрати інноваційного потенціалу, зниження мотивації військових до розробки нових технологій та ускладнюють впровадження оборонних розробок у цивільний сектор.

Науковим підґрунтям для підготовки цієї статті є дослідження у сфері правових засад захисту інтелектуальних прав на технології, створені військовослужбовцями, зокрема, таких дослідників, як: О. Ю. Кронда, О. М. Зосименко, С. С. Сухан, Г. О. Андрощук, О. Б. Бутнік-Сіверський, В. О. Петренко, В. Коноваленко, І. Р. Калаур, І. В. Зайцева-Калаур, Є. А. Булат, О. П. Орлюк. Однак проблематика захисту інтелектуальних прав на технології, створені військовослужбовцями предметом окремого дослідження не була.

Метою статті є комплексний аналіз правових механізмів захисту інтелектуальних прав на технології, створені військовослужбовцями, виявлення основних проблем і обґрунтування шляхів удосконалення законодавства та практики їх застосування. Для досягнення цієї мети вирішувалися такі завдання: аналіз теоретико-правових засад інтелектуальної власності, дослідження правового статусу військовослужбовців як авторів технологій, оцінка національного законодавства та міжнародного досвіду, виявлення

проблемних аспектів охорони прав, а також формування рекомендацій щодо підвищення ефективності управління та комерціалізації службових розробок.

Інтелектуальна власність (ІВ) є комплексом майнових та немайнових прав на результати творчої діяльності, що охороняються законом і надають автору виключні права на використання його розробок. У юридичній науці виділяють різні категорії об'єктів ІВ: винаходи, корисні моделі, промислові зразки, комп'ютерні програми, секрети виробництва тощо, кожна з яких має свої особливості правового режиму та механізми захисту [8].

Технології, створені військовослужбовцями, мають специфічний правовий статус, оскільки вони формуються у межах виконання службових обов'язків та часто відносяться до категорії службових об'єктів інтелектуальної власності. Відповідно до національного та міжнародного законодавства, авторські права і права на винаходи можуть частково або повністю належати державі, що забезпечує захист державних інтересів, зокрема оборонної безпеки, при одночасному обмеженні прав безпосереднього автора щодо розпорядження результатами своєї творчої діяльності [7].

Правова природа таких технологій визначається подвійним характером: вони одночасно є результатом творчої діяльності конкретного суб'єкта та продуктом службової діяльності, підпорядкованого державним інтересам. Це накладає специфічні обмеження на комерційне використання, публічне розповсюдження та патентування, а також визначає особливі підходи до винагороди авторів.

Зважаючи на вищевикладене варто додати, що ці об'єкти з одного боку є результатом творчої діяльності конкретного автора, а з іншого – створюються у рамках виконання службових функцій, що накладає на них специфічні правові обмеження. В міжнародній практиці, зокрема в практиці США, Великій Британії та країнах ЄС, існують моделі, які намагаються збалансувати інтереси держави та авторів, забезпечуючи винагороду та стимули для військовослужбовців при збереженні державної безпеки [16].

В Україні правовий режим інтелектуальної власності у військовій сфері регулюється комплексом законодавчих актів, що визначають порядок створення, охорони та використання технологій і розробок, створених військовослужбовцями та державними установами. Основними нормативними джерелами є Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [14], а також Закон України «Про державну таємницю» [13].

Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» встановлює порядок правової охорони винаходів, корисних моделей та промислових зразків, у тому числі службових об'єктів. Він передбачає, що винахід, створений військовослужбовцем у межах виконання службових обов'язків, може належати державі, яка набуває виключні права на його використання. Автор при цьому має право на винагороду та збереження авторства, але обмежується у можливості самостійного комерційного використання розробки.

Закон України «Про державну таємницю» накладає додаткові обмеження на розповсюдження та патентування технологій, які містять інформацію військового призначення. Це створює особливий режим охорони секретних розробок, де публічне розкриття даних обмежене, а процедура реєстрації і використання об'єктів інтелектуальної власності підпорядкована державним органам.

Г. О. Андрощук [1] визначає інтелектуальну безпеку (тобто захист інтелектуальної власності) як «системо-утворювальний елемент» технологічної безпеки, оскільки без захисту ІВ можуть підриватися не лише науково-технологічні, а й інші аспекти економічної безпеки. Автор також звертає увагу на те, що державна стратегія економічної безпеки має спиратися на систему моніторингу інноваційної активності й оцінки економічної стійкості, що безпосередньо стосується політики ІВ.

Окрім того, унормування службових винаходів та корисних моделей окреслено внутрішніми нормативними документами Міністерства оборони України та інших державних органів. Вони визначають процедуру подання розробок на

патентування, критерії передачі прав державі, способи комерціалізації та систему заохочення авторів. Така правова база має на меті збалансування інтересів держави, безпеки та заохочення творчої активності військових.

Для наочного відображення останніх змін у законодавстві України, які регулюють охорону прав інтелектуальної власності на об'єкти військового призначення, доцільно систематизувати основні нормативні акти та їхні ключові положення [2].

Законодавчі акти України (2022–2025), що регулюють охорону прав інтелектуальної власності на об'єкти військового призначення:

– Закон України № 2974-IX [11] від 20.03.2023 – посилення захисту прав ІВ, уточнення відповідальності за порушення прав, вплив на службові винаходи.

– Закон України № 4585-IX [10] від 21.08.2025 – внесення змін до законів про промислові зразки та винаходи; майнові права на об'єкти військової служби належать державі; передбачено винагороду автору.

– Законопроект № 13110 [12] від 04.11.2025 – зміни до Цивільного кодексу: уточнення майнових прав ІВ військовослужбовців; порядок належності прав державі та автору.

У сфері оборонних технологій забезпечення балансу прав між автором і державою здійснюється через систему правових, організаційних та договірних механізмів. Центральну роль у цьому процесі відіграють договори про створення результатів інтелектуальної діяльності, внутрішні нормативні акти Збройних Сил України (ЗСУ) та положення, що регламентують порядок патентування, охорони та комерційного використання об'єктів ІВ [18].

1. Договори та контракти.

• Головним механізмом закріплення майнових прав є угода між автором чи виконавцем розробки та державою як замовником.

• В договорах визначаються: суб'єкт прав, порядок патентування, строки розкриття результатів, порядок комерційного використання та конфіденційності.

• Особливу увага приділяють умовам винагороди автора, що гарантує рівновагу між державним інтересом і стимулюванням творчої ініціативності виконавців.

2. Внутрішні нормативні акти ЗСУ.

• У ЗСУ діють внутрішні положення та інструкції щодо оформлення та патентування інтелектуальних здобутків військовослужбовців.

• Ці документи регламентують: процедуру повідомлення про створений об'єкт ІВ, умови подання заявки на патент, порядок збереження державної таємниці та порядок надання автору компенсації.

• Приміром, розпорядження Міноборони України окреслюють форму паперів, часові рамки сповіщення про винахід, а також внутрішні комітети, які оцінюють технічну та комерційну вартість розробок.

3. Положення щодо службових об'єктів.

• Законодавство та внутрішні акти встановлюють, що службові об'єкти, створені у межах виконання службових обов'язків, за загальним правилом належать державі.

• При цьому автори зберігають немайнові права (право авторства), а також отримують гарантовану винагороду залежно від комерційної цінності об'єкта.

• Положення містять виразні процедури визначення прав власності, що дозволяє уникнути суперечок між авторами та державними установами.

Розмежування прав на оборонні технології між державою та військовослужбовцями є важливою складовою правового регулювання інтелектуальної власності у військовій сфері. Основна мета цього розмежування полягає у забезпеченні балансу між державними інтересами, що полягають у контролі над стратегічними технологіями, та правами авторів на визнання їхнього внеску та отримання винагороди [9].

Засади такого розмежування містять визначення приналежності майнових прав відповідно до виконуваних обов'язків: якщо технологія створена у межах службового призначення або за державним дорученням, майнові права належать державі, тоді як творець зберігає особисті немайнові права, зокрема право на авторство. Суттєвим є принцип винагороди та спонукання творчої діяльності: розробники отримують

відшкодування або інші заохочення залежно від комерційної значущості розробки.

Для закріплення прав вживаються декілька методів. Договірний підхід передбачає укладання угод між автором та державою, де визначаються права, терміни сповіщення про винахід, послідовність патентування та умови винагороди. Нормативний підхід базується на законах, наказах та внутрішніх положеннях ЗСУ, які регулюють порядок сповіщення про винаходи, процедури патентування та визначення винагороди.

Основними проблемами є невизначеність оцінки комерційної цінності об'єктів, що може призводити до конфліктів між автором і державою, конфлікт інтересів між потребою держави у контролі та правами автора на винагороду, а також питання технологій подвійного призначення, коли важко визначити, які об'єкти підлягають державному контролю, а які можуть використовуватися у цивільних цілях. Особливі складнощі виникають під час воєнного стану, коли державі потрібен оперативний контроль над технологіями, а автори потребують гарантії визнання та компенсації.

Прогалини, колізії та практичні проблеми:

1. Колізія в розподілі майнових прав:

– За законом № 4585-IX встановлено, що майнові права на об'єкти, створені військовослужбовцями, належать державі.

– Водночас в інших законодавчих і нормативних актах (до їх оновлення) існувала невизначеність щодо того, кому саме належать права: військовослужбовцю чи державі. Як повідомляє NIPO, до 2025 року ці відносини «залишалися поза межами правового регулювання» [4].

– Ця невизначеність створює правову невизначеність і ризик «експропріації» винаходів – автор може виявитися без можливості контролю над подальшим використанням свого винаходу. Журналісти та юристи звертали увагу на «невидиму боротьбу» винахідників з державними організаціями за службові винаходи [6].

2. Питання винагороди:

– Закон передбачає «справедливу винагороду» військовослужбовцю, але конкретні критерії розрахунку, механізм визначення й виплати цієї винагороди делегуються Кабінету Міністрів.

– Крім того, існує ризик, що при комерціалізації винаходу державі буде вигідно використовувати технологію без достатнього обсягу виплат автору, якщо компенсаційні механізми не чітко прописані або не прозорі.

3. Секретність та обмеження публічності:

– Державні органи можуть стримувати публікацію відомостей про винаходи, оскільки оборонні технології можуть мати стратегічне значення, що створює проблеми для авторського визнання та патентного захисту.

– Погіршення правового становища винахідника через брак прозорості у процесі визначення секретних об'єктів.

4. Передача прав та комерціалізація:

– Оскільки майнові права «переходять» державі, виникає питання: хто і як буде ліцензувати такі технології далі, особливо за кордон або приватному сектору.

– Якщо держава не має чіткого стратегічного плану комерціалізації, технології можуть «застрягти» в бюрократичних процедурах – автори не отримають винагороди, а держава не отримає вигоди від інновацій.

– Також можливі конфлікти між державними інтересами (безпека) та комерціалізацією (вільне використання, ліцензування) – особливо для технологій подвійного призначення.

5. Судові спори та правозастосування:

– Існує реальний ризик судових суперечок між винахідниками-військовослужбовцями та державними органами: як показує журналістський огляд, «експропріація службових винаходів» є предметом критики та відкритої боротьби.

– Судова практика з виплатою винагород військовим винахідникам може бути складною. Наприклад, рішення Верховного Суду України з приводу спору про «додаткову винагороду» демонструє, що питання компенсації не завжди просто вирішується в суді [15].

– Також судді можуть стикатися з проблемою кваліфікації об'єктів ІВ (чи це службовий винахід, чи ні), що впливає на визначення, кому належать права та чи має винахідник право на компенсацію.

6. Прогалини в законодавчому регулюванні:

– За інформацією ІР-офісу [3], попередні законодавчі моделі ІВ для військових були неадекватні або недостатньо зрозумілі, що унеможливлювало ефективне юридичне регулювання прав.

– Закон № 4585-IX окреслює деякі нові правила, але їх впровадження буде залежати від підзаконних актів (наприклад, постанов КМУ) – і до моменту їх повного функціонування залишаються білими плямами ризику.

– Також, як зазначає освітній чи науковий форум, існують численні прогалини та колізії у правовому регулюванні службових творів ІВ, особливо коли працівники (включно з військовими) створюють об'єкти ІВ у межах своїх службових обов'язків.

Сучасний розвиток технологій та наукових розробок вимагає ефективного захисту інтелектуальної власності, зокрема у сфері оборонних технологій. В цьому контексті міжнародні договори та стандарти, такі як Paris Convention, TRIPS, PCT та конвенції ВОІВ, формують правову основу для захисту інтелектуальної власності та визначають механізми гармонізації національного законодавства з міжнародними вимогами:

1. Paris Convention for the Protection of Industrial Property (1883) [19]. Цей міжнародний договір окреслює засади переваги прав винахідника, недиференціації (так званий «національний режим») та захисту промислової власності. Україна впровадила засади Конвенції, проте для оборонних технологій слід гарантувати погодження процедур із вимогами безпеки та державною таємницею.

2. TRIPS Agreement (1995) [17]. Для оборонних технологій TRIPS дозволяє їх патентування чи ліцензування, якщо це не суперечить законним обмеженням державної безпеки. Україна пристосувала своє національне законодавство до вимог TRIPS, проте необхідно брати до уваги винятки для таємних технологій, створених військовослужбовцями.

3. WIPO Patent Cooperation Treaty (PCT, 1970) [20]**.** Ця угода дозволяє військовим чи державним науковим установам подавати заяви на винаходи з одночасним міжнародним пріоритетом. Україна є учасником СТС, і для оборонних технологій важливо розробити порядки конфіденційного патентування та захисту відомостей.

4. WIPO Convention / Standards [21]**.** Угода ВОІВ та норми організації гарантують уніфікацію процесів охорони промислової власності, зокрема, з порадами стосовно класифікації та оформлення паперів. Україні потрібно узгодити форми подання, класифікацію та реєстраційні порядки з міжнародними критеріями ВОІВ, водночас беручи до уваги особливості військових надбань та державної таємниці.

За сучасних умов розвитку оборонних технологій та військових інновацій надзвичайно важливим постає питання дієвого урядування здобутками інтелектуальної діяльності військовослужбовців та державних науково-технічних установ. Комерціалізація таких надбань потребує поєднання законодавчо закріплених прав держави, стимулювання авторів через винагороди та захист особистих прав, а також контроль за доступом до таємної інформації.

У таблиці 1 систематизовано ключові механізми керування й комерціалізації військових розробок, включно з процедурою передачі прав, залученням приватного сектору та забезпеченням режиму конфіденційності. *Примітка:* під терміном «службовий твір» у контексті оборонної сфери слід розуміти об'єкти, створені як за прямим наказом, так і в межах загальних посадових обов'язків військовослужбовця.

З даних у таблиці 1 робимо висновок, що ефективне управління військовими технологіями базується на поєднанні декількох взаємопов'язаних механізмів: законодавчої передачі майнових прав державі, ліцензування і співпраці з приватним сектором, а також обмеження доступу до секретної інформації. Наведені механізми свідчать, що сучасна модель захисту інтелектуальних прав у Збройних Силах України еволюціонує в бік чіткої централізації майнових прав у руках

Таблиця 1

Система управління військовими та службовими розробками

Етап / Механізм	Зміст	Нормативне підґрунтя	Приклади застосування
Передача прав державі	Майнові права на об'єкти, створені у межах служби, належать державі. Автор зберігає немайнові права та право на винагороду	Закон України № 4585-IX; ст. 429 Цивільного кодексу України, постанови КМУ, внутрішні положення ЗСУ	Реєстрація прав на софт для БПЛА або систем координації вогню
Класифікація та обмеження публічності	Оцінка об'єкта як службового або військового; встановлення рівня секретності; обмеження доступу до опису технології, заборона публічної публікації без дозволу МОУ.	ЗУ «Про державну таємницю»; накази та положення МОУ	Класифікація алгоритмів протидії системам РЕБ як інформації з обмеженим доступом
Залучення приватного сектору	Ліцензування технологій приватним компаніям для виробництва та комерційного впровадження	Ліцензійні угоди, Постанови КМУ (проєкт Brave1), положення МОУ	Передача креслень наземних дронів-мінерів приватним виробникам
Контроль та доступ до секретної інформації	Запровадження режиму секретності; підписання угод про нерозголошення; допуск до праці виключно уповноважених осіб	ЗУ «Про державну таємницю»; внутрішні акти ЗСУ; Кримінальний кодекс (ст. 422)	Обмеження доступу до специфікацій двигунів для морських дронів
Винагорода та стимулювання авторів	Визначення розміру винагороди, грошові компенсації, заохочення авторів	Закон № 4585-IX; Постанови КМУ щодо порядку виплат (2025 р.), внутрішні акти ЗСУ	Виплата премії офіцеру-інженеру за розробку нової системи захисту броні

держави. Це дозволяє уникнути правової невизначеності при залученні приватних інвестицій та виробничих потужностей.

Водночас практика показує наявність проблем, пов'язаних із визначенням справедливої винагороди для авторів, затримками у ліцензуванні та ризиками витоку технологій. Для підвищення ефективності управління та комерціалізації військових розробок необхідне комплексне поєднання прозорих правових процедур, контролю за доступом до інформації та стимулювання творчої активності винахідників.

Проаналізувавши питання захисту інтелектуальних прав на технології, створені військовослужбовцями відмітимо, наші судження щодо наступних критеріїв:

1. *Правовий статус військовослужбовців як творців технологій.* Військовослужбовці є водночас суб'єктами творчої діяльності та виконавцями службових завдань, що накладає специфічні обмеження на їхні права. На нашу думку, законодавство має чітко визначати, які права належать державі, а які – автору. Одночасно це повинно забезпечити прозору і справедливу систему винагороди, що спонукає військових до інноваційної діяльності.

2. Комерціалізація подвійних технологій. З одного боку наголошується на потребі суворого нагляду держави за оборонними розробками, а з іншого – активне залучення приватного сектору через ліцензійні домовленості та державно-приватного співробітництва. На нашу думку, державний нагляд має поєднуватися з прозорим ліцензуванням та ДПС, що гарантує безпеку відомостей та стимулює винахідників. Треба встановити зрозумілі норми щодо того, які технології потребують державного нагляду, а які можуть комерційно застосовуватися.

3. Законність і відкритість. Деякі дослідники підкреслюють, що таємність є визначальним чинником у галузі оборонних розробок. З огляду на це доцільно запровадити єдину класифікацію таємності й унормований порядок подачі заявок на винахід для службових об'єктів. Це дасть змогу убезпечити державну таємницю й одночасно гарантувати права винахідника.

4. Міжнародні стандарти та гармонізація законодавства. Національне законодавство України ще не цілком узгоджене з цими нормами стосовно оборонних технологій. Тому, законодавство України має бути адаптовано до міжнародних стан-

дартів із врахуванням національних особливостей та потреб оборонної безпеки.

У сучасних умовах воєнного та повоєнного розвитку держави питання захисту інтелектуальних прав військовослужбовців набуває особливої актуальності. Створення технологій та інновацій у межах виконання службових обов'язків супроводжується низкою специфічних правових, організаційних та економічних викликів. Серед них – колізії щодо розподілу майнових прав, складнощі у забезпеченні винагороди авторів, обмеження публічності та доступу до секретної інформації, а також проблеми комерціалізації результатів службових розробок [5].

Визначення напрямів вдосконалення механізму захисту інтелектуальних прав військовослужбовців дозволяє не лише підвищити ефективність використання оборонних технологій, а й стимулювати інноваційну активність військового персоналу, забезпечити прозорість правових процедур і створити належну систему винагород та компенсацій для авторів.

Серед них варто виділити:

1. Удосконалення законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів. Одним із ключових напрямів вдосконалення механізму захисту інтелектуальних прав військовослужбовців є адаптація національного законодавства до сучасних міжнародних стандартів у сфері інтелектуальної власності, зокрема тих, що регулюють оборонні технології та винаходи службового призначення.

Це сприятиме зростанню прозорості та дієвості механізму захисту інтелектуальних прав військовослужбовців; розвитку оборонних та подвійних технологій; зменшенню судових суперечок та колізій у сфері ІВ; узгодженню національної правової системи з міжнародними стандартами.

2. Формування системи мотивації та справедливої винагороди розробникам у військовій сфері. Це передбачає створення прозорої та ефективної системи стимулювання авторів технологій. Формування такої системи передбачає поєднання матеріальної, нематеріальної та кар'єрної мотивації, що сприяє активній участі військових у створенні інновацій та розвиткові оборонних технологій. Зокрема, підвищенню мотивації військовослужбовців до створення інноваційних розробок; розвитку оборонної науки та технологій подвійного призначення; зменшенню ризику конфліктів між авторами та державою щодо прав на технології; забезпеченню прозорого та справедливого механізму винагороди, що відповідає міжнародним стандартам.

3. Розвиток оборонних інноваційних хабів та державно-приватного партнерства. Одним із стратегічних напрямів вдосконалення механізму захисту інтелектуальних прав військовослужбовців є створення ефективної системи розвитку оборонних інноваційних хабів та запровадження механізмів державно-приватного партнерства (ДПП). Такий підхід дозволяє поєднувати науковий потенціал державних установ, досвід приватного сектору та інноваційний потенціал військових розробників для створення сучасних технологій подвійного та військового призначення. Таке поєднання сприятиме підвищенню ефективності впровадження інновацій у військовий сектор; створенню прозорої та контрольованої системи комерціалізації оборонних розробок; розвитку стартапів та приватних компаній у сфері оборони; підвищенню мотивації військових розробників завдяки участі у перспективних проєктах та доступу до ресурсів інноваційних хабів.

4. Становлення спільних підходів до класифікації та патентування секретних розробок є ключовим напрямом удосконалення системи захисту інтелектуальних прав військовослужбовців. Формування уніфікованих процедур сортування та реєстрації об'єктів військового призначення здатне знизити рівень суперечностей та затримок під час процесу патентування секретних технологій.

Повна реалізація зазначених заходів позитивно вплине на ефективність правового захисту, стимулюючи інноваційну активність військовослужбовців. Це сприятиме розвитку оборонних технологій, а також забезпечуватиме узгодженість між державними інтересами і правами розробників. Результати досліджень свідчать, що оптимальне управління інтелектуальними здобутками в оборонній сфері має базуватися

на низці ключових напрямів: передачі прав власності державі, наданні ліцензій приватним компаніям, створенні чіткої системи заохочень для новаторів, забезпеченні контролю за збереженням секретності та стимулюванні інновацій через формування сучасних оборонних хабів.

Подальші дослідження у сфері інтелектуальної власності військових технологій мають зосередитися на розробці інтегрованої моделі управління інтелектуальною власністю. Це дозволить підвищити ефективність правового захисту, активізувати новаторську діяльність серед військовослужбовців і вибудувати чітку державну систему управління оборонними технологіями, яка відповідатиме сучасним викликам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрощук Г. О. Технологічна безпека: прогнозні оцінки трендів у розвитку науки і технологій. *Наука, технології, інновації*. 2022. № 1 (21). С. 69–80. DOI: https://doi.org/10.35668/2520-6524-2022-1-10 (дата звернення: 10.04.2026).

2. Булат Є. А. Деякі напрями подальшого вдосконалення правової охорони інтелектуальної власності в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спеціальний випуск. 2019. С. 42–44. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2019/13.pdf (дата звернення: 10.04.2026).

3. Законодавче регулювання прав на об'єкти інтелектуальної власності, створені військовослужбовцями. *IP офіс (УКРНОІВІ) – IP Office (UANIPIO)*. URL: https://nipo.gov.ua/vdoskonalennia-ip-prav-vijskovosluzhbovtsiv/ (дата звернення: 10.04.2026).

4. Інтелектуальна броня: як в Україні планують врегулювати IP права на технології, створені військовослужбовцями. *IP офіс (УКРНОІВІ) – IP Office (UANIPIO)*. URL: https://nipo.gov.ua/intelektualna-bronia/ (дата звернення: 10.04.2026).

5. Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. В. Новели законодавчого підходу до регулювання прав на об'єкти інтелектуальної власності військовослужбовців. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IX Міжнар. науково-практ. конф. (2 трав. 2025 р.). URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/issue/view/28 (дата звернення: 25.03.2025).

6. Коноваленко В. Експропріація службових винаходів по-українськи. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2018/05/31/7181813/ (дата звернення: 12.03.2026).

7. Кронда О. Ю., Зосименко О. М. Інтелектуальна власність в Україні в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 104–108. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.19 (дата звернення: 01.04.2026).

8. Орлюк О. П. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності через призму правової аналітики. *Альманах права*. 2018. № 9. С. 45–51. URL: https://almanahprava.org/assets/images/issues/09/almanah-

9. Петренко В. О., Бутнік-Сіверський О. Б. Захист прав інтелектуальної власності у сфері національної безпеки і оборони України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Т. 1, № 84. С. 217–229. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.32 (дата звернення: 10.04.2026).

10. Про внесення змін до деяких законів України щодо прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку з проходженням військової служби : Закон України від 21.08.2025 № 4585-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4585-20 (дата звернення: 20.03.2025).

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності : Закон України від 20.03.2023 № 2974-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2974-20#Text (дата звернення: 10.04.2026).

12. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти, створені у зв'язку із проходженням військової служби : Проєкт Закону України від 04.11.2025 № 13110. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56004 (дата звернення: 20.03.2025).

13. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII : станом на 27 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text (дата звернення: 10.04.2026).

14. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII : станом на 26 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 10.04.2026).

15. Рішення Верховного Суду від 06.02.2024 у справі № 640/13029/22 (провадження № Пз/990/10/22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116964940 (дата звернення: 10.04.2026).

16. Сухан С. С. Об'єкти інтелектуальної власності військовослужбовців. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Т. 5, № 91. С. 339–345. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.49 (дата звернення: 02.04.2026).

17. Agreement on trade-related aspects of intellectual property rights (trips agreement). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/details/231 (дата звернення 20.11.2025).

18. Inventors serving in the military will be eligible to receive rewards for their innovations. URL: https://mod.gov.ua/en/news/inventors-serving-in-the-military-will-be-eligible-to-receive-rewards-for-their-innovations (дата звернення 20.11.2025).

19. Paris convention for the protection of industrial property (as amended on september 28, 1979) (official translation). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/288514 (дата звернення 20.11.2025).

20. Patent cooperation treaty (pct). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/288637 (дата звернення 20.11.2025).

21. World Intellectual Property Organization (WIPO). URL: https://resources.ials.sas.ac.uk/eagle-i/world-intellectual-property-organization-wipo (дата звернення 20.11.2025).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 11.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.725
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.12

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА КОМЕРЦІЙНУ ТАЄМНИЦЮ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Алмаші Ірина Михайлівна,
orcid.org/0000-0001-7050-0308
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри менеджменту, підприємництва та торгівлі
Ужгородського торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету

У даній статті досліджено забезпечення права на комерційну таємницю як одного із фундаментальних прав суб'єктів при здійсненні ними господарської діяльності, що в свою чергу має надзвичайно важливе значення для створення вільного конкурентного середовища та збереження і розвитку національної економіки. Під поняттям «забезпечення права суб'єктів господарювання на комерційну таємницю» слід розуміти сукупність нормативно-правових та інституційних механізмів, а також технічних засобів, за допомогою яких суб'єкт господарювання реалізує своє право на комерційну таємницю. Внаслідок адаптації національного законодавства України до acquis ЄС та в результаті імплементації Директиви ЄС 2016/943, визначення комерційної таємниці, перелік відомостей та критерії, за якими дана інформація належить до комерційної таємниці, повинні бути максимально наближеними до вимог стандартів ЄС.

У статті аргументовано, що відносини з приводу забезпечення та захисту права на комерційну таємницю необхідно врегульовувати з моменту прийняття працівника на роботу та укладення з ним трудового договору (контракту). Пропонується внести зміни у ст. 40 Кодексу Законів про працю України зазначивши, що «у разі вчинення працівником умисного неправомірного збирання, розголошення та використання відомостей, що належать згідно локальних нормативно-правових актів до комерційної таємниці даного суб'єкта господарювання, тягне за собою дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення з роботи. У разі заподіяння такими діями матеріальної шкоди працівник несе повну матеріальну відповідальність за заподіяну шкоду, враховуючи упущену вигоду».

Суттєвою гарантією щодо забезпечення права суб'єкта господарювання на комерційну таємницю, є можливість обмеження права працівника, звільненого з роботи, на розголошення комерційної таємниці протягом певного терміну, що повинно бути зазначено у трудовому договорі (контракті) при прийняті працівника на роботу. Удосконалення потребують правові положення, які врегульовують зобов'язання власника щодо захисту комерційної таємниці.

Ключові слова: *право на комерційну таємницю, забезпечення права на комерційну таємницю, комерційна таємниця, комерційна таємниця при прийняті на роботу, ноу-хау, обов'язок власника щодо захисту комерційної таємниці, комерційна таємниця у трудових відносинах.*

Almashi Iryna. Ensuring the right of business entities to commercial secrets: specific aspects of legal regulation

This article dedicated to the ensuring of the right to commercial secrets as one of the fundamental rights of business entities in the field of their economic activity. Which is extremely important for creating a free competitive environment, preserving, and developing the national economy. The concept of the ensuring the right of business entities to commercial secrets should be understood as a set of regulatory and legal, as well as institutional mechanisms, and technical means through which a business entity ensuring its right to commercial secrets. As a result of the adaptation of national legislation of Ukraine to the EU acquis and as a result of the implementation of EU Directive 2016/943, the definition of commercial secret, the list of information, and the criteria according to which this information qualifies as a commercial secret should be as close as possible to the requirements of EU standards.

The article argues that relations regarding the provision and protection of the right to ensuring of the commercial secrets must be regulated from the moment an employee is hired

and a labor contract (agreement) is concluded with them. It is proposed to amend the Article 40 of the Code of Labor Laws of Ukraine, stating that "in the event of an employee intentionally unlawfully collecting, disclosing, and using information that, according to local regulatory acts, belongs to the commercial secrets of the respective economic entity, it entails disciplinary action in the form of fired from work. In the event that such actions cause material damage, the employee bears full material responsibility for the damage caused, taking into account lost profits".

A significant guarantee for ensuring the right of a business entity of commercial secrets is the possibility of restricting the right of an employee, dismissed from work, to disclose trade secrets for a certain period, which must be specify in the employment agreement (contract) when hiring the employee. Legal provisions that regulate the owner's obligations regarding the protection of commercial secrets need improvement.

Key words: *the right to commercial secrets, ensuring the right to commercial secrets, commercial secret, commercial secret during hiring, know-how, owner's duty to protect commercial secrets, commercial secret in labor relations.*

В умовах сучасних викликів, з метою сталого розвитку держави, збереження та розвитку національної економіки, необхідним є сприяння створенню економічної конкуренції, підґрунтям якої є доброчесна поведінка суб'єктів господарювання, що базується на дотриманні ними норм права. Основоположним правом, яке потребує свого забезпечення та захисту, є право суб'єктів господарювання на комерційні таємниці, які згідно Директиви ЄС 2016/943 від 8 червня 2016 року [1] відіграють важливу роль у захисті обміну знаннями між бізнесом та науково-дослідними установами, як у межах внутрішнього ринку, так і за його межами, в контексті досліджень і розробок та інновацій. Комерційні таємниці є однією з найпоширеніших форм захисту інтелектуального творення та інноваційних знань для бізнесу, але водночас найменш захищені чинною правовою базою ЄС від їх незаконного придбання, використання або розкриття іншими сторонами.

З метою належного аналізу обраної автором проблематики необхідно з'ясувати зміст поняття «забезпечення права суб'єкта господарювання на комерційну таємницю». На нашу думку, забезпечення права на комерційну таємницю являє собою сукупність нормативно-правових та інституційних механізмів, а також технічних засобів, за допомогою яких суб'єкт господарювання реалізує своє право на комерційну таємницю. В свою чергу, комерційна таємниця є об'єктом інтелектуальної власності, нормативно-правове закріплення та необхідність захисту якої породжує ряд прав та обов'язків у їхніх власників.

Слід зазначити, що питання нормативно-правового регулювання комерційної таємниці є надзвичайно актуальним і значна кількість держав-членів ЄС починаючи з 2016 року прийняла окремі національні закони щодо охорони комерційної таємниці. Це, зокрема: Швеція, Іспанія, Хорватія, Німеччина, Франція, Сербія, Словенія, Чорногорія, Ірландія, Угорщина, Фінляндія, Данія. Однак, в деяких країнах ЄС, наприклад, Республіка Чехія, Албанія, Румунія, окремі закони відсутні і зазначені відносини регулюються законодавством про захист від недобросовісної конкуренції [2, с. 7].

У національному законодавстві поняття комерційної таємниці передбачено ст. 505 Цивільного кодексу України [3] відповідно до якої комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Главою 46 Цивільного кодексу України також визначено майнові права інтелектуальної власності на комерційну таємницю: право на використання та виключне право дозволяти використання комерційної таємниці; виключне право перешкоджати неправомірному розголошенню, збиранню або використанню комерційної таємниці та інші майнові

права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Правове регулювання комерційної таємниці, окрім зазначених положень Цивільного кодексу України, здійснюється також ст. 16–19 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», Законом України «Про інформацію», відповідальність передбачена ст. 164-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, ст. 231-232 Кримінального кодексу України.

Особливу увагу привертає п. 2 ст. 505 ЦК України, згідно якої визначено, що до відомостей, які можуть бути віднесені до комерційної таємниці належать відомості технічного, організаційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці. Постановою КМУ від 09 серпня 1993 року [4] визначено відомості, які не можуть відноситися до комерційної таємниці, зокрема: установчі документи, дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів; відомості про чисельність, склад та заробітну плату працівників, інформація про забруднення навколишнього природного середовища та ін. Оскільки відомості, які не можуть становити комерційну таємницю повинні визначатися законом, з цих підстав зазначена вище Постанова КМУ не є належним нормативно-правовим актом у цій сфері правового регулювання.

На думку автора, зазначене положення п. 2 статті 505 Цивільному кодексі України є надзвичайно узагальненим і як нормативно-правова гарантія у сфері забезпечення права на комерційні таємниці потребує уточнення та деталізацію стосовно переліку відомостей, які можуть бути віднесені до комерційної таємниці. На практиці керівники та власники суб'єктів господарювання не завжди знають і розуміють, які саме відомості потрібно віднести до комерційної таємниці та яким чином ці питання повинні врегульовуватися між керівником та конкретним працівником.

Нормами законів окремих країн у сфері правового регулювання комерційної таємниці більш детально зазначаються відомості, які відносяться до комерційної таємниці. Так, наприклад, відповідно до §2 частини 2 Закону Данії про комерційну таємницю остання може включати ноу-хау, ділову інформацію та технологічні відомості. Згідно Закону Нідерландів про комерційну таємницю до відомостей, які становлять комерційну таємницю належить технічна інформація, під якою розуміють виробничі процеси, рецептури, прототипи, ноу-хау та інновації, чи комерційна інформація, зокрема: дані про продажі та дистрибуцію, списки клієнтів, бізнес-плани та маркетингові дослідження [5, с. 392].

Певні критерії на підставі яких інформація може належати до комерційної таємниці визначив Верховний Суд України зазначивши, що комерційна таємниця належить до різновидів конфіденційної інформації, яка не є власністю держави. Такі відомості повинні мати наступні ознаки: не містити державної таємниці; не завдавати шкоди інтересам суспільства; стосуватися виробничої діяльності підприємства; мати дійову або потенційну комерційну цінність і створювати переваги в конкурентній боротьбі; мати обмеження в доступі [6, с. 12].

Щодо складу та обсягу відомостей, що становлять комерційну таємницю, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 910/1759/19 зауважив, що комерційну цінність інформації, яка становить комерційну таємницю, розуміють таким чином, що її використання надає володільцю інформації певні економічні переваги в силу того, що його конкуренти або інші особи такою інформацією не володіють.

Так, у даній справі до комерційної таємниці, стосовно якої працівники підписували відповідні зобов'язання, віднесено такі відомості, як: собівартість продукції; розмір торгівельної націнки; відомості про постачальників, продавців та покупців продукції; відомості про способи придбання і реалізації продукції; відомості про рівень доходів ТОВ; зміст та характер договорів та контрактів, інші відомості, розголошення яких може призвести до матеріальних збитків та шкоди діловій репутації суб'єкта господарювання. Верховний Суд наголосив, що склад та обсяг відомостей, що становлять

комерційну таємницю, порядок їх захисту визначаються самостійно власником або керівником підприємства з дотриманням чинного законодавства [7].

Міжнародно-правове регулювання комерційної таємниці здійснюється згідно Угоди про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності [8] у відповідності до розділу 7 статті 39 якої фізичні та юридичні особи повинні мати можливість захисту інформації, яка законно знаходиться під їх контролем, якщо така інформація: є секретною; має комерційну цінність; зберігається в секреті внаслідок вжиття за відповідних обставин певних заходів особою, яка законно здійснює контроль за цією інформацією.

Правовою підставою захисту комерційної таємниці в рамках Європейського Союзу є Директива ЄС 2016/943 від 8 червня 2016 року про захист нерозкритих ноу-хау та ділової інформації (комерційної таємниці) від їх неправомірного набуття, використання та розкриття. Директива містить положення щодо процедур та засобів захисту комерційної таємниці, законного та незаконного набуття, збереження конфіденційності комерційної таємниці під час судового процесу та інші правові положення. У п. 14 Директиви зауважено на необхідності державами-членами уніфікувати визначення комерційної таємниці, яке має охоплювати ноу-хау, бізнес-інформацію та технологічну інформацію, якщо існує як законний інтерес зберегти їх конфіденційність, так і законне очікування збереження такої конфіденційності. Визначення комерційної таємниці виключає тривіальну інформацію та досвід і навички, набуті працівниками в ході їх звичайної роботи, а також виключає інформацію, яка зазвичай відома або легко доступна людям, які працюють з відповідною інформацією.

На нашу думку, беручи до уваги міжнародні стандарти у сфері правового регулювання комерційної таємниці, необхідно уніфікувати поняття комерційної таємниці, визначити перелік відомостей та критерії таких відомостей, за якими вони можуть належати до комерційної таємниці.

Відсутність у законодавстві переліку відомостей, які можуть бути віднесені до комерційної таємниці, призводить до того, що на практиці суб'єкти господарювання, прагнучи захистити себе, своє право на комерційну таємницю, чесну комерційну практику, приймають окремі положення про комерційну таємницю, в яких прописують всі відомі їм відомості про суб'єкта, в тому числі й ті, що є загальновідомими.

Так, наприклад, ТОВ «Миколаївська електропостачальна компанія» у положенні про комерційну таємницю та конфіденційну інформацію № 249 від 27.12.2019 р. у п. 2 до переліку таких відомостей віднесла: собівартість постачання товарів продукції, в тому числі електроенергії та природного газу, розмір торговельної націнки (маржи, тарифу постачальника) на товар, обсяги постачання та споживання товарів, продукції, поточні і перспективні плани виробництва, стратегія товариства; відомості про постачальників, продавців, споживачів продукції, паролі доступу до ресурсів інформаційної системи товариства тощо. Крім зазначених, до таких відомостей віднесли також відомості щодо обладнання приміщень товариства охоронною сигналізацією та місця її встановлення, відомості про способи та засоби управління товариства; про внутрішню структуру товариства; які зазначаються в статуті і з цих підстав не можуть належати до комерційної таємниці [9].

Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут» згідно п. 2.3. Положення про порядок зберігання та розповсюдження відомостей, що становлять комерційну таємницю та іншу конфіденційну інформацію, що введено в дію наказом № 338 від 29 серпня 2024 року до відомостей, що становлять комерційну таємницю відніс: відомості про управління університетом: відомості про майно та фінанси університету, продаж освітніх послуг, відомості про договірну діяльність Університету та його партнерів, відомості про наукову діяльність, відомості про освітню діяльність: інформація із системи дистанційного навчання в університеті «Ментор»; робочі і навчальні програми, методичні, освітні, наукові матеріали; оригінальні технології та методики навчання, комп'ютерні програми та

бази даних, комп'ютеризовані підручники і довідники, автоматизовані навчальні курси, матеріали та висновки навчальних робіт студентів (курсових та дипломних проектів, навчально-дослідних робіт), а також корпоративні чати у мережах Telegram, Viber тощо [10].

На думку автора, проблематику забезпечення права суб'єктів господарювання на комерційну таємницю необхідно досліджувати починаючи саме з сфери трудових правовідносин, оскільки необхідність забезпечення та захисту права суб'єкта господарювання на комерційні таємниці виникає саме під час прийняття працівника на роботу. У трудовому законодавстві відсутні правові норми, які б регламентували: порядок оформлення відносин щодо доступу до комерційної таємниці та її збереження; перелік відомостей, які належать до комерційної таємниці і які потрібно зазначати у локальних нормативно-правових актах чи трудовому договорі (контракті); способи збереження комерційної таємниці та види технічних засобів, які має вжити власник для захисту комерційної таємниці, відповідальність за порушення права на комерційну таємницю.

Щодо майнової відповідальності працівників за заподіяну ними шкоду, то станом на сьогодні чинна ст. 130 КЗпП України [11] передбачає можливість притягнення працівника до матеріальної відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду і в межах середньомісячного заробітку. Однак, на нашу думку, шкода заподіяна суб'єкту господарювання внаслідок розголошення комерційної таємниці є більш значною і в деяких випадках тягне за собою не тільки значну майнову шкоду, а може призвести і до банкрутства. З цих підстав слід внести зміни до Кодексу Законів про працю України в частині обсягів матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну неправомірними діями внаслідок неправомірного збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, визначивши можливість стягнення з працівника відшкодування шкоди у повному розмірі з урахуванням упущеної вигоди.

На думку Ю. М. Капіца у сфері трудових відносин з працівником крім трудового договору доцільним є укладення цивільно-правового договору, в якому може встановлюватися цивільно-правова відповідальність працівника за розголошення комерційної таємниці та зобов'язання з відшкодування шкоди, а також може передбачатися обмеження права розголошення, використання конкретних відомостей, що становлять комерційну таємницю, після звільнення працівника протягом певного терміну [12, с. 76].

Подібна практика щодо обмеження права розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю після звільнення працівника з роботи, уже існує. Так, у Постанові Верховного Суду України по справі № 910/1759/19 від 23 листопада 2020 року [13] за позовом ТОВ «Ергон-електрік» до Антимонопольного комітету України, встановлено, що сторони на період трудових відносин та протягом 3 років після їх закінчення не розголошуватимуть відомості, що становлять комерційну таємницю ТОВ «ТВК Вектор-ВС», та які стануть їм відомими під час виконання трудових обов'язків.

Л. Колобов, І. Колеснікова зауважують на необхідності ще при прийняті на роботу передбачити обов'язок працівника, у разі його звільнення передати всі носії інформації, що становлять комерційну таємницю відповідній посадовій особі або до відповідного підрозділу господарюючого суб'єкта [14, с. 12]. В конкретному трудовому договорі чи в окремій угоді між працівником та роботодавцем повинно бути зазначено перелік носіїв інформації, які потрібно передати.

Позитивними є зміни у трудовому законодавстві у сфері правового регулювання права суб'єктів господарювання на комерційну таємницю. Так, зокрема, Законом № 2434-IX від 19.07.2022 року чинний Кодекс Законів про працю доповнено Главою III-Б про спрощений режим регулювання трудових відносин, п. 13 якої передбачено, що однією з істотних умов такого трудового договору є умови щодо нерозголошення комерційної таємниці, забезпечення захисту інтелектуальної власності і використання об'єктів авторського права (у разі їх використання або створення

у процесі трудової діяльності) та відповідальність за їх порушення.

Даним правовим положенням передбачено, що у разі застосування спрощеного режиму регулювання трудових відносин, за взаємною згодою сторін, у трудовому договорі можуть визначатися додаткові права, обов'язки і відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови припинення або дострокового розірвання договору.

На думку автора слід зауважити на тому, що такі законодавчі нововведення стосуються суб'єктів господарювання малого та середнього бізнесу, тобто з кількістю працюючих понад 10 та до 250 осіб. Однак, до таких суб'єктів господарювання не належать суб'єкти мікропідприємництва, На практиці в переважній більшості саме таким підприємствам притаманне здійснення, наприклад, крафтового виробництва, стартапи, з невеликою кількістю працюючих до 10 осіб. Діяльність таких суб'єктів господарювання характеризується наявністю оригінальних рецептур, технологій виробництва, особливостями інноваційного продукту, відомості про які, безсумнівно, належать до комерційної таємниці і суб'єкт господарювання наділений правом на забезпечення та захист цієї комерційної таємниці ще з моменту прийняття працівника на роботу.

На думку О. Копитова однією з основних проблем у сфері правового регулювання права на комерційну таємницю, є недосконаліть процедури визнання інформації комерційною таємницею. Це створює проблеми як для сторін, учасників процесу, так і для суду, який аналізує інформацію та оцінює факт належності інформації до комерційної без єдиної методики. Крім того, суттєвою перешкодою для ефективного захисту прав є складність доказування факту порушення прав на комерційну таємницю, особливо в умовах цифрового середовища [15, с. 55].

Відсутність правових положень, якими врегульовується перелік відомостей, що можуть належати до комерційної таємниці, способи та процедури збереження і захисту цих відомостей, відсутність вимог щодо оформлення правовідносин між працівником та роботодавцем приводить до небажаних наслідків. Так, у Постанові Верховного Суду України від 28.02.2019 року справа № 752/5775/16-ц, провадження № 61-28904св18 за позивом Товариства з обмеженою відповідальністю «Смайл-Експо» Суд відмовив у позові, оскільки власник інформації не зміг довести факт завдання шкоди через відсутність належних доказів неправомірного використання працівником комерційної таємниці та неправомірне її використання та поширення, а також те чи були вжиті належні заходи для її захисту» [16].

Щодо технічних засобів, спрямованих на забезпечення прав суб'єктів господарювання на комерційну таємницю, то на думку Л. Колобова, І. Колеснікова для створення системи із забезпечення інформаційної безпеки суб'єкта господарювання необхідно: виявити інформацію, яка буде носити характер комерційної таємниці; встановити місця її накопичення; визначити найбільш вірогідні канали та джерела її витікання; оцінити ефективність заходів з її захисту; закріпити відповідальних співробітників суб'єкта господарювання [14, с. 11]. Також на думку окремих юристів-практиків рекомендується суб'єкту господарювання наносити на матеріальні носії, що містять комерційну таємницю, або включати до складу реквізитів документів гриф «Комерційна таємниця» із зазначенням власника такої інформації [17].

На думку автора, удосконалення потребують правові положення, якими врегульовуються зобов'язання власника щодо захисту комерційної таємниці. Такий обов'язок власника полягає у вжитті нормативних, технічних, електронних та інших засобів, спрямованих на захист комерційної таємниці. До таких засобів варто віднести: обладнане сховище або сейф, де зберігаються носії відомостей, що належать до комерційної таємниці; доступ до носіїв конкретно визначеного працівника; скасування чи обмеження доступу до електронних ресурсів, серверу на період відпустки, в тому числі по вагітності та пологах; можливість доступу до бази даних

електронних ресурсів, робочого серверу тільки на робочому місці чи в приміщенні суб'єкта господарювання.

На необхідності вжиття розумних заходів законним власником інформації для збереження її в таємниці, включаючи використання угод про конфіденційність з діловими партнерами та працівниками, зазначає Всесвітня організація інтелектуальної власності. Дана ефективна інституція у сфері забезпечення прав юридичних осіб на комерційну таємницю, зазначила, що інформація є комерційною таємницею, якщо: має комерційну цінність внаслідок секретності; відома обмеженій групі осіб та може бути предметом розумних заходів для збереження її в таємниці. В свою чергу комерційна таємниця може також складатися з комбінації елементів, кожен з яких сам по собі є суспільним надбанням, але комбінація, яка зберігається в таємниці, забезпечує конкурентну перевагу [2, с. 8].

З метою визначення шляхів регулювання на законодавчому рівні відносин, пов'язаних з охороною комерційної таємниці прийнято Концепцію проекту Закону України «Про охорону прав на комерційну таємницю» [18]. У законопроекті, що розробляється на виконання цієї Концепції, визначаються, зокрема, такі правові норми: критерії віднесення інформації до комерційної таємниці і підстави виникнення прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю; перелік відомостей, що не можуть бути віднесені до комерційної таємниці; порядок забезпечення технічного, організаційного та іншого захисту інформації, що становить комерційну таємницю, і режим доступу до неї; обов'язки осіб, які мають доступ до комерційної таємниці, щодо її збереження, використання, поширення та відповідальність таких осіб за порушення прав на комерційну таємницю в рамках трудових відносин і після їх припинення; охорони «ноу-хау» та ін. Цією концепцією запропоновано розроблення відповідного проекту Закону України.

З метою реалізації зазначеної вище Концепції та вироблення законодавчих положень щодо питання комерційної таємниці 16 квітня 2025 року в Українському національному офісі інтелектуальної власності та інновацій відбулося міжвідомче обговорення проєкту Закону України «Про захист комерційних таємниць», який розроблено задля імплементації положень Директиви ЄС 2016/943 від 8 червня 2016 року. На думку експертів *національний бізнес отримає сучасні європейські інструменти захисту комерційної таємниці, що загалом підвищить стандарти захисту прав в Україні [19]*.

Висновки. Забезпечення права суб'єктів господарювання на комерційну таємницю має надзвичайно важливе значення для створення вільного конкурентного середовища, що базується на дотриманні суб'єктами норм права та чесній комерційній практиці. Під поняттям «забезпечення права суб'єктів господарювання на комерційну таємницю» слід розуміти сукупність нормативно-правових та інституційних механізмів, а також технічних засобів, за допомогою яких суб'єкт господарювання реалізує своє право на комерційну таємницю. Внаслідок адаптації національного законодавства України до acquis ЄС та в результаті імплементації Директиви ЄС 2016/943 визначення комерційної таємниці, перелік відомостей та критерії, за якими дані відомості належить до комерційної таємниці, повинні бути максимально наближеними до вимог стандартів ЄС.

Вдосконалювати законодавство у сфері комерційної таємниці необхідно починаючи з трудового законодавства, а саме з моменту прийняття працівника на роботу. Надзвичайно важливими є розробка локальних нормативних актів та включення пункту про нерозголошення комерційної таємниця до трудового договору (контракту) працівника, який має такий доступ.

Враховуючи значну матеріальну шкоду, яку можна заподіяти незаконним розголошенням комерційної таємниці, варто передбачити звільнення працівника за встановлений факт неправомірного збирання, розголошення та використання комерційної таємниці. Також необхідно внести зміни до ст. 40 Кодексу Законів про працю України зазначивши, що «у разі вчинення працівником умисного неправомірного збирання, розголошення та використання відомостей, що належать згідно локальних нормативно-право-

вих актів до комерційної таємниці даного суб'єкта господарювання, тягне за собою дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення з роботи. У разі заподіяння такими діями матеріальної шкоди працівник несе повну матеріальну відповідальність за заподіяну шкоду, враховуючи упущену вигоду. Суттєвою гарантією щодо забезпечення права суб'єкта господарювання на комерційну таємницю, є можливість обмеження права працівника, звільненого з роботи, на розголошення комерційної таємниці протягом певного терміну, що повинно бути зазначено у трудовому договорі (контракті) при прийняті працівника на роботу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Directive (EU) 2016/943 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on the protection of undisclosed know-how and business information (trade secrets) against their unlawful acquisition, use and disclosure (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/943/oj/eng (дата звернення 14.04.2026).

2. Аналітична довідка за результатами дослідження питання щодо удосконалення застосування механізмів правової охорони права інтелектуальної власності на комерційну таємницю з урахуванням норм актів права Європейського Союзу та кращих практик держав-членів Європейського Союзу. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Analitychna-dovidka_komertsiina-taiemnytsia.pdf (дата звернення 12.04.2026).

3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

4. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці. Постанова КМУ від 09.08.1993 р. № 611. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/en/611-93-%D0%BF#Text (дата звернення 15.04.2026).

5. Попова Н. О. Захист прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю в Україні та Європейському Союзі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. *Серія Право.* 2025. Випуск 88. Ч.1. С. 388–393. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.56

6. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах про доступ до публічної інформації. Київ, 2024. 74 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daidgest_pybl_info_VS.pdf (дата звернення 31.03.2026).

7. Верховний Суд роз'яснив яка інформація є комерційною таємницею від 02.01.2021 р. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/189178-verkhovniy-sud-rozyasniv-yaka-informatsiya-ye-komertsiynoyu-tayemnitseyu-ca1d83 (дата звернення 31.03.2026).

8. Угода СОТ про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 05.04.1994 р. *Офіційний вісник України*. 2010. № 84.

9. Положення про комерційну таємницю та конфіденційну інформацію Товариства з обмеженою відповідальністю «Миколаївська електропостачальна компанія» № 249 від 27.12.2019 р. URL: https://elektropostach.mk.ua/files/electricity_supply/Regulations_on_trade_secrets_and_confidential_information.pdf (дата звернення 14.04.2026).

10. Положення про порядок зберігання та розповсюдження відомостей, що становлять комерційну таємницю та іншу конфіденційну інформацію Національного аерокосмічного університету «Харківський авіаційний інститут». URL: https://studgorodok.khai.edu/ua/university/normativna-baza/polozheniya1/polozhennya-pro-konfidencijnu-informaciyu/polozhennya-pro-poryadok-zberigannya/ (дата звернення 15.04.2026).

11. Кодекс Законів про працю України від 10.12.1971 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення 15.04.2026).

12. Капіца Ю. М. Захист права на комерційну таємницю та ноу-хау в Україні у світлі імплементації директиви (ЄС) 2016/943 та практики застосування. *Інформація і право*. 2021. № 4 (39). С. 70–79 DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.4 (39).248788

13. Постанова Верховного Суду України по справі № 910/1759/19 від 23 листопада 2020 року. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/93149537 (дата звернення 14.04.2026).

14. Колобов Л., Колеснікова І. Комерційна таємниця та питання захисту комерційної таємниці. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 8–13.

15. Копитова О. Захист комерційної таємниці в господарському процесі. *Юридичний вісник.* 2025. № 3. С. 52–58. DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2025.6

16. Постанова Верховного Суду України від 28.02.2019 року по справі № 752/5775/16-ц. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/80304725 (дата звернення 15.04.2026).

17. Як захистити комерційну таємницю: ТОП-5 заходів, про які має пам'ятати кожен керівник. URL: https://agroportal.ua/blogs/kak-zashchitit-kommercheskuyu-tainu-top5-meropriyatii-o-kotorykh-dolzhen-pomnit-kazhdyi-rukovoditel (дата звернення 11.04.2026).

18. Концепція проекту Закону України «Про охорону прав на комерційну таємницю». Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 1404-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/170362669 (дата звернення 05.04.2026).

19. Вступ України до ЄС: впровадження європейського законодавства про комерційну таємницю, – обговорення в УКРНОІВІ, 18 квітня 2025 року. URL: https://nipo.gov.ua/eu-ua-zakonodavstvo-pro-komertsijnu-taiemnytsiu/ (дата звернення 18.04.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 15.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

УДК 347.41:42:43
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.13

ЗАГАЛЬНІ ПРИПИСИ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ОГЛЯД НОВЕЛ ПРОЕКТУ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Гриняк Андрій Богданович,
orcid.org/0000-0002-9466-8014
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено аналізу новел загальних приписів про зобов'язання, запропонованих у проекті Цивільного кодексу України, з урахуванням сучасного етапу рекодифікації приватного права та необхідності узгодження національного цивільного законодавства з європейськими підходами до регулювання зобов'язальних відносин. Акцентовано увагу на тому, що оновлення Книги п'ятої «Право зобов'язань» має не лише техніко-юридичне, а й концептуальне значення, оскільки спрямоване на формування цілісної, внутрішньо узгодженої та функціонально придатної системи загальних правил, здатних застосовуватися до різних видів договірних і недоговірних зобов'язань. Обґрунтовано, що зміна структури розділу про загальні приписи про зобов'язання, розширення його змісту та деталізація окремих правових конструкцій свідчать про прагнення законодавця перейти від фрагментарного регулювання до більш системної моделі зобов'язального права.

Розкрито основні напрями новелізації положень про поняття, засади та види зобов'язань, підстави їх виникнення, переддоговірні відносини, заміну сторін у зобов'язанні, виконання зобов'язань, забезпечення їх виконання, припинення зобов'язань, а також юридичні наслідки невиконання. Особливу увагу приділено закріпленню засад добросовісності, чесності, співпраці, недискримінації, захисту слабшої сторони, охорони довкілля та сталого розвитку як орієнтирів поведінки сторін зобов'язальних правовідносин. Показано, що проект Цивільного кодексу істотно розширює класифікацію зобов'язань, виокремлюючи, зокрема, альтернативні, факультативні, кумулятивні, зустрічні, натуральні, подільні, неподільні зобов'язання, а також зобов'язання докладання зусиль і зобов'язання досягнення результату.

Окремо охарактеризовано нові підходи до регулювання цесії, переведення боргу, суброгації, правонаступництва, виконання грошових і негрошових зобов'язань, використання інформаційних автоматизованих систем, депозиту, ескроу та спеціальних режимів виконання. Наголошено на значенні оновлених положень про забезпечення виконання зобов'язань, зокрема депонування та відступлення права вимоги з метою забезпечення, а також на зміні підходу до порушення зобов'язань через використання категорії невиконання та юридичних наслідків невиконання. Зроблено висновок, що запропоновані положення здатні підвищити передбачуваність цивільного обороту, забезпечити більшу гнучкість договірної практики, покращити якість судового правозастосування та наблизити українське зобов'язальне право до провідних моделей сучасного європейського приватного права.

Ключові слова: *зобов'язання, договір, рекодифікація цивільного законодавства, виконання зобов'язання, заміна сторін у зобов'язанні, види забезпечення виконання зобов'язань, невиконання зобов'язання, юридичні наслідки невиконання.*

Hryniak Andrii. General provisions on obligations: an overview of the novelties of the draft Civil Code of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the novelties of the general provisions on obligations proposed in the Draft Civil Code of Ukraine, taking into account the current stage of private law recodification and the need to harmonize Ukrainian civil legislation with European approaches to the regulation of obligations. The paper emphasizes that the modernization of Book Five "Law of Obligations" has not only technical and legislative, but also conceptual significance, since it is aimed at developing a coherent, internally consistent and practically applicable system of general

rules capable of governing different types of contractual and non-contractual obligations. It is argued that the restructuring of the section on general provisions on obligations, the expansion of its content and the detailed regulation of separate legal constructions demonstrate the intention to move from fragmented regulation to a more systematic model of the law of obligations.

The article outlines the main directions of the proposed changes concerning the concept, principles and types of obligations, the grounds for their emergence, pre-contractual relations, substitution of parties to an obligation, performance of obligations, security for performance, termination of obligations, and legal consequences of non-performance. Special attention is paid to the consolidation of good faith, honesty, cooperation, non-discrimination, protection of the weaker party, environmental protection and sustainable development as guiding principles for the conduct of parties to obligations. The article shows that the Draft Civil Code of Ukraine substantially broadens the classification of obligations by expressly distinguishing, in particular, alternative, facultative, cumulative, reciprocal, natural, divisible and indivisible obligations, as well as obligations of best efforts and obligations to achieve a specific result.

The article also characterizes new approaches to the regulation of assignment of claims, transfer of debt, subrogation, succession, performance of monetary and non-monetary obligations, the use of automated information systems, deposit, escrow and special regimes of performance. The importance of the updated provisions on security for the performance of obligations is highlighted, especially with regard to deposit and assignment of claims for security purposes. Attention is also drawn to the revised approach to breach of obligations through the use of the broader category of non-performance and the legal consequences of non-performance. It is concluded that the proposed provisions may enhance the predictability of civil circulation, provide greater flexibility for contractual practice, improve the quality of judicial application of law and bring Ukrainian law of obligations closer to leading models of modern European private law.

Key words: *obligation, contract, recodification of civil legislation, performance of an obligation, substitution of parties to an obligation, types of security for the performance of obligations, non-performance of an obligation, legal consequences of non-performance.*

28 квітня 2026 року Верховна Рада України ухвалила у першому читанні проєкт Цивільного кодексу (далі – проект ЦК) [1]. Структура оновленого проекту ЦК охоплює весь масив приватноправового регулювання задля дотримання цілісності кодифікації. Зокрема шість книг діючого Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) доповнено книгами «Право сімейне», «Право приватне міжнародне» та «Публічність прав цивільних». Саме така архітектоніка проекту ЦК України спрямована на об'єднання в межах одного кодифікованого акту всього масиву приватноправових норм, розпорошених сьогодні по окремих кодексах та спеціальних законах.

Метою цієї статті є огляд новел загальної частини Книги п'ятої «Право зобов'язань», що стосуються загальних приписів про зобов'язання.

Зважаючи на це, а також на кардинальні політичні, соціально-економічні виклики, пов'язані зі зміною векторів розвитку країни, що відбулися за останнє десятиріччя, робота над оновленням загальних приписів про зобов'язання велася з урахуванням положень основоположних документів з уніфікації європейського приватного права (DCFR, PECL, PETL, Принципів УНІДРУА, Принципи Acquis, PEICL).

Відповідно оновлення цивільного законодавства України в напрямку імплементації положень зобов'язального права ЄС проводилось шляхом врахування історичного устрою українського суспільства на основі пошуку генетичного взаємозв'язку кожної певним чином формально визначеної приватноправової засади з різними складовими глобального за своїм юридичним значенням принципу верховенства права.

Розпочинаючи огляд закріплених у Розділі X «Загальні приписи про зобов'язання» новел насамперед варто наголосити на зміні структури Розділу I «Загальні положення про зобов'язання» діючого ЦК України. Зокрема, якщо Розділ I Книги 5 ЦК України складається з п'яти глав, то у проекті ЦК Розділ X Книги 5 охоплює сім глав, поділених на параграфи. З цього приводу варто наголосити, що оновлення загальних

положень про зобов'язання має не лише техніко-юридичне, а й концептуальне значення, оскільки спрямоване на формування цілісної, внутрішньо узгодженої та функціонально придатної системи загальних правил, здатних застосовуватися до різних видів договірних і недоговірних зобов'язань. Відповідно й зміна структури розділу, розширення його змісту та деталізація окремих правових конструкцій свідчать про прагнення законодавця перейти від фрагментарного регулювання до більш системної моделі зобов'язального права.

Зміст глави 53 «Поняття, засади та види зобов'язань» проекту ЦК охоплює три параграфи, присвячені поняттю, засадам та видам зобов'язань, правовому статусу сторін. Зокрема передбачено обов'язок сторін зобов'язання діяти добросовісно, чесно, утримуватися від протиправних дій, з урахуванням принципу охорони довкілля та сталого розвитку, збереження конфіденційної інформації, недискримінації, захисту слабшої сторони у зобов'язанні.

У проекті Книги 5 ЦК виокремлено такі види зобов'язань: договірні, недоговірні, альтернативні, факультативні, кумулятивні, зустрічні зобов'язання, зобов'язання докладання зусиль, зобов'язання досягнення результату, натуральні зобов'язання, подільні, неподільні зобов'язання.

Крім того, у главі 54 проекту Книги 5 ЦК структуровано підстави виникнення зобов'язань. Зазначена глава поділена на чотири параграфи, що закріплюють: 1) загальні приписи про підстави виникнення зобов'язань з відповідними особливостями їх конкуренції та поєднанням юридичних фактів; 2) особливості переддоговірних відносин та переддоговірної відповідальності з відповідними особливостями свободи, добросовісності ведення переговорів, їх конфіденційності, правовими наслідками за їх недотримання та вирішення переддоговірних спорів; 3) особливості укладення договорів з відповідною специфікою їх укладення на підставі акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, на організованих ринках капіталу, організованих товарних ринках, аукціонах (публічних торгах), конкурсах; 4) особливості виникнення зобов'язань на підставі публічної обіцянки винагороди, публічного конкурсу, ведення чужих справ без доручення, рятування життя, здоров'я, майна, створення загрози життю, здоров'ю, майну, завдання шкоди, безпідставного збагачення.

Окрему главу проекту Книги 5 ЦК присвячено заміні сторін зобов'язання (гл. 55), яку структурно поділено на сім параграфів. Перший параграф цієї глави присвячено визначенню підстав та процедурним особливостям заміни сторін зобов'язання, випадкам заборони реалізації цього права, визначенню моменту з якого сторона зобов'язання вважатиметься заміненою, вимогам щодо форми правочину про заміну.

Окремий параграф глави 55 проекту Книги 5 ЦК присвячено особливостям відступлення права вимоги (цесії). Зокрема, виокремлено підстави, правові наслідки, забезпечення дійсності цесії, особливості переходу акцесорних прав при заміні кредитора, можливості часткового відступлення, відступлення майбутніх та умовних вимог, встановлення договірних обмежень відступлення, відповідальності сторін за договором відступлення права вимоги (цесії).

В окремий параграф виокремлено таку підставу заміни боржника у зобов'язанні, як переведення боргу. В межах параграфу деталізовано, у порівнянні зі статтею 520 діючого ЦК України, підстави та умови, юридичні наслідки переведення боргу для забезпечень і третіх осіб, виокремлено особливості часткового переведення боргу, зворотної вимоги боржника та взаємних розрахунків між боржниками.

Окремий параграф глави 55 проекту Книги 5 ЦК присвячено особливостям переходу до особи, яка виконала зобов'язання, прав кредитора (суброгації). В межах цього параграфу виокремлено підстави та умови суброгації, випадки законної суброгації, обсяг переходу прав і пріоритет при конкуренції вимог. В окремий параграф виокремлено таку підставу заміни сторони у зобов'язанні, як правонаступництво, в межах якого врегульовано відносини при універсальному та сингулярному правонаступництві.

Завершується глава 55 проекту Книги 5 ЦК переліком обов'язків сторін при їх заміні в зобов'язанні. Параграф 6 містить права та обов'язки сторін, яких замінюють, зокрема щодо передання документів та інформації, внесення відомостей у публічні електронні реєстри, призупинення виконання обов'язків в процесі заміни, необхідного сприяння в ході заміни, висловлення заперечень новому кредиторові тощо. Як видається, запропонований в проекті ЦК підхід щодо деталізації на рівні загальних приписів випадків заміни сторін у зобов'язанні є концептуально виправданим, зважаючи на їх передбачуваність та інвестиційну привабливість.

Главу 56 проекту Книги 5 ЦК присвячено особливостям виконання зобов'язань та розхділено на вісім параграфів відповідно. Перший параграф стосується модусу виконання зобов'язання, визначення суб'єктів та об'єкта виконання, можливостей зупинення виконання, заборон зупинення виконання, строків, місця, способу виконання зобов'язання. Наступний параграф присвячено нормативному врегулюванню процедури прийняття виконання та обов'язкам кредитора щодо прийняття, сприяння прийняттю, підтвердження прийняття виконання. Окремо в межах цього параграфу врегульовано специфіку виконання зобов'язань шляхом використання інформаційних (автоматизованих) систем, а також передбачено правові наслідки прострочення кредитором прийняття виконання. З чого можемо зробити висновок про адаптацію глави «Виконання зобов'язання» проекту ЦК до потреб цифрового обороту.

Параграф 3 цієї глави передбачає специфіку виконання зобов'язань у випадках прострочення кредитора шляхом внесення боржником грошей або цінних паперів у депозит нотаріуса, нотаріальної контори, чи шляхом передання предмета виконання депозитарію. Окрема увага акцентується на можливості розміщення грошових коштів на рахунку умовного зберігання (ескроу). У наведених випадках зобов'язання вважатиметься виконаним з моменту прийняття предмета виконання депозитарієм чи передання предмета виконання кредиторові згідно з умовами ескроу.

Параграф 4 глави 56 проекту Книги 5 ЦК стосується особливостей виконання негрошових зобов'язань. Положення цього параграфу визначають специфіку передання речей, виконання робіт, надання послуг, утримання від вчинення дій, зокрема шляхом надання доступу, сприяння у вчиненні дій, виконання за зразком, специфікацією або стандартом, закріплення права на виправлення недоліків, часткового та поетапного виконання, обов'язку передання документів, виконання зобов'язання за рахунок боржника. Це, як наголошується у пояснювальній записці до проекту ЦК, «приземлює загальні приписи до реальних виробничих, будівельних і сервісних відносин» [2].

Інша специфіка передбачена для випадків виконання грошових зобов'язань. Зокрема, крім загальних приписів про виконання грошових зобов'язань, що стосуються валюти, форми, способів платежів, параграфом 5 визначено специфіку несення додаткових витрат, пов'язаних з платежем, випадків зміни платіжних реквізитів, порушення функціонування платіжної або розрахункової систем.

Параграфом 6 глави 56 виокремлено спеціальні режими виконання, до яких віднесено виконання на користь третьої особи, виконання альтернативних та факультативних зобов'язань, виконання при множинності осіб. Наступні параграфи стосуються особливостей підтвердження виконання та випадків усунення ускладнень під час виконання. Зокрема, передбачено випадки покладення обов'язку доказування на сторону, яка посилається на виконання, прострочення кредитора тощо, правових наслідків прийняття виконання без застережень, зміни або припинення зобов'язання у зв'язку зі зміною обставин.

Істотних змін зазнала глава 57 проекту Книги 5 ЦК, присвячена забезпеченню виконання зобов'язань. Зокрема, закріплені в главі 49 діючого ЦК України види доповнено такими різновидами забезпечення, як депонування та відступлення права вимоги. Крім того, переміщено до глави 38 проекту Книги 3 ЦК такі види

забезпечення виконання зобов'язання, як застава рухомих і нерухомих речей та притримання речі, а також виключено такий вид забезпечення, як довірча власність. Щодо депонування як нового виду забезпечення виконання зобов'язання проектом ЦК передбачено можливість боржника або третьої особи передати грошові кошти, цінні папери, документи або інше майно утримувачеві задля забезпечення виконання зобов'язання, який після настання визначених договором депонування умов зобов'язаний передати його кредиторові або ж повернути боржнику.

Щодо відступлення права вимоги як нового виду забезпечення виконання зобов'язання варто наголосити, що таке відступлення не є відчуженням права вимоги та не припиняє юридичного зв'язку особи, яка передає право вимоги, з відступленою вимогою до настання підстав для звернення стягнення. Більше того, відступлення може охоплювати існуючі та майбутні вимоги, визначені родовими ознаками.

Отже, пропонована редакція глави, що стосується видів забезпечення виконання зобов'язань, охоплює як і глава 49 діючого ЦК України сім параграфів, шість з яких закріплюють такі зобов'язально-правові види забезпечення, як: неустойка, порука, гарантія, завдаток, депонування, відступлення права вимоги. Натомість такі види забезпечення, як застава та притримання переміщено до Книги 3 проекту ЦК.

Глава 58 проекту Книги 5 ЦК не зазнала істотних змін та стосується таких підстав, а також правових наслідків припинення зобов'язання, як: виконання, передання відступного, зарахування, домовленості сторін, прощення боргу, неможливості виконання, смерті фізичної особи, ліквідації юридичної особи. Наведений перелік підстав припинення зобов'язання робить загальну частину зобов'язального права інструментальною, визначаючи єдині правила для всіх договірних конструкцій та підвищуючи якість судового правозастосування.

Завершується Розділ X «Загальні приписи про зобов'язання» главою 59 проекту Книги 5 ЦК, що стосується випадків порушення зобов'язань та правових наслідків за це. У проекті ЦК відсутній поділ порушень зобов'язань на невиконання та неналежне виконання, натомість введена родова категорія «невиконання» як будь-яке відхилення від належного результату. Оновлено категоріальний аппарат шляхом заміни категорії «відповідальність за порушення» категорією «юридичні наслідки невиконання зобов'язання».

Аналізована глава проекту Книги 5 ЦК поділена на 6 параграфів та розпочинається із загальних приписів про невиконання зобов'язань, переліку можливостей для виправлення допущених порушень, встановлення додаткового строку для виконання після його прострочення, виправдання невиконання. Новелою проекту є перелік обставин, що виправдовують невиконання, якщо воно зумовлене перешкодою поза контролем сторони, яку неможливо було розумно врахувати на момент виникнення зобов'язання та неможливо уникнути чи подолати (або її наслідків), з урахуванням того, що сторона не приймала на себе ризик такої перешкоди. Такий підхід дозволить забезпечити можливість виправданого звільнення сторони від юридичних наслідків у разі об'єктивної неможливості виконання умов договору. Окрему увагу у главі акцентовано на специфіці примусового виконання грошового та негрошового зобов'язання, невиконання негативного зобов'язання, зобов'язань щодо передання індивідуально-визначених речей.

Вперше з метою спонукання до виконання рішення суду закріплено обов'язок боржника вчинити певні дії або утриматися від вчинення дій у негрошовому зобов'язанні. Сплата судової неустойки (астренту) не звільняє боржника від обов'язку виконати рішення суду та не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків і застосування інших способів захисту. В межах аналізованої глави закріплюється право кредитора на зменшення ціни у порівнянні з обумовленою вартістю. У цьому випадку кредитор не вправі вимагати відшкодування збитків у частині, що вже відшкодована зменшенням ціни, але має право на

відшкодування будь-яких майбутніх збитків.

Параграф 4 глави 59 проекту Книги 5 ЦК стосується випадків відмови від зобов'язання у разі його невиконання, а також втрати кредитором права на відмову. Окреме місце в межах цієї глави відведено таким найбільш поширеним наслідкам невиконання зобов'язання, як відшкодування збитків та компенсація моральної шкоди. Зокрема, закріплено право на повне відшкодування збитків та компенсацію моральної шкоди окремо або у поєднанні з іншими способами захисту, зменшення розміру збитків та неустойки в залежності від дій кредитора або настання події, за яку кредитор несе ризик. Окремо передбачено особливості нарахування відсотків за прострочення грошового зобов'язання. Завершується аналізована глава 59 проекту Книги 5 ЦК законодавчою новелою, яка закріплює право сторін договору встановити обов'язок однієї сторони відшкодувати іншій стороні майнові втрати, що виникли внаслідок настання зазначених у договорі обставин, не пов'язаних з невиконанням (зокрема збитків у разі неможливості виконання). Реалізація наперед обумовленого сторонами договору платежу спрямовано на добровільне відшкодування таких збитків. Водночас, наведене правило не поширюватиметься на споживчі договори.

Підсумовуючи варто наголосити на істотній новелізації загальної частини Книги 5 «Право зобов'язань», що стосуються загальних приписів про зобов'язання. Оновлення загальних приписів Книги п'ятої проекту ЦК спрямоване на формування цілісної, внутрішньо узгодженої та функціонально придатної системи загальних правил, здатних застосовуватися до різних видів договірних і недоговірних зобов'язань. Зміна структури розділу X «Загальні приписи про зобов'язання» проекту ЦК, розширення його змісту та деталізація окремих правових конструкцій свідчать про прагнення законодавця перейти від фрагментарного регулювання до більш системної моделі зобов'язального права. Закріплений у проекті підхід до формулювання загальних приписів зобов'язального права відповідає провідним моделям сучасного приватного права, які спрямовані на усунення протиріч між національними правопорядками, узгодження їх положень з acquis ЄС, напрацювання єдиної термінологічної бази, узгодження питань економічної глобалізації та зміни функцій національної держави в процесах правової глобалізації. Відображені у проекті новели направлені на підвищення передбачуваності цивільного обороту, забезпечення більшої гнучкості договірної практики, покращення якості судового правозастосування та наближення українського зобов'язального права до провідних моделей сучасного європейського приватного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проект Цивільного кодексу України 15150 від 09.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/4f7a0406-6e2e-4088-a55b-3d8d21da6bc3 (дата звернення: 15.04.2026).

2. Пояснювальна записка до проекту Цивільного кодексу України. blob:https://itd.rada.gov.ua/6b9823aa-9be5-4151-a257-4a55c52e1d68 (дата звернення: 15.04.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 16.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.447.51(477):340.5]:341.9(410):339.732.44
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.14

ІНСТИТУТ ЗАПЕВНЕНЬ ЩОДО ДОГОВОРУ В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА В АНГЛІЙСЬКОМУ ПРАВІ ТА НАСЛІДКИ ЗАПОЗИЧЕННЯ

Карнаух Вадим Сергійович,
orcid.org/0009-0000-2314-702X
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто ключові особливості, які характеризують запевнення та гарантії в англійському праві. Увагу зосереджено на відмінностях між запевненнями та гарантіями, наслідках надання неправдивих запевнень та порушення гарантій; розмежуванні між деліктною та договірною відповідальністю за надання неправдивих запевнень з точки зору впливу на визначення розміру збитків, які підлягають відшкодуванню; диференціації надання неправдивих запевнень залежно від наміру сторони, яка їх надає; впливі форми вини правопорушника на спосіб захисту та розмір відшкодування за надання неправдивих запевнень; тягарі доведення вини.

На основі виявлених особливостей англійського права звернено увагу на положення Цивільного кодексу України. Обґрунтовано, що діючий підхід українського приватного права не супроводжується запозиченням тих визначальних аспектів, які розкривають специфіку застосування запевнень в англійському праві та вирішальним чином сформувалися в судових прецедентах. У зв'язку з цим стверджується, що законодавча конструкція запевнень щодо договору є достатньо гнучкою, а відсутність надмірної деталізації створює як перспективи розвитку відповідного інституту для ефективного захисту прав особи в процесі правозастосування, так і наукового опрацювання тих питань, які не знайшли свого прямого вираження в нормах права.

З метою ілюстрації можливостей національного приватного права для вирішення проблемних аспектів, які зумовлені появою в національному цивільному законодавстві нового інституту з витоками в англійському праві, розглянуто дискусійне питання про правову кваліфікацію запевнень. Зважаючи на момент та спосіб формалізації запевнення, а також його зміст, пропонується диференційований підхід до розуміння правової природи запевнення, що може кваліфікуватись як переддоговірний правочин або елемент змісту договірних зобов'язальних правовідносин.

Ключові слова: *вина, гарантії, договір, запевнення, збитки, зобов'язання, зобов'язальні правовідносини, правочин, цивільно-правова відповідальність, цивільне законодавство*

Karnaukh Vadym. The Institution of Representations Regarding the Contract in Ukrainian Civil Legislation: The Genesis in English Law and the Consequences of Adoption

This article examines the essential characteristics of representations and warranties in English law. Attention is focused on the differences between representations and warranties, the consequences of misrepresentation and breaching warranties; the distinction between tortious and contractual liability for misrepresentation in terms of their impact on determining the amount of damages to be compensated; the differentiation of misrepresentation depending on the intent of the wrongdoer; the impact of the form of the wrongdoer's fault on the remedy and the amount of compensation for misrepresentation; and the burden of proving fault.

Based on the discovered characteristics of English law, attention is given to the provisions of the Civil Code of Ukraine. It is argued that the current approach of Ukrainian private law does not incorporate those key aspects that reveal the specifics of the application of representations in English law and have been decisively established in common law. In this regard, it is argued that the legal framework governing representations regarding contract is sufficiently flexible,

and the absence of excessive detail provides both prospects for the development of this legal institution to effectively protect individual rights during law enforcement and for the scientific study of those aspects not explicitly addressed in the law.

For illustrating the potential of national private law to resolve problematic issues arising from the introduction of a new institution with roots in English law into the national civil legislation, a controversial issue regarding the legal nature of representations is examined. Taking into account the moment and way of formalizing the representation, as well as its content, a differentiated approach is proposed to understanding of the legal nature of the representation, which may be classified as a pre-contractual transaction or an element of the content of contractual obligations.

Key words: *fault, warranties, contract, representations, damages, obligation, obligatory legal relationships, transaction, civil liability, civil legislation.*

Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 № 1667-IX [1] було запроваджено конструкцію запевнень щодо договору. Цим нормативно-правовим актом Цивільний кодекс України [2] було доповнено статтею 650^1 «Запевнення щодо договору», що містить загальні норми, які застосовуються до будь-якого цивільно-правового договору, а в самому законі передбачено спеціальні норми для запевнень, щодо договору, стороною якого є резидент Дія Сіті, або договору щодо частки у статутному капіталі резидента Дія Сіті. Зазначені новели зумовили виникнення питання про теоретико-практичні наслідки введення в українське приватне право концепту, який властивий для країн англо-американської правової сім'ї, а також активізували наукові дослідження. М. М. Великанова та О. В. Перевертун звернули увагу на "representation" (засвідчення) в контексті переддоговірних відносин та заходів захисту в межах таких відносин. Є. Гусаков наголосив на особливості понять "representation" та "warranty" в загальному праві, визначив проблеми імплементації відповідних інститутів в українське право та запропонував шляхи їх вирішення. В. І. Теремецький та Н. Г. Гуц розглянули запевнення як законодавчу новацію в порядку укладення цивільно-правового договору. Є. О. Самбір здійснив спробу виявлення ознак запевнень щодо договору. М. С. Федорко приділила значну увагу дослідженню відмінностей між запевненням та гарантією в англійському праві, а також з'ясуванню правової природи інституту запевнень про обставини в цивільному праві України.

Водночас недостатньо дослідженими вбачаються питання про: 1) місце запевнень та гарантій в англійському праві зважаючи на наслідки їх порушення та відповідно розмежування видів відповідальності, які застосовуються до правопорушника; 2) особливості англійського права в частині форм вини, тягаря її доказування, а також розміру відшкодування залежно від вини за надання неправдивих запевнень; 3) значимість наведених у пунктах 1 та 2 обставин для системи українського приватного права у зв'язку з запозиченням конструкції, яка має генезу в англійському праві; 4) правову природу запевнень щодо договору в українському приватному праві. Прогалини та неповнота доктринального опрацювання названих питань зумовлюють актуальність цього дослідження та експлікують його мету.

У країнах англо-американської правової сім'ї запевнення ("representation") розглядається як твердження про факт, виражене словесно або шляхом відповідної поведінки, зроблене з метою спонукання особи до дії, зокрема – до укладення договору [3, с. 1303]. Гарантія ("warranty") є допоміжною умовою договору. Відповідно до статті 12 (5A) Закону «Про продаж товарів» 1979 року ("Sale of Goods Act 1979») деякі обов'язки продавця товарів розглядаються як гарантії. Так, як гарантія розглядається умова про відсутність будь-яких зобов'язань або обтяжень щодо товарів, про які покупець не був повідомлений або про які йому не було відомо до укладення договору, а також про безперешкодне володіння покупцем товарами, за винятком випадків, коли таке володіння може бути порушене власником або іншою особою, яка має право на задоволення вимог за розкритими або відомими зобов'язаннями чи обтяженнями [4, с. 763]. Термін

«гарантія», як правило, означає умову договору, порушення якої не призводить до занадто суттєвих наслідків. На відміну від порушення істотної умови договору ("condition" – *В. К.*), у разі порушення гарантії потерпіла сторона має право на відшкодування збитків, але не розірвання договору [5, с. 149]. Розмежування між гарантією як умовою договору та простим запевненням залежить від того, чи мали сторони намір надати відповідній заяві договірну силу [6, с. 77].

Ураховуючи наведене розуміння запевнень та гарантій в англійському праві, слід зауважити, що в пояснювальній записці до проекту Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» термін "*warranties"* перекладено як «*запевнення*» [7], що може створити помилкове враження про сутність гарантій в англійському праві. У зв'язку з цим в юридичній науці справедливо зверталася увага на «сплутуванні законодавцем різних за своєю правовою природою інститутів – '*warranties*' (договірна концепція) та '*representations*' (переддоговірна концепція)», виходячи з наявності «посилання на *fraudulent misrepresentations* у контексті розділу про *warranties"* [8, с. 198].

Розглядаючи значення включення запевнення до письмового договору в англійському праві, варто зазначити, що будь-яке твердження, що міститься в цьому письмовому договорі, зазвичай вважається його умовою. Будь-яке твердження, зроблене до укладення письмового договору, але не включене до нього, ймовірно, буде розглядатися як запевнення, оскільки така відсутність буде ймовірно означати неважливість відповідного твердження [5, с. 128]. Як правило, питання про можливість кваліфікації переддоговірного твердження як запевнення або умови договору залежить від наміру, з яким було зроблено це твердження, який встановлюється об'єктивно. Так, твердження малоймовірно буде вважатися умовою договору, якщо особа, яка його робить, прямо просить іншу сторону перевірити правдивість твердження. Натомість твердження, найімовірніше, є умовою договору, якщо її значення настільки суттєве, що, особа, якій адресоване твердження, не уклала б договір у разі відсутності відповідного твердження [9, с. 441-442].

Виходячи з природи гарантії як неістотної умови договору, порушення якої не призводить до його розірвання в англійському праві, доцільно акцентувати увагу на розмежуванні наслідків надання неправдивих запевнень та порушення умов договору. Якщо запевнення є умовою договору, його недотримання без належних підстав вважатиметься порушенням договору, унаслідок чого буде можливим застосування тих способів захисту, які передбачені у разі позову про порушення договору. Якщо запевнення не є умовою договору, позов буде пов'язаний із наданням неправдивих запевнень ("misrepresentation" – *В. К.*), а не з порушенням договору. Водночас у разі інкорпорування переддоговірного твердження до умов договору можливим є як застосування способів захисту, що випливають з порушення договору, так і подання позову внаслідок надання неправдивих запевнень з метою анулювання договору або відшкодування збитків [4, с. 562-563].

Здійснений вище загальний огляд особливостей запевнень та гарантій, а також наслідків їх порушення, є необхідною передумовою для висвітлення розмежування між деліктною та договірною відповідальністю, у якому повною мірою кристалізується практичне значення поділу тверджень на переддоговірні запевнення, які не є умовами договору, та запевнення або гарантії, які визнаються або відповідно є умовами договору за своєю природою.

В англійському праві відповідальність за надання неправдивих запевнень може виникати як у рамках деліктного права (якщо запевнення було зроблено умисно або з необережності), так і в рамках договірного права (якщо запевнення має договірну силу). Це розмежування впливає на визначення розміру збитків у найпоширенішому випадку неправдивих запевнень, а саме: коли продавець запевняє, що предмет договору має якість, яка насправді відсутня. Загальний принцип полягає в тому, що у випадку делікту позивач має право на відшкодування

збитків, яке дозволить йому опинитися в тому становищі, в якому він би перебував, якби правопорушення не було вчинено; тоді як у рамках договору він має право опинитися в тому становищі, в якому він би перебував, якби договір було виконано [9, с. 448]. У контексті договірної відповідальності цей принцип характеризується як компенсаційний та передбачає отримання позивачем компенсації за втрату потенційної вигоди від договору з метою захисту його очікувань, які створюються договором або випливають з нього [9, с. 1127].

Іншою важливою особливістю є також чітка диференціація надання неправдивих запевнень залежно від наміру сторони, яка їх надає. Виокремлюються умисне надання неправдивих запевнень, надання неправдивих запевнень з необережності за загальним правом, надання неправдивих запевнень з необережності за законом, надання неправдивих запевнень без вини. Значимість такої класифікації зумовлюється насамперед відмінностями у способах захисту [5, с. 195]. Згідно з загальним правом умисне надання неправдивих запевнень має наслідком не лише можливу недійсність договору та відповідно право потерпілої сторони на розірвання договору, але й дає підстави для позову про відшкодування шкоди в рамках деліктного права у зв’язку з обманом. Як і у випадку умислу правопорушника, особа, яка уклала договір внаслідок необережного надання неправдивих запевнень другою стороною договору, має право на розірвання договору, однак у цьому випадку суд має право на власний розсуд відповідно до статті 2 (2) Закону «Про відповідальність за надання неправдивих запевнень» 1967 року (“Misrepresentation Act 1967») відмовити в розірванні договору та замість цього відшкодувати шкоду. Потерпіла сторона також може вимагати відшкодування шкоди в рамках деліктного права у зв’язку з необережністю або відповідно до статті 2 (1) Закону «Про відповідальність за надання неправдивих запевнень». Натомість особа, яка уклала договір унаслідок надання неправдивих запевнень без вини другої сторони, має право на розірвання договору, однак, на відміну від випадків умислу або необережності правопорушника, така особа не може претендувати на відшкодування поряд з розірванням договору, а має право лише на компенсацію (“indemnity” – *В. К.*). Водночас, як і у випадку необережного надання неправдивих запевнень, суд має право на власний розсуд відмовити в розірванні договору та замість цього відшкодувати шкоду відповідно до статті 2 (2) «Про відповідальність за надання неправдивих запевнень» [6, с. 331-332]. Слід також ураховувати, що право на відшкодування збитків надається й у разі порушення договору у випадках, коли запевнення є умовою договору [9, с. 431].

У практичній площині форма вини правопорушника впливає не лише на спосіб захисту, але й на розмір відшкодування за надання неправдивих запевнень. Суди призначають більш значні компенсації у випадках умисного надання неправдивих запевнень та надання неправдивих запевнень з необережності за законом (стаття 2 (1) Закону «Про відповідальність за надання неправдивих запевнень»), ніж у випадках необережного надання неправдивих запевнень або надання неправдивих запевнень без вини за загальним правом. Це пояснюється тим, що для першої групи випадків суди застосовують більш широке тлумачення віддаленості причинного зв’язку, тоді як для другої групи випадків таке тлумачення є вужчим. У справі *Doyle v Olby (Ironmongers) Ltd* (1969) було зазначено, що у випадку умисного надання неправдивих запевнень особа може отримати відшкодування за «*всю фактичну шкоду, що прямо випливає з уведення в оману*». Передбачуваність шкоди не має значення, вимогою є лише спричинення шкоди наданням неправдивих запевнень. Отже, особа, яка подає позов щодо умисного надання неправдивих запевнень, зазвичай зможе вимагати відшкодування упущеної вигоди. Натомість для відшкодування за надання неправдивих запевнень з необережності за загальним правом віддаленість причинного зв’язку означає, що шкода має бути розумно передбачуваним наслідком надання неправдивих запевнень

(*The Wagon Mound (No 1)*). На відміну від підходу, який застосовується щодо умисного введення в оману, тут відповідальність обмежується позицією позивача, яка оцінюється на дату вчинення правопорушення. Такий самий критерій віддаленості застосовується для визначення розміру відшкодування у випадках надання неправдивих запевнень без вини [5, с. 205].

Важливою характеристикою позовів в англійському деліктному праві є тягар доведення вини правопорушника. У разі умисного введення в оману на позивача покладається обов'язок доведення умислу в наданні неправдивого запевнення відповідачем. На позивача покладається також тягар доведення необережності у відповідному делікті – обов'язку обачливості та його порушення [6, с. 342, 346]. Перенесення тягаря доведення відсутності вини на відповідача характерне для надання неправдивих запевнень з необережності за законом (стаття 2 (1) Закону «Про відповідальність за надання неправдивих запевнень») [5, с. 197].

Розгляд питання про значимість та наслідки виявлених особливостей застосування запевнень в англійському праві для українського приватноправового регулювання потребує звернення до положень цивільного законодавства України.

Відповідно до частини першої статті 650^1 Цивільного кодексу України (далі – «ЦК України») сторони договору можуть погодити перелік запевнень, що надаються стороною або сторонами щодо обставин, які мають значення для укладення, виконання або припинення такого договору. У частині другій цієї статті зазначено, що сторона, яка умисно або з необережності надала іншій стороні неправдиві запевнення про обставини, що мають значення для укладення, виконання або припинення договору, зобов'язана відшкодувати стороні, яка покладалася на такі запевнення, збитки, завдані у зв'язку з неправдивістю таких запевнень, якщо інше не передбачено договором [2].

Дещо відмінними за змістом є спеціальні норми в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні». Так, частинами першою та другою статті 32 вказаного Закону передбачено, що договір, стороною якого є резидент Дія Сіті, чи договір щодо частки у статутному капіталі резидента Дія Сіті може передбачати перелік запевнень, що надаються стороною або сторонами, щодо обставин, які мають значення для укладення, виконання або припинення такого договору. Договором може бути передбачений обов'язок сторони, яка умисно або з необережності надала іншій стороні неправдиві запевнення про обставини, що мають значення для укладення, виконання або припинення такого договору, сплатити стороні, яка покладалася на такі запевнення, компенсацію або неустойку незалежно від обов'язку відшкодувати збитки, завдані їй або передбаченим договором третім особам у зв'язку з неправдивістю таких запевнень [1].

Аналіз наведених норм права дозволяє дійти висновку, що український законодавець сформулював правила щодо запевнень без чіткого розмежування їх на переддоговірні запевнення та договірні умови (які включають гарантії), що є властивим для англійського права. Крім цього, в умовах відсутності в Україні системи прецедентів як основного джерела права цілком логічною та простішою є диференціація форм вини, що обмежується умислом та необережністю.

Вирішення питання про правову природу відповідальності за надання неправдивих запевнень виходить за межі цього дослідження, але в цілому для приватного права України характерним є загальний принцип повного відшкодування, що допускає можливість зміни розміру відшкодування договором або законом (частина третя статті 22, частина перша статті 1166 ЦК України), а також доповнюється законодавчими підходами щодо мітигації договірних збитків (частина друга статті 616 ЦК України) та позадоговірної майнової шкоди (частина друга статті 1193 ЦК України) Водночас відсутні подібні до англійського права усталені підходи до визначення розміру збитків, суть яких зумовлена не реалізацією сторонами свободи договору, а відмінностями

в розумінні компенсаційної функції договірної та деліктної відповідальності. Не є притаманною також детальна кореляція між формою вини та розміром відшкодування з урахуванням специфіки причинно-наслідкового зв'язку. Відмінним є підхід щодо закріплення загальної презумпції вини, тягар доведення відсутності якої покладено на правопорушника (частини перша та друга статті 614, частина друга статті 1166 ЦК України). Вибір способу захисту зумовлюється природою порушеного суб'єктивного цивільного права, але за загальним правилом не детермінується формою вини правопорушника.

Отже, генеза в англійському праві запевнень як конструкції, запровадженої в національне цивільне законодавство, на даний момент не вбачається істотною проблемою для судового правозастосування та приватноправової доктрини України, оскільки об'єктивно не передбачає запозичення тих ключових аспектів англійського права, які розкривають специфіку застосування запевнень в межах захисту прав особи та вирішальним чином сформувалися в судових прецедентах, а саме: розгалуженої диференціації форм вини та її впливу на спосіб захисту та розмір відшкодування за надання неправдивих запевнень; специфіки компенсаційної функції відповідальності за надання неправдивих запевнень, що проявляється у відмінностях в розмірі відшкодування; загального правила щодо покладення тягаря доведення вини правопорушника на потерпілу особу. Натомість конструкція запевнень щодо договору, закріплена в приписах законодавства України, є достатньо гнучкою, що поряд з відсутністю надмірної деталізації створює як перспективи розвитку відповідного інституту для ефективного захисту прав особи в процесі правозастосування, так і наукового опрацювання тих аспектів, які не знайшли свого прямого вираження в нормах права.

З метою підтвердження обґрунтованості наведеного висновку та ілюстрації можливостей національного приватного права для автономного вирішення проблемних аспектів, які зумовлені появою у відповідній системі нового інституту з витоками в англійському праві, звернімося до питання про правову кваліфікацію запевнень.

Передусім зауважимо, що в українській цивілістиці окреслено коло обставин, яких можуть стосуватися запевнення. В. І. Теремецький та Н. Г. Гуц зазначають, що запевнення повинно стосуватися виключно предмета договору та не виходити за його межі [10, с. 274]. Більш точним та повним вбачається розкриття відповідних обставин через предмет договору (повідомлення про характеристики предмета договору, відсутність обтяжень, обмежень, заборон на відчуження з боку третіх осіб), а також зміст договору (наприклад, запевнення про отримання всіх необхідних дозволів для вчинення правочину та наявність усіх необхідних повноважень у виконавчого органу юридичної особи на укладення договору) [11, с. 126].

Питання про правову природу запевнень є дискусійним. М. С. Федорко, розмежовуючи запевнення про обставини та зобов'язання, зазначає, що «запевнення про обставини це статична конструкція, яка не передбачає вчинення певної дії», а також стверджує, що «до запевнень про обставини масив норм зобов'язального права не має застосовуватися». Водночас пропонується розглядати запевнення про обставини як елемент зобов'язання про надання достовірного запевнення, що «дозволить включити запевнення в існуючу систему понять зобов'язального права та уникнути правової невизначеності» [11, с. 128-129]. Є. О. Самбір допускає кваліфікацію запевнення як одностороннього правочину у разі його існування в формі окремого документа [12, с. 57]. Судова практика щодо застосування статті 650^1 ЦК України не є сформованою, але на рівні судів першої та апеляційної інстанцій започатковано підхід, згідно з яким «запевнення це твердження про факти, що відносяться до минулого або теперішнього та не мають характеру правочину» [13].

На нашу думку, заперечення правочинної природи запевнень виглядає обґрунтованим у випадках: 1) погодження сторонами договору переліку запевнень шляхом укладення окремого

договору (частина перша статті 650^1 ЦК України); 2) погодження сторонами договору переліку запевнень в основному договорі, щодо значимих обставин для укладення, виконання або припинення якого надаються запевнення (частина перша статті 650^1 ЦК), зокрема й в договорі, стороною якого є резидент Дія Сіті, чи в договорі щодо частки у статутному капіталі резидента Дія Сіті (частина перша статті 32 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»); 3) віднесення наданих сторонами переддоговірних запевнень до умов договору в результаті тлумачення його змісту (стаття 213, частина перша статті 637 ЦК України). У кожному з названих випадків запевнення будуть включені до змісту дво- чи багатостороннього правочину – договору, а їх мета буде обмежуватися дійсністю основного договору або належним виконанням відповідного договірного зобов'язання.

Натомість надання запевнення видається можливим розглядати як правочин за наступних умов: 1) відсутність погодження сторонами договору переліку запевнень та 2) надання стороною запевнення до моменту укладення договору за відсутності потреби в тлумаченні його умов.

Зважаючи на момент та спосіб надання запевнення, а також його зміст, пропонується диференційований підхід до розуміння правової природи запевнення, що може кваліфікуватися як: 1) переддоговірний правочин, спрямований на виникнення відносних переддоговірних правовідносин, у змісті яких визначальним є немайновий обов'язок сторони, яка надала запевнення, дотримуватися (гарантувати достовірність) запевнення щодо обставин, які мають значення для укладення договору; 2) переддоговірний правочин, спрямований на виникнення договірних зобов'язальних правовідносин, у змісті яких додатковим є немайновий обов'язок сторони, яка надала запевнення, дотримуватися (гарантувати достовірність) запевнення щодо обставин, які мають значення для виконання або припинення договору; 3) елемент змісту договірних зобов'язальних правовідносин, що відтворюється в умові договору у випадках: – безпосереднього погодження сторонами договору переліку запевнень в окремому або основному договорі; – віднесення переддоговірного запевнення до умов договору в результаті тлумачення змісту договору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#n437

2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

3. Black's Law Dictionary. Seventh Edition. St. Paul, MN : West Group, 1999. 1738 p.

4. Ewan McKendrick. Contract Law. Text, Cases, and Materials. Tenth Edition. Oxford University Press, 2022. 1042 p.

5. Catherine Elliott and Frances Quinn. Contract Law. Eleventh edition. Pearson Education Limited, 2017. 449 p.

6. J. Beatson, A. Burrows, and J. Cartwright. Anson's Law of Contract. 30th Edition. Oxford University Press, 2016. 763 p.

7. Пояснювальна записка до Проекту Закону про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні від 30.10.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70298

8. Гусаков Євген. Запевнення щодо договору, запевнення та компенсації: проблеми імплементації інститутів системи загального права в українському цивільному законодавстві. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених. м. Київ, 15 травня 2025 р. / за ред. проф. Івчук Ю. Ю. Київ : вид-во Східноукраїнського національного університета ім. В. Даля 2025. С. 197–202.

9. Edwin Peel. Treitel on The Law of Contract. Fifteenth Edition. Sweet & Maxwell, 2020. 1379 p.

10. Теремецький В. І. , Гуц Н. Г. Цивільно-правова характеристика інституту запевнення ("representations and warranties"). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану* : матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 272–276.

11. Федорко М. С. Щодо питання про правову природу інституту запевнень про обставини в цивільному праві України. Матеріали 78-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 22–24 листопада 2023 року. Одеса : Олді+, 2023. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/90c865e4-2ed8-4e3c-a31f-c86e0479ef70/content

12. Самбір Є. О. Запевнення щодо договору як новела цивільного законодавства. *Правова доктрина: ретроспектива, сьогодення, прогнози* : матеріали освітньо-наукового семінару (м. Хмельницький, 20 грудня 2024 р.). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2025. С. 55-60.

13. Постанова Львівського апеляційного суду від 06 травня 2024 року в справі № 464/6924/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118909530

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.63:341.231.14
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.15

СПІВВІДНОШЕННЯ «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» ТА ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ ТА ВЕРХОВНОГО СУДУ

Синєгубов Олег Васильович,
orcid.org/0000-0001-6362-3115
доктор юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
голова Харківської обласної військової адміністрації

У статті досліджується співвідношення концепції найкращих інтересів дитини та принципу пропорційності у цивільних справах за участю дітей, що розглядаються у контексті ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначені засади перебувають у взаємозв'язку, за якого найкращі інтереси дитини визначають, що підлягає врахуванню та захисту при ухваленні рішення, а принцип пропорційності визначає порядок та спосіб такого врахування в умовах конкуренції прав та інтересів. Співвідношення «найкращих інтересів дитини» та принципу пропорційності ґрунтується на підході, заснованому на правах, який визнає дитину повноправним суб'єктом прав та зумовлює наповнення найкращих інтересів конкретним змістом з урахуванням поглядів саме цієї дитини за конкретних обставин.

На підставі аналізу практики ЄСПЛ та Загального коментаря № 14 Комітету ООН з прав дитини визначається, що співвідношення не зводиться до конструкції мети та засобу, оскільки найкращі інтереси дитини за своєю триєдиною природою здатні забезпечувати критерії та обставини для різних етапів тесту на пропорційність. Зокрема на етапі придатності найкращі інтереси визначають критерій оцінки здатності обраного заходу забезпечити інтереси конкретної дитини, на етапі необхідності зумовлюють обрання найменш обмежувального заходу, на етапі балансування мають першочергове значення при зважуванні конкуруючих інтересів. Обґрунтовується, що положення ст. 3 та ст. 12 Конвенції ООН про права дитини відіграють різні функції при визначенні меж розсуду: належне визначення найкращих інтересів спрямовує правову аргументацію на етапах придатності, необхідності та балансування, а право на врахування поглядів дитини та надання їм належної ваги забезпечує процедурну передумову обґрунтованості рішення. На підставі аналізу судової практики Верховного Суду виявлено тенденцію, за якою суди, посилаючись на обидва принципи, не забезпечують послідовного проходження етапів тесту та не демонструють зв'язку між ними.

Ключові слова: *найкращі інтереси дитини, принцип пропорційності, тест на пропорційність, цивільне судочинство, ЄСПЛ, втручання у сімейне життя, рішення суду.*

Syniehubov Oleh. The relationship between "The best interests of the child" and the principle of proportionality in the practice of the ecthr and the supreme court

The article examines the relationship between the concept of the best interests of the child and the principle of proportionality in cases involving children, considered in the context of Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is substantiated that these principles are interrelated, whereby the best interests of the child determine what should be taken into account and protected when making decisions, while the principle of proportionality determines the procedure and method of such consideration in conditions of competing rights and interests. The construction of the relationship between the best interests of the child and the principle of proportionality is based on a rights-based approach that recognizes the child as a full subject of rights and determines the filling of the best interests with specific content taking into account the views of this particular child under specific circumstances.

Based on the analysis of the ECtHR practice and General Comment No. 14 of the UN Committee on the Rights of the Child, it is determined that the relationship is not reduced to the construction

of purpose and means, since the best interests of the child, due to their threefold nature, are capable of providing criteria and circumstances for different stages of the proportionality test. In particular, at the suitability stage, they determine the criterion for assessing the ability of the chosen measure to ensure the interests of a specific child; at the necessity stage, they determine the choice of the least restrictive measure; at the balancing stage, they have priority in weighing competing interests. It is substantiated that the provisions of Article 3 and Article 12 of the UN Convention on the Rights of the Child play different functions in determining the limits of discretion: proper determination of the best interests directs legal argumentation at the stages of suitability, necessity and balancing, while the right to take into account the child's views and give them due weight provides a procedural prerequisite for the validity of the decision. Based on the analysis of Supreme Court decisions, a tendency has been identified whereby courts, referring to both principles, do not ensure consistent passage through the test stages and do not demonstrate the connection between them.

Key words: *best interests of the child, principle of proportionality, proportionality test, civil proceedings, ECtHR, interference with family life, court decision.*

Постановка проблеми. Ратифікація Конвенції ООН про права дитини (Конвенції ООН про права дитини) [1] (далі – Конвенція ООН), визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та орієнтація на євроінтеграцію сформували в Україні сформовано умови, в яких «найкращі інтереси дитини» поступово стають провідним орієнтиром при вирішенні будь-яких справ за участю дітей. При цьому принцип пропорційності, який послідовно застосовується ЄСПЛ та закріплений в Цивільному процесуальному кодексі України, призначений визначити меж розсуду, структурувати судовий розсуд та судову аргументацію з метою зважування інтересів та оцінки необхідності та допустимості правообмежень у кожній конкретній справі.

У справах, де предметом судового розгляду є права та інтереси дитини, правова концепція, яка пов'язана з захистом дитини, та процесуально-правовий алгоритм обґрунтованості правообмежень, пов'язаний із забезпеченням балансу інтересів, закономірно перетинаються. Тут постає закономірне питання, яке вітчизняна доктрина не вирішила з належною повнотою: яким є доктринальне співвідношення принципу найкращих інтересів дитини в його найсучаснішому підході та принципу пропорційності, та чи є вони засадами, що застосовуються паралельно, чи між ними існує співвідношення іншого характеру? Практика ЄСПЛ дає на це питання доволі чітку відповідь, проте вона потребує доктринального осмислення, оскільки безпосередньо в рішеннях цей взаємозв'язок реалізується через аналіз конкретних обставин справи, а не через теоретичне розмежування чи формальне визначення. Виявлення та обґрунтування цього зв'язку й становить завдання цього дослідження.

Принцип найкращих інтересів дитини та принцип пропорційності у вітчизняній правовій науці традиційно досліджуються в різних доктринальних контекстах, зокрема: у сімейному праві, процесуальних галузях права, міжнародних стандартах захисту прав дитини, у теорії конституційного правосуддя. Проблематика співвідношення концепції найкращих інтересів дитини (як права, принципу чи процедури) та пропорційності як принципу та тесту залишається малодослідженою, а українська судова практика тяжіє до збереження консервативності, не вдаючись до послідовної правової аргументації, належного мотивування рішень, докладного, послідовного застосування тесту на порційність та відповідної чіткої його демонстрації. Наявні наукові роботи та публікації присвячені дослідженню змісту, структури та застосування принципу найкращих інтересів дитини, зокрема в контексті практики ЄСПЛ, цивільного та кримінального судочинства, серед яких слід відзначити праці Г. О. Гаро [2], З. Ф. Дільної, Н. І. Устрицької [3], І. А. Кирильчук [4], М. К. Корнієнко [5], М. В. Менджул [6], І. В. Міщук, Б. С. Киричук [7], Н. М. Павлюк [8], О. Простибоженко [9], Т. С. Томляк [10; 11]. Дисертаційне дослідження О. В. Ступак, присвячене принципу найкращих інтересів дитини в цивільному

судочинстві України, торкається пропорційності переважно в контексті окремих категорій справ, проте не ставить завданням теоретичне розмежування цих двох принципів як самостійних правових категорій, водночас не розкриває їхній взаємозв'язок [12, с. 76, 86, 101]. Т. С. Томляк у дисертаційному дослідженні розкриває зміст та визначає значення принципу правового забезпечення найкращих інтересів дитини в сучасному праві, вказує на його місце серед принципів права України, визначає його своєрідним проявом дії загально–правового принципу верховенства права в будь-яких правовідносинах за участю дітей, визнає його роль як самостійного джерела права під час правозастосування [13, с. 24-25], утім, зважаючи на предмет дослідження, послідовний аналіз співвідношення зазначених принципів не здійснює.

З огляду на це, **метою** цього дослідження є визначення співвідношення «найкращих інтересів дитини» та принципу пропорційності, виявлення механізму їхньої взаємодії в практиці ЄСПЛ і визначення непослідовності їх застосування в цивільному судочинстві Україні.

Виклад основного матеріалу.

«Найкращі інтереси дитини»: сутність та структура концепції. Відповідно до ст. 3 Комітет ООН з прав дитини в усіх діях щодо дітей державні чи приватні установи, що займаються питаннями соціального забезпечення, суди, адміністративні чи законодавчі органи, першочергово мають приділяти увагу якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Держави-учасниці Конвенції ООН беруть на себе позитивні зобов'язання забезпечити дітям такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, враховуючи права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб.

Концепція найкращих інтересів дитини за своєю правовою природою є триєдиною та охоплює суб'єктивне право дитини, тлумачний принцип і процесуальне правило. Комітет ООН з прав дитини у Загальному коментарі № 14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3) [14] (ст. 3, п. 1) (далі – Загальний коментар № 14 (2013) розкриває його єдність таким чином: по-перше, йдеться про матеріальне право дитини на оцінку та пріоритетне врахування її найкращих інтересів при вирішенні всіх питань, що її стосуються; по-друге, це – фундаментальний принцип тлумачення права, згідно з яким перевага має надаватися тому варіанту, який найбільше відповідає найкращим інтересам дитини; по-третє – правило процедури, що забезпечує гарантію щодо обов'язкової оцінки потенційного позитивного чи негативного впливу рішення на дитину або дітей при його ухваленні (пп. 6(a)–(c) Загального коментаря № 14 (2013)) [1].

Попри тривалу доктринальну традицію, концепція найкращих інтересів дитини не має визначення у тексті Конвенції ООН про права дитини, що зумовлює її гнучкість та водночас відкриває простір для розсуду з боку державних органів та зловживань батьків (п. 34 Загального коментаря № 14 (2013)). Саме тому Комітет ООН наполягає на процедурній конкретизації, коли рішення має відображати, що саме було визнано найкращим інтересом дитини, на яких критеріях це ґрунтується і яке значення надано інтересам дитини порівняно з іншими міркуваннями (п. 6(c) Загального коментаря № 14 (2013)). При цьому ієрархія між елементами оцінки найкращих інтересів відсутня, тому погляди («думка»[2]) дитини, збереження сімейного середовища, безпека, стан здоров'я, право на освіту підлягають збалансуванню в кожній конкретній ситуації (пп. 52–84 Загального коментаря № 14 (2013)). Водночас найкращі інтереси дитини є першочерговим, але не абсолютним міркуванням, проте не може бути відхилене без вичерпного обґрунтування. Загальний коментар № 14

[1] У межах цього дослідження концепція найкращих інтересів дитини розглядається з урахуванням її триєдиної природи (матеріальне право, принцип тлумачення, процедурна вимога), однак концептуальне розмежування цих трьох складових не є предметом цієї статті. Відповідне розмежування потребує окремого дослідження. В цьому дослідженні увага зосереджена на тому, як триєдина природа найкращих інтересів впливає на їх місце та функції у тесті на пропорційність.

[2] Закон України «Про охорону дитинства» використовує конструкцію «думка дитини».

(п. 97) вимагає, щоб будь-яке рішення, яке не співпадає з найкращими інтересами дитини, містило чіткий виклад підстав, з яких інші міркування є більш вагомими у даному конкретному випадку, та достовірно демонструвало, чому найкращі інтереси дитини були недостатнім міркуванням для того, щоб переважити. Недостатньо зазначити у загальних фразах, що інші міркування є важливішими, а необхідна індивідуалізована аргументація стосовно конкретних обставин справи (п. 97 Загального коментаря № 14 (2013)).

У вітчизняній доктрині принцип найкращих інтересів дитини визначається через сукупність об'єктивно зумовлених благ, потреб, прагнень дитини у різних сферах життєдіяльності, реалізація яких є необхідною умовою повноцінного фізичного, інтелектуального, емоційного та соціального розвитку дитини з урахуванням її віку, рівня зрілості та індивідуальних особливостей [12, с. 26]. Т. С. Томляк пропонує розглядати найкращі інтереси дитини «як фундаментальну правову категорію, сформовану у міжнародному та в національному праві для позначення вищого ступеня врахування потреб дитини та забезпечення її добробуту, безпеки і гармонійного розвитку в суспільстві відповідно до соціально-економічних та політичних умов, що склалися в ньому. Зазначена правова категорія потребує постійного зважування інтересів дитини на підставі визнання їх в неоднорідному та конкурентному суспільстві з урахуванням конкретних соціальних ситуацій» [13, с. 204].

І. В. Міщук, Б. С. Киричук обґрунтовано виокремлюють характеристику універсальності досліджуваного принципу, що розкривається через концепцію абсолютних прав, оскільки ЄСПЛ застосовує його у межах різних положень Конвенції, закріплених у ст. 3, 6, 8. Відповідний принцип авторами пропонується розуміти як загальнообов'язковий стандарт, що зумовлює позитивні зобов'язання держави та обмеження судового розсуду у справах за участю дітей. Підхід ЄСПЛ свідчить також про характеристику контекстуальності досліджуваного принципу, оскільки визначення найкращих інтересів дитини залежить від конкретних обставин справи [7, с. 254]. З. Ф. Дільна, Н. І. Устрицька досліджують принцип найкращих інтересів дитини, водночас визнають його фундаментальним правом дитини на те, щоб в усіх діях щодо неї першочергово враховувались її інтереси, включаючи психологічне та фізичне благополуччя, а також юридичні, соціальні та економічні інтереси дитини [3, с. 647].

Зважаючи на значення концепції «найкращі інтереси дитини» та її триєдину структуру, слід наголосити на певних важливих акцентах, які простежуються у межах еволюції правового статусу дитини, що відображена у Конвенції ООН та практиці ЄСПЛ. У правовій доктрині виокремлюються різні підходи до визначення найкращих інтересів дитини: патерналістський (підхід, що ґрунтується на добробуті, "welfare-based") та заснований на правах ("rights-based"). Їх відмінність має безпосереднє значення для розуміння того, яким чином «найкращі інтереси» (ст. 3 Конвенції ООН) співвідносяться з правом дітей на висловлювання власних поглядів в контексті питань, що її стосуються, та на приділення уваги поглядам (с. 12 Конвенції ООН). Як зазначає М. Фриман, ст. 12 Конвенції ООН є важливою завдяки тому, що вона визнає дитину повноцінною людською істотою з цілісністю та особистістю, а також здатністю вільно брати участь у житті суспільства [15, с. 37]. Частково саме в результаті цього ст. 12 стала одним із найсуперечливіших положень Конвенції ООН про права дитини під час її розробки. Її потенціал підривати авторитет дорослих був однією з причиною, чому Сполучені Штати не ратифікували Конвенцію [16, с. 928].

У межах патерналістського підходу погляди дитини можуть враховуватися як один із чинників, однак не набуває вирішального значення. Остаточне судження про те, що відповідає найкращим інтересам дитини, залишається пріоритетом дорослих, зокрема батьків, органів державної влади. Дитина при цьому умовно постає об'єктом захисту, а не суб'єктом, здатним визначати власні інтереси. Підхід, заснований на правах, визначає необхідність одночасного забезпечення

визнання вразливості дитини, її захисту від шкоди, що знаходить вираження у ст. 3 Конвенції ООН, та здатності дитини, що розвивається, та її автономії відповідно до ст. 12 Конвенції ООН. Комітет ООН з прав дитини роз'яснив, що відповідні положення не суперечать між собою, а взаємно доповнюються. Забезпечення найкращих інтересів дитини є метою, а заслуховування дитини виконує функцію засобу, є одним з елементів методології [17, с. 39]. Коли дитина досягає відповідного рівня розвитку, її погляд стає не просто фактором, а є визначальним щодо її найкращих інтересів та ухвалених рішень. Слід визнати важливими та підтримати тези, що відстоюються в правовій доктрині, що коли рівень зрілості конкретної дитини дозволяє їй усвідомлювати обставини та наслідки рішення нарівні з дорослим, її погляди мають визначальне значення щодо її найкращих інтересів. За таких умов підстави для заміщення цих поглядів оцінкою дорослого відсутні, оскільки єдиним обґрунтуванням такого заміщення є різниця у зрілості. Якщо цієї різниці немає, нав'язування дорослим власного бачення інтересів дитини не має ані морального, ані правового підґрунтя. Відповідно ст. 3 Конвенції ООН не може бути застосована правильно без дотримання вимог, закріплених у ст. 12 Конвенції ООН, а достатньо зрілий погляд дитини є визначальним щодо її найкращих інтересів [18, с. 7].

Реалізація цього підходу наражається на перешкоду, яку виявляють Д. Арчард та М. Сківанес. У ситуаціях, коли одна й та сама особа формулює професійний висновок про потреби дитини та оцінює вагомість її незгоди з цим висновком, об'єктивність оцінки є сумнівною. Якщо фахівець, переконаний у правильності власної рекомендації, то схильний сприймати заперечення з боку дитини щодо цієї рекомендації через її незрілість. Як слушно відзначають Д. Арчард та М. Сківанес, факт незгоди стає аргументом проти спроможності дитини мати власну позицію. Крім того, має значення розмежування двох різних суджень: що є оптимальним з професійної точки зору, наприклад, яке медичне втручання є найбільш ефективним, та яке рішення є найкращим для життя конкретної дитини. Професійна кваліфікація фахівця дає перевагу лише у першому питанні, водночас лікар чи інший експерт не має більшої компетенції, ніж сама дитина, визначати, що є для неї найкращим [19, с. 9]. У західних юрисдикціях зважаючи на право дитини висловлювати свої погляди надається вага, яка пропорційна зрілості, віку та розумінню дитиною цих питань [19, с. 1]. Ці міркування підтверджують значення ґрунтовного підходу при ухваленні рішень щодо дитини та обґрунтованість обмеження права на врахування її поглядів.

Ґрунтуючись на викладеному, підтримаємо тезу, згідно з якою підхід, заснований на правах, включає позитивне зобов'язання держави враховувати погляди дітей та створювати системи та процедури, які відповідають віку дітей та дозволяють дітям висловлювати свої погляди, яким має надаватися належна вага відповідно до віку та рівня зрілості. Тобто вимога поширюється на всіх дітей, які здатні власні погляди на питання, що їх стосуються, формувати. І вагомим є те, що висловлення думки не може обмежуватись усною та письмовою формою. У сучасних підходах до забезпечення права на висловлення власних поглядів простежується тенденція, що вони можуть бути виражені через малювання, мистецтво, музику, танець, фізичні жести тощо, що покладає на дорослих обов'язок відповідні погляди виявити [18, с. 5-6]. Саме тому обґрунтовано концептуалізувати ст. 12 Конвенції ООН через два обов'язкові елементи: право висловлювати свої погляди та право на те, щоб цим поглядам надавали належної ваги [16, с. 931].

Таким чином, підхід, заснований на правах, не заперечує захисну функцію принципу найкращих інтересів дитини, а зумовлює захист дитини не як виключно патернальний захід, а з урахуванням балансу між охороною та захистом права та повагою до зростаючої суб'єктності дитини. Відповідно найкращі інтереси дитини у контексті Конвенції ООН має тлумачились як правило, згідно з яким має бути перевірено, чи діяла

уповноважена від держави особа пропорційно при визначенні найкращих інтересів дитини та чи надано необхідної ваги здійсненню права дитини на вираження та врахування її поглядів.

Підхід забезпечення найкращих інтересів дитини покладено в основу багатьох рішень ЄСПЛ, який застосовує ст. 8 Конвенції, згідно з якою кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади можуть здійснювати втручання у це право, якщо воно здійснюється згідно з законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

ЄСПЛ вирішує питання щодо доцільності втручання держави в сімейне життя осіб та встановлює межі такого втручання з метою створення належних умов для фізичного і морального розвитку дитини, з урахуванням чого сфера дії концепції найкращих інтересів дитини охоплює судові провадження щодо визначення місця проживання дитини, усиновлення, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування, стягнення аліментів, оскарження рішень органів опіки та піклування про визначення способу участі у вихованні дитини одного з батьків, встановлення місця проживання дитини та з інших питань реалізації положень сімейного законодавства [2, с. 58]. Оцінка необхідності втручання держави у сімейне життя за п. 2 ст. 8 Конвенції вимагає від ЄСПЛ перевірки того, чи є підстави втручання доречними та достатніми у контексті всієї справи, та чи забезпечив процес ухвалення рішення належний захист інтересів усіх учасників. У практиці ЄСПЛ існує стала позиція, що збереження сімейного середовища для дитини є вихідним для аналізу, а встановлення державної опіки чи позбавлення батьківських прав допускається лише за виняткових обставин, коли для дитини існує реальна небезпека. При цьому найкращі інтереси дитини є визначальним критерієм при оцінці будь-якого заходу втручання, проте не усувають необхідності справедливого зважування цих інтересів з правами батьків [2, с. 58-59].

У цьому контексті забезпечення права дитини бути почутою є процедурною передумовою, яка впливає насамперед на оцінку необхідності втручання у права дитини. Рішення, прийняте без належного врахування поглядів дитини відповідно до її віку та зрілості, не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві», оскільки суд не мав повної інформації для оцінки пропорційності обраного заходу. ЄСПЛ визначає, що спосіб з'ясування поглядів дитини має бути достатнім з урахуванням конкретних обставин справи, віку та зрілості дитини. У справі "Sahin v Germany" Суд зазначив, що безпосереднє заслуховування дитини у суді не є обов'язковим у кожній справі, проте суд має забезпечити повноту інформації, необхідної для оцінки пропорційності втручання (пп. 73–77) [20].

Відтак положення ст. 12 Конвенції ООН та ст. 8 Конвенції зумовлюють вислуховування дитини, що є не факультативним чи доповненням до оцінки найкращих інтересів, а обов'язковим елементом проведення тесту на пропорційність, без якого рішення не може вважатися обґрунтованим. Зазначену позицію підсилює Європейська конвенція про здійснення прав дітей, яка у п. 2 ст. 1 визначає, що підтримка найвищих інтересів дітей передбачає надання їм процесуальних прав та забезпечення умов, за яких діти особисто або через інших осіб чи органи поінформовані та допущені до участі у розгляді судовим органом справ, що їх стосуються [21]. Тобто забезпечення найкращих інтересів дитини нерозривно пов'язане з забезпеченням її процесуальної участі у справі, що дозволяє розмежувати змістовну та процедурну функції ст. 3 та ст. 12 Конвенції ООН у тесті на пропорційність. Викладене зумовлює визначення змісту та уточнення значення принципу пропорційності при забезпечення найкращих інтересів дитини.

Принцип пропорційності посідає особливе місце в системі правових принципів. На відміну від більшості з них пропорційність є умовно беззмістовним та інструментальним принципом,

який призначений визначенню того, чи дотримано положень, з якими пов'язується забезпечення верховенства права під час здійснення владних повноважень [22, с. 172]. Відповідне розуміння є принциповим для розуміння його зв'язку з найкращими інтересами дитини. Тест на пропорційність має різні підходи, зокрема щодо кількості його елементів, пов'язується з межами розсуду. Наприклад, вимога ч. 2 ст. 8 ЄКПЛ визначена так, що будь-яке втручання держави у право на повагу до приватного та сімейного життя має відповідати закону, переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві. Водночас підтримаємо підхід, згідно з яким він охоплює послідовні елементи: наявність у законі підстав втручання у право, легітимність мети, придатність (здатність обраного заходу досягти цієї мети), необхідність (відсутність менш обмежувальних альтернатив) та пропорційність у вузькому сенсі [23; 24, с. 142]. При цьому, пропорційність є засобом досягнення збалансованого правового та соціального результату, оскільки правило пропорційності полягає в тому, щоб пріоритетом однієї цінності не знищувалася інша [22, с. 172]. Баланс інтересів забезпечується наявністю раціонального дискурсу на рівні зокрема правозастосування з метою пошуку розумного співвідношення між юридично значущими інтересами [22, с. 174]. Відтак пропорційність є вимогою до виваженої, передбачуваної та здатної до відтворення у подібних справах правової аргументації.

Співвідношення «найкращих інтересів дитини» та принципу пропорційності у практиці ЄСПЛ. Дж. Ікелаар пропонує спосіб структурування міркувань, застосовуючи пропорційність та розрізнюючи рішення, які є безпосередньо про дитину (опіка, усиновлення), та рішення, де дитина зачіпається побічно (депортація батька, юрисдикційні питання). Від цього розмежування залежить, як відбуватиметься зважування інтересів [25, с. 3–5]. У першому випадку інтереси дитини є метою ухвалення рішення, і суд має розглянути всі варіанти цілісно при обранні найкращого саме для неї. Відступити від цього можна лише за наявності виняткових обставин [25, с. 7–10]. У другому випадку суд, вирішуючи основне питання, має визначити, чи не є результат настільки шкідливим для дитини, що його треба переглянути [25, с. 10–19]. Тобто пропорційність залежить від того, чи дитина є суб'єктом, прав якого безпосередньо стосується рішення, чи його побічним учасником провадження, що й визначає, хто має обґрунтовувати відступ і наскільки високий поріг для такого відступу [25, с. 23–26].

У справах за участю дітей, особливо у контексті ст. 8 Конвенції, ЄСПЛ виробив підхід, згідно з яким принцип найкращих інтересів дитини і принцип пропорційності застосовуються у межах єдиної правової аргументації, де кожен виконує власну роль.

У рішенні у справі «Нойлінгер і Шурук проти Швейцарії» ЄСПЛ вказав, що вирішальним питанням є досягнення справедливого балансу між конкуруючими інтересами дитини, обох батьків та публічним порядком, маючи на увазі, що найкращі інтереси дитини повинні бути першочерговими. При цьому Суд зазначив, що найкращі інтереси дитини можуть залежно від їх характеру та серйозності перевищувати інтереси батьків (п. 134) [26]. Тобто першочерговість найкращих інтересів дитини є не абсолютним, а пріоритетним при балансуванні інтересів, яке здійснюється за правилами пропорційності. Водночас підхід, застосований ЄСПЛ у справі «Нойлінгер», є дискусійним, оскільки Суд вимагав повної оцінки найкращих інтересів дитини у справі юрисдикційного характеру (повернення за Гаазькою конвенцією), що було відкориговано у подальшій практиці, зокрема у справі "X проти Латвії» (п. 101) [27], в якій поняття найкращих інтересів дитини у контексті Гаазької конвенції має оцінюватися у світлі передбачених нею виключень, а не через повну оцінку найкращих інтересів.

У справі «Р. і Г. проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ обидва принципи поєднані в межах балансування трьох конкуруючих інтересів: інтересів дитини, прав біологічних батьків та публічного інтересу держави у захисті дітей.

Суд зазначив, що хоча національні органи влади користуються широкою свободою розсуду під час вирішення питання про те, чи слід встановлювати опіку над дитиною, вимагається більш жорсткий контроль щодо будь-яких подальших обмежень, зокрема щодо батьківських прав доступу, оскільки відповідні обмеження призводять до небезпеки, що сімейні відносини між дитиною та батьками будуть значно обмежені. Саме в таких випадках пропорційність набуває виключне значення: різний ступінь втручання потребує різного обґрунтування, причому кожен наступний рівень (від відібрання дитини, встановлення опіки до позбавлення батьківських прав, дозволу на усиновлення) вимагає різної аргументації через концепцію найкращих інтересів дитини. ЄСПЛ послідовно визначає, що заходи, спрямовані на позбавлення батьківських прав та усиновлення дитини, є допустимими лише за виняткових обставин та за умови, що вони обґрунтовані саме найкращими інтересами дитини, а не іншими міркуваннями. Тобто чим більш радикальним є втручання у сімейні зв'язки, тим переконливішим має бути його обґрунтування через найкращі інтереси дитини. Водночас ЄСПЛ зазначає, що помилковість професійної оцінки або висновку фахівця не свідчить про порушення ст. 8 Конвенції. Держава не несе відповідальності за кожний випадок, коли побоювання щодо безпеки дитини, обґрунтовані на момент ухвалення рішення, згодом не підтвердились. Тобто оцінка пропорційності втручання здійснюється з урахуванням тих обставин, які були відомі суду на момент ухвалення рішення, а не ретроспективно (п. 81) [28]. Таким чином, у співвідношенні між найкращими інтересами дитини і правами батьків немає абсолютного пріоритету першого над другими. Їх зважування є контекстуально залежним, коли чим більш радикальний захід застосовано щодо прав дітей та батьків, тим більш переконливим має бути його обґрунтування через найкращі інтереси дитини. Демонстрацію відповідної залежності здатен забезпечити принцип пропорційності як інструментальний по відношенню до найкращих інтересів дитини.

Взаємозв'язок досліджуваних принципів досить чітко простежується в аргументації ЄСПЛ у рішенні по справі «Мамчур проти України». Оцінка пропорційності будь-якого вжитого заходу, що може спричинити розрив сімейних зв'язків, вимагатиме від судів ретельної оцінки низки чинників, які можуть відрізнятись залежно від обставин відповідної справи. Суд сформулював дві умови, досить цитовані у вітчизняній літературі та в судовій практиці, згідно з якими для дотримання основних інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно визначити: по-перше, чи у якнайкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною; по-друге, чи у якнайкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним (п. 100) [29].

ЄСПЛ найкращі інтереси дитини в усіх аспектах його триєдиної структури застосовує на етапах тесту на пропорційність. При цьому співвідношення досліджуваних принципів не зводиться до простої конструкції «мета – інструмент», оскільки найкращі інтереси дитини за своєю сутністю, визначеною Загальним коментарем № 14, є одночасно і матеріальним правом, яке підлягає забезпеченню, і принципом тлумачення, що визначає легітимну мету, зміст етапу балансування, і процедурною вимогою, що обумовлює засоби ухвалення рішення.

В контексті цього представляє інтерес справа «Йохансен проти Норвегії», яка створила прецедент щодо меж державного втручання в сімейне життя, оскільки дозволяє побачити обидва принципи в дії, ґрунтуючись на обставинах, які дали різні результати стосовно двох різних державних заходів. Щодо заходу передачі дитини під тривалу державну опіку ЄСПЛ визнав втручання правомірним, оскільки воно переслідувало легітимну мету (захист дитини від небезпечного середовища), було необхідним і пропорційним щодо встановленої загрози. Щодо заходу повного позбавлення матері батьківських прав і заборони будь-яких побачень ЄСПЛ констатував порушення

ст. 8 Конвенції. Послідовність аргументації полягала у тому, що навіть якщо дитина перебуває під державною опікою, найкращі інтереси дитини не вимагають повного і беззворотнього розриву біологічного зв'язку, оскільки збереження хоча б мінімального контакту з матір'ю є частиною ідентичності дитини та складовою її найкращих інтересів. Другий захід не пройшов перевірку на пропорційність саме тому, що національні органи державної влади не обґрунтували найкращі інтереси дитини та для обраного обсягу втручання не було достатнього виправдання (не були придатними та необхідними). Оскільки сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише за вкрай виняткових обставин, цей підхід є одночасно і виразом найкращих інтересів, і змістом вимоги необхідності в структурі тесту на пропорційність. У цій справі Норвегія діяла з позиції суто патерналістського підходу. ЄСПЛ своїм рішенням фактично застосував підхід, що ґрунтується на правах, наголосивши, що і матір, і дитина мають право на повагу до їхнього спільного життя, і це право не може бути просто «скасовано» державним баченням добробуту без крайньої, доведеної необхідності (п. 78) [30].

Вітчизняна судова практика та доктрина свідчать, що зазначені принципи нерідко застосовуються не послідовно, не передбачувано та фрагментарно з точки зору алгоритму та без чіткого зв'язку між ними. О. В. Ступак на прикладі аліментних спорів визначає, що принцип пропорційності реалізується одночасно з реалізацією принципу найкращих інтересів дитини, але не розкриває їх співвідношення. Також дослідниця при аналізі постанови Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 відзначає, що Суд обґрунтував відмову в негайному відібранні дитини у батька з урахуванням пропорційності втручання, а одразу після цього зазначає, що рішення ілюструє принцип найкращих інтересів дитини [12, с. 101]. При цьому дослідниця оцінює зазначену постанову як показову за якістю мотивування [12, с. 100]. Поряд із цим Верховний Суд, згадавши «погляди дитини» як елемент, який не був врахований судами нижчих інстанцій, не забезпечив їх з'ясування з урахуванням діагнозу дитини. Тим самим процедурна вимога ст. 12 Конвенції ООН залишилася незабезпеченою навіть у рішенні, у якому сформована «правова позиція» [31].

Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 є показовою з точки зору процедурного забезпечення права дитини бути почутою у контексті тесту на пропорційність. Суд формально визначив структуру аналізу за ч. 2 ст. 8 ЄКПЛ, послідовно поставивши питання про законність втручання, легітимну мету та необхідність у демократичному суспільстві, зазначив, що суди нижчих інстанцій не надали належної оцінки поглядам дитини як складовому елементу принципу найкращих інтересів. Водночас Суд критично віднісся до дій судів першої та апеляційної інстанцій через ігнорування висновку практичного психолога закладу дошкільної освіти, який містив позицію про емоційну прихильність дитини до баби та ризики пригніченого стану при зміні середовища. Між тим сам Верховний Суд не поставив питання про те, що цей висновок є недостатнім за своєю природою для забезпечення вимог ст. 12 Конвенції ООН, оскільки висновок психолога дитячого садка стосувався загального емоційного стану дитини, а не з'ясування її поглядів щодо того, з ким вона бажає проживати, як вона сприймає батька, яким є її ставлення до можливої зміни оточення. Жоден суд у цій справі не призначив судово-психологічної експертизи, спрямованої на з'ясування саме поглядів дитини з урахуванням її діагнозу, віку та рівня розвитку, що не відповідає вимогам придатності та необхідності тесту на пропорційність, оскільки без належного з'ясування поглядів дитини суди не мають повної інформації для оцінки для оцінки пропорційності обраного заходу.

Зазначене набуває особливого значення з огляду на те, що дитина у цій справі має синдром Дауна, тобто обмежені можливості вербального самовираження. Як зазначалось, у сучасних підходах до забезпечення права дитини бути почутою визнається, що думка може бути виражена не лише усно чи письмово,

а й через поведінку, емоційні реакції, прихильність до конкретних осіб, малювання, фізичні жести [18, с. 5–6], і саме на дорослих покладається обов'язок погляди виявити. Для дитини з особливостями розвитку це вимагає не загальної характеристики емоційного стану, а судово-психологічної експертизи, яка б була спрямована на з'ясування поглядів конкретної дитини з урахуванням її віку, діагнозу та індивідуальних можливостей самовираження.

Аналізуючи відповідні знакові рішення ЄСПЛ Т. С. Томляк узагальнює критерії, за якими має враховуватись думка дитини судами та іншими державними органами у справах за участю дітей: вік, достатній для формування та вираження своєї думки, а не думки сформованої під впливом оточуючих; під час ухвалення та виконання відповідного рішення повинна забезпечуватись психологічна підтримка дитини для легшого сприйняття змін тощо та для забезпечення принципу пропорційності (у цьому дослідниця не розриває свій підхід); рішення що стосується прав дитини не має виконуватись формально [13, с. 123]. Водночас при аналізі рішень ЄСПЛ та оцінці Постанови Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19 зазначає, що «у сімейних спорах щодо визначення місця проживання дитини, національні суди вважають, і авторка підтримує таку позицію, що для забезпечення принципу найкращих інтересів дитини не є обов'язковим спільне проживання дитини з матір'ю, а реалізація вказаного принципу полягає у забезпеченні права на спілкування дитини з батьками, піклування зі сторони матері та належне забезпечення від батька та матері прав та інтересів дитини» [13, с. 131]. Дослідниця слушно зауважує, що «має здійснюватися всебічно, об'єктивно, без будь-яких ознак формальності, з урахуванням принципу справедливості, пропорційності, не порушуючи принцип правового забезпечення найкращих інтересів дітей, як головного принципу у сфері захисту прав вразливої категорії населення» [13, с. 141], водночас, враховуючи предмет дослідження, взаємозв'язок у застосуванні принципів не аналізує.

Аналіз постанов Верховного Суду у справах № 753/572/20, № 453/1515/22 та № 183/1464/22 (Об'єднана палата) підтверджує, що суди посилаються на принцип найкращих інтересів дитини та принцип пропорційності, не дотримуються чіткості аргументації, проходження етапів тесту на пропорційність, не розкривають послідовно, за якими критеріями найкращі інтереси застосовано. Зокрема у справі № 753/572/20 Верховний Суд вислухав думку 11-річної дитини, висловлену в режимі відеоконференції у присутності матері, яка знаходилася поруч, однак не оцінив умови з'ясування цієї думки щодо їх відповідності вимогам ст. 12 Конвенції ООН щодо достовірності висловленої позиції. Зокрема питання, чи не сформована думка дитини під впливом особи, присутність якої не є нейтральною, залишилося поза увагою [32]. У справі № 453/1515/22 змістовна оцінка найкращих інтересів конкретної дитини підмінена відсутністю рішення про визначення місця проживання як формальною підставою, тоді як питання придатності та необхідності повернення дитини, ґрунтуючись на її найкращих інтересах, залишилися нерозкритими [33]. У справі № 183/1464/22, попри посилання на пропорційність і найкращі інтереси, Об'єднана палата Касаційного цивільного суду не здійснила їх поступового зіставлення на конкретних етапах тесту [34].

У справі № 487/2960/23 Верховний Суд послався на практику ЄСПЛ щодо першочерговості найкращих інтересів дитини та справедливого балансу конкуруючих інтересів, однак оцінка пропорційності заходу, зокрема відстрочення реальних побачень та заміна їх щоденним відеозв'язком здійснена без індивідуалізованої перевірки того, чи відповідає саме цей захід найкращим інтересам конкретної дитини, а воєнний стан використано як загальну підставу без проходження етапів придатності та необхідності [35]. У справі № 753/5374/22 Верховним Судом підтверджено, що визначення способів участі батька у вихованні дитини має ґрунтуватися на індивідуалізованій оцінці конкретних обставин справи з урахуванням

інтересів дитини, однак оцінка пропорційності встановленого графіку спілкування здійснена без розкриття того, яким чином найкращі інтереси конкретної дитини визначали вибір саме цього заходу [36].

У контексті способів з'ясування поглядів дитини доцільно звернутись до справи «Зоммерфельд проти Німеччини». Велика палата визнала достатнім безпосереднє заслуховування тринадцятирічної дитини суддею без висновку судово-психологічної експертизи (пп. 71–73). Водночас в окремій думці суддів ЄСПЛ зазначено, що за відсутності актуальної експертизи суд позбавлений засобів для розрізнення справжніх бажань дитини та бажань, сформованих під маніпулятивним впливом одного з батьків. За наявності ознак батьківського відчуження, яке є формою психологічного насилля над дитиною, необхідний більш ретельний підхід (п. 3 окремої думки) [37]. Це свідчить, що забезпечення вимог ст. 12 Конвенції ООН на етапі необхідності не зводиться до формального заслуховування, а вимагає обрання способу з'ясування поглядів дитини, який забезпечує оцінку достовірність висловленої думки з урахуванням конкретних обставин справи. При цьому якість з'ясування поглядів дитини впливає і на оцінку придатності обраного заходу. Якщо погляд дитини, покладений в основу рішення, сформований під маніпулятивним впливом, то захід, що ґрунтується на цьому, лише видається придатним для захисту інтересів дитини, а фактично може закріплювати результат батьківського відчуження.

У справі № 127/17880/22, яка стосується повернення дитини за Гаазькою конвенцією 1980 року, тобто є рішенням юрисдикційного характеру, а не рішенням безпосередньо про дитину, Верховний Суд у постанові послідовно виклав механізм, передбачений Конвенцією, тобто встановив постійне місце проживання дитини у Польщі, незаконність утримання, відсутність згоди батька та перевірив виключення за ст. 13(b). Суд також послався на справу ЄСПЛ "X проти Латвії» (п. 101, 107), де зазначено, що повернення не може бути призначене автоматично або механічно, а найкращі інтереси дитини мають оцінюватися з урахуванням виключень, передбачених Конвенцією. Водночас, процитувавши це положення, Верховний Суд обмежив оцінку найкращих інтересів дитини лише спростуванням обставин «вживання в нове середовище» за ст. 12 Гаазької конвенції, не здійснив належну оцінку конкретних обставин, що стосуються саме цієї дитини: інциденту із застосуванням перцевого балончика, перебування у кризовій кімнаті, зафіксованого діагнозу. Суд відхилив висновок психолога про високий рівень тривожності одним реченням як такий, що ґрунтується лише на поясненнях матері без дослідження спілкування дитини з батьком, не забезпечивши іншого способу з'ясування поглядів дитини та її психологічного стану [38].

У контексті запропонованого у цьому дослідженні співвідношення тест на пропорційність не був пройдений послідовно. Зокрема, повернення дитини до середовища, мову якого вона вже забула та з яким пов'язана тривожність, потребувало перевірки на придатність забезпечити її найкращі інтереси. Крім того, для оцінки необхідності повернення за цих конкретних обставин суд мав забезпечити належне з'ясування поглядів дитини, що не було здійснено через відхилення єдиного наявного висновку психолога без його заміни. За відсутності цієї інформації зважування найкращих інтересів конкретної дитини з механізмом Конвенції також не могло бути обґрунтованим, оскільки суд застосував механізм повернення як самодостатній. Спираючись на розмежування Дж. Еекелаара, навіть у рішеннях юрисдикційного характеру, де предмет розгляду визначається іншими правовими засадами, найкращі інтереси дитини виконують функцію перевірки прийнятності результату [25, с. 10–19].

Аналіз постанов Верховного Суду та рішень судів нижчих інстанцій, які були предметом касаційного перегляду у досліджуваних справах, дає підстави для висновку про тенденцію, за якою суди, посилаючись на обидва принципи, не забезпечують послідовного проходження етапів тесту на пропорційність, який є важливим засобом визначення меж

розсуду. За таких умов пропорційність може «перекрити» найкращі інтереси дитини, якщо суди цитують практику ЄСПЛ або посилаються на правові позиції Верховного Суду, обмежуються констатацією того, що втручання є «пропорційним», без аналізу того, чи відповідає воно найкращим інтересам конкретної дитини. Водночас позиція ЄСПЛ вимагає, щоб будь-яке рішення демонструвало, що найкращі інтереси були першочерговим, а не одним з міркувань.

Забезпечення найкращих інтересів дитини в Україні ускладнюється й тим, що в умовах воєнного стану співвідношення між правами батьків та інтересами дитини набувають нових викликів. Рішення щодо евакуації, тимчасового переміщення, зміна місця проживання або тимчасового влаштування можуть суперечити правам батьків на участь у вихованні, проживання з дитиною, ухвалення рішень щодо її розвитку, що вимагає чіткої правової аргументації, зокрема оцінки пропорційності обмежень прав батьків з належним застосуванням критеріїв найкращих інтересів [39, с. 488–489]. Найкращі інтереси дитини є змістовним елементом тесту на пропорційність у цивільних справах, пов’язаних із визначенням місця проживання дитини, порядком спілкування з батьками, встановленням опіки та іншими питаннями, що стосуються права на повагу до сімейного життя за ст. 8 Конвенції. В умовах воєнного стану потреба дитини у безпеці обґрунтовано має першочергове значення серед інших міркувань, зокрема здійснення права батьків на контакт з дитиною, особисте виховання, проживання з дитиною та участь у її вихованні, за умови, що середовище, в якому перебуває дитина, не є несприятливим для її розвитку.

Узагальнюючи здійснений аналіз, співвідношення принципів можна визначити таким чином. У справах за участю дітей, що розглядаються у контексті ст. 8 Конвенції, принцип пропорційності визначає порядок та послідовність правової аргументації, а найкращі інтереси дитини визначають змістовні вимоги, якими наповнюється кожен етап відповідної аргументації. Відповідно найкращі інтереси дитини можна визнавати легітимною метою, яка може виправдати втручання у права батьків. Проте «найкращі інтереси» мають бути конкретизовані стосовно обставин справи, загальне посилання на «добробут дитини» абощо без конекстуальної оцінки легітимною метою визнати не можна. Водночас метою втручання у сімейне життя можуть бути й інші цілі, передбачені п. 2 ст. 8 Конвенції, зокрема захист прав і свобод інших дітей у сім’ї, забезпечення здоров’я чи моралі.

Визначення придатності обраного заходу досягти визначеної легітимної мети у справах за участю дітей означає, що захід, який обґрунтовується забезпеченням найкращих інтересів дитини, має бути раціонально пов’язаним з цією метою, тобто за своєю сутністю здатним забезпечити ті права та інтереси, на захист яких він спрямований. Якщо захід не є придатним, подальший аналіз необхідності та балансування є зайвим. На цьому етапі захід перевіряється не на абстрактну відповідність загальній меті «захисту дитини», а на здатність забезпечити конкретні інтереси конкретної дитини за конкретних обставин. Необхідність у демократичному суспільстві як обрання найменш обмежувального заходу безпосередньо корелює з вимогою Комітету ООН та ЄСПЛ вичерпати альтернативи, перш ніж вдатися до радикального втручання (як-от розірвання сімейних зв’язків). Найкращі інтереси дитини визначають орієнтир, і якщо менш обмежувальний захід здатен забезпечити ці інтереси, більш серйозний є надмірним.

Балансування (пропорційність у вузькому сенсі) спрямоване на «зважування» конкуруючих інтересів, про яке ЄСПЛ говорить у більшості «дитячих» справ. Проте «зважування» не є рівноважним: найкращі інтереси дитини знаходяться не нарівні з іншими міркуваннями, а як визначальний, проте динамічний орієнтир. Як зазначав ЄСПЛ у справі «Мамчур проти України», при визначенні інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати й збереження її зв’язків із сім’єю, й забезпечення її розвитку у безпечному та стійкому середовищі (п. 100), що забезпечуватиме

найкращим інтересам дитини першочергове значення серед конкуруючих міркувань.

При цьому запропоноване співвідношення потребує подальшого уточнення. Положення ст. 3 та ст. 12 Конвенції ООН є взаємно доповнюваними та відіграють свою окрему роль на різних етапах тесту на пропорційність при застосуванні ч. 2 ст. 8 Конвенції. Найкращі інтереси, як зазначалось, є змістовною вимогою, а врахування поглядів є процедурною гарантією, яка визначає спосіб ухвалення рішення (Загальний коментар № 14, п. 6(a)–(c)). Положення ст. 3 Конвенції ООН на етапі визначення придатності заходу спрямовано на здатність забезпечити найкращі інтереси конкретної дитини. Оцінка необхідності вимагає обрання найменш обтяжувального заходу, який водночас здатен забезпечити найкращі інтереси дитини. При балансуванні положення ст. 3 Конвенції ООН визначають першочергове значення найкращих інтересів дитини при зважуванні конкуруючих інтересів. Спираючись на розмежування, запропоноване Дж. Еекелааром, слід зазначити, що роль ст. 3 Конвенції ООН при балансуванні диференціюється: у рішеннях безпосередньо про дитину найкращі інтереси є центром ваги балансування, а в рішеннях, що зачіпають дитину опосередковано, вони виконують функцію перевірки прийнятності результату з точки зору ступеню шкідливості для дитини та необхідності перегляду [25, с. 10–19].

У свою чергу, роль положень ст. 12 Конвенції ООН проявляється насамперед як процедурна передумова правової аргументації через пропорційність, оскільки з'ясування поглядів дитини сприяє забезпеченню повноти інформації про обставини та відповідно про найкращі інтереси, без чого ускладняється й належна оцінка придатність обраного заходу для забезпечення інтересів конкретної дитини, й необхідність саме цього заходу за конкретних обставин, а також обґрунтованість балансу й інтересів дитини, що мають реалізуватись у певних обставинах, і інтересі батьків. Рішення, прийняте без належного врахування думки дитини відповідно до її віку та зрілості, позбавляє суд підстав для оцінки пропорційності. ЄСПЛ у справі «Сахін проти Німеччини» зазначивши, що необхідність безпосереднього заслуховування дитини залежить від конкретних обставин справи з урахуванням її віку та зрілості, визнав процедуру достатньою, оскільки національні суди спиралися на експертний висновок психолога, підготовлений за результатами кількох зустрічей з дитиною, її матір'ю та батьком (пп. 74–77) [40]. Тобто позиція ЄСПЛ полягає в тому, щоб спосіб з'ясування поглядів дитини був достатнім для забезпечення повноти інформації, необхідної для оцінки пропорційності втручання.

Відсутність чіткого застосування положень ст. 3 та ст. 12 Конвенції ООН на відповідних етапах тесту має правозастосовне значення. Якщо суд посилається на найкращі інтереси дитини без забезпечення умов для з'ясування її поглядів, рішення не може вважатися обґрунтованим на етапах придатності та необхідності. Коли дитина висловлює свої погляди, а їм не надається належна вага, зважування на етапі балансування позбавлене підстав. Забезпечення ст. 12 передбачає два обов'язкові елементи: право висловити думку та право на надання цій думці належної ваги [16, с. 931]. Їх ігнорування на будь-якому етапі тесту може призводити до непропорційності правообмеження прав дитини.

Висновки. Концепція найкращих інтересів дитини та принцип пропорційності перебувають у такому співвідношенні: перша визначає вимогу до змісту правової аргументації, а другий – порядок та спосіб їх врахування в умовах конкуренції прав та інтересів. Зазначене на перший погляд є загальновідомим, проте вітчизняна доктрина, судова практика не визначають, яким саме є це співвідношення на кожному етапі тесту на пропорційність як важливого загальноправового засобу визначення меж розсуду, що може призводити та призводить на практиці до формального застосування обох засад. Їх співвідношення не можна зводити лише до конструкції мети та засобу, оскільки найкращі інтереси дитини за своєю триєдиною природою здатні забезпечувати критерії та обставини для різних

етапів тесту на пропорційність. Зокрема на етапі придатності при їх з'ясуванні визначаються критерії оцінки, на етапі необхідності – обрання найменш обмежувального заходу, на етапі балансування їх першочергове значення при зважуванні. Роль найкращих інтересів на етапі балансування слід розмежовувати, оскільки у рішеннях безпосередньо про дитину вони є центром зважування, у рішеннях юрисдикційного характеру є перевіркою прийнятності результату.

Положення ст. 3 та ст. 12 Конвенції ООН відіграють різні функції при визначенні меж розсуду. Тобто змістовні вимоги на етапах придатності, необхідності та балансування безпосередньо спрямовують правову аргументацію через визначення найкращих інтересів дитини, а право на врахування поглядів та надання їм належної ваги в залежності від віку та зрілості дитини створює передумови для обґрунтованості рішення, застосовуючись на тих же етапах. Без з'ясування поглядів дитини шляхом призначення експертизи чи у інший спосіб суд може бути позбавлений вагомих підстав для визначення її найкращих інтересів, а без їх встановлення неможливе обґрунтоване балансування. Аналіз досліджених постанов Верховного Суду підтверджує, що посилання на найкращі інтереси дитини та пропорційність потребує наповнення конкретним змістом на кожному етапі тесту з урахуванням індивідуальних особливостей конкретної дитини та обставин справи.

Запропоноване співвідношення «найкращих інтересів дитини» та принципу пропорційності ґрунтується на підході, заснованому на правах, який визнає дитину суб'єктом, здатним формувати та висловлювати власні погляди. Визнання суб'єктності дитини зумовлює необхідність забезпечення обох елементів ст. 12 Конвенції ООН на відповідних етапах тесту на пропорційність та наповнення «найкращих інтересів дитини» конкретним змістом з урахуванням поглядів саме цієї дитини за конкретних обставин. Водночас реалізація цієї вимоги залишається несистемно забезпеченою в українському цивільному судочинстві, де з'ясування поглядів дитини нерідко підміняється формальним опитуванням без оцінки умов його проведення, перевірки того, чи були погляди висловлені вільно і без стороннього впливу.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз відповідності положень проєкту Цивільного кодексу України зазначеним стандартам, зокрема в частині відповідності «найкращим інтересам дитини» та конструювання права дитини на вираження та врахування поглядів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20 листопада 1989 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

2. Гаро Г. О. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні. Харків : Фактор, 2020. 106 с.

3. Дільна З. Ф., Устрицька Н. І. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його застосування у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 1. С. 644–647. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/153

4. Кирильчук І. А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені Записки Таврійського Національного університету імені В. І. Вернадського.* Серія *Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 1. С. 13–19. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.1/03

5. Корнієнко М. К. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини та його застосування у цивільному судочинстві України. *Юридичний вісник.* 2020. № 1. С. 398–404. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1661

6. Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2019. Випуск 56. Том 1. С. 87–91. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/37ae089d-a6e7-4255-9776-2c5fabaed13d/content

7. Міщук І. В., Киричук Б. С. Універсальність і контекстуальність принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в практиці Європейського суду з прав людини.

Аналітично-порівняльне правознавство. 2026. Вип. 01. Ч. 3. С. 251–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.38

8. Павлюк Н. М. Концепція «найкращих інтересів дитини» у сімейному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. с. 186–189. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/41

9. Простибоженко О. Найкращі інтереси дитини: історія становлення від ідеї до фундаментального принципу. *Успіхи і досягнення у науці. СЕРІЯ «Право».* 2024. № 5. С. 192–202. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-5 (5)-192-202

10. Томляк Т. С. Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право.* 2022. № 1 (45). С. 109–119. DOI: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-45-11

11. Томляк Т. С. Поняття та структура механізму правового забезпечення найкращих інтересів дитини: концептуальні засади. *Право.UA.* 2022. № 3. С. 194–211. DOI: https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2022.3.28

12. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. … д-ра філос. : 081 – Право. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. 267 с.

13. Томляк Т. С. Принцип правового забезпечення найкращих інтересів дитини в сучасному праві: теоретико-правові засади. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 242 с.

14. Загальний коментар № 14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3). CRC/C/GC/14. 29 травня 2013 р. URL: https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf

15. Freeman M. Children's education; a test case for best interests and autonomy. In Listening to children in education. Edited by: Davie, R and Galloway, D. London: David Fulton. P. 29-48.

16. Lundy L. "Voice" is not enough: Conceptualising Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *British Educational Research Journal*. 2007. № 33. P. 927–942. DOI: https://doi.org/10.1080/01411920701657033

17. Zermatten Jean. The Best Interests of the child Literal analysis, Function and Implementation. 28.10.2009. P. 1–46. URL: https://www.korczak.fr/m5prod/colloques_afjk/palais-bourbon_20nov2010/doc_interet-superieur-de-l-enfant/zermatten-jean_art3-the-best-interests-of-child_46p_en.pdf

18. Tobin J. Law and Children's Decision Making: What Is the Rights Approach? *Laws* (MDPI). 2023. Vol. 12 (4), Art. 71. Pp. 1–18. DOI: https://doi.org/10.3390/laws12040071

19. Archard D., Skivenes M. Balancing a Child's Best Interests and a Child's Views. *International Journal of Children's Rights.* 2009. Vol. 17. P. 1–21

20. Case Sahin v. Germany. Application No. 30943/96. Judgment of 8 July 2003. *European Court of Human Rights*. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search

21. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 25.01.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

22. Бортнік О. Г., Степаненко Т. В. Інструментальні аспекти пропорційності в цивільному судочинстві. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 169–178. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.16

23. The margin of appreciation. Interpretation and Application of the ECHR. *Council of Europe*. URL: https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp

24. Синєгубов О. В., Бортнік О. Г., Черненко О. М. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цифровому середовищі: європейські стандарти і національні виклики імплементації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 137–143. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/30

25. Eekelaar J. The Role of the Best Interests Principle in Decisions Affecting Children and Decisions about Children. *International Journal of Children's Rights.* 2015. Vol. 23. No. 1. P. 3–26. DOI: https://doi.org/10.1163/15718182-02301003

26. Case of Neulinger and Shuruk v. Switzerland. Application no. 41615/07. Judgment of 6 July 2010. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99817

27. Case of X v. Latvia. Application no. 27853/09. Judgment of 26 November 2013. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138992

28. Case of R. and H. v. the United Kingdom. Application no. 35348/06. Judgment of 31 May 2011. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104972

29. Рішення ЄСПЛ у справі «Мамчур проти України». Заява № 10383/09. 16 липня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93

30. Case of Johansen v. Norway. Application no. 17383/90. Judgment of 7 August 1996. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58059

31. Базові елементи, які підлягають врахуванню при оцінці та визначенні найкращих інтересів дитини. *Верховний Суд. База правових позицій*. URL: https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7521

32. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 09 лютого 2023 року у справі № 753/572/20 (провадження № 61-9115св22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108893173

33. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 09 жовтня 2024 року у справі № 453/1515/22 (провадження № 61-10409св24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122220305

34. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 25 березня 2024 року у справі № 183/1464/22 (провадження № 61-7478сво23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118485782

35. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 12 березня 2025 року у справі № 487/2960/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933057

36. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 26 червня 2023 року у справі № 753/5374/22 (провадження № 61-2097св23). URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_26_06_2023_roku_u_spravi_753_5374_22_2/

37. Case of Sommerfeld v. Germany. Application no. 31871/96. Judgment of 8 July 2003. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61195

38. Постанова Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 вересня 2023 року у справі № 127/17880/22 (провадження № 61-8308св23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113985403

39. Тодуа Ш. Р. Критерії співвідношення забезпечення найкращих інтересів дитини та батьківських прав в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2026. Вип. 93. Ч. 1. С. 488–494. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.69

40. Case of Sahin v. Germany. Application no. 30943/96. Judgment of 8 July 2003. *European Court of Human Rights*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61194

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.626.6
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.16

РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ПОДРУЖЖЯ НА СПІЛЬНЕ МАЙНО У ДЕРЖАВАХ ЄС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Федорченко Наталія Володимирівна,
orcid.org/0000-0002-8964-8959
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
завідувач кафедри загальноюридичних дисциплін,
цивільного права та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму, економіки і права

Простибоженко Олег Сергійович,
orcid.org/0000-0001-7843-902x
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена порівняльному аналізу особливостей правового регулювання майнових відносин подружжя у державах Європейського Союзу з урахуванням можливостей використання відповідного досвіду в Україні. У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз підходів до визначення правових режимів майна подружжя, порядку його поділу, а також механізмів забезпечення справедливого балансу інтересів сторін у разі припинення шлюбу. Окрема увага приділена таким моделям, як «відкладена майнова спільність» та системі вирівнювання приросту майна, що відображають поєднання принципів роздільності майна під час шлюбу та його перерозподілу після його припинення.

Наведено систематизацію основних видів майнових режимів у європейських державах, що дає змогу простежити загальні тенденції розвитку сімейного права в ЄС і може стати методологічною основою для вдосконалення національного законодавства України щодо регулювання майнових відносин подружжя.

Проаналізовано законодавчі зміни у Данії, Фінляндії, Швеції та Німеччині, які свідчать про загальну тенденцію до підвищення гнучкості правового регулювання, деталізації складу майна та посилення захисту прав подружжя. Зокрема, розкрито підходи до визначення об'єктів, що не підлягають поділу, правового режиму дарування, ролі судової практики у коригуванні результатів поділу, а також значення інформаційної відкритості щодо майнового стану сторін. Встановлено, що у більшості досліджених правопорядків важливе значення надається не лише формальній рівності часток, але й урахуванню реального внеску кожного з подружжя, що забезпечує досягнення справедливого результату.

Обґрунтовано, що європейський досвід демонструє доцільність удосконалення національного законодавства України шляхом розширення варіативності правових режимів майна подружжя, впровадження ефективних механізмів запобігання зловживанням та посилення ролі судового контролю. Запропоновано звернути увагу на можливість закріплення права кожного з подружжя на отримання інформації про майновий стан іншого, що сприятиме підвищенню прозорості майнових відносин і забезпеченню належного захисту прав сторін. Зроблено висновок про необхідність системного оновлення цивільного законодавства України з урахуванням сучасних європейських тенденцій розвитку приватного права.

Ключові слова: *майнові відносини подружжя, подружжя, права та обов'язки, спільне майно, право спільної сумісної власності, майновий спір.*

Fedorchenko Nataliia, Prostybozhenko Oleh. Regulation of the Spouses' Right to Joint Property in EU States: Comparative Legal Analysis

The paper is devoted to a comparative analysis of the features of the legal regulation of marital property relations in the countries of the European Union, taking into account the possibilities of using relevant experience in Ukraine. The article carries out a comparative legal analysis of approaches to determining the legal regimes of marital property, the procedure for its division, as well as mechanisms for ensuring a fair balance of interests of the parties in the event of termination of marriage. Special attention is paid to models such as "deferred community of property" and the system of equalization of property gains, which reflect a combination of the principles of separation of property during marriage and its redistribution after its termination.

A systematization of the main types of property regimes in European states is presented, which makes it possible to trace the general trends in the development of family law in the EU and can become a methodological basis for improving the national legislation of Ukraine on the regulation of marital property relations.

In the paper is analyzed legislative changes in Denmark, Finland, Sweden and Germany, which indicate a general trend towards increasing the flexibility of legal regulation, detailing the composition of property and strengthening the protection of the rights of spouses. In particular, it reveals approaches to determining objects that are not subject to division, the legal regime of gift, the role of judicial practice in adjusting the results of division, as well as the importance of information openness regarding the property status of the parties. It is established that in most of the studied legal systems, important importance is attached not only to the formal equality of shares, but also to taking into account the real contribution of each spouse, which ensures the achievement of a fair result.

It is substantiated that the European experience demonstrates the expediency of improving the national legislation of Ukraine by expanding the variability of the legal regimes of marital property, introducing effective mechanisms to prevent abuse and strengthening the role of judicial control. It is proposed to pay attention to the possibility of consolidating the right of each spouse to receive information about the property status of the other, which will contribute to increasing the transparency of property relations and ensuring proper protection of the rights of the parties. The conclusion is made about the need for a systematic update of the civil legislation of Ukraine, taking into account modern European trends in the development of private law.

Key words: *property relations marriage, marriage, rights and obligations, joint property, right of joint ownership, property dispute.*

Необхідність порівняльно-правового аналізу регулювання права подружжя на спільне майно у державах Європейського Союзу зумовлена насамперед активізацією євроінтеграційних процесів в Україні та необхідністю гармонізації національного сімейного законодавства із європейськими стандартами у процесі оновлення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Різноманітність правових режимів майна подружжя, що існують у державах ЄС, відображає як історико-правові традиції, так і сучасні тенденції розвитку приватного права, що створює цінне підґрунтя для порівняльного дослідження. Такий аналіз дозволяє виявити найбільш ефективні моделі правового регулювання та оцінити можливість їх адаптації в українському правопорядку.

Водночас зростання кількості транскордонних шлюбів і майнових спорів за участю подружжя різних громадянств актуалізує потребу у чіткому розумінні відмінностей між національними правовими системами держав ЄС. Відсутність уніфікованого підходу до визначення складу спільного майна подружжя, порядку його поділу нерідко ускладнює правозастосування та може призводити до колізій. У цьому контексті порівняльно-правовий аналіз сприяє формуванню узгоджених підходів до вирішення подібних спорів та підвищенню рівня правової визначеності.

Крім того, дослідження правового регулювання майнових відносин подружжя у державах ЄС має важливе значення для розвитку національної доктрини сімейного права. Воно дозволяє критично осмислити існуючі підходи, виявити їх сильні та слабкі сторони, а також окреслити напрями вдосконалення законодавства

з урахуванням принципів справедливості, рівності та правової визначеності. У підсумку такі дослідження сприяють не лише модернізації правового регулювання, але й забезпеченню належного балансу інтересів подружжя у сфері майнових правовідносин.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз регулювання майнових відносин подружжя у державах Європейського Союзу, а також напрацювання пропозицій до удосконалення законодавства України у процесі оновлення ЦК України.

У вітчизняній доктрині приватного права значна частина наукових праць зосереджена або на дослідженні особистих немайнових прав подружжя, або на аналізі їх співвідношення з майновими правами. Зокрема, Л. В. Красицька здійснила ґрунтовний аналіз майнових прав батьків і дітей [1]. На рівні дисертаційних робіт розкрито питання правового режиму майна членів сім'ї (І. В. Жилінкова [2]), особливості правового режиму нерухомості, що перебуває у спільній власності членів сім'ї (А. Д. Стоянов [3]), а також компаративні підходи до поділу майна подружжя в Україні та державах Європейського Союзу (О. В. Мельниченко [4]). Окрему увагу приділено і питанням обмеження майнових прав подружжя, зокрема у працях В. О. Кожевникової [5]. Однак, попри наявність зазначених напрацювань, порівняльних досліджень регулювання права подружжя на спільне майно у державах Європейського Союзу здійснено не достатньо.

У доктрині приватного права на основі аналізу майнових режимів у європейських державах пропонується така класифікація: «майнова спільність (включає підтипи: універсальна майнова спільність (у Нідерландах, а також при виборі подружжя у Франції, Німеччині, Бельгії, Люксембурзі та Румунії) та обмежена майнова спільність, застосовується на приклад на Мальті, а також презюмується у Франції, Іспанії, Португалії, Італії, Люксембурзі, Польщі, Словацькій Республіці, Угорщині, Литві, Латвії, Естонії, Болгарії, Румунії, Словенії та Хорватії) та майнова роздільність (спільність отриманого доходу (рекомендований Комісією із європейського сімейного прав, застосовується в Німеччині, Швейцарії, Греції та Кіпрі, можливе як альтернативне застосування у Франції, Іспанії, Люксембурзі, Польщі, Угорщині, Румунії та Естонії), відкладена майнова спільність (у Швеції, Данії, Норвегії та Фінляндії), майнова роздільність (у Австрії, альтернативно також у Франції, Німеччині, Іспанії, Люксембурзі, Швейцарії, Болгарії, Чехії, Польщі, Естонії та Латвії) та майнова роздільність з поділом майна компетентним органом, що застосовується у Англії та Уельсі, Шотландії та Ірландії)». Такі правові режими, як «спільність набутого доходу» та «відкладена майнова спільність», доцільно відносити до так званих моделей умовної спільності майна [6, с. 113–122]. Їх специфіка полягає в тому, що фактичне виникнення спільності або відтерміновується до настання певних юридичних фактів (наприклад, припинення шлюбу), або ж реалізується не як класична рівність часток, а шляхом подальшого вирівнювання майнового стану подружжя з урахуванням внеску кожного з них у формування спільного добробуту. Таким чином, йдеться про гнучкі конструкції, що поєднують елементи роздільності та спільності майна.

Систематизація таких режимів має не лише теоретичне, але й практичне значення. Вона дозволяє чіткіше окреслити відмінності між різними моделями правового регулювання майнових відносин подружжя, що сформувалися у європейських правопорядках, а також сприяє більш глибокому розумінню їх функціонального призначення. Особливо важливо це в умовах зростаючої ролі автономії волі сторін у сімейному праві та поширення договірного регулювання майнових відносин подружжя.

У контексті європеїзації приватного права України зазначений підхід набуває особливої актуальності. Він може бути використаний як методологічна основа для оновлення положень Цивільного кодексу України, зокрема в частині розширення варіативності правових режимів майна подружжя. Запровадження більш диференційованих моделей правового регулювання дозволить краще враховувати інтереси сторін, забезпечити баланс між принципами справедливості та правової визначеності, а також наблизити

національне законодавство до сучасних європейських тенденцій розвитку сімейного права.

Суттєве оновлення підходів до регулювання майнових відносин подружжя у Данії відбулося з прийняттям у травні 2017 року Закону про фінансові справи подружжя, яким було замінено застарілий акт 1925 року. Нова модель зберегла традиційний для данського права принцип «відкладеної спільності майна», за яким під час шлюбу майно залишається роздільним, однак у разі його припинення підлягає вирівнюванню. Водночас законодавець не обмежив автономію волі сторін: подружжя і надалі можуть укладати угоди, якими змінюють базовий режим та встановлюють інший порядок розподілу майна.

Разом із тим, нове законодавство деталізувало склад майна, що не включається до спільної маси і не підлягає поділу. Зокрема, чіткіше розмежовано правовий режим дарування: відтепер окремо регулюються подарунки, зроблені між нареченими до укладення шлюбу, і ті, що передаються вже між подружжям. Окрему увагу приділено також правочинам із третіми особами. Закон встановлює запобіжники проти зловживань, коли один із подружжя шляхом дарування може штучно зменшити спільне майно. У таких випадках інший із подружжя має право вимагати повернення подарунка, якщо буде доведено, що обдарована особа знала або повинна була знати про можливе порушення майнових інтересів. Аналогічно передбачено можливість оскарження дарувань, які явно не відповідали фінансовому стану боржника, за винятком ситуацій, коли доведено його платоспроможність на момент укладення правочину. Закон також відмовився від низки раніше передбачених механізмів, які виявилися неефективними на практиці. Зокрема, скасовано можливість складання переліків спільного майна, яким кожен із подружжя міг розпоряджатися самостійно, оскільки такі інструменти фактично не використовувалися. Відмовлено й від такої підстави для поділу майна, як неналежне управління ним. Водночас уточнено правила розпорядження окремими об’єктами: для відчуження сімейного житла, як і раніше, необхідна згода другого з подружжя, тоді як щодо звичайних предметів домашнього вжитку така згода не вимагається [7].

Окремого значення набуває підхід данського законодавця до диференціації роздільного майна. Воно поділяється на майно, що враховується лише у разі розлучення, та так зване абсолютне роздільне майно, яке має значення, зокрема, у випадку смерті одного з подружжя. Така конструкція дозволяє гнучко враховувати різні життєві ситуації та забезпечувати баланс інтересів між спадкоємцями і тим з подружжя, хто пережив іншого.

У Фінляндії оновлення правового регулювання майнових відносин подружжя було зумовлене необхідністю узгодження національного законодавства з положеннями регламентів Європейського Союзу 2016/1103 та 2016/1104, що стосуються режимів майна подружжя і майнових наслідків зареєстрованих партнерств. Зокрема, зміни торкнулися Закону про шлюб: подружжю надано можливість виключати особисте страхування зі складу спільного майна не лише шляхом укладення шлюбного договору чи оформлення дарування або заповіту, як це було раніше, а й безпосередньо на підставі закону. Водночас важливу роль у формуванні підходів до поділу майна відіграє судова практика. Так, Верховний суд розглянув справу щодо розподілу активів, до яких входило товариство з обмеженою відповідальністю, пов’язане з добровільним пенсійним страхуванням одного з подружжя, і дійшов висновку, що вартість такого страхування повинна враховуватися при оцінці майна, але з урахуванням податкових зобов’язань. У результаті було сформовано підхід, за яким допускається коригування наслідків поділу майна судом у випадках, коли формально правильний розподіл призводить до очевидно несправедливого результату з огляду на загальний майновий стан і внесок кожного з подружжя [8].

У Швеції правовий режим відкладеної спільності майна подружжя загалом узгоджується із загальними положеннями про співволодіння, які передбачають презумпцію рівності часток кожного зі співвласників, якщо інше не доведено. При вирішенні спорів щодо поділу майна суди, як правило,

виходять із цієї презумпції, однак водночас враховують підстави набуття майна, що може впливати на визначення конкретних часток. Особливе значення надається таким об'єктам, як сімейне житло, предмети домашнього вжитку, а також так званій «прихованій» спільній власності. Водночас у межах моделі «відкладеної майнової спільності» кожен із подружжя під час шлюбу залишається самостійним власником свого майна і самостійно відповідає за власні боргові зобов'язання, хоча обидва зобов'язані брати участь у витратах на утримання та покращення спільного майна. Судова практика підтверджує, що витрати, здійснені за спільною згодою подружжя, можуть розглядатися як «спільні» зобов'язання при подальшому поділі майна, навіть якщо формально договір укладав лише один із них [9].

Шведське право також передбачає можливість ініціювання поділу майна не лише самим подружжям, але й третіми особами, зокрема кредиторами або особами, які беруть участь у спадкових правовідносинах. При цьому кредитори мають право звертати стягнення на майно боржника, що може охоплювати і його частку у спільному майні. Окремо врегульовано питання «прихованого» співволодіння: у певних випадках кредитори такого співвласника можуть домагатися стягнення за рахунок спільного майна, за винятком нерухомості. Практика Верховного суду свідчить про обережний підхід до визначення належності майна: сам факт, наприклад, поділу коштів на банківському рахунку навпіл не є достатнім доказом того, що інша частина належить виключно особі, яка не є боржником. Це підкреслює прагнення судів забезпечити баланс між захистом прав кредиторів і недопущенням необґрунтованого втручання у майнову сферу іншого з подружжя.

У Німеччині питання поділу майна подружжя та забезпечення справедливого майнового вирівнювання було істотно оновлено внаслідок реформи 2009 року, яка внесла зміни до правил так званого вирівнювання приросту майна (Zugewinnausgleich). Основна увага законодавця була зосереджена на уточненні порядку визначення початкових і кінцевих активів кожного з подружжя, а також на посиленні гарантій проти недобросовісних дій, спрямованих на зменшення майнової бази перед поділом. Концептуально ця модель ґрунтується на ідеї, що кожен із подружжя має право на половину приросту майна, набутого іншим під час шлюбу, що вимагає чіткого визначення вартості активів як на момент укладення шлюбу, так і на момент припинення майнового режиму. При цьому враховуються не лише активи, а й динаміка зобов'язань, зокрема погашення боргів, що може суттєво впливати на кінцевий результат розрахунків.

Важливим елементом реформи стало встановлення чітких процесуальних орієнтирів і механізмів захисту сторін. Зокрема, було узгоджено момент, який береться до уваги для обчислення як приросту майна, так і відповідної компенсації, ним визначено час подання заяви про розірвання шлюбу. Окремо розширено обов'язки подружжя щодо розкриття інформації про свої активи: кожна сторона може вимагати від іншої надання детальних відомостей і підтверджувальних документів щодо майнового стану як на початку, так і наприкінці шлюбу. Разом із тим, практична реалізація цих положень не позбавлена труднощів, зокрема через необхідність чіткої фіксації релевантних дат і ризик зменшення активів у період збору доказів [10]. Запроваджений у Німеччині підхід видається доцільним для врахування і в законодавстві України, оскільки він сприяє більшій прозорості майнових відносин між подружжям і посиленню гарантій захисту їхніх прав.

Проведений аналіз свідчить, що у державах Європейського Союзу сформовано різноманітні, але концептуально узгоджені підходи до регулювання майнових відносин подружжя. Характерною є тенденція до підвищення гнучкості правових режимів, розширення автономії волі подружжя, деталізації складу майна, що підлягає чи не підлягає поділу, а також посилення гарантій захисту від зловживань, зокрема через розвиток інформаційної відкритості та судового контролю. Водночас значна роль відводиться судовій практиці, яка коригує формально рівні підходи задля досягнення справедливого результату з урахуванням внеску кожного з подружжя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Красицька Л. Проблеми здійснення та захисту особистих і майнових прав батьків і дітей : дисертація доктора юридичних наук : 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.

2. Жилінкова І. В. Проблеми правового режиму майна членів сім'ї : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2000. 39 с.

3. Стоянов А. Д. Правовий режим нерухомого майна членів сім'ї : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 211 с.

4. Мельниченко О. В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу : автореф. дисерт. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2015. 19 с.

5. Кожевникова В. О. Правове регулювання здійснення та обмеження окремих майнових прав подружжя. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 154–157.

6. Salla Silvola. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Finland. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Finland-Silvola.pdf (дата звернення: 02.04.2026).

7. Простибоженко О. С. Правовий режим майна подружжя за законодавством європейських держав: порівняльно-правовий аналіз і напрямки гармонізації. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Правознавство*. 2016. Т. 21. Вип. 1 (28). С. 111–129.

8. Ingrid Lund-Andersen. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Denmark. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Denmark-Lund-Andersen.pdf (дата звернення: 02.04.2026).

9. Maarit Jänterä-Jareborg, Margareta Brattström. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Sweden. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Sweden-J%C3%A4nter%C3%A4-Jareborg-Brattstr%C3%B6m.pdf (дата звернення: 02.04.2026).

10. Nina Dethloff, Dieter Martiny, Melina Maurer. Property Relations reports by jurisdiction: Update – Germany. URL: https://ceflonline.net/wp-content/uploads/Germany-Dethloff-Martiny.pdf (дата звернення: 03.04.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 09.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.65(477):340.137
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.17

«ПРАВО СПАДКОВЕ» У ПРОЄКТІ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (КОДЕКСУ ПРАВА ПРИВАТНОГО): ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Великанова Марина Миколаївна,
orcid.org/0000-0003-1845-6500
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена комплексному аналізу трансформації спадкового права в умовах оновлення приватноправового регулювання в Україні. У роботі згадується про зміну системного розташування норм про спадкування, які в оновленому Цивільному кодексі України виокремлюються у книгу сьому «Право спадкове». Наводиться огляд новел спадкового права, зокрема, розширення складу спадщини, до якого вперше на рівні закону включено «цифрові речі»: віртуальні активи, облікові записи в цифрових системах, доменні імена та цифровий контент. Окремо зазначається про включення до складу спадщини права на репарації (відшкодування шкоди, завданої державою-агресором), що є критично важливим в умовах сучасних викликів для України, пов'язаних із збройною агресією рф.

Проводиться аналіз зміни суб'єктного складу спадкових відносин, що зумовлено розвитком біомедицини та репродуктивних технологій. Описується механізм «постмортемного» спадкування, що дозволяє дітям, зачатим протягом шести місяців після смерті спадкодавця за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, виступати спадкоємцями за заповітом. Розглядається правове регулювання окремого заповіту щодо розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом як нового виду розпорядження на випадок смерті.

У публікації проаналізовано структурні зміни у черговості спадкування за законом, зокрема зазначається про збільшення кількості черг до шести та перегляд місця окремих категорій родичів та осіб, що проживали зі спадкодавцем, у чергах спадкування. Висвітлено питання розширення свободи заповіту, що виявляється у праві заповідача призначати опікунів для малолітніх осіб та встановлювати обов'язки щодо догляду за тваринами.

Особливий акцент зроблено на процедурних новелах: зміні підходу до реалізації права на обов'язкову частку для повнолітніх непрацездатних осіб (запровадження заявного принципу), удосконаленні механізму управління спадщиною.

У висновку підкреслюється, що оновлення приватноправового регулювання спадкових відносин спрямоване на розширення приватної автономії особи та дерадянізацію цивільного права. Визначено перспективні напрями подальших дискусій, зокрема щодо правової природи ембріонів у спадковому праві та специфіки успадкування неподільних об'єктів інтелектуальної власності.

Ключові слова: *приватноправові відносини, цивільні відносини, спадкові відносини, рекодифікація, гармонізація з правом ЄС, правочини, суб'єкти приватного права, об'єкти права.*

Velykanova Maryna. "Succession Law" in the Draft Updated Civil Code of Ukraine (Code of Private Law): a Response to Modern Challenges

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of succession law within the framework of the renewal of private law regulation in Ukraine. The study addresses the shift in the systematic placement of succession norms, which, in the updated Civil Code of Ukraine, are distinguished into Book Seven, "Succession Law." An overview of succession law innovations is provided, specifically the expansion of the inheritance estate, which, for the first time at the legislative level, includes "digital things": virtual assets, accounts in digital systems, domain names, and digital content. Particular attention is paid to the inclusion of the right to reparations (compensation for damage caused by the aggressor state) in the estate, which

is critically important given the contemporary challenges facing Ukraine due to the armed aggression of the Russian Federation.

An analysis is conducted regarding the changes in the subjects of succession relations necessitated by the development of biomedicine and reproductive technologies. The paper describes the mechanism of "post-mortem" succession, which allows children conceived within six months after the decedent's death through assisted reproductive technologies to act as heirs under a will. Furthermore, the legal regulation of a separate testament regarding the disposition of reproductive biological material is considered as a new type of testamentary disposition in the event of death.

The publication analyzes structural changes in the order of intestate succession (succession by law), specifically noting the increase in the number of priority groups (orders) to six and the revision of the standing of certain categories of relatives and persons who cohabited with the decedent. The issue of expanding testamentary freedom is highlighted, manifested in the testator's right to appoint guardians for minors and incapacitated persons, as well as to establish obligations for heirs regarding the care of the testator's animals.

Special emphasis is placed on procedural innovations: the revised approach to the mandatory share for adult disabled heirs (the introduction of the application-based principle) and the improvement of the inheritance management mechanism.

The conclusion emphasizes that the update of the private law regulation of succession relations is aimed at expanding individual private autonomy and the de-sovietization of civil law. Prospective directions for further scientific discussion are identified, particularly regarding the legal nature of embryos in succession law and the specifics of inheriting indivisible objects of intellectual property rights.

Key words: *private law relations, civil law relations, succession relations, recodification, harmonization with EU law, legal transactions, subjects of private law, objects law.*

Як відомо, Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) розроблявся вже після здобуття Україною незалежності та був прийнятий у 2003 році. За задумом робочої групи новий ЦК України мав стати «Конституцією приватного права», а тому охоплював своїм регулюванням всі приватні відносини. Структурно новий ЦК України мав складатися з 8 книг: загальні положення, особисті немайнові права фізичної особи, право власності та інші речові права, право інтелектуальної власності, зобов'язальне право, сімейне право, міжнародне приватне право та спадкове право.

У силу різних причин поряд із підготовкою ЦК України розроблявся Господарський кодекс України (далі – ГК України), який було прийнято одночасно із ЦК України 16 січня 2003 року.

Паралельно від попередньої версії ЦК України від'єднали книгу «Сімейне право», яка стала окремим Сімейним кодексом України, та книгу «Міжнародне приватне право», яка пізніше була прийнята у формі закону.

Утім, незважаючи на значні втрати, ЦК України понад двадцять років належно виконував свою регуляторну місію навіть попри те, що за роки чинності кодексу в нього були внесені численні зміни, які далеко не завжди поліпшували якість приватно-правового регулювання.

Проте, ускладнення суспільних відносин, євроінтеграційний вектор розвитку України, поява нових об'єктів, все це викликало потребу в оновленні нормативного масиву ЦК України.

Ураховуючи все це, у 2019 році була створена Робоча група щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Цією Робочою групою була підготовлена та оприлюднена Концепція оновлення Цивільного кодексу України [1], яка стала базисом для розробки нових редакцій усіх книг ЦК України.

Разом з тим, ефективне оновлення приватного законодавства унеможливлювало паралельне існування ГК України, норми якого досить часто вступали в колізію із ЦК України та й загалом цей акт був сконструйований на застарілих підходах до регулювання приватних відносин.

26 лютого 2025 року Президентом України було підписано Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період»

№ 4196-IX (законопроєкт 6013) [2], який набрав чинності 28 серпня 2025 року. Цим законом скасовано дію ГК України.

З цього моменту активізувалась робота над підготовкою проєкту змін до ЦК України, що була завершена спочатку реєстрацією та голосуванням у першому читанні змін до книги першої та книги другої, і, зрештою, реєстрацією 22 січня 2026 року проєкту нової редакції Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 [3].

У процесі рекодифікації було модернізовано усі книги ЦК України. Одним із принципових підходів стало розширення меж цивільно-правового регулювання, оновлення всього цивільного законодавства у системній єдності з удосконаленням норм міжнародного приватного права та норм, що регулюють сімейні відносини, реалізації проєкту Цивільного кодексу як кодексу приватного права. Запропоновано повернути «в лоно ЦК» як його невід'ємні складові вилучені в 2003 році книги шосту «Сімейне право» і восьму «Міжнародне приватне право» [4, с. 611-612].

За понад двадцять років існування ЦК України його книга шоста «Спадкове право» залишалася відносно стабільною. Безумовно, це свідчить про міцність концептуальних засад, на яких вона була побудована. Однак стрімкий розвиток суспільних відносин, поява новітніх технологій, нові виклики в сфері біомедицини та репродуктивних технологій, а також трансформація спадкових практик зумовили потребу у системному оновленні положень спадкового права.

Загалом, проблематика оновлення приватноправового регулювання останнім часом була у фокусі уваги багатьох науковців, зокрема А. Б. Гриняка, А. С. Довгерта, В. Я. Калакури, І. Р. Калаура, О. О. Кота, О. В. Кохановської, Н. С. Кузнєцової, О. Є. Кухарєва, Р. А. Майданика, С. О. Погрібного, Р. О. Стефанчука, І. Є. Якубівського та інших вчених. Проте, враховуючи системну модернізацію ЦК України, новели книги «Спадкове право» потребують додаткового доктринального аналізу.

З огляду на зазначене, *метою* цієї публікації є огляд новел книги «Спадкове право» у системному зв'язку з оновленням регулювання усіх приватних відносин.

Варто наголосити, що модернізація нормативного масиву ЦК України зумовлена сучасними тенденціями розвитку приватного права, враховує євроінтеграційні прагнення України та спрямована у тому числі на відрадянщення (дерадянізацію) концептуальних засад цивільного законодавства.

Так, обраний Україною курс на гармонізацію свого законодавства із правом Європейського Союзу спонукає до імплементації найкращих європейських практик, забезпечення відповідності українського спадкового права принципам справедливості, захисту законних прав спадкоємців та іншим цінностям, визнаним у ЄС. Хоча сфера спадкового права частково регулюється міжнародно-приватними договорами (наприклад, Регламент ЄС 650/2012 про юрисдикцію, застосовне право, визнання та виконання рішень у справах спадкування [5]), все ж існують європейські зразки і рекомендації щодо сучасних підходів до спадкування, особливо у сфері репродуктивних прав та спадкування цифрових активів.

Оновлення книги «Спадкове право» ЦК України обумовлене сукупністю факторів: необхідністю модернізації засадничих інститутів спадкового права з урахуванням розвитку сучасних технологій та європейських трендів; викликами цифрової епохи та репродуктивної медицини; запитом громадськості на підвищення справедливості та прогнозованості спадкового регулювання.

Як вже неодноразово було наголошено, ЦК України здобув системного оновлення, що одразу спостерігається у преамбулі (яка відсутня у чинній редакції кодексу) і першій статті, де закріплюється презумпція приватності відносин, що потрапляють у сферу регулювання ЦК України. Власне, відповідно до частини 2 статті 1 нової редакції кодексу відносини визнаються приватними, якщо їхній публічний характер не визначений законом або не випливає із суті відносин.

Особливий акцент на тому, що ЦК України врегульовує всі приватні відносини зроблений як у самій оновленій

назві кодексу (Цивільний кодекс України (кодекс права приватного)), так і у преамбулі до кодексу, де зазначається, що система засад і правил, встановлених цим Кодексом, становить основу приватного права, що його застосовують в Україні.

Враховуючи, що до ЦК України повертаються книги «Сімейне право» та «Міжнародне приватне право», а також кодекс доповнюється ще однією книгою «Публічність приватних прав», його структура дещо змінюється. Тому книга «Спадкове право» тепер розміщується після книги «Право сімейне» і буде сьомою за переліком. Модернізується і назва книги сьомої – «Право спадкове».

Ключовими новелами книги сьомої «Право спадкове» є такі.

Розвиток постмортемної репродукції та закріплення у статті 305 проєкту книги другої «Право особисте» права на здійснення репродуктивної функції зумовили *розширення кола спадкоємців* через введення до нього дітей, зачатих після смерті спадкодавця із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій. Зокрема передбачається, що спадкоємцями за заповітом можуть бути фізичні особи, зачаті протягом шести місяців з часу відкриття спадщини в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій з репродуктивного біологічного матеріалу заповідача і народжені живими після відкриття спадщини.

Як видно, у новій статті 1714 ЦК України діти, зачаті після смерті спадкодавця із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, можуть бути спадкоємцями у разі: (1) якщо вони були зачаті протягом шести місяців з часу відкриття спадщини в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (2) з репродуктивного біологічного матеріалу заповідача і (3) народжені живими після відкриття спадщини. При цьому акцентується, що такі діти можуть бути спадкоємцями виключно за заповітом.

Збільшується і кількість черг спадкування за законом, а також оновлюється перелік спадкоємців у окремих чергах. Так, передбачається шість черг спадкування. Перша черга залишається без змін: спадкоємцями цієї черги є діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. У другу чергу право на спадкування за законом мають онуки спадкодавця, батьки яких є живими на час відкриття спадщини. Третю чергу спадкоємців за законом складають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері, а також жінка або чоловік, які проживали зі спадкодавцем у фактичному сімейному союзі. Рідні дядько та тітка спадкодавця перейшли до четвертої черги спадкоємців за законом. У п’яту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім’єю не менше п’яти років до часу відкриття спадщини, крім фактичного сімейного союзу. І, нарешті, шосту чергу спадкування за законом складають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Удосконалюються положення про спадкування за заповітом: розширюється свобода заповіту через надання заповідачу права визначити в заповіті особу опікуна (піклувальника) для своєї малолітньої, недієздатної (неповнолітньої, обмеженої у цивільній дієздатності) дитини, батька, матері у разі визнання їх недієздатними або обмеження їх цивільної дієздатності, а також встановлення обов’язку спадкоємця щодо утримання та догляду за належною (належними) заповідачеві твариною (тваринами).

Окремо врегульовується право заповідача на розпорядження своїм репродуктивним біологічним матеріалом. Заповідач наділяється правом визначити долю власного репродуктивного матеріалу, що фактично створює новий вид розпорядження на випадок смерті. Втім, таке право заповідача має певні обмеження. По-перше, розпорядитися своїм репродуктивним біологічним матеріалом, що зберігається відповідно до законодавства, особа може тільки в окремому заповіті. Такий заповіт не може бути секретним та посвідчується лише нотаріусом. Заповіт про розпорядження репродуктивним

біологічним матеріалом підлягає реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України, з відміткою про вид заповіту. Скасування заповіту про розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом проводиться шляхом складання нового заповіту про розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом. Заповіт про розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом не може бути скасовано заповітом про інші розпорядження. Інформація про складання заповіту про розпорядження репродуктивним біологічним матеріалом, його скасування підлягає передачі заповідачем до закладу, який забезпечує зберігання такого матеріалу, у строк та в порядку, визначеному чинним законодавством.

По-друге, чітко окреслюється коло можливих спадкоємців за цим заповітом. Ними можуть бути: (1) якщо заповідач перебуває у шлюбі – той з подружжя, який його пережив; (2) якщо заповідач не перебуває у шлюбі – право на використання його репродуктивного біологічного матеріалу для подальшого проведення запліднення із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі за допомогою замінного материнства, може бути надано особі іншої статі, яка проживала з ним однією сім'єю, але не перебувала у будь-якому іншому шлюбі.

Особливо наголошується, що репродуктивний біологічний матеріал особи, що зберігається відповідно до законодавства, а також право на використання репродуктивного біологічного матеріалу для подальшого проведення запліднення із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі за допомогою замінного материнства, не включаються до складу спадщини.

Удосконалюється регулювання заповіту з умовою. Чинна редакція статті 1242 ЦК України містить застереження про те, що умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Це певним чином обмежує свободу заповіту та не відповідає повною мірою інтересам спадкоємців, особливо коли умова за своєю природою не може матеріалізуватися у момент смерті, а потребує певного часу для перевірки та виконання (наприклад, умова отримання освіти, досягнення певного віку або здійснення певних дій). У новій редакції передбачається, що умова, визначена в заповіті, має існувати на час відкриття спадщини або настати протягом строку, встановленого для прийняття спадщини (тобто протягом шести місяців від відкриття спадщини). Це дає спадкоємцям реальний шанс виконати умову та отримати спадщину, одночасно гарантуючи своєчасність ведення спадкових справ. Відсутність умови, визначеної в заповіті, позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова визначена, права на спадкування як за заповітом, так і за законом визначеного таким заповітом майна.

Розширюється і перелік об'єктів, що входять до складу спадщини. Вперше на законодавчому рівні закріплюється включення до складу спадщини «цифрових речей» (віртуальні активи, цифровий контент, бази даних, зображення, зокрема 3D-моделі, доменні імена та облікові записи в цифрових системах тощо). Це відповідає сучасним технологічним реаліям та забезпечує захист права спадкоємців на такі активи.

Як реакція на збройну агресію рф, передбачається включення до складу спадщини права на відшкодування шкоди, завданої державою-агресором (репарацій).

Уточнюється порядок спадкування нарахованих, але не отриманих сум соціальних виплат (аліментів, допомоги по непрацездатності), що посилює захист майнових інтересів спадкоємців. У тому числі передбачається спадкування одноразової грошової допомоги, призначеної (нарахованої) спадкодавцеві, але не одержана ним за життя.

Змінюється підхід до реалізації права на обов'язкову частку у спадщині. Малолітні, неповнолітні діти спадкодавця спадкують незалежно від змісту заповіту та подання ними заяви про прийняття спадщини половину частки, що могла належати кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують незалежно

від змісту заповіту половину частки, що могла належати кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка), за умови подання ними заяви про прийняття спадщини. Тобто, малолітні та неповнолітні діти спадкодавця набувають обов'язкову частку у спадщині незалежно від подання ними заяви про прийняття спадщини. Натомість повнолітнім непрацездатним дітям спадкодавця, непрацездатній вдові (вдівцю) та непрацездатним батькам для того, щоб набути обов'язкову частку у спадщині потрібно подати заяву про прийняття спадщини.

Удосконалюється правове регулювання управління спадщиною. Чинна редакція статті 1285 ЦК України закріплює недостатньо ефективний механізм управління спадщиною, оскільки відповідні дії вчиняються до появи спадкоємців або до прийняття ними спадщини.

Часто між спадкоємцями виникають спори, що значно ускладнює як вибір управителя, так і укладення з ним договору. У свою чергу, нотаріус особисто не заінтересований в управлінні спадщиною, а випадки призначення виконавця заповіту зустрічаються у нотаріальній практиці зрідка. Наведені обставини суттєво знижують ефективність договору на управління спадщиною, є причиною незначної кількості таких договорів та актуалізують проблему правової долі спадщини.

Нова редакція ЦК України вирішує цю проблему, надаючи заповідачеві на законодавчому рівні право самостійно обрати особу для управління спадщиною та вказати це у заповіті. Такий управитель виступатиме з моменту відкриття спадщини, навіть до появи спадкоємців. Це сприятиме підвищенню ефективності застосування механізму управління спадщиною та запобіганню можливим спорам між спадкоємцями.

Передбачається обов'язкове управління спадщиною, до складу якої входять корпоративні права до отримання свідоцтва про право на спадщину спадкоємцями. Це зумовлено необхідністю участі в органах управління товариством, голосування на зборах та виконання інших корпоративних обов'язків.

Зазначені новели є основними, хоча, безумовно, зміни зачіпають майже усі інститути спадкового права. Зокрема, уточнюються підстави усунення від права на спадкування, встановлюється правило щодо визначення розміру частки у праві спільної сумісної власності у разі смерті одного із суб'єктів права спільної сумісної власності, удосконалюються процедури здійснення права на спадкування тощо.

Таким чином, запропонована редакція книги сьомої «Право спадкове» враховує сучасні реалії розвитку суспільних відносин, надає перевагу приватній автономії та узгоджується із приписами інших книг ЦК України. Модернізація спадкового права здійснюється у системній єдності з оновленням положень щодо здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків; правового регулювання цивільної правоздатності та дієздатності фізичної особи, що впливає на коло суб'єктів спадкових відносин; об'єктів цивільних відносин, зокрема включення цифрових активів та інших видів майна до складу спадщини; правочинів, представництва та позовної давності, що застосовуються у спадкових справах; права власності та інших речових прав тощо.

Втім, остаточно не вирішеними, а тому і цікавими для подальшої наукової дискусії є питання успадкування ембріона; спадкування майнових прав інтелектуальної власності на певний об'єкт права інтелектуальної власності (торговельну марку, винахід, твір тощо) особами, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, враховуючи неподільність права інтелектуальної власності; спадкування особистих немайнових прав у цілому для творців об'єктів права інтелектуальної власності тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

2. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період : Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX.

Відомості Верховної ради України. 2025 р. №№ 28-29. Ст. 94. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text

3. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 23.01.2026).

4. Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності : монографія / за заг. ред. Стефанчука Р. О. та Кузнєцової Н. С. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1060 с.

5. Regulation (EU) No 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/650/oj/eng (дата звернення: 20.01.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.18

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ПРАВА НА ПРАЦЮ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Костюченко Олена Євгенівна,
orcid.org/0000-0002-8244-3563
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексне теоретико-правове осмислення сутності та змісту права на працю в умовах тривалої економічної нестабільності та повномасштабної війни в Україні. Обґрунтовано, що домінування економічного підходу до розуміння цього права звужує його справжню природу, зводячи його до засобу забезпечення існування, тоді як право на працю має значно ширший – соціальний і природний – зміст. Акцентовано, що право на працю належить до прав другого покоління та спрямоване не лише на забезпечення матеріальних потреб людини, а й на її соціальну інтеграцію, самореалізацію та утвердження гідності. Проаналізовано міжнародно-правові та конституційні засади закріплення права на працю, а також його розвиток у національній правовій системі. Особливу увагу приділено правовим позиціям Конституційного Суду України, які розкривають зміст цього права через призму свободи праці, гарантій його реалізації та захисту від незаконного звільнення. Встановлено, що право на працю має багатокомпонентну структуру, яка охоплює природні, невід'ємні, економічні, соціальні та нормативні властивості, а також додаткові гарантійні, організаційно-правові та індивідуалізаційні характеристики. Аргументовано, що в контексті повоєнного відновлення України право на працю набуває особливого значення як інструмент забезпечення соціального миру, відновлення суспільних зв'язків і створення умов для гідного життя, зокрема для ветеранів війни. Зроблено висновок, що сучасне розуміння права на працю має ґрунтуватися на людиноцентристському підході, який поєднує економічну функцію права на працю із соціальною місією та спрямований на забезпечення повноцінного розвитку особистості й суспільства загалом.

Ключові слова: *право на працю, соціально-економічні права, гідність людини, свобода праці, трудові правовідносини, соціальна інтеграція, повоєнне відновлення, гарантії трудових прав, людиноцентризм, соціальна природа, правова доктрина.*

Kostiuchenko Olena. The social nature of the right to work in Ukraine: theoretical and legal understanding and development prospects

In the article it is implemented a comprehensive theoretical and legal understanding of the essence and content of the right to work in the conditions of prolonged economic instability and full-scale war in Ukraine. It is substantiated that the dominance of the economic approach to understanding this right narrows its true nature, reducing it to a means of ensuring existence, while the right to work has a much wider meaning – social and natural. It is emphasized that the right to work belongs to the rights of the second generation and is aimed not only at ensuring the material needs of a person, but also at his social integration, self-realization and affirmation of dignity. There are analyzed the international legal and constitutional principles of consolidating the right to work, as well as its development in the national legal system. The special attention is paid to the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, which reveal the content of this right through the perspective of labor freedom, guarantees of its implementation and protection from illegal dismissal. It is established that the right to work has a multi-component structure, which includes natural, inherent economic, social and normative properties, as well as additional guarantee, organizational-legal and individualizing characteristics. It is argued that in the context of the post-war reconstruction of Ukraine, the right to work acquires special importance as a tool for ensuring social peace, restoring social connections and creating conditions for a decent life,

in particular for war veterans. It is concluded that the modern understanding of the right to work should be based on a human-centric approach, which combines its economic function with a social mission and is aimed at ensuring the full development of the individual and society as a whole.

Key words: *the right to work, socio and economic rights, human dignity, labor freedom, labor relations, social integration, post-war reconstruction, guarantees of labor rights, humanocentrism, social nature, legal doctrine.*

Постановка проблеми. Тривалий характер економічної нестабільності в Україні з часів проголошення незалежності істотно позначився на оцінювання явищ та процесів у повсякденному житті громадян. Значна частина суспільних відносин концентрувалася на їх економічних властивостях, відсуваючи на другий план природні, соціальні, особистісні властивості тих чи інших явищ. Не становить виняток і право на працю. Намагаючись забезпечити собі та членам своєї сім'ї достатній життєвий рівень, громадяни зосереджували і продовжують зосереджувати свою увагу на економічних властивостях права на працю, звужуючи його сутність та заміст до здатності заробляти собі на життя власною працею. Водночас тривала боротьба українського народу за виживання в умовах російської війни проти України, особливо в умовах повномасштабного вторгнення, наочно показала, що економічні та фінансові складники життя людини не завжди здатні забезпечити гідне життя. Грошима й матеріальними цінностями не вимірюється гідність життя людини, людина від природи є соціальною, вона потребує не тільки засобів для існування, а й поваги до себе, доступу до соціальних благ, усвідомлення себе як особистості. Війна врешті-решт завершиться, як і попередні війни, і українське суспільство повинно створити передусім для своїх захисників та захисниць такі умови, які б чітко відповідали на питання: чому і заради чого вони віддавали своє життя та здоров'я у цій війні? На мою думку, першим кроком для створення таких умов є осмислення сутності та змісту права на працю, яке є не лише правом економічним, а й правом соціальним.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що право на працю було і залишається у центрі уваги науковців. Сьогодні доктринальні підходи до цього права будуються на наукових результатах, обґрунтованих у працях В. М. Андрієва, Н. Д. Гетьманцевої, М. І. Іншина, С. В. Попова, С. М. Прилипка, О. І. Процевського, В. В. Хромея, Г. І. Чанишевої, В. І. Щербини, О. М. Ярошенка, і список вітчизняних вчених можна продовжувати, згадуючи поіменно майже кожного, хто працює на ниві науки трудового права. Водночас сучасна доктрина трудового права не завжди переконливо та чітко акцентує увагу на праві на працю як праві соціальному, чим послаблює увагу до його природних та соціальних складових, які мають стати основою для відновлення нормальної взаємодії між державою, роботодавцями, працівниками та суспільством в цілому в умовах повоєнного відновлення України. **Метою цієї статті є** обґрунтування властивостей права на працю як правового інструменту забезпечення соціального миру і злагоди в суспільстві, що зазнало непоправних втрат внаслідок війни.

Виклад основного матеріалу. Відновлення нормальних соціальних зв'язків у суспільстві в умовах повоєнного відновлення вимагає у першу чергу належного відповідального ставлення до своїх захисників і захисниць. Ті, хто захищають Україну, сьогодні віддають своє життя і здоров'я заради Батьківщини та українського народу. Тому ця категорія громадян повинна, повернувшись з війни, не лише отримати доступ до програм соціальної і професійної реабілітації чи адаптації, а й мати гідну роботу, яка допоможе їм знайти своє місце у повсякденному житті та відчувати свою причетність не лише до збереження держави, а і до її розвитку. У цій статті право на працю представлено не лише як право, що реалізується у трудових відносинах, хоча ця група відносин є найчисленнішою, а як право, що є витоком здібностей людини до праці, і яке може

реалізовуватися в різних організаційно-правових формах, як-от: трудові відносини, службово-трудові відносини, незалежна професійна діяльність, індивідуальна трудова діяльність, фермерство, підприємницька та творча діяльність тощо. Усі ці організаційно-правові форми реалізації права на працю у своїй основі за різними правовими моделями врегульовують суспільно корисну працю, яка виступає основою для створення в процесі виробництва товарів, виконання робіт і надання послуг.

Розкриваючи сутність та зміст права на працю, передусім необхідно наголосити на тому, що право на працю належить до другого покоління прав людини, яке знайшло своє закріплення в міжнародних актах. Поява другого покоління прав людини – економічних, соціальних і культурних – прямо пов'язана з глибинними соціально-економічними трансформаціями суспільства. Якщо перше покоління прав людини, як-от: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, заборона рабства, право на повагу до гідності людини, право на справедливий суд та інші права, забезпечувало людині формальну свободу, то друге покоління прав людини закріпило реальні можливості користуватися правами, що сформувало нормативне підґрунтя реального здійснення прав людини. Визнання і закріплення економічних, соціальних і культурних прав людини за своєю сутністю спрямовані на реальне правове забезпечення гідного рівня життя людини та гарантування державою можливостей фактичної реалізації цих прав.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, прийнятому 16 грудня 1966 року [1], право на працю закріплено у статті 6, право на справедливі і сприятливі умови праці – у статті 7, право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки – у статті 8, право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування – у статті 9. Усі ці права пронизані єдиною спільною метою, яка закріплена у преамбулі Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, де проголошується визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав, які є основою свободи, справедливості і загального миру. Також наголошується на тому, що економічні, соціальні і культурні права випливають з властивої людській особі гідності.

Таке нормативне вираження економічних, соціальних і культурних прав людини дає підставу стверджувати, що соціальний характер прав другого покоління, зокрема права на працю, проявляється у їх спрямованості на включення людини в повноцінне суспільне життя. Саме завдяки реалізації права на працю людина здатна відчути себе вільною та гідною, а не залежною від держави.

«Право на працю є одним із фундаментальних прав людини, встановлюється Конституцією України й міжнародними актами та визнається всіма державами світу; його сутність полягає в необхідності людини створювати джерела існування для себе та своєї сім'ї, реалізовувати власний творчий потенціал, виражати свою особистість» [2, с. 31]. У цьому контексті право на працю безпосередньо кореспондує зі статтею 3 Конституції України, відповідно до якої «*людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю*. *Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави*. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. *Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави*» [3]. Положення статті 43 у поєднанні з нормами частини першої статті 22 Конституції України свідчать про те, що *зміст права на працю, закріплений у статті 43 Конституції України, не є вичерпним*, і тому сутність та зміст цього права не можуть зводитися до формально-юридичного трактування нормативних положень того чи іншого нормативно-правового акта.

Нормативна основа права на працю закономірно виражена у міжнародних актах та національному законодавстві, однак його зміст не може розглядатися поза межами соціально-історичного контексту, у якому формується уявлення

суспільства про необхідне, справедливе та доцільне. Саме ці категорії визначають напрями еволюції правового регулювання суспільно корисної праці та виступають критеріями оцінювання ефективності реалізації права на працю. При цьому важливо розмежовувати трансформацію моделей його юридичного закріплення та незмінність базової сутності права як міри свободи людини у сфері праці. На різних етапах розвитку суспільства право на працю набувало різного нормативного наповнення: від забезпечення мінімальних гарантій свободи праці як заперечення рабства та примусової праці (стаття 4 Загальної декларації прав людини [4], стаття 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [5]) до моделі, в якій воно поєднувалося з обов'язком, а саме: «праця є обов'язком для всіх громадян Республіки» (артикль 14 Конституції УСРР) [6] за принципом «хто не працює – той не їсть», що відображало специфіку соціально-економічної системи того часу. Сучасний етап розвитку українського суспільства зумовлений принципами конституційного ладу, згідно з якими у статті 1 Конституції України закріплено, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [3]. Це своєю чергою зумовлює розуміння права на працю як складного соціально-економічного права, спрямованого на забезпечення свободи вибору праці, належних умов її здійснення, захисту від незаконного звільнення та створення реальних можливостей для самореалізації особи, утвердження її гідності та розвитку здібностей у сфері праці.

У сучасній правовій доктрині право на працю розглядається як одне з фундаментальних соціально-економічних прав людини. Воно має виразну соціальну природу та спрямоване на забезпечення реальних умов для самореалізації особи, зокрема через здійснення трудової діяльності на підставі укладення трудового договору (контракту). Сутність цього права полягає не лише у формальній можливості здійснювати трудову діяльність, а й у забезпеченні державою реальних умов для доступу до праці, гідної оплати, безпечних умов, соціального захисту, професійного розвитку працівників.

Людиноцентризм у діяльності української держави щодо створення належних умов працівникам у їхньому професійному розвитку знаходить своє відображення в державній політиці. Зокрема, на законодавчому рівні закріплено, що «метою державної політики у сфері професійного розвитку працівників є підвищення їх конкурентоспроможності відповідно до суспільних потреб шляхом сприяння роботодавцю в ефективному використанні праці та забезпеченні досягнення належного професійного рівня працівниками» (частина перша статті 2 Закону України «Про професійний розвиток працівників») [7]. Це свідчить про те, що в українському суспільстві *соціальна природа права на працю охоплює активну участь держави у створенні відповідних можливостей для людини, адже саме у праці людина не лише забезпечує своє існування, а й розвивається – здобуває нові навички, реалізує свій потенціал, формує професійну й особистісну ідентичність, що підкреслює глибинний зв'язок цього права з людською гідністю*.

Право на працю, як стверджують науковці, «обумовлено сутністю людини та відображає її природну потребу до праці. Роль праці в розвитку людини і суспільства полягає не тільки в створенні матеріальних і духовних цінностей, призначених для задоволення потреб людей, але й у розвитку самих працівників. Завдяки праці людина забезпечує своє існування, формується як особистість, набуває певних навичок і здібностей, реалізує їх у трудовій діяльності» [8, с. 284]. Такий підхід до сутності права на працю обумовлений тим, що воно *має природний характер, оскільки випливає з невід'ємних властивостей людини – її гідності, свободи та потреби у самореалізації. Воно не є дарованим державою, а належить людині від народження як необхідна передумова її повноцінного існування і розвитку*.

Отже, правове регулювання та норми реалізації права на працю, зокрема через укладення трудового договору, існують для забезпечення реальної, а не

декларативної можливості особи вільно розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці. Вони покликані врівноважити інтереси працівника і роботодавця, встановити чіткі гарантії захисту прав працівника, належні умови праці та механізми їх забезпечення. У преамбулі Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) закріплено, що «Кодекс законів про працю України визначає *правові засади і гарантії здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці*» [9], що своєю чергою перетворює реалізацію права на працю у дієвий інструмент соціальної справедливості, самореалізації особи та утвердження її гідності у трудових відносинах.

Вищевикладені аргументи, твердження і висновки демонструють багатогранність права на працю як правового явища, яке в сучасній доктрині трудового права лаконічно сформульовано так: «П*раво на працю – природне, невід'ємне соціально-економічне право людини, в основі якого лежить потреба підтримування нею свого життя і необхідність власного самовираження*» [10, с. 463].

Такий підхід до розуміння сутності права на працю дає підставу вибудувати чіткі, концептуально узгоджені та взаємопов'язані властивості цього права, а саме: 1. *Природні властивості*, які випливають з характеристики права на працю як природного права; це означає, що *воно зумовлене самою природою людини, її здатністю до праці, потребою у діяльності та самореалізації*, а не лише актом державного визнання. Суспільно корисна праця виступає ключовим інструментом соціалізації людини, через який особа відчуває свою значущість, корисність і приналежність до суспільства, в якому вона розвивається як особистість. 2. *Властивості невід'ємного права людини* відображають належність цього права кожній людині від народження, його невідчужуваність і неприпустимість довільного обмеження чи скасування, *що демонструє його фундаментальний характер*. 3. *Економічні властивості* пов'язані із функцією праці як засобу забезпечення існування особи, отримання доходу від власної праці та досягнення гідного рівня життя, що робить це право *базовим елементом економічної автономії людини*. 4. *Соціальні властивості* розкривають право на працю як *інструмент соціальної інтеграції*, особистісного розвитку людини та її захищеності, що передбачає належні умови праці, справедливу оплату, а також *обов'язок держави формувати політику зайнятості* та соціального захисту. 5. *Нормативні властивості* розкриваються через юридичне закріплення цього права в національному та міжнародному праві, у результаті чого воно набуває *формальної визначеності, забезпечується інституційними механізмами реалізації та гарантується можливістю правового захисту*.

Отже, сформований у сучасній доктрині трудового права підхід до сутності права на працю дозволяє розкрити його двоєдину природу як природного і юридично оформленого права, що поєднує в собі екзистенційне значення для людини та соціально-економічну функцію суспільно корисної праці в суспільстві, підтверджуючи належність права на працю до фундаментальних прав людини.

Зупиняючись на нормативних властивостях права на працю, варто наголосити, що його зміст, закріплений статтею 43 Конституції України, як зазначалося вище, не є вичерпним. У процесі реалізації цього права у трудових правовідносинах його нормативне наповнення деталізується у трудовому законодавстві України, яке конкретизує гарантії вільного вибору праці, належних умов її здійснення, захисту від незаконного звільнення та інші елементи правового статусу працівника. Водночас важливе значення у формуванні розуміння змісту права на працю відіграють юридичні позиції, сформовані Конституційним Судом України, які мають обов'язковий характер, забезпечують офіційне тлумачення конституційних положень, розкривають їхню ціннісно-правову сутність та визначають критерії допустимості обмежень цього права з урахуванням принципів верховенства права, легітимної мети та пропорційності. Таким чином, саме у взаємодії конституційних норм, галузевого законодавства та правових позицій Конституційного Суду

України відбувається повне розкриття змісту права на працю як комплексного соціально-економічного права, що відповідає сучасним умовам розвитку українського суспільства, орієнтованого на утвердження людини як вільної, гідної та самореалізованої особистості. Саме тому для повнішого розкриття змісту права на працю є доцільним звернутися до правових позицій Конституційного Суду України, які конкретизують та поглиблюють його розуміння в сучасній доктрині трудового права, а також у практиці правореалізації та правозастосування.

У Рішенні Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 наголошується, що «невід'ємним елементом реалізації конституційного права на працю є *забезпечення державою належних гарантій від незаконного звільнення*. Звільнення може вважатись таким, що відповідає припису частини шостої статті 43 Конституції України, якщо воно здійснено на підставі закону, норми якого відповідають вимогам верховенства права, потреба звільнення спрямована на досягнення правомірної (легітимної) мети, а застосовані при звільненні особи заходи є домірними (пропорційними) (абзаци другий та третій пункту 3 мотивувальної частини) [11]. Відповідно, гарантії від незаконного звільнення є невід'ємним елементом права на працю, а правомірність звільнення визначається через відповідність закону, принципу верховенства права, легітимності мети та пропорційності застосованих заходів, що відображає інтеграцію конституційних стандартів і загальних принципів права у сферу трудових відносин.

Другий сенат Конституційного Суду України у своєму Рішенні від 4 вересня 2019 року № 6-р(II)/2019 сформулював таку юридичну позицію: «*Зміст права на працю*, закріпленого положеннями частин першої і другої статті 43 Конституції України, крім вільного вибору праці, *включає також відповідні гарантії реалізації цього права*. Вільний вибір передбачає різноманітність умов праці, проте сталими (обов'язковими) є *гарантії захисту працівника від незаконного звільнення* за будь-яких умов праці» (абзац перший пункту 2.2 мотивувальної частини) [12]. Тобто зміст права на працю у конституційному розумінні охоплює не лише свободу вибору праці, а й систему гарантій його реалізації, що свідчить про поєднання свободи праці з обов'язком держави забезпечувати її ефективне здійснення та захист працівника, зокрема, від незаконного звільнення.

У Рішенні Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007 зазначено, що «конституційне право громадян на працю означає *можливість кожного заробляти собі на життя працею, вільно вибирати професію чи спеціальність відповідно до своїх здібностей і бажань, реалізовувати свої бажання щодо зайняття працею за трудовим договором (контрактом)* на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності або самостійно забезпечувати себе роботою» (абзац другий пункту 3.1 мотивувальної частини) [13]. Отже, зміст права на працю розкривається як можливість особи самостійно забезпечувати собі засоби до існування через працю, вільно обирати професію, вид діяльності та форму реалізації цього права, що вказує на його економічну та природну властивість.

«Поняття й зміст конституційного права людини на працю визначається через систему принципів, основоположним серед яких є свобода праці. *Свобода праці дає змогу кожному обирати індивідуальний шлях розвитку своєї особистості, використовуючи власні здібності й навички, реалізовувати їх для задоволення індивідуальних і суспільних потреб*» [2, с. 33]. На нерозривність змісту права на працю та свободи праці вказується й у юридичних позиціях Конституційного Суду України, зокрема у Рішенні від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004 наголошується, що «*свобода праці передбачає можливість особи* займатися чи не займатися працею, а якщо займатися, то вільно її обирати, забезпечення кожному без дискримінації *вступати у трудові відносини для реалізації своїх здібностей*. За своєю природою право на працю є невідчужуваним і по суті означає забезпечення саме

рівних можливостей кожному для його реалізації. *Реалізація права громадянина на працю здійснюється шляхом укладення ним трудового договору і виконання кола обов'язків за своєю спеціальністю, кваліфікацією або посадою, яка передбачається структурою і штатним розписом підприємства, установи чи організації*» (абзаци 2, 3 пункту 4.1 мотивувальної частини) [14]. Тобто свобода праці виступає основоположним принципом права на працю і означає як можливість особи обирати працю на підставі трудового договору (контракту), так і право утримуватися від неї. При цьому реалізація права на працю в трудових відносинах розкривається через трудові права та обов'язки, що обумовлені спеціальністю, кваліфікацією або посадою, на якій працівник реалізує свої здібності до праці.

Правові позиції Конституційного Суду України охоплюють і ті норми, які розкривають специфіку реалізації права на працю на умовах контракту. Зокрема, у Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 зазначено, що «к*онтракт* як особлива форма трудового договору повинен спрямовуватися на *створення умов для виявлення ініціативності та самостійності працівника, враховуючи його індивідуальні здібності й професійні навички*, його правову і соціальну захищеність (речення перше пункту п'ятого мотивувальної частини) [15]. Отже, контракт, як особлива форма трудового договору, спрямований на забезпечення індивідуалізації праці, розвиток ініціативності працівника відповідно до його здібностей до праці, соціальну захищеність прав працівника, що має створювати гнучкість трудових відносин в інтересах працівника і роботодавця.

Підхід до розуміння права на працю, сформований у правових позиціях Конституційного Суду України, дає підстави виокремити такі властивості змісту цього права: 1. ***Природні властивості***, які розкриваються через *свободу праці* як основоположний принцип, що передбачає можливість особи *вільно обирати чи не обирати працю*, вступати у трудові відносини без дискримінації та *реалізовувати власні здібності*. За своєю природою *право на працю є невідчужуваним* та ґрунтується на рівності можливостей його реалізації. 2. ***Економічні властивості***, які проявляються у розумінні права на працю як *можливості особи заробляти собі на життя працею, самостійно забезпечувати засоби існування через вільний вибір професії, виду діяльності та форми реалізації праці*, що розкриває економічну функцію цього права як основи матеріальної автономії людини. 3. ***Соціальні властивості***, які полягають у тому, що право на працю забезпечує *соціальну інтеграцію особи, її включення в суспільні процеси* та захищеність у сфері праці через належні умови, справедливу оплату та гарантії від незаконного звільнення, а також через *обов'язок держави формувати політику зайнятості й соціального захисту*. 4. ***Нормативні властивості***, що розкриваються через *юридичне закріплення права на працю та його зміст, який включає не лише свободу вибору праці, а й систему гарантій його реалізації.* При цьому правомірність обмежень цього права, зокрема при звільненні, визначається через відповідність закону, принципу верховенства права, легітимній меті та пропорційності застосованих заходів.

Також юридичні позиції Конституційного Суду України розкривають ті властивості права на працю, які прямо не випливають з доктринального визначення поняття «право на працю»: 1. ***Гарантійні властивості*** щодо захисту від незаконного звільнення, які випливають із конституційного обов'язку держави забезпечувати належні гарантії у сфері припинення трудових відносин та передбачають, що звільнення є допустимим лише за умови дотримання вимог законності, легітимної мети та пропорційності, що забезпечує *захист працівника від свавільного втручання*. 2. ***Організаційно-правові властивості*** реалізації права на працю у трудових відносинах, які вказують на те, що *реалізація права на працю може відбуватися через укладення трудового договору (контракту)*, *який конкретизує трудові права й обов'язки працівника відповідно до його професії, кваліфікації або посади* та забезпечує включення особи в систему трудових правовідносин із відповідними гарантіями забезпечення і реалізації

трудових прав працівника. 3. ***Індивідуалізаційні властивості контрактної форми праці,*** які проявляються у спрямованості контракту, як особливої форми трудового договору, на створення умов для *виявлення ініціативності та самостійності працівника, врахування його індивідуальних здібностей і професійних навичок*, а також забезпечення його правової і соціальної захищеності, що формує гнучкість трудових відносин.

Правові позиції Конституційного Суду України не лише підтверджують властивості права на працю як невід'ємного права людини, природного, економічного, соціального та нормативно визначеного, а й дозволяють виокремити додаткові гарантійні, організаційно-правові та індивідуалізаційні властивості права на працю. Це своєю чергою сприяє поглибленню розуміння змісту права на працю та забезпечує формування ефективних правових механізмів реалізації права на працю в сучасних умовах розвитку українського суспільства.

Висновки. Розкриті властивості права на працю характеризують його як правовий інструмент забезпечення соціального миру і злагоди в суспільстві, що зазнало непоправних втрат внаслідок війни. Завдяки своїм властивостям воно робить можливим забезпечити людині гідне життя та дозволяє їй знайти своє місце в суспільстві. Це пояснюється тим, що сутність та зміст права на працю є природним, невід'ємним соціально-економічним правом людини заробляти собі на життя власною працею та реалізовувати свої здібності до праці, професійні навички і творчий потенціал, що становлять основу самовираження, особистісного та професійного розвитку. Зміст права на працю не вичерпується положеннями статті 43 Конституції України, а охоплює систему трудових прав і гарантій, що конкретизуються у трудовому законодавстві та реалізуються, зокрема, через укладення трудового договору як основної організаційно-правової форми здійснення права на працю. У цьому вимірі право на працю забезпечує можливість особи вільно розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці, застосовувати й розвивати професійні навички, здійснювати професійний розвиток, набувати нових компетентностей, отримувати належні умови праці, соціальний захист і справедливу оплату, що в сукупності забезпечує самореалізацію особи, утвердження її гідності та повноцінний розвиток у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

2. Хромей В. В. Конституційне право на працю : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 240 с.

3. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

6. Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки від 15 травня 1929 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29#Text

7. Про професійний розвиток працівників : Закон України від 12 січня 2012 року № 4312-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4312-17#Text

8. Попов С. В. Форми реалізації права на працю: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Фінн, 2009. 336 с.

9. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

10. Процевський О. І., Ярошенко О. М. Право на працю. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 11 : Трудове право / ред. кол.: С. М. Прилипко (голова), М. І. Іншин (заст. голови), О. М. Ярошенко та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ;

ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 776 с. : іл.

11. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-21#Text

12. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 4 вересня 2019 року № 6-р(II)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text

13. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text

14. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text

15. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 16.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 340.132:342.4.565.2(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.19

ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Борденюк Василь Іванович,
orcid.org/0000-0002-1613-7461
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено місце та роль військових адміністрацій у механізмі публічного управління на місцях в умовах правового режиму воєнного стану, створення яких передбачено Законом «Про правовий режим воєнного стану». Зокрема, за результатами аналізу відповідних конституційних положень констатовано, що особливості правового режиму воєнного стану в Україні як демократичній, правовій державі повинні визначатися на законодавчому рівні виключно у встановлених Конституцією України межах. У зв'язку з цим у статті здійснено науково-критичний аналіз з точки зору відповідності Конституції України низки положень закону «Про правовий режим воєнного стану», які передбачають можливість утворення тимчасових державних органів – військових адміністрацій, на які покладається не тільки здійснення заходів правового режиму воєнного стану, а й вирішення питань, віднесених Конституцією та законами України до відання місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Обґрунтовано висновок, що на територіях, на яких введено військовий стан, запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, повинні місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, а не військові адміністрації як тимчасові державні органи, створення яких не передбачено Конституцією України. Окреслено основні напрями визначення на законодавчому рівні правового режиму воєнного стану в Україні та в її окремих місцевостях. Зокрема, до таких напрямів віднесено: 1) визначення порядку його введення та скасування; 2) визначення системи заходів, що складають його зміст; 3) надання державним органам, зокрема, органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень і матеріально-фінансових ресурсів, необхідних для здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 4) пропорційне обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Ключові слова: *воєнний стан, правовий режим воєнного стану, військові адміністрації, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування.*

Bordeniuk Vasyl. Military Administrations in the Mechanism for Ensuring the Sustainability of Public Administration Under Martial Law

This article examines the place and role of military administrations within the framework of local public administration under the legal regime of martial law, the establishment of which is provided for by the Law "On the Legal Regime of Martial Law." In particular, based on an analysis of the relevant constitutional provisions, it is noted that the specific features of the legal regime of martial law in Ukraine, as a democratic state governed by the rule of law, must be defined at the legislative level exclusively within the limits established by the Constitution of Ukraine. In this regard, the article conducts a scientific and critical analysis from the perspective of constitutionality regarding a number of provisions of the Law "On the Legal Regime of Martial Law," which provide

for the possibility of establishing temporary state bodies—military administrations—which are entrusted not only with implementing measures of the legal regime of martial law but also with resolving issues assigned by the Constitution and laws of Ukraine to the jurisdiction of local state administrations and local self-government bodies. The conclusion is substantiated that, in territories where martial law has been declared, it is local state administrations and local self-government bodies—and not military administrations, which are temporary state bodies not provided for by the Constitution of Ukraine—that must establish and implement the legal regime of martial law within the limits of the powers defined by the Constitution and laws of Ukraine. The main directions for defining the legal regime of martial law in Ukraine and in its individual localities at the legislative level are outlined. In particular, these directions include: 1) defining the procedure for its introduction and repeal; 2) defining the system of measures constituting its content; 3) granting state bodies, in particular executive authorities and local self-government bodies, additional powers and material and financial resources necessary for the implementation of measures under the legal regime of martial law; 4) the proportional restriction of the constitutional rights and freedoms of individuals and citizens, as well as the rights and legitimate interests of legal entities, with an indication of the duration of these restrictions.

Key words: *martial law, legal regime of martial law, military administrations, local state administrations, local self-government bodies.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах однією з актуальних проблем, яка потребує оптимального вирішення як на теоретичному, так і на законодавчому рівнях, є проблема забезпечення стійкості (дієздатності) публічного управління на місцевому рівні, що здійснюється місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, правовий режим якого визначений у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII (далі – Закон № 389-VIII) та в інших законодавчих актах. Необхідність постановки цієї проблеми зумовлена, зокрема, тим, що цей Закон передбачає утворення на територіях, на яких введено воєнний стан й на яких згідно з Конституцією України повинні функціонувати відповідні місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, тимчасових державних органів – військових адміністрацій населених пунктів, районів та областей, на які покладається не тільки здійснення заходів правового режиму воєнного стану, а й вирішення питань, віднесених Конституцією та законами України до відання вказаних вище органів публічної влади. Це призводить до деформації конституційної моделі територіальної організації влади та до виникнення між відповідними органами публічної влади і військовими адміністраціями конфліктів та інших проблем, які потребують вирішення в теорії та практиці. У зв'язку з цим відповідного теоретичного осмислення потребують насамперед питання доцільності (недоцільності) утворення військових адміністрацій та шляхів розмежування повноважень між ними й іншими органами публічної влади, які функціонують на територіях, на яких введений воєнний стан. Зокрема, про актуальність цих проблем свідчать звернення органів місцевого самоврядування до адміністративних судів із позовами до військових адміністрацій про визнання неправомірними та скасування їх наказів, виданих з питань, вирішення яких відповідно до Конституції та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» належить до відання місцевого самоврядування.

Стан дослідження проблеми. Теоретичні та практичні питання здійснення публічного управління на місцевому рівні в умовах воєнного стану досліджували представники різних суспільствознавчих наук. В юридичній науці ці питання в тому чи іншому аспекті досліджували В. М. Андрій, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, Ю. П. Битяк, І. І. Бодрова, С. Ю. Бойко, І. В Дробуш, Ю. Б. Ключковський, В. Б. Ковальчук, А. Р. Крусян, О. Ю. Лялюк, Б. Б. Мельниченко, М. О. Петришина, О. О. Петришин, М. О. Пухтинський, С. Г. Серьогіна та багато інших учених-правників. При цьому результати огляду відповідних наукових праць дають підстави виділили два основних підходи щодо оцінки місця

та ролі військових адміністрацій у механізмі здійснення публічного управління в умовах воєнного стану. Так, якщо одні дослідники вважають їх утворення в умовах воєнного стану важливим фактором «забезпечення життєдіяльності громад» [1, с. 63; 2, с. 39] чи «важливим інструментом державного управління», що поєднує «у своїй діяльності функції державної влади та місцевого самоврядування» [3, с. 246, 249], «свідченням того, що місцеве самоврядування не впоралося зі своїми обов'язками» [4], то інші, виходячи зі змісту відповідних положень Конституції України, що визначають засади місцевого самоврядування, розглядають військові адміністрації в Україні як загрозу місцевому самоврядуванню, що поступово перетворюється на інструмент централізації влади, зі створенням яких у громадах починаються проблеми, оскільки вони «втручаються в роботу місцевого самоврядування, не допомагаючи, а ускладнюючи процес» [5].

Метою цієї статті є теоретичне обґрунтування з урахуванням здобутків вітчизняної юридичної науки та на основі аналізу чинного законодавства України, що визначає засади територіальної організації публічної влади, місця та ролі військових адміністрацій у механізмі забезпечення дієздатності (стійкості) публічного управління в умовах правового режиму воєнного стану та відповідних рекомендацій, спрямованих на розв'язання існуючих проблем у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим воєнного стану є частиною більш широкого поняття «правовий режим», під яким на найвищому рівні теоретичного узагальнення слід розуміти встановлений законодавством України особливий правовий порядок у певних сферах суспільних відносин чи в суспільстві в цілому, який відрізняється від загального правового порядку, визначеного в Конституції та законах України для всіх учасників суспільних відносин у мирний час. Загалом зміст правового режиму полягає у встановленні відповідних обмежень, заборон, обов'язків та інших особливостей з метою реалізації завдань і функцій держави у відповідних сферах суспільного життя.

Не є винятком у цьому відношенні й правовий режим воєнного стану, який відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 92 Конституції України має визначатися виключно законами України, в яких можуть встановлюватися відповідні обмеження та заборони з метою усунення загрози нападу та відсічі збройній агресії, забезпечення державної незалежності та територіальній цілісності України. При цьому встановлення таких обмежень і заборон, які становлять зміст правового режиму воєнного стану, має здійснюватися не довільно, а на основі відповідних норм Конституції України, до яких належать насамперед норми-принципи розділу I «Загальні засади», що закріплюють засади конституційного ладу України як демократичної, соціальної, правової держави. Ці норми-принципи містять вихідні засади, на яких має здійснюватися законодавче регулювання суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя не тільки в мирний час, а й в умовах воєнного стану. Зокрема, до таких норм-принципів, на яких має базуватися визначення правового режиму воєнного стану, слід віднести насамперед ті положення вказаного розділу, згідно з якими: «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 5); державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6); в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7); в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19).

Крім того, вихідні засади, на яких має базуватися визначення змісту правового

режиму воєнного стану, містяться також у нормах інших розділів Конституції України. Зокрема, для визначення особливостей реалізації прав і свобод людини і громадянина в умовах правового режиму воєнного стану вихідне значення мають норми розділу II «Права і свободи людини і громадянина» Конституції України. У цих нормах, з одного боку, закріплені конституційні права і свободи людини та їх гарантії, а з іншого – встановлені передумови для їх обмеження на рівні законів в умовах воєнного стану. Зокрема, такий підхід відображений у ст. 64 Основного Закону України, в якій, з одного боку зафіксовано, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України та, відповідно, визначений перелік таких прав і свобод, а, з другого – передбачена можливість встановлення в умовах воєнного або надзвичайного стану окремих обмежень прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Зокрема, зі змісту ч. 2 цієї статті випливає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 26, 30–39, 41–46, 48–50, 53–54.

Відповідного змісту конституційні положення, які слугують підґрунтям для визначення правового режиму воєнного стану на законодавчому рівні, містять також норми розділу IV «Верховна Рада України» (ч. 3 ч. 4 ст. 83, п. 31 ч. 1 ст. 85) та розділу V «Президент України» (п. 20 ч. 1 ст. 106) Основного Закону України, в яких визначаються порядок введення воєнного стану в Україні. Крім того, сюди слід віднести норми розділу VII «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», розділу X «Автономна Республіка Крим» та розділу XI «Місцеве самоврядування», що визначають систему органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які повинні функціонувати на постійній основі як у мирний час, так і в умовах воєнного стану.

Таким чином, за результатами аналізу відповідних конституційних положень доводиться констатувати, що особливості правового режиму воєнного стану в Україні як демократичній, правовій державі мають визначатися на законодавчому рівні у встановлених Конституцією України межах. Це означає, що закони України, в яких визначається правовий режим воєнного стану, повинні прийматися на основі Конституції України та відповідати їй (ч. 2 ст. 3), що спростовує тезу про особливу роль Закону № 389-VIII як такого, що «став основою функціонування усієї системи органів публічної влади під час війни» [6, с. 63] та «ілюструє "доповнювальний" конституційний статус [6, с. 63], «юридична сила якого в умовах воєнного стану близька до конституційної» [6, с. 64].

Адже Закон № 389-VIII містить низку положень, які виглядають уразливими з точки зору їх відповідності Конституції України. Зокрема, такі вади властиві положенням ст. 4 цього Закону, які передбачають можливість утворення на територіях, на яких введено воєнний стан (у населених пунктах, районах та областях), тимчасових державних органів – військових адміністрацій на підставі рішень, які приймаються «Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування» (ч. 1 та ч. 2).

Зазначене стосується також положень цієї статті, які розширюють повноваження Президента України у сфері кадрового забезпечення діяльності військових адміністрацій. Йдеться про його повноваження щодо призначення на посади та звільнення з посад за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації начальників військових адміністрацій населених пунктів (абз. 2 ч. 3) та затвердження за поданням Головнокомандувача Збройних Сил України переліку посад у військових адміністраціях населених пунктів, які підлягають заміщенню військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів, а також переліку посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів у районній, обласній військовій адміністрації (абз. 3 ч. 5).

Утім, незважаючи на те, що Конституція України не передбачає можливості створення військових адміністрацій, деякі автори (С. Г. Серьогіна, Ю. П. Битяк, М. О. Петришина), виходячи з того, що «не всі представники муніципальної влади виявилися достатньо патріотично налаштованими і компетентними, аби ефективно організувати свою роботу в складних умовах воєнного часу» [7, с. 130], позитивно оцінюють законодавство, яке «надає широкі можливості для дискреції Президента України як глави держави і Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України у вирішенні питання щодо конфігурації публічної влади на місцях в умовах воєнного стану» [7, с. 134].

Такими ж міркуваннями обґрунтовує необхідність створення військових адміністрацій, які «покликані забезпечити оперативність та ефективність управління під час воєнного стану», Ю. Б. Ключковський, який вважає їх об'єктивно потрібними в умовах воєнного стану та такими, що мають «подвійну функцію – як військову (оборона), так і загальну цивільну (державне управління)» [6, с. 65].

Аналогічного змісту позицію займає Ю. О. Яндульський, який за результатами аналізу адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні як тимчасових органів державної влади, дійшов висновку про те, що «військові адміністрації виступають важливим інструментом державного управління в умовах воєнного стану», які «являють собою унікальне явище симбіозу між військовим командуванням та здійсненням публічної влади на місцях», поєднуючи у своїй діяльності функцій державної влади та місцевого самоврядування [3, с. 246, 248].

На нашу ж думку, при оцінці відповідних положень Закону № 389-VIII, які передбачають утворення та формування військових адміністрацій на підставі рішень Президента України, треба виходити зі змісту п 31 ч. 1 ст. 106 Основного Закону України, згідно яким Президент України повинен здійснювати покладені на нього функції гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина в межах повноважень, визначених виключно Конституцією України. На цю обставину неодноразово вказував у своїх рішеннях Конституційний Суд України. Зокрема, у Рішенні від 10 квітня 2003 року № 7-рп/2003 у справі про гарантії діяльності народного депутата України орган конституційної юрисдикції сформулював юридичну позицію, згідно з якою «повноваження Президента України вичерпно визначені Конституцією України, а це унеможливлює прийняття законів, які встановлювали б інші його повноваження (права та обов'язки)» (абз. 13 мотивувальної частини). Цієї юридичної позиції Конституційний Суд України дотримувався і в багатьох інших рішеннях, до яких, зокрема, належать його рішення від 25 грудня 2003 року № 22-рп/2003, від 7 квітня 2004 року № 9-рп/2004, від 16 травня 2007 року № 1-рп/2007, від 8 липня 2008 року № 14-рп/2008, від 2 жовтня 2008 року № 19-рп/2008, від 8 жовтня 2008 року № 21-рп/2008, від 7 липня 2009 року № 17-рп/2009, від 15 вересня 2009 року № 21-рп/2009, від 17 грудня 2009 року № 32-рп/2009, від 10 червня 2010 року № 16-рп/2010, від 13 червня 2019 року № 5-р/2019, від 28 серпня 2020 року № 9-р/2020.

При цьому Конституційний Суд України в Рішенні від 13 червня 2019 року № 5-р/2019 в справі про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, дійшов висновку, що: «утворення будь-якого органу державної влади можливе лише суб'єктами та в порядку, передбаченими Конституцією України (абз. 5 п. 3.2 мотивувальної частини); «Основний Закон України не наділяє Верховну Раду України правом визначати у своїх актах повноваження парламенту і глави держави виходячи за межі тих, що встановлені конституційними нормами (абз. 2 п. 3.5 мотивувальної частини).

Крім того, відповідного змісту юридичні позиції, які, на нашу думку, виключають можливість розширення на законодавчому рівні повноважень Верховної Ради України та Президента України, в тому числі щодо створення військових адміністрацій в умовах воєнного стану,

сформульовані в багатьох інших рішеннях Конституційного Суду України. Зокрема, такого змісту юридичні позиції містять його рішення:

від 23 грудня 1997 року № 7-зп/1997, згідно з яким «верховенство конституційних норм поширюється на всі сфери державної діяльності, в тому числі і на законотворчий процес. Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених в Конституції України» (речення друге, третє абзацу четвертого пункту 1 мотивувальної частини);

від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016, згідно з яким «пряма дія норм Конституції України означає, що ці норми застосовуються безпосередньо; законами України та іншими нормативно-правовими актами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст» (абзац другий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини);

від 10 вересня 2025 року № 4-р(II)/2025, згідно яким «Конституція України має найвищу юридичну силу, тому будь-який закон має розвивати, конкретизувати й деталізувати конституційні приписи та не повинен їм суперечити» (абзац перший підпункту 4.4 пункту 4 мотивувальної частини).

Таким чином, відповідно до Конституції України Президент України може лише створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень лише консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби (п. 28 ч. 1 ст. 106), а також вносити подання до Верховної Ради України про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України (п. 12 ч. 1 ст. 85), Голови Служби безпеки України (п. 12^1 ч. 1 ст. 85), Голови Національного банку України (п. 18 ч. 1 ст. 85), членів Центральної виборчої комісії (п. 25 ч. 1 ст. 85), призначати на посаду та звільняти з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора (п. 25 ч. 1 ст. 85).

Військові адміністрації, незважаючи на формальну назву «державні органи», за природою своїх повноважень, визначених у Законі № 389-VIII, фактично є місцевими органами виконавчої влади, основне функціональне призначення яких полягає у здійсненні завдань і функцій виконавчої влади в умовах воєнного стану в населених пунктах у межах територій територіальних громад, районах, областях та в місті Києві. Про таку їх природу свідчить те, що цим Законом на них покладається здійснення не тільки повноважень із запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, а й повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, що, відповідно, визначаються в Конституції України (ст. 119 та ст. 143) та законах України «Про місцеві державні адміністрації» та «Про місцеве самоврядування в України».

У зв'язку з цим вони повинні були б входити до системи органів виконавчої влади, вищим органом в якій відповідно до ст. 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України (Уряд України), який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). Як орган загальної компетенції, Уряд, повинен забезпечувати проведення внутрішньої та зовнішньої політики держави у всіх сферах (галузях) суспільного життя, в тому числі у сфері забезпечення національної безпеки, державного суверенітету, територіальної цілісності та обороноздатності України тощо. Основні його завдання та повноваження у вказаних сферах суспільного життя визначені в Конституції (ст. 116) та в Законі України «Про Кабінет Міністрів України» від 27.02.2014 р. № 794-VII, а також в інших законодавчих актах.

З огляду на наведене, доводиться констатувати, що наділення Президента України повноваженнями щодо створення та формування військових адміністрацій, які у функціональному сенсі фактично є органами виконавчої влади, а в організаційному – «державними органами», що, по суті, включені до «президентської

вертикалі», не відповідає принципам організації виконавчої влади як системи органів виконавчої влади, вищим органом у якій є Кабінет Міністрів України, що, на нашу думку, теж не узгоджуються зі статтями 6, 8, ч. 2 ст. 19, 106, 116 Конституції України.

Оскільки повноваження Уряду України, на відміну від повноважень Верховної Ради України і Президента України, можуть визначатись не лише Конституцією України, а й законами України, то у зв'язку з цим логічнішим виглядав би підхід, згідно з яким певними повноваженнями щодо інституалізації та кадрового забезпечення військових адміністрацій мав би бути наділений Законом № 389-VIII Кабінет Міністрів України, а не Президент України, повноваження якого, як зазначалося вище, вичерпно визначені в Конституції. Такий висновок випливає, зокрема, зі змісту тих положень Конституції України, згідно з якими: голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст. 118); організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України (п. 12 ч. 1 ст. 92,ч. 2 ст. 120).

Як зазначалося вище, особливості правового режиму воєнного стану в Україні як демократичній, правовій державі мають визначатися законом у межах, визначених Конституцією України, яка продовжує діяти і в умовах воєнного стану й яка не передбачає можливості створення на територіях, на яких введено воєнний стан, тимчасових державних органів – військових адміністрацій, на які Законом № 389-VIII покладається здійснення не тільки повноважень із запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, а й повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування (ст. 15).

Це зумовлено тим, що за змістом відповідних положень Конституції України виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі повинні здійснювати відповідні місцеві державні адміністрації (ст. 118). Вони, як місцеві органи виконавчої влади загальної компетенції можуть запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць практично у всіх сферах суспільного життя, що свідчить про відсутність потреби у створенні обласних і районних військових адміністрацій, на які Законом № 389-VIII покладається здійснення повноважень місцевих державних адміністрацій та районних і обласних рад як органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад (ч. 3 ст. 10, ч. 3 ст. 15).

Відповідного змісту повноваженнями, що спрямовані на запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, наділені також органи місцевого самоврядування. До них відповідно до Конституції України належать сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні й обласні ради, які є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст (ч. 3 та ч. 4 ст. 140). Це зумовлено тим, що місцеве самоврядування за своєю природою є формою демократичної децентралізації державної (публічної) влади, суть якої полягає у розподілі повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування зі здійснення одних і тих самих завдань і функцій держави на місцях, що виключає потребу у створенні військових адміністрацій населених пунктів у межах територіальних громад, на які покладається вирішення питань, віднесених Конституцією і законами України до відання місцевого самоврядування [7, с. 268-269; 8, с. 41-42; 9, с. 22–24]. Органи місцевого самоврядування можуть запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану при вирішенні переважної більшості питань, віднесених до Конституцією та законами України до відання місцевого самоврядування, про що свідчить, зокрема те, що відповідно до ст. 143 Конституції їм можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади, за здійснення яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади (ч. 3 та ч. 4).

Крім того, правові передумови участі місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану містять чимало інших законів України, серед яких слід вилити закони «Про оборону України», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про критичну інфраструктуру», в яких визначаються їх повноваження, що асоціюються з повноваженнями військових адміністрацій.

Тому визначення правового режиму воєнного стану в Україні не повинно зводитися до створення таких тимчасових органів як військові адміністрації, як це передбачено в Законі № 389-VIII, а до унормування діяльності органів публічної влади, створених відповідно до вимог Конституції України. До речі, такі підходи були відображені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» від 06.04.2000 № 1647-III, який не передбачав створення спеціальних державних органів, на які б покладалося здійснення в умовах правового режиму воєнного стану повноважень місцевих державних адміністрації та органів місцевого самоврядування. На нашу думку, основними напрямами визначення на законодавчому рівні правового режиму воєнного стану в Україні та її окремих місцевостях мають бути: 1) визначення порядку його введення та скасування; 2) визначення системи заходів, що складають його зміст; 3) надання державним органам, зокрема, органам виконавчої влад та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень і матеріально-фінансових ресурсів, необхідних для запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 4) пропорційне обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати такі основні висновки.

Визначення правового режиму воєнного стану в Україні як демократичній, правовій державі має здійснюватися на законодавчому рівні виключно в межах, встановлених Конституцією України. У зв'язку з цим закони України, в яких визначається правовий режим воєнного стану, повинні прийматися на основі Конституції України та відповідати їй (ч. 2 ст. 3), що виключає встановлення в них особливостей правового режиму військового стану, які не передбачені в Основному Законі України. Зокрема, це стосується відповідних положень Закону № 389-VIII, в яких визначається порядок утворення та повноваження тимчасових державних органів – військових адміністрацій населених пунктів, районів та областей, на які цим Законом покладається не тільки запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, а й вирішення питань, віднесених Конституцією та законами України до повноважень органів місцевого самоврядування та районних і обласних місцевих адміністрацій, що, на думку автора, не повною мірою узгоджується з відповідними положеннями Основного Закону України

Відповідно до вимог Конституції України, яка діє не тільки в мирний час, а й в умовах воєнного стану, на територіях, на яких введено військовий стан, запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану в межах повноважень, визначених Конституцією і законами України, повинні відповідні місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, а не військові адміністрації як тимчасові державні органи, створення яких не передбачено Конституцією України.

У зв'язку з цим визначення на законодавчому рівні правового режиму воєнного стану в Україні та її окремих місцевостях повинно включати: 1) визначення порядку його введення та скасування; 2) визначення системи заходів, що складають його зміст; 3) надання державним органам, зокрема, органам виконавчої влад та органам місцевого самоврядування додаткових повноважень і матеріально-фінансових ресурсів, необхідних для запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану; 4) пропорційне обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кулик А. Стійкість територіальних громад як фактор зміцнення національної безпеки. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти.* 2024. № 2. С. 59–65. https://visnuk.dano.dp.ua/index.php/pma/article/download/203/193/

2. Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу : аналіт. доп. / В. Г. Потапенко та ін. ; За ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 54 с.

3. Яндульський Ю. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2024. № 4. С. 246–249.

4. Загородній М. Військові адміністрації: повзуча централізація чи необхідний інструмент під час війни?. *Чесно*. URL: https://www.chesno.org/post/5792/.

5. Ржеутська Л. Військові адміністрації як загроза місцевому самоврядуванню?. dw.com. URL: https://www.dw.com/uk/vijskovi-administracii-v-ukraini-ak-zagroza-miscevomu-samovraduvannu/a-74396543 (дата звернення: 19.04.2026).

6. Ключковський Ю. Правове регулювання місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Право України*. 2024. № 6. С. 61–76. https://web.ccu.gov.ua/sites/default/files/klyuchkovskyy_yu._venger_v._pravove_regulyuvannya_miscevogo_samovryaduvannya_v_ukrayini_v_umovah_viyny.pdf

7. Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : монографія. Київ : Парлам. вид-во, 2007. С. 269. 576 с.

8. Правовий вимір та охорона національного багатства України : монографія / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ: Алерта, 2024. 320 с

9. Модернізація змісту функцій держави: ключовий вектор повоєнного відновлення України : монографія / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Л. Ф. Купіної. Київ : Алерта, 2025. 334 с

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 29.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342.9:35.077.3:004
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.20

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ НА ІНСТИТУЦІЙНУ СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Гусар Ольга Анатоліївна,
orcid.org/0000-0002-0005-7360
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджується вплив цифровізації адміністративних послуг на інституційну спроможність органів публічної влади в Україні. Проаналізовано нормативно-правові акти, на підставі яких схарактеризовано вплив цифровізації на функціонування адміністративного апарату, а також окреслено практичні аспекти підвищення ефективності органів публічного управління. Здійснено аналіз фундаментальних принципів цифровізації надання адміністративних послуг. Визначено, що в практичному вимірі цифровізація відбувається через кілька взаємопов'язаних напрямів: 1) оцифрування адміністративних процедур, коли традиційні послуги переводяться в електронний формат; 2) створення та інтеграція державних реєстрів; 3) впровадження електронної ідентифікації та автентифікації; 4) розвиток цифрової платформи «Дія», яка забезпечує централізований доступ до послуг і формує нову модель «держави як сервісу». Узагальнено, що цифровізація адміністративних послуг в Україні представлена як системний та комплексний процес узгодженої трансформації інституцій у межах якого відбувається не заміна інституцій, а модернізація процедури надання адміністративних послуг інституціями, які спроможні ефективно, законно, стабільно швидко та прозоро реалізовувати публічні функції органів влади і досягати визначених цілей.

Серед позитивних критеріїв цифровізації адміністративних послуг можна визначити: підвищення операційної ефективності органів влади; скорочення строків розгляду заяв; зменшення навантаження на персонал; мінімізація дублювання функцій; зміна характеру управлінських процесів. Інституційна спроможність та успішність інституцій залежить від поєднання одночасно технічної операційності та здатності швидко, комплексно вирішувати нові ризики та долати загрози на шляху до легітимності, ефективності та автономії публічних органів.

Ключові слова: *органи публічної влади, адміністративні послуги, цифровізація, електронне урядування, цифрова держава, інформаційні технології, інституційна спроможність, електронні сервіси, реєстри, кібербезпека, захист персональних даних, принцип належного врядування.*

Husar Olha. The impact of the digitalization of administrative services on the institutional capacity of government agencies

This article examines the impact of the digitization of administrative services on the institutional capacity of public authorities in Ukraine. Regulatory acts are analyzed to characterize the impact of digitalization on the functioning of the administrative apparatus and to outline practical aspects of improving the efficiency of public administration bodies. An analysis of the fundamental principles of digitalizing the provision of administrative services is conducted. It is determined that, in practical terms, digitalization occurs through several interrelated areas: 1) digitization of administrative procedures, where traditional services are converted into electronic format; 2) creation and integration of state registries; 3) implementation of electronic identification and authentication; 4) the development of the "Diya" digital platform, which provides centralized access to services and establishes a new model of the "state as a service." It is summarized that the digitalization of administrative services in Ukraine is presented as a systematic and comprehensive process of coordinated institutional transformation, within which there is not a replacement of institutions, but rather the modernization of procedures for providing

administrative services by institutions capable of effectively, lawfully, consistently, quickly, and transparently performing the public functions of government bodies and achieving defined goals.

Among the positive aspects of digitizing administrative services are: improved operational efficiency of government agencies; shorter processing times for applications; reduced workload on staff; minimization of overlapping functions; and changes in the nature of management processes. The institutional capacity and success of institutions depend on a combination of technical operational capability and the ability to quickly and comprehensively address new risks and overcome threats on the path to the legitimacy, effectiveness, and autonomy of public bodies.

Key words: *public authorities, administrative services, digitalization, e-government, digital state, information technologies, institutional capacity, e-services, registries, cybersecurity, personal data protection, principle of good governance.*

У сучасній науковій парадигмі публічного управління процес цифровізації є одним із ключових чинників трансформації в діяльності інституцій. Впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, нових баз даних, цифрових платформ стають інструментом цифровізації та механізмами модернізації надання адміністративних послуг та істотно впливають на процеси прийняття рішень. Водночас, цифровізація адміністративних послуг в Україні стає не просто технічним процесом, а явищем, що змінює саму природу взаємодії держави і громадянина. Стратегічний проект «Держава у смартфоні», що реалізується в Україні через портал «Дія», демонструє прагнення до спрощення процедур надання адміністративних послуг, усунення бюрократії, зменшення корупції, впровадження сервісної взаємодії між органів влади та нові вимоги до їх інституційної спроможності

Інституційну спроможність в контексті даного дослідження варто розглядати як здатність державних органів реалізувати державну політику, бути здатними до ефективної внутрішньої координації управлінських процесів, дотримання прав людини та забезпечення правопорядку. У випадку коли інституції залишаються слабкими, некоординованими або формально орієнтованими, то цифровізація лише «оцифровує хаос», не усуваючи його. Тому, цифрові інструменти самі по собі не гарантують ефективності органів влади, а інституційна спроможність видається не однозначною і має суперечливий характер через низку системних проблем, що спричиняє цифровізація.

Метою дослідження є визначення теоретико-правових засад інституційної спроможності органів влади в умовах цифровізації адміністративних послуг, аналіз правового регулювання цифровізації адміністративних послуг та впливу цифровізації на спроможність інституцій.

Наукові дослідження, що дотичні до теми цифровізації адміністративних послуг здійснювали вчені щодо проблематики: інтеграції нових цифрових сервісних технологій у систему публічного адміністрування – Я. Сандул [1], щодо надання адміністративних послуг з використанням інтернет-технологій – І. Кравчук [2], цифровізації адміністративних послуг та їх перспектив – А. Краковська, М. Бабик [3], нормативно-правових аспектів цифровізації адміністративних послуг – Н. Петренко, Л. Машковська [4], цифровізації адміністративних послуг в Україні під час воєнного стану – Н. Кравцов, Н. Буга, М. Дубель [5].

У системі публічного управління адміністративні послуги займають центральне місце, оскільки саме через них відбувається щоденна взаємодія держави з людиною. Кожен день конкретні життєві ситуації щодо реєстрації бізнесу, оформлення майнових прав, отримання дозвільних документів чи соціальних виплат дозволяють громадянам оцінювати ефективність держави, а отримання адміністративних послуг виступає як «індикатор якості» інституційної спроможності органів влади.

На думку Зеленько Г. І., члена-кореспондента НАН України, «Інституційну спроможність держави вимірюють за такими індикаторами: ефективність системи державного управління; якість регуляторних процедур; дотримання принципів верховенства права; рівень

контрольованості корупції; залученість громадян до формування політик; дотримання свобод» [6].

Згідно ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги» № 5203-VI від 06.09.2012 (ст. 1, ст. 4), адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за зверненням фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну або припинення прав чи обов'язків [7]. Така дефініція підкреслює, що адміністративна послуга – це лише сервіс, що здійснюють суб'єкти владних повноважень, а юридично значуща дія, яка безпосередньо впливає на правовий статус особи.

Постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 № 1226 [8] затверджено перелік обов'язкових послуг, що надаються органами місцевого самоврядування у порядку виконання делегованих повноважень та які є обов'язковими для надання через центри надання адміністративних послуг (далі-ЦНАП). Уніфікований перелік систематизовано на 13 категорій з яких 1 категорія «Реєстрація та облік» поділена ще на 4 підкатегорії, та «Соціальний захист та підтримка» має також ще одну підкатегорію. Загалом обов'язкові адміністративні послуги охоплюють ключові сфери життєдіяльності до яких належать: реєстрація, паспортні та міграційні питання, охорона культурної спадщини, містобудування та благоустрій, транспортна сфера, соціальний захист, сфера пенсійного забезпечення, послуги для ветеранів війни та членів їх родин, екологічна сфера, контроль та природокористування та інші.

«До усіх послуг розробили цифрові інформаційні картки, щоб адміністратори працювали за чіткими інструкціями й надавати послуги якісніше підкатегорії Цей перелік послуг враховує особливості територіального розташування. Так, 360 послуг – для ЦНАПів, які розташовані у відносно безпечній місцевості та додатково 13 для центрів, які мають спеціальне обладнання. Для ЦНАПів у прифронтових регіонах за наявності персоналу – 245 та 18 – для територіальних підрозділів і віддалених робочих місць. До усіх послуг були розроблені цифрові інформаційні картки, щоб адміністратори працювали за чіткими інструкціями й надавати якісні послуги та ефективно взаємодіяли[9]. Проте і ця кількість послуг у конкретному ЦНАПі може бути змінною, тому що залежить від суб'єктів надання послуг (ЦОВВ чи територіальні органи), рівня громади (міська, сільська, селищна) та інституційної спроможності (ІТ-інфраструктура та підготовка кадрів), а також рівня безпеки, цифровізації та інтеграції з державними реєстрами. Результат моніторингу ЦНАПів за І квартал 2025 року доводить, що в Україні діє достатньо розгалужена мережа, яка нараховує 4938 центрів [10].

Цифровізацію адміністративних послуг, вбачається розглядати як системний процес, що здійснюється на основі цілісної нормативно-правової бази щодо впровадження окремих електронних сервісів та такий, що спрямований на трансформаційну взаємодію між державою і громадянином. Цей процес включає правові, організаційні та технологічні зміни та передбачає перехід від паперово-бюрократичної моделі до цифрово орієнтованої системи публічного управління, де ключову роль відіграють дані, інформаційні системи та електронна ідентифікація. Так, з прийняттям Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затвердженню Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку цифрової економіки й суспільства України на 2018–2020 рр., Україна почала процес гармонізації законодавства та приведення його у відповідність до європейського законодавства [11].

У коментарі Юридичній газеті О. Духовна наголошує на важливості реформування «цифрової» галузі за напрямками, а саме, «перший напрямок – інтероперабельність (Interoperability) та електронні сервіси (eServices) – передбачає долучення України до Програми ЄС Interoperability Solutions for European Public Administrations 2, проєктів e-CODEX, e-Invoicing, а також ініціативи Single Digital Gatewa. Другий напрямок – відкриті дані, що забезпечить підвищення відкритості, прозорості й ефективності роботи державних органів та є шляхом до розвитку нової для України цифрової індустрії відкритих даних, де

головним завданням є інтеграція державного веб-порталу відкритих даних України data.gov.ua до центрального європейського порталу відкритих даних europeandataportal.eu та data.europa.eu. Третій напрямок – електронна ідентифікація (eID)»[12].

У контексті правового регулювання цифровізації адміністративних послуг базовим нормативним актом у цій сфері є Закон України «Про адміністративні послуги» [7], оскільки він закріплює фундаментальні принципи надання адміністративних послуг для суб'єктів звернення (зокрема, ст. 4 Закону визначає принцип відкритості, доступності, своєчасності та інші) та задає стандарти якості послуг, які реалізуються вже через електронні інструменти. Так, в цифровому середовищі принцип доступності реалізується через можливість отримання послуги онлайн у будь-який час, а принцип прозорості – можливість відстеження статусу заяви в електронній системі.

Одним із ключових проявів сучасної цифровізації публічного управління є реалізація принципу раціональної мінімізації кількості документів та процедурних дій при наданні адміністративних послуг в Україні. Його сутність полягає у скороченні надмірних бюрократичних вимог до заявника шляхом оптимізації процедур, усунення дублювання інформації та впровадження електронної взаємодії між суб'єктами владних повноважень, а також мінімізації кількості документів та процедурних дій, що вимагаються для отримання адміністративних послуг. У науковому розумінні цей принцип є проявом дерегуляції (зменшення адміністративного навантаження на органи влади, реалізації сервісної функції держави та управління на основі даних (data-driven governance). Отже, за допомогою цифровізації надання адміністративних послуг трансформується з багатоступеневої, документально обтяженої моделі у інтегровану, автоматизовану та клієнтоорієнтовану систему, де ключовим ресурсом виступають дані, а не документи.

Звернемо увагу, що важливим елементом цифрової трансформації є забезпечення юридичної значущості електронної взаємодії. Законодавець Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» [13], встановлює, що електронний документ має таку саму юридичну силу, як і паперовий (ст. 7, ст. 8). Завдяки цьому стає можливим повноцінний перехід до безпаперового документообігу в діяльності органів влади, що дозволяє здійснювати подання заяв, отримувати рішення, обмін інформацією між органами виключно в електронній формі без втрати правових наслідків.

Невід'ємною складовою цифровізації є ідентифікація особи та підтвердження її волевиявлення. Ці питання врегульовані Законом України «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 05.10.2017 [14]. Закон визначає правові засади використання електронного підпису, електронної печатки, електронної ідентифікації та інших довірчих послуг. По суті, він створює механізм, який дозволяє державі «довіряти» електронним діям громадянина так само, як і його особистій присутності (накладення кваліфікованого електронного підпису прирівнюється до власноручного підпису, що робить можливим дистанційне отримання адміністративних послуг.

Практична реалізація цифровізації значною мірою забезпечується підзаконними актами, серед яких ключове значення має Постанова Кабінету Міністрів України № 1137 від 04.12.2019 «Деякі питання цифрового розвитку» [15]. Саме вона заклала організаційні засади функціонування Єдиного державного вебпорталу електронних послуг «Дія». Цей портал виступає як інтегрована платформа, що об'єднує різні адміністративні послуги та державні реєстри в єдиному цифровому середовищі серед яких: «Дія», Єдиний державний реєстр юридичних осіб, ФОП та громадських формувань (ЄДР), Державний реєстр речових прав на нерухоме майно (ДРРП), Система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів (Трембіта), Електронний суд (e-Court). Цифровий універсальний інтерфейс «Дії» дозволяє взаємодіяти будь-якому громадянину з державою на предмет отримання послуг, при цьому мінімізуючи контакт із посадовцями та знижуючи корупцію та часові витрати, проте залишаються ризики кібербезпеки.

На інституційну спроможність суттєво вплинула автоматизація міжвідомчої взаємодії органів влади за допомогою інформаційної системи «Трембіта», що запроваджена відповідно до Постанови КМУ № 606 від 08.09.2016 [16], для запровадження електронної взаємодії, яка дозволила обмінюватися даними без залучення збору та подання довідок громадянином. Постанови КМУ № 606 від 08.09.2016 є нормативною базою, що включає Порядок підключення до системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта», Порядок електронної (технічної та інформаційної) взаємодії, та Додатку, який містить перелік пріоритетних державних електронних інформаційних ресурсів. Запроваджені Порядки сприяють проведенню євроінтеграції в Україні, модернізують систему публічного управління через створення посиленої міжвідомчої координації за рахунок централізованого цифрового управління та використання єдиних цифрових механізмів легітимності електронних сервісів та зміцнення інформаційного суверенітету.

Водночас підвищена прозорість такого процесу несе певні загрози у вигляді таких ризиків як незаконне використання інформації та надмірного доступу до ресурсу, через що призводить до порушення права на конфіденційність. Поряд з цим, технічний збій чи блокування системи «Трембіта» може викликати нерівну управлінську спроможність через дисбаланс в роботі органів, які невчасно надаватимуть адміністративні послуги. Відтак централізація цифрових ресурсів впливає на стійкість адміністративних процесів і вимагає модернізації технологічних, організаційних, правових, засад з метою інформаційної безпеки, швидкого відновлення реєстрів, резервування даних та здійснення безперервного публічного управління.

Важливо звернути увагу на процес цифровізації у сфері правосуддя, що згідно з Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [17] передбачає функціонування системи «Електронний суд», яка допомагає спростити доступ до правосуддя та зекономити час. Це насамперед стосується можливості подавати процесуальні документи дистанційно, брати участь у судових засіданнях у режимі відеоконференції та відстежувати рух справи. Автоматизація окремих процедур на електронних сервісах зменшує паперовий документообіг та корупційні ризики в судовій системі та дозволяє здійснювати судочинство прозоро. Проте, серед негативних аспектів системи «Електронний су» є: складність авторизації та технічні збої під час відеоконференції, перебої в роботі сервісів. Несвоєчасне завантаження документів може призвести до пропуску процесуальних строків. Важливо звернути увагу на адаптацію процесуального законодавства щодо роботи повноцінного електронного судочинства, повноцінного рівного доступу адже ці прогалини спричиняють правову невизначеність та різночитання в судовій практиці.

Отже, аналіз нормативно-правових актів, що врегульовують процес цифровізації адміністративних послуг дозволяє стверджувати, що це не є запровадження простої автоматизації процесів, а має значно ширший зміст, який впливає на базові принципи функціонування державного апарату, трансформацію владних повноважень та змінює порядок здійснення адміністративних процедур. До того ж зовнішній вигляд порталів, мобільних застосунків, електронних систем і баз даних, не відповідає внутрішнім управлінським процесам, які можуть бути занадто формалізованими та складними через надмірну кількість погоджень документів і перевантаження, а також цифрову нерівність користувачі, які мають не однакову технічну можливість та володіють цифровими навичками.

Однак, необхідно відмітити, що позитивним критерієм цифровізації адміністративних послуг є підвищення операційної ефективності органів влади. Завдяки електронним системам скорочуються строки розгляду заяв, зменшується навантаження на персонал, мінімізується дублювання функцій, а це прямо впливає на інституційну спроможність, оскільки органи влади здатні обробляти більший обсяг звернень із меншими ресурсними витратами. По-друге, вона змінює характер управлінських процесів, тому що роль і функціонал

посадовця та прийняття рішень делегується інформаційним системам. Це вимагає від інституцій нової якості – здатності управляти не лише людьми, а й алгоритмами, даними та цифровими інфраструктурами. По-третє, цифровізація впливає на рівень прозорості та підзвітності. Електронні сервіси дозволяють відстежувати етапи розгляду заяв, фіксувати дії посадових осіб, що зменшує можливості для зловживань. Водночас, це підвищує вимоги до органів влади щодо дотримання законності, захисту персональних даних та інформаційної безпеки. По-четверте, вона безпосередньо пов'язана з довірою до держави. Якщо адміністративні послуги надаються швидко, зручно і без зайвих бар'єрів, громадянин сприймає державу як ефективну і сучасну. Якщо ж цифрові сервіси працюють нестабільно або створюють нові труднощі, це підриває довіру навіть за наявності формально прогресивних рішень.

Важливо розуміти, що цифровізація може як посилювати, так і виявляти слабкість інституцій. Якщо внутрішні процедури залишаються неефективними, а нормативне регулювання доволі суперечливим, то, навіть, найсучасніші цифрові платформи не забезпечать належного результату. У такому випадку відбувається лише «оцифрування» існуючих проблем.

У практичному вимірі цифровізація відбувається через кілька взаємопов'язаних напрямів: 1) оцифрування адміністративних процедур, коли традиційні послуги переводяться в електронний формат (наприклад, реєстрація ФОП, отримання довідок, соціальних виплат). Однак важливо, що ефективна цифровізація передбачає не просто перенесення процедури в онлайн, а її спрощення та стандартизацію; 2) створення та інтеграція державних реєстрів, які забезпечують обіг даних між органами влади та убезпечують громадянина від повторного надання інформації, яка вже є у розпорядженні держави; 3) впровадження електронної ідентифікації та автентифікації, що дозволяє надавати послуги дистанційно без фізичної присутності особи; 4) розвиток цифрової платформи «Дія», яка забезпечує централізований доступ до послуг і формує нову модель «держави як сервісу».

У ширшому розумінні цифровізація адміністративних послуг змінює саму природу державного управління. Якщо раніше основою були документи і процедури, то тепер – дані, їх обробка та обмін. Це вимагає від органів влади нової інституційної якості: здатності працювати в умовах цифрового середовища, забезпечувати захист інформації, підтримувати безперервність сервісів та адаптувати правове регулювання до швидких технологічних змін.

Водночас ефективність цієї трансформації залежить від узгодженості нормативної бази та практики її застосування. Вказані закони і підзаконні акти створюють необхідний правовий фундамент, однак їх реалізація потребує постійного вдосконалення, зокрема у сфері кібербезпеки, захисту персональних даних та інтеграції інформаційних систем.

Отже, цифровізація адміністративних послуг в Україні є не окремим напрямом реформ, а комплексним процесом, що поєднує правові, організаційні та технологічні елементи. Її успіх визначається ступенем ефективності держави поєднувати ці складові в єдину, узгоджену та орієнтовану на потреби громадянина систему.

Проте, цифровізація адміністративних послуг без розвитку цифрових компетентностей (спроможності, навичок у суб'єктів звернення) породжує цифрову дискримінацію. Тобто цифрова компетентність виступає функціональною умовою реалізації суб'єктивного права на адміністративну послугу та прямо впливає на ефективність використання електронних послуг. З метою забезпечення комплексної правової трансформації публічного управління та не допущення цифровізації адміністративних послуг як суто технічного процесу, у 2021 році було схвалено Концепцію розвитку цифрових компетентностей і визначено план заходів щодо її реалізації [18]. Фактично ці документи стають системними інструментами державної політики, що безпосередньо впливають на якість, доступність і ступінь цифровізації

адміністративних послуг в Україні. Їх значення полягає не лише у підвищенні рівня цифрової грамотності населення, але й у трансформації самої моделі взаємодії «держава – громадянин».

Таким чином, констатуємо, що інституційна спроможність є фактором проведення успішної адміністративної реформи, одним із пріоритетних завдань якої було запровадження надання адміністративних послуг за допомогою цифрових технологій та електронних платформ. Цифровізація адміністративних послуг в Україні представлена як системний та комплексний процес узгодженої трансформації інституцій у межах якого відбувається не заміна інституцій, а модернізація процедури надання адміністративних послуг інституціями, які спроможні ефективно, законно, стабільно швидко та прозоро реалізовувати публічні функції органів влади і досягати визначених цілей. Застосування цифрових платформ формує нову модель взаємоузгодженої системи публічного управління, де поєднуються інновації технологічних процесів з можливістю реалізації права громадян на отримання якісних та доступних адміністративних послуг з гарантією безпеки та довіри до органів влади.

Цифровізація адміністративних послуг є каталізатором спроможності та зрілості інституцій, яка змінює форми взаємодії між громадянином і державою та наштовхує на переосмислення ролі держави, логіки функціонування публічної влади та механізмів реалізації владних повноважень. Завдяки цифровізації спостерігається позитивний вплив на спроможність інституцій надавати адміністративні послуги через: уніфікацію адміністративних процедур, скорочення часу обробки звернень, прийняття рішень та здійснення контролю, мінімізацію корупції, зниження ризиків та розширення доступу. Все це автоматизує та стандартизує цей процес, що орієнтований на результат.

Водночас, існує низка суттєвих викликів щодо спроможності інституцій, серед яких загрози кібербезпеки, ризики витоку персональних даних, неналежний рівень технічного та кадрового забезпечення, порушення приватності. Отже, спроможність та успішність інституцій залежить від поєднання одночасно технічної операційності та здатності швидко, комплексно вирішувати нові ризики та долати загрози на шляху до легітимності, ефективності та автономії публічних органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сандул Я. М. Цифровізація в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжн. наук.-практ. конф. Одеса : «Юридика», 2023. Т. 2. С. 58–60.

2. Кравчук І. М. Правове регулювання надання адміністративних послуг при використанні інтернет-технологій. *Правова інформатика*. 2021. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/D1.pdf

3. Краковська А., Бабик М. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. *Серія: Право.* 2022. № 70. С. 329–334. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.52

4. Петренко Н. О., Машковська Л. О. Цифровізація державних адміністративних послуг в Україні: нормативно-правові аспекти. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики.* 2020. № 2. С. 112–119. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.18

5. Кравцов Н. І., Буга Н. О., Дубель М. В. Цифровізації адміністративних послуг в Україні під час воєнного стану. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1793-2025-4(9)-801-812 (дата звернення: 30.04.2026)

6. Зеленько Г. І. Інституційна спроможність України в умовах війни. Стенограма доповіді на засідані президії НАН України 23 серпня 2024 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 9. 49–58. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2024.09.049

7. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012. № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text

8. Деякі питання надання адміністративних послуг через центри надання адміністративних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2025 р. № 1226. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1226-2025-%D0%BF?lang=uk

9. Міністерство цифрової трансформації. Офіційний вебсайт. Головна – Новини – Досягнення. URL: https://surl.li/stgiaz

10. Результати моніторингу безбарєрності ЦНАПів за І квартал 2025 року. URL: https://surl.li/vsilyg

11. Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та затвердженню Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку цифрової економіки й суспільства України на 2018–2020 рр.

12. Духовна О. Україна «в цифрі»: напрямки реформування. *Юридична Газета*. 2019. № 45–46 (699–700). URL: https://surl.li/delfrd

13. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003. № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text

14. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017. № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text

15. Деякі питання цифрового розвитку : Постанова Кабінету Міністрів України № 1137 від 04.12.2019. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF/ed20190130#Text

16. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів : Постанови КМУ № 606 від 08.09.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606- 2016-%D0%BF#Text

17. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

18. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та плану заходів з реалізації Концепції розвитку цифрових компетентностей : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021. № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.21

ЦИФРОВИЙ ВИМІР ПРАВ ЛЮДИНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБ'ЄКТА КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАХИСТУ (ВІД ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ДО КОГНІТИВНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИ)

Іванцова Зоя Анатоліївна,
orcid.org/0000-0001-7110-5967
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті досліджується цифровий вимір прав людини через концепцію трансформації об'єкта конституційного захисту від персональних даних до внутрішнього когнітивного простору особи. Обґрунтовується, що розвиток штучного інтелекту, алгоритмів машинного навчання, системного поведінкового аналізу, нейротехнологій та практичної когнітивної війни створює якісно нові загрози, пов'язані не тільки з неправомірним набором інформації, а й з можливістю цілеспрямованого впливу на свідомість, переконання та поведінкову автономію людини. На основі практики ЄСПЛ та КСУ щодо тлумачення ст. 32 Конституції України демонструється перехід від захисту окремих персональних даних до охорони когнітивного профілю особи, що включає цифрову ідентичність, поведінкові звички та мережу соціальних зв'язків. Підкреслюється, що в умовах когнітивної війни та масових дезінформаційних умов конституційні гарантії людської гідності, приватності й свободи думки необхідно розширювати як такі, що охоплюють захист психічної цілісності, внутрішньої автономії та свободи формування переконань без неправомірного чи алгоритмічного впливу. Окремо увагу приділено інституційній ролі Центру протидії дезінформації як елементу механізму захисту когнітивної автономії, а також можливості доктринального визнання когнітивної автономії як природного права, що підлягає конституційно-правовому захисту навіть за відсутності його прямого нормативного закріплення.

Ключові слова: *права людини, людська гідність, інформаційні права, цифрові права, когнітивна війна, когнітивний простір.*

Ivantsova Zoia. The digital dimension of human rights: transformation of the object of constitutional protection (from personal data to the cognitive space of the individual)

The article examines the digital dimension of human rights through the concept of the transformation of the object of constitutional protection from personal data to the internal cognitive space of the individual. It is substantiated that the development of artificial intelligence, machine learning algorithms, systems of behavioral analysis, neurotechnologies, and the practice of cognitive warfare creates qualitatively new threats associated not only with the unlawful collection of information but also with the possibility of targeted influence on human consciousness, beliefs, and behavioral autonomy.

Based on the case law of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine regarding the interpretation of Article 32 of the Constitution of Ukraine, the transition is demonstrated from the protection of individual personal data to the safeguarding of the individual's cognitive profile, which includes digital identity, behavioral patterns, and social networks. It is emphasized that in the context of cognitive warfare and large-scale disinformation, constitutional guarantees of human dignity, privacy, and freedom of thought require an expanded interpretation as encompassing the protection of mental integrity, internal autonomy, and the freedom to form beliefs without unlawful or algorithmic interference.

Particular attention is paid to the institutional role of the Centre for Countering Disinformation as an element of the mechanism for protecting cognitive autonomy, as well as to the possibility of doctrinal recognition of cognitive autonomy as a natural right subject to constitutional protection even in the absence of its explicit normative enshrinement.

Key words: *human rights, human dignity, information rights, digital rights, cognitive warfare, cognitive space.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, алгоритмів обробки великих даних і нейротехнологій, зумовлює трансформацію характеру втручання у сферу прав людини. Традиційна модель конституційного захисту, орієнтована переважно на охорону персональних даних та інших зовнішніх проявів приватності, виявляється недостатньою в умовах, коли інформаційно-цифрові впливи здатні проникати у внутрішній когнітивний простір особи, впливаючи на її свідомість, переконання та поведінкову автономію. У зв'язку з цим постає необхідність доктринального переосмислення об'єкта конституційного захисту та визначення можливостей його розширення з урахуванням новітніх цифрових викликів, зокрема в умовах когнітивної війни та поширення дезінформаційних впливів.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблематика цифрового виміру прав людини є предметом численних наукових досліджень. Зокрема, питання класифікації цифрових прав аналізували Братасюк О. Б. та Ментух Н. Ф. [1], проблематику когнітивної війни в цифровому просторі досліджували Стрельбицький М. П. та Гринь М. [2], окремі аспекти цифрового простору як екосистеми для реалізації прав людини висвітлювала Барабаш О. О. [3], Кушакова-Костицька Н. В. [4] описувала вплив цифровізації на конституціоналізм в цілому та ін.. Зазначені дослідження опосередковано формують підґрунтя для визнання когнітивного простору особи як нового об'єкта конституційного захисту. Хоча згадані наукові розвідки й окреслюють контекст цифрової трансформації, поряд з цим залишається відкритим питання конституційного статусу саме когнітивного простору особи.

Метою статті є обґрунтування трансформації об'єкта конституційного захисту прав людини в умовах цифровізації від персональних даних до внутрішнього когнітивного простору особи, а також визначення напрямів розширювального тлумачення норм КУ з метою забезпечення захисту когнітивної автономії, психічної цілісності та свободи формування переконань в умовах інформаційно-цифрового впливу. Досягнення цієї мети передбачає аналіз як технологічних передумов нових загроз, так і еволюції конституційно-правових підходів до розуміння приватності та людської гідності у цифрову епоху.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток цифрових технологій змінює простір реалізації прав людини та виходить за межі традиційних об'єктів конституційного захисту. Цифрові технології, такі як штучний інтелект, нейромережеві алгоритми, алгоритми машинного навчання, системи рекомендацій, технології розпізнавання облич і поведінкового аналізу, а також нейротехнології, проникають у внутрішній когнітивний простір особи, впливаючи на свідомість, поведінку та автономію волі. Наведене дає підстави окреслити новий рівень конституційно-правового захисту, в межах якого об'єктом охорони постає не лише персональна інформація, а й внутрішні психічні процеси, що забезпечують формування ідентичності особи та її автономії.

Наразі система захисту прав людини переважно орієнтована на протидію зовнішнім загрозам, зокрема неправомірному збору та обробці персональних даних. Водночас цифровізація інформації про особу – включно з біометричними та нейроданими, а також фіксацією й аналізом поведінкових патернів – створює нові ризики, пов'язані з можливістю впливу на свідомість і поведінку людини. До таких ризиків належать, зокрема, маніпулятивні практики таргетованого впливу, створення та поширення синтетичного контенту (англ. deepfake), «викрадення особистості» [5, с. 377], а також використання нейротехнологій для втручання у когнітивні процеси особи.

Окремої уваги в цьому контексті потребує феномен так званої «цифрової деменції» [6], який використовується для позначення когнітивних порушень, пов'язаних із надмірним використанням цифрових технологій, та має наслідком втрату здатності до усвідомленого волевиявлення. Німецький нейробіолог Шпітцер М. ще у 2012 році звернув увагу, що «п'ять років тому лікарі у високорозвиненій індустріальній державі Південна Корея дедалі частіше фіксували у молодих дорослих порушення пам'яті, уваги

та концентрації, а також емоційне сплощення і загальну притупленість як наслідок інтенсивного використання сучасних інформаційних технологій» [6]. У цьому контексті цифрова деменція постає не лише як певне медико-психологічне явище, але і як правова проблема, яка безпосередньо стосується забезпечення когнітивної автономії, психологічної цілісності й свободи формування переконань особи в умовах цифрового середовища.

Вищевказані явища у своїй сукупності свідчать про те, що негативні наслідки цифровізації виходять за межі індивідуального психічного стану особи та набувають правового значення, зокрема у контексті переосмислення змісту та меж конституційного захисту прав людини.

Практика ЄСПЛ, зокрема у справі Біг Бразер Вотч проти Сполученого Королівства (Заяви № 58170/13, 62322/14 та 24960/15), демонструє розширення розуміння втручання у право на приватність: від захисту окремих персональних даних до охоплення масивів інформації, що дозволяють формувати цілісний профіль особи, її поведінкові характеристики та соціальні зв'язки. Зазначене ще більше створює підстави для подальшого переосмислення об'єкта конституційного захисту – у напрямі включення внутрішнього когнітивного простору особи.

Так, у п. 148 вищевказаного рішення відмічалося, що «дані зв'язку є центральними для більшості розслідувань розвідувальних служб: їх можна аналізувати, щоб знайти закономірності, що відображають певну онлайн- поведінку, пов'язану з такою діяльністю, як планування атак, встановити зв'язки, допомогти зосередитися на особах, які можуть становити загрозу, забезпечити належне цілеспрямоване перехоплення та відносно швидко викрити мережі та зв'язки» [7], у п. 11 розділу: II «… коли люди не можуть знати, чи є їхні комунікації об'єктом спостереження, але усвідомлюють, що існує висока ймовірність цього, виникає третій елемент втручання: люди можуть змінювати свою поведінку…» [7].

Тобто, судячи із вищезазначеного рішення, аналіз даних зв'язку дає змогу виявляти, моделювати і навіть втручатися в онлайн-поведінку особи, що свідчить про поглиблення посягання у сферу її приватності (наприклад, впливаючи на свободу самовираження та певну поведінкову автономію особи). Як зазначають Єнка М. та Андорно Р., «швидкий прогрес у нейронауці та нейротехнологіях людини відкриває безпрецедентні можливості для доступу, збору, обміну та маніпулювання інформацією з людського мозку» [8]. У взаємозв'язку з вищевказаним рішенням ЄСПЛ й твердженням Єнка М. та Андорно Р. доцільно відмітити, що маніпулювання інформацією з людського мозку може спричиняти зміну поведінкової автономії під зовнішнім впливом, що водночас посягає на внутрішній когнітивний простір особи.

У цьому контексті особливої уваги набувають новітні технології, «зокрема інтерфейси «мозок-комп'ютер» (ІНК) та ті, що дозволяють отримувати та інтерпретувати дані мозку, створюють безпрецедентні виклики для основних людських благ, таких як конфіденційність нашого психічного життя, свобода думки, свобода від дискримінації, свобода від самозвинувачення та самовизначення, і це лише кілька прикладів» [9]. Їх застосування свідчить про новий рівень втручання – не лише у сферу обігу інформації про особу, а й у внутрішні когнітивні процеси.

Даючи офіційне тлумачення ч. 1, 2 ст. 32 КУ, КСУ зазначив, що «інформація про особисте та сімейне життя особи (персональні дані про неї) – це будь-які відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована» [10]. Використання цифрового простору передбачає, що доступ до окремих інформаційних ресурсів, як правило, здійснюється за допомогою процедур автентифікації, наприклад, шляхом введення логіна та пароля, застосування багатофакторної ідентифікації та використання інших електронних засобів ідентифікації. Таким чином особа набуває унікальних ідентифікаторів які хоча й не завжди можуть містити безпосередньо імені чи інших традиційних персональних даних, але у сукупності дозволяють ідентифікувати особу прямо або опосередковано, зокрема шляхом встановлення її

поведінкових патернів, геолокації, кола комунікацій та інтересів. Таким чином необхідним є розширене тлумачення об'єкта конституційного захисту, який включає цифрову ідентичність особи як невід'ємний елемент її приватності.

Як зазначалося, усвідомлення можливості ідентифікації у цифровому середовищі може спонукати особу до модифікації своєї поведінки, зокрема шляхом самообмеження або цілеспрямованого формування певного цифрового образу. Поряд із таким впливом існує й інший вимір втручання у когнітивний простір особи, що полягає у зовнішньому інформаційному та алгоритмічному впливі, спрямованому на формування, коригування або нав'язування її переконань, оцінок і моделей поведінки. В сучасних умовах яскравим прикладом посягання на внутрішній когнітивний простір особи є створення та поширення окремих наративів в контексті бойових дій на території України, що в доктрині описується як «когнітивна війна» [11]. Ведення такої когнітивної війни в основному підтримується через цифровий простір.

Існує обґрунтоване доктринальне твердження, що «когнітивна війна діє в психологічній та інформаційній сферах, використовуючи вразливості людського пізнання для маніпулювання переконаннями, емоціями та процесами прийняття рішень» [11]. За таких обставин, конституційний захист прав людини в умовах цифрової трансформації повинен включати не лише гарантування прав, закріплених у статтях 3, 21, 28, 29, 32 та 34 КУ, а й передбачати їх розширювальне тлумачення, що охоплює захист поведінкової автономії, охорону психологічної цілісності та свободу формування власних переконань у цифровому середовищі.

Норми КУ є нормами прямої дії (ст. 8 КУ), а відтак національні судові органи вже уповноважені безпосередньо застосовувати їх, здійснюючи розширювальне тлумачення у світлі сучасних цифрових викликів, зокрема щодо захисту когнітивної автономії та внутрішнього інформаційного простору особи. Такий підхід дає змогу не чекати формального закріплення «нових» цифрових прав, а адаптувати зміст уже існуючих конституційних гарантій до нових типів посягань, включно з інформаційно-цифровим впливом на психіку та поведінку.

До прикладу, предметом позову про захист честі, гідності та ділової репутації в умовах цифровізації може бути не лише спростування недостовірної інформації, але й припинення поширення інформації адже поширення відповідної інформації, наприклад, в мережі Інтернет чинить цілеспрямований когнітивний вплив на особу, формує викривлене уявлення про неї в цифровому середовищі.

З цього приводу, хоча й простежується певна тенденція із зверненнями до суду з вимогами про припинення поширення інформації, судова практика наразі демонструє обережний і подекуди формалізований підхід до таких вимог, зосереджуючись переважно на класичних способах захисту – спростуванні недостовірної інформації та відшкодуванні моральної шкоди.

До прикладу, у справі № 463/503/21 позивач звернувся до суду з позовом у якому, серед іншого, просив зобов'язати відповідача припинити поширення щодо адвоката недостовірної інформації, яка порушує його право на повагу до гідності та честі, а також право на недоторканність його ділової репутації. Суд першої інстанції рішенням від 15 травня 2024 року в цій частині позовних вимог відмовив, суд апеляційної інстанції постановою від 16.травня 2024 року залишив вищевказане рішення суду першої інстанції без змін так само як і суд касаційної інстанції у постанові від 30 березня 2026 року.

Поряд з цим, сам факт звернення з подібними вимогами свідчить про актуалізацію нових форм посягань на немайнові права особи в цифровому середовищі та про поступове формування запиту на розширення меж судового захисту. Зазначене, у свою чергу, зумовлює необхідність подальшого розвитку судової практики у напрямі визнання припинення поширення інформації як самостійного та ефективного способу захисту, особливо у випадках, коли інформаційний вплив має тривалий, системний та зумовлений впливом на когнітивну сферу особи характер.

Ще одним інституційним елементом механізму захисту конституційних прав в умовах цифрової трансформації є діяльність Центру протидії дезінформації як робочого органу Ради національної безпеки і оборони України, яка спрямована на виявлення, аналіз та нейтралізацію інформаційно-цифрових впливів, що здатні порушувати когнітивну автономію, психологічну цілісність, свободу формування переконань особи. Згідно з Положенням про Центр протидії дезінформації, він забезпечує здійснення заходів щодо «виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою» [12]. Таким чином Центр протидії дезінформації стає одним із інституційних мостів між забезпеченням інформаційної безпеки на рівні держави й захистом прав особи на мікрорівні, сприяючи охороні внутрішнього когнітивного простору в умовах зростання інтенсивності цифрових впливів.

За таких обставин об'єкт конституційного захисту може бути розширений у ст. 32 КУ з існуючого об'єкта «інформація про особу» до «когнітивного профілю» (цифрової ідентичності, когнітивних характеристик, поведінкових звичок тощо). Такий підхід відображає перехід від захисту окремих даних до охорони цілісного інформаційно-когнітивного образу особи.

Нового змісту набуває «свобода думки» за ст. 34 КУ, яка з урахуванням формування думки під впливом алгоритмів має включати і свободу формування переконань без неправомірного зовнішнього інформаційного чи алгоритмічного впливу, когнітивну автономію.

Особливо ціннісним об'єктом є «гідність людини», що визначено у ст. 3 КУ, яка під впливом цифрового виміру має включати психічну цілісність особи та її внутрішню автономію.

З урахуванням ст. 21 КУ, яка проголошує невідчужуваність і непорушність прав та свобод людини, когнітивна автономія може бути інтерпретована як природне право, що підлягає конституційно-правовому захисту навіть за відсутності його прямого нормативного закріплення.

Висновки. Трансформація об'єкта конституційного захисту у цифрову епоху може бути відзначена як перехід від даних – до свідомості; від зовнішнього – до внутрішнього; від інформації – до впливу через інформацію.

Переосмислення об'єкта конституційного захисту прав людини в цифровому вимірі означає, що традиційна орієнтація на охорону персональних даних поступово трансформується у необхідність захисту внутрішнього когнітивного простору особи, включаючи її свідомість, поведінкову автономію та свободу формування переконань. Така еволюція об'єкта захисту вимагає розширювального тлумачення конституційних норм та адаптації існуючих правових механізмів до нових форм інформаційно-цифрового впливу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12

2. Стрельбицький М., Гринь М. Когнітивна війна Росії проти України. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. № 1 (64). С. 46–52. DOI: https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.7

3. Барабаш О. О. Цифровий простір як екосистема для реалізації прав людини та подолання бар'єрів інклюзивності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2025. № 4. С. 3–13. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2025-4-1

4. Кушакова-Костицька Н. В. Вплив цифровізації на конституціоналізм: концептуальні підходи щодо перспектив державного регулювання інформаційного простору. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2025. № 1 (29). С. 29–37. DOI: https://doi.org/10.33270/02252901.4

5. ІТ-право під час гібридної війни: від пошуку парадигми до прагматичних рішень : кол. монографія / за заг. ред. проф.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової. Одеса : Фенікс, 2025. 588 с. https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/55200a43-a944-48ad-b1f2-fe092ba4719e/content

6. Spitzer M., Digitale Demenz. 2012. URL: https://www.kjp-roesrath.de/pdf/DigitaleDemenz.pdf

7. Big Brother Watch v. the United Kingdom (Applications nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15) : Judgment of the European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-210077%22]}

8. Ienca M., Andorno R. Towards new human rights in the age of neuroscience and neurotechnology. *Life Sciences, Society and Policy*. 2017. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC5447561/

9. Brain–computer interfaces and human rights challenges. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2021. URL: https://www.frontiersin.org/journals/human-neuroscience/articles/10.3389/fnhum.2021.823570/full

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням щодо офіційного тлумачення положень ч. 1, 2 ст. 32 Конституції України від 20 січня 2012 р. № 1-9/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#Text

11. Paziuk A., Lande D., Shnurko-Tabakova E., Kingston P. Decoding manipulative narratives in cognitive warfare: a case study of the Russia-Ukraine conflict. *Frontiers in Psychology*. 2024. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12460417/

12. Положення про Центр протидії дезінформації : затв. Указом Президента України від 7 травня 2021 р. № 187/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/2021#Text

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 11.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342.4
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.22

КОНСТИТУЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС ТА ЙОГО УЧАСНИКИ

Костицький Михайло Васильович,
orcid.org/0000-0002-2093-2513
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
почесний академік НАПН України, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,
orcid.org/0000-0002-1116-4751
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено комплексному аналізу суб'єктного складу процесу створення конституції як найвищої форми правотворчої діяльності. Автори ставлять за мету подолати вузьке, суто інституційне розуміння конституєтворчості, фокусуючись не лише на офіційних розробниках тексту Основного закону, а й на всьому спектрі акторів, чий вплив, пряма чи непряма діяльність визначають зміст та легітимність підсумкового конституційного тексту. У центрі дослідження знаходиться теза про те, що конституєтворчість, будучи особливим видом правотворчості, характеризується унікальним, розширеним та багаторівневим колом учасників. Їхня взаємодія, конфлікти інтересів та баланс сил безпосередньо формують сутність конституційного договору в суспільстві. У статті послідовно доводиться, що ігнорування ролі неформальних чи непрямих учасників призводить до неповного розуміння природи та генези конституційних норм. Запропоновано та обґрунтовано авторську класифікацію учасників конституєтворчого процесу за двома ключовими критеріями: 1) за характером формальної залученості та 2) за видом впливу. На цій підставі виділяються та аналізуються такі групи, як офіційні (формальні) суб'єкти-творці: офіційні суб'єкти із суміжними повноваженнями; політичні та соціальні актори з прямим впливом; громадянське суспільство та експертна спільнота як суб'єкти легітимації; міжнародні учасники. Акцентовано на процедурній складності конституєтворення, зокрема вимогах до кворуму, кваліфікованій більшості голосів, етапності парламентського розгляду та ролі референдуму. Підкреслено, що творчий аспект конституєтворчого процесу полягає у формуванні концептуальних засад державності, узгодженні соціальних інтересів і синтезі національного та міжнародного досвіду. У статті окреслено основні ризики процесу, серед яких політизація, маргіналізація громадської участі, експертні суперечності та зовнішній вплив. Зроблено висновок про необхідність поєднання юридичної досконалості з креативним змістом для забезпечення легітимного й ефективного конституційного оновлення.

Ключові слова: *творення Конституції, правотворчість, учасники конституєтворчого процесу, установча влада, легітимність, конституційна реформа, суспільний договір, громадянське суспільство, міжнародний вплив.*

Kostytskyi Mykhailo, Kushakova-Kostytska Nataliia. The constitution-making process and its participants

The article is devoted to a comprehensive analysis of the subject composition of the process of creating a constitution as the highest form of law-making activity. The authors aim to overcome the narrow, purely institutional understanding of constitution-making, focusing not

only on the official developers of the text of the Basic Law, but also on the entire spectrum of actors whose influence, direct or indirect activity determine the content and legitimacy of the final constitutional text. The focus of the study is the thesis that constitution-making, being a special type of law-making, is characterized by a unique, expanded and multi-level circle of participants. Their interaction, conflicts of interest and balance of power directly shape the essence of the constitutional contract in society. The article consistently argues that ignoring the role of informal or indirect participants leads to an incomplete understanding of the nature and genesis of constitutional norms. The author's classification of participants in the constitution-making process is proposed and substantiated according to two key criteria: 1) by the nature of formal involvement and 2) by the type of influence. On this basis, the following groups are distinguished and analyzed: official (formal) subject-creators: official subjects with related powers; political and social actors with direct influence; civil society and the expert community as subjects of legitimation; international participants. The emphasis is on the procedural complexity of constitution-making, in particular, the requirements for a quorum, a qualified majority of votes, the stages of parliamentary consideration and the role of a referendum. It is emphasized that the creative aspect of the constitution-making process consists in the formation of conceptual foundations of statehood, the coordination of social interests and the synthesis of national and international experience. The article outlines the main risks of the process, including politicization, marginalization of public participation, expert contradictions and external influence. The conclusion is drawn about the need to combine legal excellence with creative content to ensure legitimate and effective constitutional renewal.

Key words: *Constitution creation, lawmaking, participants of the constitution-making process, constituent power, legitimacy, constitutional reform, social contract, civil society, international influence.*

Конституціетворчий процес є найвищим видом правотворчої діяльності, оскільки його результатом є Основний Закон держави – конституція, яка визначає фундаментальні засади суспільного та державного ладу, права і свободи людини і громадянина. Цей процес відрізняється особливою складністю, легітимністю та політичною значущістю. Ключовою умовою його успіху є ефективна участь усіх суб'єктів, наділених відповідними повноваженнями або інтересами. Аналіз учасників конституціетворення як суб'єктів правотворчості дозволяє зрозуміти механізм народовладдя, розподіл влади та співвідношення легальності та легітимності в найважливіший для держави момент. Тому вивчення їх ролі, функцій та взаємодії має як теоретичне, так і велике практичне значення.

Про конституціетворчий процес як правотворчість писали А. Колодій, В. Тернавська, О. Колодій, А. Гриняк, О. Кот, О. Томкіна, Т. Поличко, Я. Берназюк, В. Ковальчук, А. Янчук тощо [1–3]. Однак, на нашу думку, є необхідність ще раз повернутися до цієї проблеми.

Конституціетворення – це особлива, найвища форма правотворчості, спрямована на створення, прийняття та зміну конституції. Його специфіка полягає в тому, що предметом його є найзагальніші суспільні відносини (які стосуються влади, права, територіального устрою), верховенство права, суверенітет народу, а кінцевим результатом – акт найвищої юридичної сили, конституція.

Процедура конституціетворчого процесу складніша та суворіша, ніж при прийнятті звичайних законів (вимоги до кворуму, більшості голосів, часто – затвердження на референдумі).

Водночас слід виділити і політичний характер цього процесу: він завжди відображає розподіл і боротьбу політичних сил у суспільстві. Його метою є отримання найширшого суспільного схвалення нового Основного Закону.

Вважаємо за необхідне заторкнути те питання, яке зазвичай ігнорується науковцями, які досліджують правотворчість.

Співвідношення творчої та правотворчої діяльності полягає в тому, що правотворчість – це особливий вид творчої діяльності, спрямований на створення, зміну або скасування правових норм, де творчість проявляється у виборі, аналізі, обґрунтуванні та формулюванні правових правил. Тоді, як чиста творчість може бути ширшою (мистецтво, наука) [4], правотворчість обмежена рамками закону та процедур, але вимагає високого рівня

креативності для ефективного врегулювання суспільних відносин.

Тобто творчість є невід'ємною складовою правотворчої діяльності, забезпечуючи її ефективність та актуальність, але правотворчість є специфічною формою творчості, підпорядкованою юридичним принципам і процедурам.

Творчість і правотворчість при створенні Конституції – це процес створення нових правових норм, врегулювання основ держави, де Конституція виступає як головний і установчий акт, який фіксує права і свободи, систему влади, принципи життя суспільства [5]. А це вимагає не лише формального застосування права, але й сутнісного, творчого підходу до побудови правової держави і реалізації прав людини.

Учасників конституцієтворчого процесу можна класифікувати за різними критеріями: за юридичним статусом, характером участі, етапом процесу, наявністю владних повноважень щодо прийняття рішення [6]. В цьому останньому критерії виділяють:

– офіційні (обов'язкові) суб'єкти, без яких процес неможливий або його результат не буде легітимним. Вони володіють правом остаточного формування тексту та його офіційного затвердження;

– неофіційні (факультативні) суб'єкти, які не мають формального права голосу при ухваленні рішення, але впливають на процес через експертизу, тиск, формування громадської думки.

Офіційні учасники є ядром процесу, вони здійснюють безпосередню правотворчу діяльність, зокрема, через Конституційні збори / Установчі збори: спеціальний представницький орган, єдине завдання якого – розробка та прийняття нової конституції. Це найвища форма народного представництва в конституцієтворенні. Також це Парламент (Верховна Рада України), який діє як орган конституційної реформи. Його функціями є ініціювання змін, створення тимчасових спеціальних комісій, розгляд проєктів, прийняття законів про зміни до Конституції кваліфікованою більшістю [7].

До суб'єктів конституцієтворення належить Глава держави (Президент), який часто є ініціатором конституційних змін. Його функціями є право вето на парламентський закон про такі зміни, скликання конституційних нарад, підписання та оприлюднення прийнятого акта, у деяких країнах – право виносити проєкт на референдум.

Вищим прямим учасником, що надає акту беззаперечну легітимність, є народ [8]. Його функцією є остаточне затвердження (ратифікація) нової конституції або ключових змін до неї. Рішення референдуму є обов'язковим і остаточним.

У конституцієтворчому процесі бере участь і уряд. Він може вносити законодавчі ініціативи, готувати експертні висновки, забезпечувати організаційні та фінансові умови процесу.

Роль неофіційних учасників у конституцієтворчому процесі полягає у формуванні інформаційного, експертного та суспільного середовища для ухвалення рішення. Неофіційними учасниками є експертне та наукове середовище: вчені-правники, конституціоналісти, які забезпечують якість тексту, його відповідність міжнародним стандартам, внутрішню узгодженість.

Невід'ємними учасниками конституцієтворчого процесу є також громадянське суспільство та його суб'єкти. Це – громадські організації, які лобіюють інтереси певних груп, проводять аналітику, інформують громадян; професійні спілки, асоціації, які представляють інтереси працівників та бізнесу; медіа, які формують публічний дискурс, забезпечують прозорість процесу і є майданчиком для суспільної дискусії [9]. Слід зауважити, що медіа не лише в конституцієтворчому процесі, але взагалі в соціумі претендують на основну, часом абсолютну роль.

Міжнародні організації та іноземні експерти є також значними учасниками конституцієтворчого процесу (наприклад, Венеціанська комісія). Вони надають консультації, здійснюють моніторинг відповідності конституцієтворчого процесу європейським стандартам.

В умовах сьогодення найбільш доцільною можна вважати класифікацію учасників конституцієтворчого процесу за такими ключовими критеріями: 1) за характером формальної залученості та 2) за видом впливу.

Класифікація за характером формальної залученості передбачає формальний (юридичний) статус учасників, де головний критерій – наявність чи відсутність офіційних, встановлених законом повноважень, безпосередньо приймати, затверджувати чи розробляти проєкт конституції. Офіційними (формальними) суб'єктами-творцями тут виступають:

– Установчі збори / Конституційна асамблея – спеціально обраний орган із винятковими повноваженнями щодо розробки та прийняття конституції;

– парламент – чинний законодавчий орган, що працює в режимі установчої влади (наприклад, кваліфікованою більшістю);

– Глава держави – підписує та промульгує конституцію, часто має право відкладного вето чи ініціативи;

– референдум – формально-інституційний вираз установчої влади народу, підсумкове рішення якого є обов'язковим.

Офіційні суб'єкти з суміжними повноваженнями, що забезпечують процес, є чинний парламент/президент, що ініціює конституційну реформу; Конституційний Суд, який може перевіряти відповідність процедури, давати тлумачення чинних норм, впливаючи на рамки процесу [10]; Центральна виборча комісія, яка забезпечує легітимність виборів до установчого органу чи референдуму; органи місцевого самоврядування, які є майданчиком для обговорення.

Неформальними (неофіційними) суб'єктами є усі, хто не наділений прямими повноваженнями щодо прийняття тексту конституції або змін до неї. Це політичні партії (поза рамками офіційної комісії), громадські організації, експерти, медіа, міжнародні актори (якщо їхня роль не прописана в національному законодавстві). Їхня участь ґрунтується не на мандаті, а на впливі.

Класифікація за видом впливу передбачає, що основний критерій – який саме тип влади, тиску чи авторитету використовує суб'єкт впливу на зміст конституції.

Насамперед це публічно-правовий (легальний) вплив, який здійснюють суб'єкти, які мають законодавчо закріплені повноваження.

Політико-адміністративний вплив передбачає контроль за політичною повісткою, доступ до адміністративних важелів, парламентську більшість. Його може здійснювати такі суб'єкти як правляча партія/коаліція, глава держави (що використовує адміністративний ресурс), найвищі посадові особи.

Суттєвим є економічний вплив з боку представників бізнесу (олігархату), фінансово-промислових груп, профспілок (через страйки). Їхній вплив проявляється через лобіювання, фінансування кампаній, загрозу економічної дестабілізації.

Експертно-інформаційний вплив здійснюється такими суб'єктами, як експерти, науковці, провідні медіа (що формують громадську думку), окремі харизматичні інтелектуали, використовуючи спеціальні знання, науковий чи моральний авторитет, контроль за інформаційними потоками.

Можливим є вплив суспільної мобілізації (соціальний тиск) через здатність мобілізувати значну кількість людей, створювати легітимність чи, навпаки, загрозу протестів. Суб'єктами такого випливу є широкі громадські рухи, масові політичні партії, радикальні групи, об'єднання громадян (наприклад, Майдан), церква (у деяких країнах).

Все більш стає актуальним міжнародний (транснаціональний) вплив, суб'єкти якого виступають міжнародні організації (ЄС, МВФ), іноземні уряди, світові мережі експертів тощо. Цей вид впливу реалізується через умову членства у відповідній організації, фінансову та технічну допомогу, загрозу санкцій, перспективу інтеграції тощо.

Запропонована двокритеріальна модель дозволяє не просто перерахувати учасників, а й проаналізувати якість та механізм цієї участі для кожного ключового актора конституцієтворчого процесу.

Слід підкреслити, що успішний процес конституцієтворення вимагає збалансованої взаємодії між усіма зазначеними групами суб'єктів. Позитивним він є за умов широкої громадської дискусії, врахування експертних думок офіційними суб'єктами, прозорості роботи парламенту та комісій, остаточного рішення народу, яке має легітимізуючий вплив.

У конституцієтворчому процесі можуть виникати певні проблеми та ризики. Зокрема, це політизація як домінування вузькопартійних інтересів над загальнодержавними; маргіналізація громадянського суспільства (формальні слухання при реальному ігноруванні пропозицій); експертний конфлікт (при наявності протилежних думок серед фахівців), що може бути використано для маніпуляцій; відсутність консенсусу між ключовими політичними силами, що веде до бойкотування процесу або його зриву. Може мати місце і зовнішній тиск через втручання міжнародних факторів у суверенний процес конституцієтворення

Конституцієтворчий процес характеризується дуальністю: як правотворчий він є формально-юридичним, а як творчий – змістовно-політичним. Тобто, він має не лише процедуальний характер, а є актом творення основ державного буття.

Специфіка конституцієтворчого процесу як правотворчої діяльності порівняно із звичайним законодавчим процесом полягає в наступному.

Конституцієтворчий процес як правотворча діяльність підпорядкований чітким юридичним правилам і є вищою формою правотворчості. Це є інституціолізована діяльність уповноважених органів публічної влади по створенню конституції – акту найвищої юридичної сили, який наділений верховенством в правовій системі. Всі інші акти повинні відповідати їй, а сама вона служить критерієм їх легітимності.

Коло суб'єктів, які мають право приймати остаточне рішення в конституцієтворчому процесі, є доволі обмежене, і, як правило, визначено в чинній конституції або в спеціальному законі. Передусім до них належать Установчі збори, Конституційна асамблея, парламент (із застосуванням кваліфікованої більшості), народ на референдумі, а в деяких державно-правових системах – глава держави. Участь вказаних суб'єктів в конституцієтворчому процесі – не право, а конституційний обов'язок за певних умов.

Вказаний процес є досить жорстким і складним. Можна стверджувати про його процесуальну автономність. Чітко визначеними є вимоги щодо ініціативи прийняття чи зміни конституції. Вона належить строго визначеним органам чи певній кількості населення. Зокрема, президенту, уряду, парламенту, певному числу депутатів парламенту (наприклад, 1/3 чи 2/3 його складу). У певних випадках при прийнятті Конституції чи зміні засадничих положень вимагається щоби це вчинив референдум. При цьому він є не факультативною, а обов'язковою стадією.

Коли йдеться про вето президента на закон про внесення змін до конституції, то тут ситуація неоднозначна. За Конституцією України до 2014 р. Президент України мав право вето на всі закони (без винятку), ухвалені парламентом. Крім того, Конституційний Суд України у рішенні від 11 березня 2003 р. № 6-рп/2003 вказав, що вето Президента України щодо Закону України «Про внесення змін до ст. 98 Конституції України» та пропозицій до нього (Справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) відповідає Конституції України (є конституційним) [11].

Такий порядок було змінено Законом України від 21 лютого 2014 р., згідно з яким у п. 30 ч. 1 ст. 106 Конституції було передбачено винятки для права вето – крім законів про внесення змін до Конституції України [12, 13].

Можна стверджувати, що процедура змін до конституції є укладеною для того, щоб захистити Основний Закон від політичних чи економічних коливань у соціумі та забезпечити стабільність правопорядку. Це забезпечує «живучість» та стабільність конституції на відміну від звичайних законів.

Конституцієтворчий процес служить меті не лише правового регулювання, але і легітимізації всієї системи влади. Його правильне дотримання надає підсумковому документу (конституції) легальності і легітимності в очах громадянського суспільства та міжнародного співтовариства.

Таким чином конституцієтворчість як правотворча діяльність є строго формалізованим, ієрархічно вищим, стадійним процесом, спрямованим на створення основного джерела права в державі і суспільстві.

Водночас, конституцієтворчий процес як творча (креативна) діяльність

виходить за рамки формальної процедури і виступає актом колективної соціальної творчості, де право синтезується з філософією, психологією, політикою. Це є інтелектуально-сутнісний процес вибору і конструювання фундаментальних принципів, цінностей та інститутів майбутнього державного і суспільного устрою, діяльність по «проєктуванню» суспільного договору, пошуку оптимальної моделі для конкретного соціуму у конкретний історичний період.

Конституєтворчий процес є специфічною творчою діяльністю, де на ціннісному та концептуальному рівні вирішуються не техніко-юридичні, а сутнісні питання. Він визначає, яка ідеологія буде покладена в основу конституції: лібералізм, соціал-демократія, соціалізм, тоталітаризм, консерватизм, націоналізм тощо.

Із тексту конституції має бути ясно, як розуміється суверенітет народу, нації, якою є природа прав людини (природні чи даровані), яка буде форма правління і державного устрою, політичний режим. Це є творчий акт визначення «цивілізаційного коду» країни.

Конституція передбачає і футурологічний аспект, тобто проєктування майбутнього. Вона закладає програму розвитку держави, визначає цілі і напрями. Наприклад, підтверджує європейську ідентичність і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України (преамбула Конституції України в редакції від 7 лютого 2019 р.) чи інтеграція в європейські політичні, економічні і правові структури та механізми їх досягнення [14]. Тобто Конституція може бути потрактована як акт політичного прогнозування та цілепокладання.

Будь-яке суспільство є неоднорідним, і пошук консенсусу та компромісу є творчою роботою щодо узгодження інтересів різних соціальних груп, регіонів, політичних партій, еліт. У Конституції бажаними є такі формулювання і конструкції, які б сприймалися більшістю, не втрачаючи при цьому системності і чіткості.

При підготовці проєкту конституції чи змін до неї поряд із інноваційністю неминучими є і запозичення. Розробники конституційних проєктів здійснюють творчий синтез: аналізують власний історичний досвід, національне правотворення, зарубіжний досвід творення конституцій та їх зміст, адаптують їх до національних обставин. Це, зокрема, може стосуватися моделей американського федералізму, німецької моделі соціальної держави, французького напівпрезиденціаналізму, швейцарської прямої демократії, британського захисту прав людини та ін. [15]. І це мало би бути не копіюванням, а творчим переосмисленням і відповідною переробкою.

Текст Конституції – це не лише юридичний документ, а символічний акт, своєрідний маніфест. Його преамбула, ключові статті (про права і свободи, демократію) повинні бути написані ясною та урочистою мовою, яка здатна надихати і консолідувати націю. Вибір кожного формулювання має надзвичайне смислове і виховне значення.

Конституєтворчий процес проходить у конкретних історичних і політичних умовах. Він, як правило, пов’язаний із соціальною революцією, набуттям незалежності, падінням авторитарного чи тоталітарного режиму. В цьому плані процес повинен творчо вирішити проблеми минулого і відповісти на виклики сучасного. У конституєтворчому процесі ми прослідковуємо єдність правотворчого і творчого аспектів, вони нерозривні і діалектично взаємодіють.

Можна констатувати, що творчі замисли, цінності, принципи потребують реалізації в правовій формі. Без юридичної процедури вони залишаються маніфестом, програмою партії чи бажанням груп населення. З іншого боку правотворча процедура без творчого змісту вироджується у позбавлений сенсу формалізм та може призвести до створення «мертвої», непрацюючої конституції.

Творчий пошук у конституцєтворчому процесі може стикатися з протиріччями, жорсткими вимогами процедури (строки, кваліфікована більшість і т. п.). Успіх процесу залежить від знаходження балансу: творчі ідеї мають проходити через правові фільтри, а правові форми – бути досить гнучкими щоб вмістити творчий компроміс.

Резюмуючи, зазначимо, що конституєтворчий процес – це унікальний

симбіоз високоформалізованої правотворчої процедури та політико-філософського творчого акту. Як правотворча діяльність він забезпечує легальність, стабільність і верховенство. Як творча діяльність він є актом самовизначення нації, проєктування її майбутнього та укладення сучасного суспільного договору. Ігнорування будь-якого з цих аспектів призводить до безсилої «конструкції-міражу», позбавленої процедурної міці, або до бездушної «конструкції-механізму», позбавленої ідеї та життєвої сили. Ідеальний конституцієтворчий процес досягає гармонії між юридичною формою та творчою змістовністю.

У контексті прагнення держави до членства в ЄС конституцієтворчий процес набуває особливого творчого виміру. Він перестає бути лише внутрішньополітичним актом самовизначення і перетворюється на діалог із майбутнім, на стратегічне проєктування національної ідентичності в межах європейського правового і політичного простору. Творчість тут полягає у пошуку оптимального способу інтегрувати незмінні конституційні основи держави з вимогами та цінностями ЄС.

З огляду на сказане про учасників конституцієтворчого процесу, його складність, багатогранність та тяглість бажаним є ширше залучення до нього висококваліфікованих фахівців, передусім вчених.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колодій А. М., Тернавська В. М. Колодій О. А. Учасники правотворчої діяльності: нормативні та доктринальні аспекти розуміння в Україні. *Нове українське право*. 2025. № 1. С. 33–41. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.4.

2. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : зб. наук. пр. / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Гельветика, 2022. 226 с.

3. Берназюк Я. О. Конституційні основи правотворчості Президента України: теорія і практика : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Ужгородський національний університет. Ужгород, 2013. 590 с.

4. Ілляхова М. Креативність і творчість: дефініції понять. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2019. Т. 2. Вип. 23. С. 95–100. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/23.166290.

5. Ковальчук В. Б. Установча влада та конституційна реформа в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка»* : зб. наук. пр. / Нац. ун-т "Львів. політехніка». Львів, 2016. № 850 С. 346-352.

6. Чабур С. В. Види правотворчості за суб'єктним критерієм. *Правова держава*. 2017. Вип. 25. С. 32–38. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2017.25.232790/.

7. Конституційне правотворення в Україні. *Верховенство конституційних норм у національній системі права:* монографія / Т. В. Поличко, Ю. М. Бисага, В. В. Берч та ін. Ужгород : РІК-У, 2021. С. 45–122.

8. Янчук А. Поняття правотворчої діяльності народу. *Правничий вісник Університету «КРОК».* 2012. Вип. 13. С. 48–53.

9. Зміни до Конституції: панацея чи новий етап реформи? *Інститут громадянського суспільства.* 27.08.2015. URL: https://www.csi.org.ua/publications/zminy-do-konstytutsiyi-panatseya-chy-novyj/.

10. Михеєнко Ю. М. Участь Конституційного Суду України в новелізації Конституції (спроба філософського підходу). *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2. С. 29–39. DOI: https://doi.org/10.33270/02222402.27.

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 73 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) здійсненого Президентом України права вето стосовно прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» та пропозицій до нього (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) від 11 березня 2003 року № 6-рп/2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-03#Text.

12. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141.

13. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 11. Ст. 143.

14. Юринець О. Зміни до конституції України в частині євроатлантичної інтеграції: визначений курс держави. *Конституційна реформа в Україні: досвід країн Центральної і Східної Європи* : зб. матеріалів учасників III міжнар. наук.-практ. конф. (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 24 червня 2021 року). Львів : Каменяр, 2021. С. 18-20.

15. Чоудрі С., Седеліус Т., Кириченко Ю. Напівпрезиденціалізм та інклюзивне врядування в Україні: пропозиції для конституційної реформи / Міжнародний інститут демократії та сприяння виборам, Центр політико-правових реформ. Стромсборг; Київ, 2018. 74 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 02.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342.4:340.12
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.23

КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ПРАВОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Кривицький Юрій Віталійович,
orcid.org/0000-0002-7063-4725
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено конституційну реформу як складне багатовимірне політико-правове явище та з'ясовано її місце в системі суспільних і правових перетворень. Актуальність теми зумовлена потребою теоретичного розмежування правової реформи з іншими видами суспільних змін, а також відсутністю в сучасній науці конституційного права єдиного підходу до розуміння природи, ознак і функціонального призначення конституційної реформи. Встановлено, що конституційна реформа не зводиться лише до прийняття нової Конституції або внесення змін до чинного Основного Закону, а розглядається значно ширше – як процес істотного оновлення конституційних засад суспільного і державного ладу, механізму публічної влади, конституційних правовідносин, конституційної правосвідомості та засобів забезпечення конституційного правопорядку. Узагальнено основні доктринальні підходи до розуміння конституційної реформи, зокрема процедурно-текстуальний, інституційно-організаційний і системно-конституціоналістський. Обґрунтовано, що в системі конституційних змін конституційна реформа є одним зі способів конституційних перетворень і має бути відмежована від конституційної модернізації та конституційної трансформації. Доведено, що конституційна модернізація пов'язана переважно з еволюційним удосконаленням функціонування конституційної системи без радикальної зміни моделі конституціоналізму, тоді як конституційна трансформація відображає ширший динамічний і функціонально-практичний вимір розвитку юридичної та реальної конституції. Особливу увагу приділено співвідношенню конституційної, конституційно-правової та правової реформ. Зроблено висновок, що конституційна реформа не є синонімом політичної, адміністративної чи державно-управлінської реформ і не повинна необґрунтовано ототожнюватися з парламентською чи судовою реформами. Визначено, що вона є ключовою складовою конституційно-правової реформи як галузевого виду правової реформи та водночас виступає нормативно-ціннісною, методологічною і легітимаційною основою ширших правових перетворень.

Ключові слова: *конституційна реформа, конституційні зміни, конституційна модернізація, конституційна трансформація, конституційно-правова реформа, правова реформа, конституціоналізм, Конституція України.*

Kryvytskyi Yurii. Constitutional reform in the system of social and legal transformations

The article examines constitutional reform as a complex, multidimensional political and legal phenomenon and determines its place in the system of social and legal transformations. The relevance of the topic is due to the need to theoretically distinguish law reform from other types of social change, as well as to the absence in contemporary Ukrainian constitutional law scholarship of a unified approach to understanding the nature, features, and functional purpose of constitutional reform. It is established that constitutional reform should not be reduced solely to the adoption of a new Constitution or amendments to the current Basic Law. It should be understood more broadly as a process of substantial renewal of the constitutional foundations of the social and state order, the mechanism of public power, constitutional legal relations, constitutional legal consciousness, and the means of ensuring constitutional legality and constitutional order. The article summarizes the main doctrinal approaches to understanding constitutional reform, in particular the procedural-textual, institutional-organizational, and systemic constitutionalist

approaches. It is substantiated that within the system of constitutional changes, constitutional reform is one of the forms of constitutional change and should be distinguished from constitutional modernization and constitutional transformation. It is proved that constitutional modernization is mainly associated with the evolutionary improvement of the functioning of the constitutional system without a radical change in the model of constitutionalism, whereas constitutional transformation reflects a broader dynamic and functional-practical dimension of the development of both the legal and the real constitution. Particular attention is paid to the relationship between constitutional reform, constitutional law reform, and law reform. It is concluded that constitutional reform is not synonymous with political, administrative, or public administration reforms and should not be unjustifiably identified with parliamentary or judicial reforms. The author argues that constitutional reform is a key component of constitutional law reform as a sectoral type of law reform and, at the same time, serves as the normative-value, methodological, and legitimizing basis for broader legal transformations.

Key words: *constitutional reform, constitutional changes, constitutional modernization, constitutional transformation, constitutional law reform, law reform, constitutionalism, Constitution of Ukraine.*

Постановка проблеми. Проблема співвідношення правової реформи з іншими видами суспільних перетворень належить до важливих питань теорії правової реформи. Розмежування різних реформаторських процесів, зокрема правової реформи з державно-управлінською, адміністративною, судовою та іншими реформами, має принципове теоретичне і практичне значення. Без такого розрізнення відбуваються підміна предмета дослідження, розмивання понятєвокатегоріального апарату та некоректне ототожнення різнопорядкових суспільних змін. У цьому контексті особливої актуальності набуває осмислення конституційної реформи в системі суспільних і правових перетворень.

Складний і суперечливий перебіг конституційної реформи в Україні, що супроводжувався численними змінами до Основного Закону, дискусіями щодо їх змісту, меж і форм, а також відсутністю суспільного консенсусу стосовно напрямів відповідних трансформацій, виявив проблему концептуальних засад конституційної розбудови держави. Унаслідок цього конституційна реформа поступово сформувалася не лише як практична, а і як теоретико-методологічна проблема вдосконалення державної організації суспільства на конституційних засадах. Додаткової ваги ця проблематика набуває в умовах європейського вектора розвитку України та необхідності врахування досвіду конституційного поступу держав-членів Європейського Союзу [1, с. 5].

У сучасній науці конституційного права України дослідження конституційної реформи постали як окремий важливий і перспективний напрям. Попри наявність наукового доробку, ключові питання, пов’язані з поняттям конституційної реформи, її ознаками, місцем і роллю в системі ширших суспільних і правових перетворень, залишаються недостатньо розробленими. До того ж практика конституційних змін нерідко випереджає їх належне теоретичне опрацювання, що призводить до ситуативності реформаторських рішень і знижує рівень їх концептуальної визначеності [2, с. 91].

Традиційно конституційна реформа описується як процес прийняття нової Конституції або внесення змін до чинного Основного Закону. Однак таке розуміння відображає переважно її зовнішній, процедурний аспект. Натомість у юридичній літературі обґрунтовується підхід, згідно з яким конституційна реформа є значно ширшою, ніж оновлення тексту конституції, і постає як складний соціально-політичний і правовий процес, що відображає динаміку ключових суспільних відносин і трансформацію засобів їх правового регулювання [3, с. 417-418]. Саме тому виникає потреба розглядати конституційну реформу не ізольовано, а в системному зв’язку з правовою реформою та іншими суспільними перетвореннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика конституційної реформи посідає помітне місце в сучасній конституційно-правовій доктрині. Її окремі аспекти вивчали Н. В. Агафонова,

А. М. Колодій, А. Р. Крусян, М. В. Оніщук, Т. С. Подорожна, М. В. Савчин, Т. М. Середа, О. В. Скрипнюк та інші вчені, у працях яких конституційна реформа розглядається як явище, пов'язане з оновленням Основного Закону, розвитком конституційного ладу, формуванням сучасного конституціоналізму, вдосконаленням механізму публічної влади та забезпеченням прав людини. Попри наявність значного наукового доробку, недостатньо розробленими залишаються питання, пов'язані з визначенням сутнісних ознак конституційної реформи, її ролі в архітектоніці суспільних перетворень, відмежуванням від суміжних форм конституційного розвитку, насамперед конституційної модернізації та конституційної трансформації, а також з'ясуванням її співвідношення з правовою реформою.

Метою статті є з'ясування природи конституційної реформи, визначення її місця в системі суспільних і правових перетворень, а також розкриття її співвідношення з правовою реформою. Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:** по-перше, охарактеризувати основні дослідницькі підходи до розуміння конституційної реформи; по-друге, відмежувати конституційну реформу від суміжних форм конституційного розвитку, передусім конституційної модернізації та конституційної трансформації; по-третє, розкрити взаємозв'язок і взаємодію конституційної реформи з правовою реформою та іншими суспільними трансформаціями.

Виклад основного матеріалу. У конституційному праві України відсутня офіційно закріплена дефініція конституційної реформи. Конституція України визначає лише порядок внесення змін до неї, тобто регламентує процедуру, але не розкриває сутності самого явища. Така законодавча ситуація свідчить про те, що внесення змін до Конституції є лише одним, хоча й важливим, аспектом конституційної реформи, проте не вичерпує її змісту. Показово, що й у зарубіжному конституційному праві термін «конституційна реформа» не має універсального закріплення: частіше використовуються формулювання «перегляд конституції», «ревізія конституції», «зміни до конституції», «конституційні поправки» [4, с. 83–84]. Уже на рівні позитивного права простежується відсутність уніфікованого підходу до визначення цього явища, що зумовлює роль доктрини у виробленні його концептуального розуміння.

Поширеність конституційних реформ у світі засвідчує, що вони є не випадковим, а об'єктивно зумовленим явищем модерної політичної історії. Упродовж останнього століття більшість держав неодноразово змінювали свої конституції, однак зміст, масштаби та форми таких перетворень істотно різнилися залежно від конкретних соціальних, економічних, політичних, культурних і правових умов [5; 6]. Саме ця обставина дає підстави розглядати конституційну реформу не лише як окремий юридичний акт, а як процес, пов'язаний із потребами розвитку суспільства, державності та правопорядку. Різноманітність причин, цілей і моделей конституційних реформ зумовлює необхідність виявлення їх ознак та опрацювання змісту цього феномена.

Опрацювання словниково-енциклопедичних джерел свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення конституційної реформи. У частині праць вона трактується як заміна конституції або зміна її основних положень, що стосуються засад організації суспільства, способу організації державної влади, територіального устрою, а також основ взаємовідносин держави та особи [7, с. 117]. В інших наукових розвідках конституційна реформа характеризується як перегляд конституції, прийняття її в новій редакції або внесення значних змін і поправок [8, с. 126]. Поряд із цим існують підходи, в яких вона пов'язується зі зміною конституційного ладу, структурними перетвореннями політичної та економічної систем, формуванням громадянського суспільства та якісними трансформаціями форми держави [9, с. 135]. У довідкових рубриках видань із державного управління вона інтерпретується як прийняття конституції в новій редакції або внесення до неї значних поправок із подальшим приведенням у відповідність до неї всього масиву чинного законодавства [10, с. 178]. У сукупності наведені

точки зору демонструють варіативність акцентів – від процедурно-текстуальних до змістово-системних та управлінських.

Відповідно до позиції А. Р. Крусян, конституційна реформа спрямована на перетворення суспільства та держави. Ці зміни мають багатоаспектний, поступальний і складний характер, домінуючим завданням таких змін є формування системи конституціоналізму. Конституційна реформа є політико-правовим процесом поетапного удосконалення (перетворення) конституційного законодавства (зі зміною тексту конституції), розвитку конституційних правовідносин і конституційної правосвідомості, створення системи забезпечення (охорони) конституційного правопорядку з метою формування сучасного українського конституціоналізму. До основних ознак конституційної реформи відносяться: поетапність її здійснення (перманентний характер конституційного процесу); системність конституційних перетворень; політико-правовий характер змін у процесі конституційного реформування; повне або часткове перетворення конституції та конституційного законодавства; динаміка конституційних правовідносин; формування конституційної правосвідомості, передусім спрямованої на масове та індивідуальне сприйняття здійснюваних конституційних перетворень як об'єктивно необхідних і суспільно корисних; створення функціонального механізму забезпечення та захисту конституційного правопорядку і законності; інтеграція конституційного законодавства та конституційних реалій у систему конституціоналізму [3, с. 418–419].

На думку А. М. Колодія, сучасна конституційна реформа в Україні є особливою управлінською програмою дій, яку приймають і здійснюють народ та вищі органи державної влади, змушені в умовах побудови громадянського суспільства і правової держави, що постійно й об'єктивно змінюються, відновлювати їхню єдність і тим самим забезпечувати нову якість державного розвитку, утверджуючи новий режим законності (конституціоналізму), який і виступає метою відповідних перетворень. При цьому до традиційних парламентської, адміністративної, судово-правової та муніципальної реформ, що є відносно окремими напрямами конституційної реформи, необхідно додати реформування (або започаткування) громадянського суспільства і, ймовірно, визнати цей вектор пріоритетним [11, с. 5-6].

За твердженням М. В. Савчина, конституційна реформа є результатом консенсусу в площині суспільних інститутів, політичних партій і рухів, інститутів публічної влади, а також між цими рівнями організації суспільства і спрямована на зміну конституційного ладу відповідно до демократичних засад реалізації установчої влади народу. Для впровадження та завершення конституційної реформи необхідно досягти окресленого консенсусу такими шляхами: по-перше, внесення змін до розділу XIII Конституції України; по-друге, перегляд процедури внесення змін до Конституції України та її реалізації Установчими зборами; по-третє, прийняття законів, прямо передбачених Конституцією України, а також реформування судової системи, місцевого самоврядування, виборчого і референдного законодавства [12, с. 7, 33].

Вагомим науковим здобутком є напрацювання Н. В. Агафонової, згідно з якими вивчення конституційної реформи потребує цілісного теоретико-методологічного підходу, що долає фрагментарність наявних досліджень, поєднує понятєвий, інституційний, процедурний і змістовий виміри реформування конституції та зорієнтований на забезпечення її дієвості. Конституційна реформа визначається як обумовлене потребами життєдіяльності суспільства політико-правове явище, пов'язане зі змінами Основного Закону, що проводяться на основі принципових, ціннісних засад конституційного ладу в межах параметрів конституційного процесу та спрямовані на вдосконалення державної організації суспільства і підпорядковані меті його розвитку. У соціальному плані конституційна реформа зумовлена необхідністю подолання суперечностей між потребами розвитку суспільства та можливостями, заданими в межах Основного Закону. Тому сутнісний аспект конституційної реформи полягає у змінах правових засад

державної організації суспільства. Маючи правову основу, якою є Конституція, такі зміни мають відбуватися шляхом цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів, що реалізується під час конституційного процесу. Матеріальна і процесуальна сторони конституційних змін характеризуються вимогами верховенства права та законності, системності, демократизму, легітимності. Терміни «конституційна поправка», «ревізія конституції», «перегляд конституції» (повний або частковий) охоплюються поняттям «конституційна реформа». З такої точки зору конституційну реформу можна розглядати як узагальнююче поняття щодо способів внесення змін до Конституції та разом з тим ширше за обсягом, оскільки вона включає як зміст конституційних новацій, нової Конституції або змін до чинної, так і механізм їх запровадження й реалізації [1, с. 54, 329].

Таким чином, опрацювання наведених позицій свідчить про відсутність у правознавстві єдиного підходу до розуміння конституційної реформи та дозволяє виокремити кілька основних напрямів її інтерпретації. По-перше, в частині досліджень конституційна реформа зводиться до процедурно-текстуального виміру та розглядається як прийняття нової Конституції або внесення значних змін до її положень із подальшим приведенням чинного законодавства у відповідність до оновленого Основного Закону. По-друге, поширеним є інституційно-організаційний підхід, у межах якого акцент робиться на перебудові механізму публічної влади, оптимізації системи стримувань і противаг, перерозподілі повноважень між вищими органами держави та вдосконаленні територіальної організації влади. По-третє, в розрізі системно-конституціоналістської концепції конституційна реформа постає як поетапний політико-правовий процес формування сучасного конституціоналізму, що охоплює не лише текстуальні зміни Конституції, а й трансформацію конституційних правовідносин, правосвідомості та механізмів забезпечення конституційного правопорядку. Нарешті, в низці позицій простежується тенденція до зближення конституційної реформи з державно-управлінськими й політичними перетвореннями, що зміщує фокус уваги з її правової природи на управлінсько-інституційний результат. Така варіативність підходів засвідчує багатовимірність явища конституційної реформи та зумовлює потребу подальшого уточнення її змісту, зокрема шляхом відмежування від суміжних форм конституційного розвитку, насамперед конституційної модернізації та конституційної трансформації, якими в науковій літературі нерідко оперують поряд із поняттям конституційної реформи [13, с. 78].

Так, конституційна реформа та конституційна модернізація не є тотожними явищами. Якщо конституційна реформа пов'язується зі зміною конституційного ладу, структурними перетвореннями політичної й економічної систем суспільства, формуванням громадянського суспільства та якісними змінами форми держави, то конституційна модернізація виражає реакцію національної конституційної системи на суперечності певного етапу її розвитку з метою оптимізації існуючих інститутів публічної влади та приведення їх у відповідність із конкретною ситуацією. Конституційна модернізація пов'язується не з докорінною зміною моделі конституціоналізму, а передусім з раціоналізацією організації та функціонування публічної влади, що не зачіпає засад конституційного ладу [9, с. 136-137].

Згідно з міркуваннями М. П. Орзіха, конституційні перетворення в Україні в ретроспективі здійснювалися у формах конституційної модернізації та реформування і далеко не завжди отримували належне наукове обґрунтування з необхідним аналізом і прогнозуванням соціально-політичних та юридичних наслідків таких перетворень, що зумовлювало «вихід» реформи за межі власного предмета конституційного права у сферу системно-структурних якісних змін державно-правового та суспільного життя. Вчений наголошує на принциповій важливості окреслення шляхів (еволюційного чи революційного), рівнів і меж конституційних перетворень – від окремих нормативних змін, що не зачіпають конституційних принципів, закріплених у Загальних положеннях Конституції

України, до часткової чи системної новелізації конституційних принципів і норм конституційного ладу або прийняття нової Конституції. На цій підставі конституційну модернізацію пропонується розуміти як механізм постійного вдосконалення правовідносин шляхом системної реалізації суб'єктами права конституційних принципів і норм, як практику еволюційного розвитку конституційної системи, що не пов'язана з радикальними її змінами. Натомість конституційна реформа в телеологічному вимірі постає як політико-правовий процес повного або часткового перетворення актів конституційного рівня, спрямований на трансформацію національної системи конституціоналізму. За таким підходом вирішальною ознакою реформування є його цілеспрямованість на зміну моделі конституціоналізму, тоді як конституційна модернізація істотно не впливає на сформовану в країні систему конституціоналізму й виявляється в часткових або системних, передусім нормативно-правових, змінах, трансформації конституційних уявлень без зміни тексту Конституції України, а також у практиках офіційного тлумачення конституційних норм. У підсумку конституційна модернізація та конституційна реформа характеризуються як різновиди (форми) конституційних перетворень, що відрізняються за ступенем впливу на систему національного конституціоналізму, а відтак зумовлюють відмінності в цілепокладанні, змісті, правових та організаційних інструментах і критеріях ефективності таких перетворень [14, с. 43–49].

Показовою в контексті опрацювання багатовимірності конституційних перетворень є точка зору Ю. О. Волошина та О. М. Пересади, які розглядають конституційну трансформацію як процес зміни одного конституційного ладу або його елементів іншими з відповідною заміною механізмів державного управління та основ громадянського суспільства або їх окремих елементів, що закріплюється в конституції незалежно від її форми. У межах цього підходу конституційна трансформація постає як узагальнююча категорія, що відображає динамічний бік конституційних змін і охоплює як прийняття та новелізацію тексту Конституції України, так і зміну сенсу (розуміння) її норм у процесі офіційного тлумачення та правозастосування, внаслідок чого трансформується не лише формальна (юридична), а й реальна конституція. Дослідники акцентують увагу на принциповій відмінності між конституційною трансформацією у вузькому та широкому сенсах: у вузькому розумінні вона фактично ототожнюється з конституційними змінами як функціональним інструментом реформування, тоді як у широкому – постає як інтегруюча характеристика динаміки конституції, що об'єднує конституційне моделювання, процедури внесення змін до Основного Закону та практичні наслідки конституційної реформи. Причому вирішальним функціональним призначенням конституційної трансформації є подолання розриву між юридичною та фактичною конституцією шляхом приведення у відповідність нормативно закріплених приписів і реальних конституційних практик, тоді як конституційна модернізація розглядається як еволюційний спосіб надання конституції нових якостей у межах вимог сучасного конституціоналізму [15, с. 186–190].

У спеціальних дослідженнях конституційна трансформація конкретизується також на рівні окремих підсистем державної влади, зокрема судової, де вона описується як процес структурно-функціонального перетворення судоустрою відповідно до вимог громадянського суспільства, а модернізація форм і методів реалізації судової влади – як змістове вираження конституційної реформи у сфері правосуддя [16, с. 50-51, 157-158].

Відтак, конституційні зміни доречно розглядати як родову категорію, що охоплює різні форми конституційного розвитку. У його межах конституційна реформа виступає одним із способів конституційних перетворень, який відрізняється від конституційної модернізації глибиною та цілеспрямованістю змін, а від конституційної трансформації – тим, що остання відображає насамперед динамічний, інтегративний і функціональний вимір конституційних змін. Такий підхід створює методологічні передумови для визначення місця конституційної

реформи в системі ширших конституційно-правових перетворень і підводить до з'ясування її співвідношення з конституційно-правовою та правовою реформами загалом.

У такому ракурсі видається можливим перейти до з'ясування взаємодії конституційної, конституційно-правової та правової реформ. Це співвідношення слід здійснювати не через ототожнення відповідних явищ, а через категорії загального, особливого та структурно-функціонального зв'язку. Правова реформа є ширшим родовим явищем, що охоплює суттєві перетворення об'єктивного права, впливаючи на правореалізацію, правозастосування та юридичну практику. Натомість конституційна реформа є особливим видом таких перетворень, безпосередньо пов'язаним з істотною, цілеспрямованою та прогресивною зміною Конституції як Основного Закону держави. Специфіка об'єкта реформування дає змогу з'ясувати її природу та відмежувати від суміжних реформаторських процесів.

На думку В. В. Шамрая, доктринальний аналіз теоретико-методологічних засад співвідношення категорій «конституційна реформа» та «конституційно-правова реформа» дає підстави для висновку про їх відмінність і водночас взаємозв'язок, що виявляється як на рівні юридичного змісту, так і у формах і методах практичної реалізації. Під конституційною реформою вчений пропонує розуміти зміну форм і методів організації публічної влади, тобто обрання оптимальної для забезпечення ефективної життєдіяльності суспільства моделі державного устрою та правління, розподілу компетенції між вищими органами державної влади та їх незалежності, децентралізації публічної влади, розвитку місцевого самоврядування, вдосконалення конституційно-правового статусу судових і правоохоронних органів, що ґрунтується на принципі верховенства права та демократичних засадах організації держави. Конституційно-правова реформа визначається як реформування безпосередньо галузі конституційного права як провідної (пріоритетної, профілюючої) національної галузі права, що передбачає формально-юридичне оновлення й удосконалення конституційного нормативно-правового матеріалу на всіх його системних рівнях – норм, інститутів, підгалузей і галузі загалом. Її безпосереднім предметом є норми конституції та конституційних законів, а також система галузі конституційного права, причому конституція виступає основним джерелом перетворень. Звідси випливає, що в концепції В. В. Шамрая конституційна реформа постає як інституційно-організаційна трансформація публічної влади, тоді як конституційно-правова реформа – як системне оновлення галузі конституційного права та її нормативного інструментарію, детерміноване як внутрішніми чинниками конституційної модернізації, так і зовнішніми інтеграційними процесами [17, с. 8, 292].

Разом з тим визнання конституційної реформи складовою правової реформи не лише не заперечує, а й підкреслює її пріоритетне значення. Це зумовлено особливою роллю конституції в системі форм (джерел) права та в механізмі правового регулювання. Не випадково В. М. Кампо стверджує, що конституційна реформа є головною серед політико-правових реформ, оскільки від її результатів залежить успіх інших реформаторських процесів [18, с. 10]. Не менш важливим є також і своєрідний зворотний зв'язок між правовою та конституційною реформами. Якщо конституційна реформа є компонентом правової реформи, то остання, за умови її системного характеру, не може бути реалізована поза конституційною реформою. Це зумовлено тим, що конституція закріплює основні принципи правового регулювання, визначає засади організації публічної влади, гарантії прав і свобод людини, межі правотворчості та загальні орієнтири правового розвитку. Через це будь-які глибокі перетворення у правовій системі або спираються на оновлену конституційну основу, або залишаються обмеженими рамками чинної конституційної моделі. Саме тому конституційна реформа виконує щодо правової реформи не лише роль її складової, а й функцію (місію) нормативно-ціннісного орієнтира, методологічної основи та легітимаційної передумови.

Висновки. Конституційна реформа в сучасному правознавстві постає як складне багатовимірне політико-правове явище, що не зводиться до суто процедурно-текстуального внесення змін до Основного Закону. У науковому дискурсі вона інтерпретується як прийняття нової конституції або внесення до неї значних змін, як інституційно-організаційне оновлення механізму публічної влади, а також як поетапний процес формування сучасного конституціоналізму. Це свідчить про відсутність доктринально узгодженого підходу та підтверджує багатовимірність конституційної реформи, яка поєднує змістовий, інституційний, процедурний, телеологічний і функціональний виміри.

У системі конституційних змін конституційна реформа є одним зі способів конституційних перетворень. Вона відрізняється від конституційної модернізації глибиною і цілеспрямованістю дії на модель конституціоналізму, а від конституційної трансформації – тим, що остання відображає ширший, динамічний і функціонально-практичний вимір еволюції юридичної та реальної конституції. У цьому значенні конституційна реформа є істотною зміною конституції шляхом її вдосконалення, спрямованою на якісне оновлення засад суспільного і державного ладу, а також правової системи. Її зміст не вичерпується зміною конституційного тексту, а охоплює також формування механізмів реалізації оновлених норм, розвиток конституційної правосвідомості та забезпечення дієвості конституційного правопорядку.

У межах теорії правової реформи конституційну реформу слід розглядати не як синонім політичної, адміністративної чи державно-управлінської реформ, а як особливий компонент правової реформи, безпосередньо пов’язаний з істотними і цілеспрямованими перетвореннями Конституції як Основного Закону держави. Необґрунтованими є й підходи, за якими вона охоплює парламентську чи судову реформи, оскільки це призводить до підміни об’єктів реформування і змішування різнорідних суспільних перетворень. Конституційна реформа є ключовою складовою конституційно-правової реформи як галузевого виду правової реформи, тоді як конституційно-правова реформа охоплює ширшу трансформацію конституційного права, його принципів, норм, інститутів і форм. Саме особливе місце конституції в системі джерел права і правовій системі загалом зумовлює те, що правова і конституційна реформи є функціонально взаємопов’язаними, але не тотожними видами суспільних змін, а конституційна реформа, будучи компонентом правової реформи, водночас виступає її нормативно-ціннісною, методологічною та легітимаційною основою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н. В. Конституційна реформа в Україні: механізми реалізації та проблеми ефективності : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 416 с.

2. Парламентаризм та законотворення : вибрані лекції / Н. В. Агафонова та ін. / Упоряд. : О. Л. Копиленко та ін. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 498 с.

3. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

4. Kocaqi E. The constitutional reform in Albania. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*. 2023. Vol. 10. № 3 (S1). P. 83–88. doi: https://doi.org/10.56345/ijrdv10n3s113

5. Inoue T. The constitution of Japan and constitutional reform. *Asia-Pacific Review.* 2016. Vol. 23. № 2. P. 1–11. doi: https://doi.org/10.1080/13439006.2016.1244969

6. Ronconi, L., Gómez, V. M. The 1994 Argentinian constitutional reform: reflections on the impact of women’s political participation. *Revista derecho del Estado.* 2025. № 64. P. 97–125. doi: https://doi.org/10.18601/01229893.n64.04

7. Наливайко Л. Р., Беляєва М. В. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права (Explanatory Terminological Dictionary on Constitutional law). 2-е вид. допов. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. 304 с.

8. Бобровник С. В., Варич О. Г. Конституційна реформа. *Мала енциклопедія теорії держави та права* / С. В. Бобровник та ін. / за ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. С. 126.

9. Савчин М. В. Конституційна реформа. *Мала енциклопедія конституційного права* / Ю. Л. Бошицький та ін. / За заг. ред проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. С. 135–137.

10. Михненко А. М., Макаренко Е. М., Кравченко С. О. Управління якістю суспільних реформ : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2009. 192 с.

11. Колодій А. М. Конституційна реформа в Україні: поняття, етапи та головні напрямки : доповідь. Київ : НАПрН України, Київський регіональний центр, 2010. 27 с.

12. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2013. 42 с.

13. Калінкін А. С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / за наук. ред. А. О. Янчука. Одеса : Фенікс, 2018. 152 с.

14. Орзіх М. Конституційна модернізація та реформування: методологія співвідношення та науково-прикладне значення. *Право України.* 2012. № 8. С. 43–49.

15. Волошин Ю. О., Пересада О. М. Конституційна реформа та модернізація в сучасній державі в умовах європейської інтеграції: проблеми теорії та практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 208 с.

16. Кулик С. В. Конституційна реформа в сфері судової влади в Україні: проблеми теорії та практики : монографія / за наук. ред. Ю. О. Волошина. Одеса : Фенікс, 2018. 186 с.

17. Шамрай В. В. Конституційне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: теоретико-методологічний аспект : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 360 с.

18. Кампо В. Українські реформи: політика і право : популяр. нарис. Київ : Міжнародна Фундація Виборчих Систем, 1995. 29 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 17.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.24

ОПОДАТКУВАННЯ ПДВ ОПЕРАЦІЙ З ПЕРЕДАЧІ КОМПАНІЄЮ ОБ'ЄКТА НЕРУХОМОСТІ В РАХУНОК ПОГАШЕННЯ БОРГУ ПЕРЕД ЇЇ ЗАСНОВНИКОМ ЗА ПОДАТКОВИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ТА ПРАВОМ ЄС

Монаєнко Антон Олексійович,
orcid.org/0000-0002-3728-1622
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті автор зазначає, що операція міни об'єкта нерухомості на суму заборгованості перед засновником компанії за приписами Податкового кодексу України оподатковується ПДВ за умови, що стороною операції обов'язково є платник ПДВ; операція здійснюється в межах його економічної діяльності. Майно (об'єкт нерухомості) є об'єктом оподаткування ПДВ за винятком конкретних передбачених у податковому законодавстві випадків, коли воно підлягає звільненню від оподаткування ПДВ.

Зазначено, що компенсацією за куплений на умовах позики об'єкт нерухомості у рахунок погашення боргу можуть бути гроші, інший товар, послуги, взаємозалік. Компенсація у цивільно-правових та податкових відносинах не обмежується виключно грошовою формою і може здійснюватися у різних майнових формах. Компенсація як юридична та економічна категорія охоплює будь-яке зустрічне майнове задоволення, що має грошову оцінку і надається в обмін на передане майно, виконану роботу або надану послугу. Тому гроші, товари, послуги та взаємозалік є рівноцінними формами компенсації, різниця між якими полягає лише у способі її реалізації, а не в правовій або економічній суті.

Сам факт того, що юридична особа (компанія) погашає зобов'язання перед її засновником в натуральній формі (об'єктом нерухомості), не змінює економічної суті – це все одно відплатне постачання товару. Навіть якщо передача об'єкта нерухомості ініційована рішенням власника компанії, ця компанія здійснює управління активами, виконує цивільно-правові зобов'язання, розпоряджається нерухомістю, що використовується у бізнесі або обліковується як актив. Це відповідає визначенню економічної діяльності.

За приписами Податкового кодексу України та права ЄС операція передачі компанією об'єкта нерухомості в рахунок погашення боргу перед засновником цієї компанії підлягає оподаткуванню ПДВ, якщо така операція здійснюється платником ПДВ (компанія), має ознаки економічної діяльності, не підпадає під пільги або звільнення від оподаткування ПДВ, про що свідчить також відповідна судова практика.

Ключові слова: *операція, оподаткування, ПДВ, міна, борг, компанія, засновник, об'єкт нерухомості, майно, боржник, звільнення від оподаткування.*

Monaienko Anton. VAT taxation of transactions on the transfer of a real estate object by a company to repay a debt to its founder under the tax code of Ukraine and EU Law

The author notes in the article that the transaction of exchanging a real estate object for the amount of debt owed to the founder of the company, according to the provisions of the Tax Code of Ukraine, is a subject to VAT, provided that the party to the transaction is necessarily a VAT payer; the transaction is carried out within the framework of its economic activity. Property (real estate object) is subject to VAT taxation, except for specific cases provided for in tax legislation, when it is subject to exemption from VAT taxation. It is noted that compensation for a real estate object purchased on a loan in repayment of a debt can be money, other goods, services, and offset. Compensation in civil and tax relations is not limited exclusively to monetary form and can be carried out in various property forms. Compensation as a legal and economic

category covers any counterproperty satisfaction that has a monetary value and is provided in exchange for transferred property, performed work or provided service. Therefore, money, goods, services and offset are equivalent forms of compensation, the difference between which lies only in the method of its implementation, and not in the legal or economic substance.

The fact that a legal entity (company) repays its obligations to its founder in kind (real estate) does not change the economic substance – it is still a negotiable supply of goods. Even if the transfer of real estate is initiated by the decision of the owner of the company, this company manages assets, fulfills civil obligations, disposes of real estate used in business or accounted for as an asset. This corresponds to the definition of economic activity.

According to the provisions of the Tax Code of Ukraine and the EU law, the transaction of transfer of a real estate object by a company in payment of a debt to the founder of this company is subject to VAT if such a transaction is carried out by a VAT payer (company), has signs of economic activity, and is not subject to benefits or exemption from VAT taxation, as also evidenced by relevant case law.

Key words: *transaction, taxation, VAT, exchange, debt, company, founder, real estate, property, debtor, tax exemption.*

Вступ. Оподаткування податком на додану вартість операцій з передачі об'єктів нерухомого майна в рахунок погашення заборгованості перед засновником компанії є важливим питанням як у національній правозастосовчій практиці, так і у європейській. У сучасних умовах розвитку світової економіки та корпоративних відносин все частіше виникають випадки, коли юридичні особи замість грошового розрахунку за свої борги задовольняють вимоги своїх засновників шляхом передачі об'єктів нерухомого майна. Така форма погашення заборгованості юридичної особи перед своїм засновником має ознаки міни, але її правова природа й податкові наслідки значно відрізняються від стандартних операцій купівлі-продажу.

Дослідження оподаткування ПДВ при передачі об'єктів нерухомості в рахунок погашення боргу перед засновником компанії є актуальним з огляду на економічну практику, потребу забезпечення правової визначеності, узгодження національного законодавства з правом ЄС та формування ефективної податкової політики, що сприятиме стабільності бізнес-середовища та зниженню податкових ризиків для економічних операторів.

Постановка завдання. Визначити, чи підлягає оподаткуванню ПДВ операція міни об'єкта нерухомості на борг компанії перед її засновником за правилами Податкового кодексу України та права ЄС.

Результати. В Україні питання оподаткування ПДВ у таких випадках ускладнюється розбіжностями у тлумаченні положень Податкового кодексу України, зокрема, щодо об'єкта оподаткування, визначення постачання товарів/послуг та моменту виникнення податкових зобов'язань. Неефективне регулювання або неоднозначне застосування правових норм може призводити до податкових ризиків, невиправданих фінансових навантажень для бізнесу та суперечностей у застосуванні адміністративної практики податкових органів.

Особливо актуальним ця проблематика стає у світлі євроінтеграційних процесів та гармонізації національного законодавства із правом Європейського Союзу. Право ЄС містить окремі підходи до визначення об'єкта оподаткування ПДВ, операцій міни та постачань у нетрадиційних формах розрахунку, що може слугувати орієнтиром для деякого вдосконалення чинного законодавства України. Порівняльно-правовий аналіз українських і європейських підходів у цих питаннях дозволяє виявити певну схожість у їх правовому регулюванні, надати чіткі критерії віднесення таких операцій до оподатковуваних, а також зменшити прогалини в тлумаченні податкових правил.

Операція міни об'єкта нерухомості на суму заборгованості перед засновником компанії за приписами Податкового кодексу України, як правило, оподатковується ПДВ за умови, що стороною операції обов'язково є платник ПДВ; операція здійснюється в межах його економічної діяльності. Майно (об'єкт нерухомості) при такій операції міни є об'єктом оподаткування ПДВ за винятком випадків, коли

воно підпадає під звільнення від оподаткування ПДВ.

Суть цієї операції полягає в наступному. Юридична особа отримала позику (фінансування) в борг від її засновника для придбання об'єкта нерухомості та постановки його на баланс цієї юридичної особи. Пізніше із плином певного часу юридична особа вирішує передати своєму засновнику цей же об'єкт нерухомості у власність з метою (або замість) повернення боргу (операція міни – фактично є передачею майна в рахунок погашення боргу).

Відповідно до пункту 14.1.191 статті 14 Податкового кодексу України постачання товарів – це будь-яка передача права на розпоряджання товарами як власник, у тому числі продаж, обмін чи дарування такого товару, а також постачання товарів за рішенням суду [2].

Тобто передача права власності на майно, включаючи безоплатну передачу та передачу в рахунок погашення зобов'язань, вважається постачанням товарів.

Така передача об'єкта нерухомості є економічною діяльністю цієї юридичної особи, оскільки становить постачання конкретного товару за компенсацію в межах економічної діяльності цієї юридичної особи, навіть якщо така компенсація має форму погашення зобов'язання, а не оплату грошима.

Окремо звернемо увагу, що компенсацією можуть бути гроші, інший товар, послуги, погашення боргу (взаємозалік). Компенсація у цивільно-правових та податкових відносинах не обмежується виключно грошовою формою і може здійснюватися у різних майнових формах. Це випливає як із загальних положень приватного права, так і з підходів податкового законодавства та відповідної судової практики. Так, наприклад, відповідно до частини 1 статті 509 Цивільного кодексу України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [6].

По-перше, грошова форма компенсації є класичною та прямо випливає з суті зобов'язання. По-друге, компенсація у вигляді товару допускається через конструкцію міни або передачі майна в рахунок виконання зобов'язання. Так, відповідно до частини 1 статті 600 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторові відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються сторонами [6]. Відповідно до частини 1 статті 715 Цивільного кодексу України за договором міни (бартеру) кожна із сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар [6].

Таким чином, товар може виконувати функцію компенсації на рівні з грошима.

По-третє, компенсація у формі послуг також відповідає оплатному характеру правовідносин. Надання послуг як зустрічного задоволення може бути передбачене договором про надання послуг (стаття 901 Цивільного кодексу України [6]) і може використовуватися для припинення або виконання зобов'язання за домовленістю сторін. Юридично значущим є не форма, а факт отримання економічної вигоди кредитором.

По-четверте, погашення боргу шляхом взаємозаліку є самостійною формою компенсації. Відповідно до частини 1 статті 601 Цивільного кодексу України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги [6]. Хоча при цьому не відбувається фактичного руху грошей або майна, економічний результат для сторін є ідентичним оплаті, зокрема, кредитор отримує компенсацію у вигляді зменшення (припинення) свого боргового навантаження.

Узагальнюючи слід сказати, що компенсація як юридична та економічна категорія охоплює будь-яке зустрічне майнове задоволення, що має грошову

оцінку і надається в обмін на передане майно, виконану роботу або надану послугу. Тому гроші, товари, послуги та погашення боргу (взаємозалік) є рівноцінними формами компенсації, різниця між якими полягає лише у способі її реалізації, а не в правовій або економічній суті.

Сам факт того, що юридична особа (припустімо компанія) погашає зобов'язання перед її засновником в натуральній формі (об'єктом нерухомості), не змінює економічної суті – це все одно відплатне постачання товару. Навіть якщо передача об'єкта нерухомості ініційована рішенням власника компанії, ця компанія здійснює управління активами, виконує цивільно-правові зобов'язання, розпоряджається нерухомістю, що використовується у бізнесі або обліковується як актив. Це відповідає визначенню економічної діяльності.

Суд ЄС неодноразово підтверджував, що будь-яка розпорядча дія з активом, якщо вона не є суто приватною, становить економічну діяльність для цілей ПДВ. Навіть операції, спрямовані на закриття або оптимізацію активів юридичної особи, визнаються економічними. Так, наприклад, відповідно до рішення Суду ЄС від 22 жовтня 2015 року у справі C-126/14 *UAB "Sveda" v Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos* було зазначено, що оскільки платник податку у момент придбання товарів використовує їх для цілей своїх оподатковуваних операцій, він має право на відрахування ПДВ. У зв'язку з цим, товари та послуги можуть бути придбані платником податку для цілей економічної діяльності, навіть якщо товари не використовуються негайно для цієї економічної діяльності [3].

Крім того, варто зазначити, що нерухомість у власності юридичної особи завжди використовується або у її економічній діяльності, або для збереження активів, або для виконання зобов'язань. Тому будь-яка передача такого активу є автоматично економічною діяльністю.

Відповідно до підпункту (а) пункту 185.1 статті 185 Податкового кодексу України об'єктом оподаткування є операції платників податку з постачання товарів, місце постачання яких розташоване на митній території України, відповідно до статті 186 цього Кодексу, у тому числі операції з безоплатної передачі та з передачі права власності на об'єкти застави позичальнику (кредитору), на товари, що передаються на умовах товарного кредиту, а також з передачі об'єкта фінансового лізингу у володіння та користування лізингоодержувачу/орендарю [2].

Тобто постачання товарів платником ПДВ на митній території України є об'єктом оподаткування ПДВ.

Відповідно до пункту 188.1 статті 188 Податкового кодексу України база оподаткування операцій з постачання товарів/послуг визначається виходячи з їх договірної вартості з урахуванням загальнодержавних податків та зборів (крім акцизного податку, який нараховується відповідно до підпунктів 213.1.9 і 213.1.14 пункту 213.1 статті 213 цього Кодексу, збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що справляється з вартості послуг стільникового рухомого зв'язку, податку на додану вартість та акцизного податку на спирт етиловий, що використовується виробниками – суб'єктами господарювання для виробництва лікарських засобів, у тому числі компонентів крові і вироблених з них препаратів (крім лікарських засобів у вигляді бальзамів та еліксирів) [2].

При цьому база оподаткування операцій з постачання товарів/послуг не може бути нижче ціни придбання таких товарів/послуг, база оподаткування операцій з постачання самостійно виготовлених товарів/послуг не може бути нижче звичайних цін, а база оподаткування операцій з постачання необоротних активів не може бути нижче балансової (залишкової) вартості за даними бухгалтерського обліку, що склалася станом на початок звітного (податкового) періоду, протягом якого здійснюються такі операції (у разі відсутності обліку необоротних активів – виходячи із звичайної ціни), за винятком: товарів (послуг), ціни на які підлягають державному регулюванню; газу, який постачається для потреб населення; електричної енергії, ціна на яку склалася на ринку електричної енергії [2].

Тобто базою оподаткування ПДВ є договірна вартість (в т. ч. заборгованість), але не нижче звичайної ціни/ балансової вартості/оцінки об'єкта нерухомості.

Слід констатувати, що операція з передачі об'єкта нерухомості у рахунок погашення боргу перед засновником компанії вважається постачанням товару, навіть якщо гроші не надходять з цією метою, проте, ПДВ має бути нарахований на вартість переданого майна у рахунок погашення цього боргу.

Наприклад, компанія купила об'єкт нерухомості за 5 млн грн, використавши позику свого засновника, яка надійшла від нього на банківський рахунок цієї компанії. Через рік ця ж компанія не може повернути борг засновнику і передає йому куплений в нього об'єкт нерухомості у власність. Ринкова вартість об'єкта нерухомості складає 5,2 млн грн. В такому разі ПДВ має бути нараховано з 5,2 млн грн (якщо немає пільги).

Проте, мають місце і винятки в оподаткуванні ПДВ. Так, відповідно до пункту 197.1.14 статті 197 Податкового кодексу України звільняються від оподаткування ПДВ операції з постачання житла (об'єктів житлової нерухомості), неподільного житлового об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта житлової нерухомості, крім першого постачання таких об'єктів [2].

У цьому підпункті перше постачання житла (об'єкта житлової нерухомості) означає [2]:

а) першу передачу готового новозбудованого житла (об'єкта житлової нерухомості) у власність покупця або постачання послуг (включаючи вартість придбаних за рахунок виконавця матеріалів) із спорудження такого житла за рахунок замовника;

б) перший продаж реконструйованого або капітально відремонтованого житла (об'єкта житлової нерухомості) покупцю, який є особою, іншою, ніж власник такого об'єкта на момент виведення його з експлуатації (використання) у зв'язку з такою реконструкцією або капітальним ремонтом, або постачання послуг (включаючи вартість придбаних за рахунок виконавця матеріалів) на таку реконструкцію чи капітальний ремонт за рахунок замовника.

У цьому підпункті перше постачання неподільного житлового об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта житлової нерухомості означає першу передачу спеціального майнового права на відповідний об'єкт покупцю за договором купівлі-продажу неподільного житлового об'єкта незавершеного будівництва/ майбутнього об'єкта житлової нерухомості (перший продаж) від замовника будівництва / девелопера будівництва, за яким зареєстровано спеціальне майнове право на відповідний об'єкт [2].

Норми цього підпункту поширюються також на перший продаж дачних або садових будинків, а також будь-яких інших об'єктів власності, зареєстрованих згідно із законодавством як житло (об'єкт житлової нерухомості). Операції з першого постачання доступного житла та житла, що будується із залученням державних коштів, звільняються від оподаткування [2].

Отже, якщо передається житлова нерухомість, вона може не підлягати оподаткуванню ПДВ, якщо таку передачу здійснює неплатник ПДВ (фізична особа продає об'єкт нерухомості фізичній особі). У такому разі економічної діяльності немає, об'єкта оподаткування ПДВ немає. Однак, перша передача об'єкта нерухомості (або його частини тощо) є наслідком будівництва, девелопменту або реконструкції; здійснюється оподатковуваною особою (забудовником, інвестором, підприємством), включає значну додану вартість, створену в процесі саме економічної діяльності. Саме на цьому етапі відбувається «вихід» об'єкта нерухомості зі сфери виробництва у сферу кінцевого споживання, що й є класичним моментом оподаткування ПДВ.

Резюмуючи, можна зазначити, що за правилами Податкового кодексу України операція передачі компанією об'єкта нерухомості в рахунок погашення боргу перед засновником цієї компанії підлягає оподаткуванню ПДВ, якщо вона здійснюється платником ПДВ (компанія), має ознаки економічної діяльності, не підпадає під пільги або звільнення від оподаткування ПДВ.

За правом ЄС, зокрема, відповідно до Директиви Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року про спільну систему податку на додану вартість (далі – Директива 2006/112), операція міни об□єкта нерухомості на погашення боргу (позики від засновника компанії) підпадає під оподаткування ПДВ за умови, що вона відповідає критеріям оподатковуваного постачання.

Відповідно до статті 2 (1)(a) Директиви 2006/112 постачання товарів за винагороду на території держави-члена платником податку, що діє як такий, підлягає оподаткуванню ПДВ [1]. Відповідно до статті 14 (1) Директиви 2006/112 «постачання товарів» означає передачу права розпоряджатися матеріальним майном як власник [1].

Відповідно до статті 9 (1) Директиви 2006/112 «платник податків» означає будь-яку особу, яка самостійно здійснює в будь-якому місці будь-яку економічну діяльність, незалежно від мети чи результатів цієї діяльності. Будь-яка діяльність виробників, торговців або осіб, що надають послуги, включаючи гірничодобувну та сільськогосподарську діяльність, а також діяльність професійних груп, вважається «економічною діяльністю». Зокрема, експлуатація матеріального або нематеріального майна з метою отримання від нього доходу на постійній основі вважається економічною діяльністю [1].

Отже, передача об’єкта нерухомості в рахунок погашення боргу в межах економічної діяльності платника податку є постачанням товару. А борг (зобов’язання повернути позику) є винагородою за передане майно.

Відповідно до рішення Суду ЄС від 6 лютого 2003 року у справі C-185/01 *Auto Lease Holland BV v Bundesamt für Finanzen* «постачання товарів» не стосується передачі права власності відповідно до процедур, передбачених чинним національним законодавством, а охоплює будь-яку передачу матеріального майна однією стороною, яка надає іншій стороні право фактично розпоряджатися ним так, ніби вона є власником майна [4].

Відповідно до рішення Суду ЄС від 19 грудня 2012 року у справі C-549/11 Direktor na Direktsia *’Obzhalvane i upravlenie na izpalnenieto’ – grad Burgas pri Tsentralno upravlenie na Natsionalnata agentsia za prihodite v Orfey Balgaria EOOD* коли винагорода за транзакцію повністю складається з товарів або послуг, оподатковуваною базою транзакції є ринкова вартість поставлених товарів або послуг [5].

Бартерні договори, за якими винагорода за визначенням є в натуральній формі, та операції, за якими винагорода є грошима, є з економічної та комерційної точки зору двома ідентичними ситуаціями. Принцип рівного ставлення буде проігноровано, якщо застосування статті 65 Директиви про ПДВ сприятиме тому, яку форму набула винагорода, отримана платником податків. Відповідно, цей принцип вимагає тлумачення статті 65 таким чином, що вона застосовується також, коли авансовий платіж здійснюється в натуральній формі [5].

Відповідно до рішення Суду ЄС від 19 грудня 2012 року у справі C-549/11 необхідно, щоб вартість цього авансового платежу могла бути виражена в грошовому еквіваленті. Згідно із судовою практикою, винагорода за постачання послуг може складатися з постачання товарів і, таким чином, становити основу оподаткування у значенні статті 73 Директиви про ПДВ, якщо існує прямий зв’язок між постачанням послуг та постачанням товарів, і якщо вартість цих товарів може бути виражена в грошовому еквіваленті [5].

У цьому рішенні Суду ЄС у справі C-549/11 ми також бачимо додатковий критерій оподаткованої ПДВ операції бартерної оплати постачання послуг, зокрема, наявність прямого зв’язку між постачанням послуг та постачанням товарів, і якщо вартість цих товарів може бути виражена в грошовому еквіваленті. Крім того, варто зазначити, що згідно із практикою Суду ЄС компенсацією можна вважати будь-яку економічну вигоду, отриману постачальником, якщо між постачанням і цією вигодою існує прямий зв’язок. У нашому випадку передача об’єкту нерухомості здійснюється саме з метою погашення боргу.

Щоб операція передачі об’єкта нерухомості в рахунок погашення боргу перед

засновником компанії підлягала оподатковуванню ПДВ, необхідно, щоб за правилами Директиви 2006/112 виконувалися наступні умови:

1. Об'єкт нерухомості передає особа, зареєстрована як платник ПДВ;

2. Передача об'єкта нерухомості іншій особі (засновнику компанії) здійснюється в межах економічної діяльності цього платника податку (компанії);

3. Отримання майна засновником компанії є винагородою за погашення боргу компанії перед цим засновником.

Проте, Директива 2006/112 передбачає також звільнення від сплати ПДВ. Так, зокрема, відповідно до статті 135 (1)(j) Директиви 2006/112 держави-члени звільняють від оподаткування ПДВ постачання будівлі або її частин, а також земельної ділянки, на якій вона стоїть, окрім постачання, зазначеного у пункті (a) статті 12 (1) [1].

Відповідно до статті 12 (1)(a) Директиви 2006/112 держави-члени можуть вважати платником податку будь-кого, хто здійснює на епізодичній основі операцію, пов'язану з діяльністю, зазначеною у другому підпункті статті 9 (1), та зокрема одну з таких операцій: постачання, до першого заселення, будівлі або частин будівлі та земельної ділянки, на якій стоїть будівля [1].

Тобто у статті 135 (1)(j) Директиви 2006/112 іде мова про звільнення від сплати ПДВ постачання об'єкту нерухомості неплатником ПДВ поза межами економічної діяльності. Однак, за правилами Директиви 2006/112 операція з постачання об'єкту нерухомості на епізодичній основі, що становить економічну діяльність, незалежно від статусу платника ПДВ, а також перше постачання об'єктів нерухомості та земельної ділянки, на якій стоїть такий об'єкт, підлягає оподаткуванню ПДВ.

Директива 2006/112 виходить з принципу, що операція з першої передачі об'єкту нерухомості оподатковується ПДВ, а наступні його передачі, як правило, звільняються від ПДВ, що дозволяє уникнути багаторазового нарахування ПДВ при кожному перепродажі об'єкту нерухомості, зберегти нейтральність ПДВ, а також чітко розмежувати сферу ПДВ та сферу податків на майно, які можуть застосовуватися на вторинному ринку. Ключовою ідеєю ПДВ є податкова нейтральність для бізнесу (економічних операторів). Оподаткування ПДВ першої передачі об'єкту нерухомості дозволяє забудовнику віднести до податкового кредиту ПДВ, сплачений на матеріали, роботи, послуги, а також гарантує, що ПДВ у кінцевому підсумку несе кінцевий споживач, а не економічний оператор. Якби перша передача об'єкту нерухомості була звільнена від сплати ПДВ, забудовник не мав би права на відшкодування вхідного ПДВ, що призвело б до прихованого податкового навантаження та викривлення конкуренції. Оподаткування ПДВ операції з першої передачі об'єкту нерухомості зменшує можливості штучного виведення операцій з-під ПДВ та унеможливлює ситуації, коли економічно нова нерухомість продається як «вживана» з метою уникнення оподаткування ПДВ.

Повертаючись до нашого предмету дослідження, варто також зазначити, що операція обміну (міни) об'єкту нерухомості на суму боргу є фактично бартерною (взаємозаліковою) операцією, і за правилами Директиви 2006/112 така операція вважатиметься постачанням компенсації.

Отже, за правилами Директиви 2006/112 передача нерухомого майна юридичною особою (компанією) у власність її засновника в рахунок погашення боргу є оплатним постачанням товару, підлягає оподаткуванню ПДВ, якщо така операція здійснюється платником ПДВ, пов'язана з його економічною діяльністю та має зустрічну економічну вигоду (погашення боргу).

Висновки. Передача об'єкта нерухомості юридичною особою у власність її засновника в рахунок погашення боргу не може розглядатися як нейтральна операція з точки зору оподаткування ПДВ. За своєю правовою та економічною суттю така передача є постачанням товару, що здійснюється платником ПДВ у межах його економічної діяльності, незалежно від корпоративного статусу сторін та способу припинення зобов'язання. Погашення боргу шляхом

відчуження об’єкту нерухомості не змінює факту переходу права власності та отримання компенсації у негрошовій формі, а отже відповідає об’єкту оподаткування ПДВ. Ігнорування цієї обставини призводить до спотворення принципів податкової нейтральності та рівності платників податків, створюючи ризики перекваліфікації операції податковими органами. Тому застосування ПДВ до таких операцій є обґрунтованим як з точки зору норм податкового законодавства України та права ЄС, так і з позиції економічного змісту відповідних правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Директива Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року про спільну систему податку на додану вартість. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02006L0112-20250414.

2. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

3. Рішення Суду ЄС від 22 жовтня 2015 року у справі C-126/14 *UAB "Sveda" v Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos*. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=170303&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3502537.

4. Рішення Суду ЄС від 6 лютого 2003 року у справі C-185/01 *Auto Lease Holland BV v Bundesamt für Finanzen*. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=48033&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3504000.

5. Рішення Суду ЄС від 19 грудня 2012 року у справі C-549/11 Direktor na Direktsia *'Obzhalvane i upravlenie na izpalnenieto' – grad Burgas pri Tsentralno upravlenie na Natsionalnata agentsia za prihodite v Orfey Balgaria EOOD.* URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=131981&pageIndex=0&doclang=en&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3504430.

6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 05.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 341.231.14:341.17(4):339.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.25

ПРОСУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ БІЗНЕСУ ТА ПРАВ ЛЮДИНИ У ПОЛІТИКАХ ТА ПРАКТИЦІ ЗОВНІШНІХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Токунова Анастасія Володимирівна,
orcid.org/0000-0002-5870-2473
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова НАН України»

Рошканюк Вадим Михайлович,
orcid.org/0000-0002-3083-5231
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарського права юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бай Олександр Сергійович,
orcid.org/0009-0001-1952-1733
адвокат

Статтю присвячено дослідженню наявних тенденцій, пов'язаних із концепцією бізнесу та прав людини, у підходах до співпраці Європейського Союзу із зовнішніми партнерами та його діяльності на міжнародній арені. Стаття враховує актуальні дослідження закордонних і вітчизняних авторів, які розробляють відповідну тематику та відзначають важливість впливу ЄС, зокрема щодо імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини. Метою статті було з'ясувати позицію ЄС щодо просування концепції бізнесу та прав людини у своїх політиках та практиці зовнішніх відносин. Авторами було встановлено, що ЄС виявляє багаторічну послідовність та відданість просуванню концепції бізнесу та прав людини як на міжнародному рівні, зокрема, у межах ініціатив Організації Об'єднаних Націй, так і серед держав-членів та країн-партнерів. Зокрема, це стосується політик ЄС, які розробляються та приймаються такими інституціями, як Європейський Парламент та Рада ЄС. Відповідна позиція знаходить відображення у постійній залученості ЄС до процесів розробки міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента для регулювання діяльності транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів господарської діяльності під егідою ООН. Також авторами відзначається важливість залучення положень щодо захисту та поваги до прав людини до угод ЄС у сфері міжнародної торгівлі. У статті підкреслюється, що імплементація концепції бізнесу та прав людини у праві ЄС та процеси адаптації законодавства країн-кандидатів також є суттєвими напрямками, у яких відображаються пріоритети ЄС з цього питання. У цілому, враховуючи результати дослідження позиції ЄС, авторами наголошується на необхідності всебічної імплементації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини до правової системи України, особливо у контексті поточних заходів з підготовки до можливої інтеграції до ЄС.

Ключові слова: *Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, політики ЄС, право ЄС, інституції ЄС, повага бізнесу до прав людини, пріоритети зовнішніх відносин ЄС стосовно бізнесу та прав людини, адаптація законодавства до права ЄС.*

Tokunova Anastasiia, Roshkanyuk Vadym, Bai Oleksandr. Promoting the business and human rights concept in the policies and practices of the European Union's external relations

The article is devoted to the study of current trends related to the concept of business and human rights in the European Union's approaches to cooperation with external partners and its activities in the international arena. The article considers research by both foreign and domestic authors that addresses relevant topics and notes the EU's influence, particularly, on the implementation of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights. The aim of the article was to clarify the EU's position on promoting the business and human rights concept in its external relations policies and practices. The authors found that the EU has demonstrated long-standing consistency and commitment to promoting the concept of business and human rights, both internationally, namely within United Nations initiatives, and among Member States and partner countries. In particular, this applies to EU policies that are developed and adopted by institutions such as the European Parliament and the Council of the EU. The respective position is reflected in the EU's constant involvement in the process of developing an international legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights under the auspices of the UN. The authors also note the importance of including human rights provisions in EU international trade agreements. The article highlights that the implementation of the concept of business and human rights in EU law and the processes of adapting the legislation of candidate countries are also significant areas that reflect the EU's priorities on this issue. Overall, given the study of the EU position, the authors emphasize the need for comprehensive implementation of the UN Guiding Principles on Business and Human Rights into Ukraine's legal system, especially in the context of ongoing preparations for possible EU integration.

Key words: *UN Guiding Principles on Business and Human Rights, EU policies, EU law, business respect for human rights, EU external relations priorities regarding business and human rights, adaptation of legislation to EU law.*

Постановка проблеми. У 2005 році професора Гарвардського університету Джона Раггі було призначено спеціальним представником ООН з питань бізнесу та прав людини та доручено очолити ініціативу для з'ясування корпоративних зобов'язань стосовно прав людини. Мандат Раггі тривав шість років і призвів до публікації Керівних принципів ООН з питань бізнесу та прав людини (далі – Керівні принципи ООН). Керівні принципи ООН складаються з трьох стовпів: (а) обов'язку держави захищати права людини, (б) корпоративної відповідальності поважати права людини та (в) спільної відповідальності урядів та бізнесу щодо надання засобів правового захисту жертвам корпоративних порушень прав людини [1, с. 1286-1287].

Керівні принципи ООН [2], розроблені та запроваджені у 2011 році як інструмент міжнародного м'якого права, заклали міцне теоретичне, методичне та практичне підґрунтя для подальшого просування концепції бізнесу та прав людини (далі – БПЛ). З моменту їх прийняття світ бізнесу відчув суттєвий вплив імплементації цієї концепції на міжнародній арені та у межах національних правових систем багатьох країн. У цьому контексті визначною є роль Європейського Союзу.

У цілому, ЄС є дуже потужною міжнародною організацією, яка має суттєві можливості для впливу на розбудову як правових систем своїх членів, так і міжнародних підходів до регулювання питань торгівлі, інвестування, побудови ланцюгів постачання та доданої вартості, ведення бізнесу, прав людини, сталого розвитку тощо. Враховуючи спрямованість нашої країни на інтеграцію до ЄС та поточні зусилля для розширення співпраці, вивчення очікувань партнерів щодо питання бізнесу та прав людини є актуальним.

Метою статті є з'ясування позиції Європейського Союзу щодо просування концепції бізнесу та прав людини у своїх політиках та практиці зовнішніх відносин.

Стан опрацювання проблематики. Останнім часом питанням, які стосуються впливу ЄС на просування концепції бізнесу та прав людини у внутрішньому та зовнішньому вимірах, приділяють увагу як закордонні, так і вітчизняні дослідники, зокрема, O. Blažo, A. Máčaj,

J. Schrempf-Stirling , H. J. Van Buren III, F. Wettstein, А. Санченко, О. Уварова, В. Устименко та інші.

Виклад основного матеріалу. ЄС визнає глибокий вплив, який корпоративна діяльність може мати на людей і планету. ЄС прагне забезпечити, щоб компанії виконували свої обов'язки стосовно поваги до прав людини та навколишнього середовища, задля контролю та залучення їхнього потенційного внеску у сталий глобальний добробут [3]. Наведене бачення відображає ставлення законодавців та розробників політик в ЄС стосовно регулювання різноманітних суспільних відносин, у яких взаємодіють представники бізнес-сектору, люди, громади, організації громадянського суспільства тощо. Знаходить воно свій розвиток і в контексті формування позиції для зовнішніх відносин.

Відзначається, що ЄС підтримує глобальні зусилля щодо просування прав людини, сталого розвитку та відповідального ведення бізнесу у партнерстві із зацікавленими сторонами, як це передбачено Планом дій ЄС щодо прав людини та демократії на 2020-2027 роки [3]. Зокрема, за напрямком сприяння глобальній системі прав людини та демократії у розрізі бізнес-сектору, зазначений стратегічний документ ЄС визначає спрямування посилити взаємодію на міжнародних форумах та з країнами-партнерами для активного просування та підтримки глобальних зусиль щодо впровадження Керівних принципів ООН щодо бізнесу та прав людини [4, с. 27].

Дійсно, ґрунтуючись на пріоритетах забезпечення захисту, поваги та реалізації прав людини, ЄС прикладає значні зусилля, щоб привернути увагу міжнародної спільноти, окремих країн, транснаціональних корпорацій та місцевих суб'єктів господарювання до нагальної потреби у забезпеченні відповідального ведення бізнесу та практичного впровадження концепції БПЛ як невід'ємної складової та дієвого інструменту сталого розвитку.

Одним з важливих напрямків є послідовна підтримка розроблення міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента для регулювання діяльності транснаціональних корпорацій та інших суб'єктів господарської діяльності (далі – міжнародний юридично зобов'язуючий інструмент), що здійснюється у межах мандату Міжурядової робочої групи відкритого складу з питань транснаціональних корпорацій та інших підприємств в аспекті поваги до прав людини [5], яку було утворено Радою ООН з прав людини у 2014 році.

Ключові інституції ЄС протягом багатьох років просувають питання розробки такого міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента. Зокрема, серед останніх зрушень, слід відзначити прийняту у 2024 році резолюцію Європейського Парламенту C/2024/5731, у параграфі 2 якої висловлюється рішуча підтримка впровадження, як в ЄС, так і за його межами, міжнародних стандартів відповідальної поведінки бізнесу для доповнення та посилення імплементації Керівних принципів ООН; підкреслюється важливість Керівних принципів ООН та Керівних принципів ОЕСР, а також широка підтримка, якою вони користуються; нагадується, що Керівні принципи ООН є єдиною глобальною рамковою базою, яка детально описує корпоративну відповідальність запобігати та реагувати на ризики негативного впливу на права людини, пов'язані з діяльністю бізнесу; наголошується, що будь-яка робота, виконана щодо міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента, повинна забезпечувати повну відповідність цим стандартам [6]. Зазначений документ розгорнуто визначає бачення Європейського Парламенту щодо міжнародних рамок регулювання у сфері бізнесу та прав людини, залучення ЄС та країн-членів до відповідних процесів ООН та ключові елементи позиції ЄС стосовно міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента [6].

Не менш важливим проявом загальної позиції є закріплення у Висновках Ради ЄС щодо пріоритетів ЄС на форумах ООН з прав людини на 2026 рік спрямувань на продовження співпраці з Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини та Робочою групою ООН з питань бізнесу та прав людини стосовно просування імплементації Керівних принципів ООН,

залучення до роботи щодо міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента, підтримки прийняття національних планів щодо бізнесу та прав людини державами-членами та країнами-партнерами, а також подальшого розроблення комплексних рамок ЄС для імплементації Керівних принципів ООН [7].

Безумовно, реалізація наведених вище та інших відповідних політик ЄС багато в чому залежить від позиції та дій держав-членів. Це стосується безпосередньо й розробки та подальшої ратифікації міжнародного юридично зобов'язуючого інструмента, оскільки на сьогоднішній день ЄС не має загального мандату для цього. Однак це не означає, що такі політики є суто декларативними документами, оскільки на цьому фундаменті проводиться визначна робота з розбудови внутрішніх та зовнішніх рамок регулювання актуальних питань бізнесу та прав людини.

ЄС застосовує комплексний підхід до прав людини, сталого розвитку та відповідального бізнесу через «розумне поєднання» політичних заходів та законодавства. Їх мета – покращити практику ведення бізнесу, запобігти шкоді та покращити доступ до засобів правового захисту для постраждалих осіб та громад. Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини (Керівні принципи ООН) та інструменти ОЕСР та МОП забезпечують основні міжнародні рамки, що спрямовують дії ЄС [3]. Саме це є підґрунтям для розбудови права ЄС та подальшої транспозиції відповідних актів у законодавстві країн-членів.

На сьогоднішній день своє регулювання у праві ЄС вже знайшла низка важливих аспектів концепції БПЛ, зокрема у сферах належної обачності бізнесу щодо прав людини, розкриття інформації щодо забезпечення поваги до прав людини у межах звітування підприємств із сталого розвитку, створення умов для доступу до засобів правового захисту у випадку порушень прав людини, пов'язаних з веденням бізнесу, питаннях сталого фінансування та інвестування тощо.

Україна допоки є лише кандидатом на вступ до ЄС. Це означає, що хоча виконання актів ЄС сьогодні не є обов'язковим для України, проте краще їх враховувати уже зараз із тим, щоб, по-перше, було легше набути повноправного членства у ЄС, по-друге, щоб після набуття членства не довелося надшвидкими темпами змінювати власне законодавство. Нині це робиться поступово [8, с. 27]. Дійсно, слід погодитися із наведеною думкою, оскільки процеси адаптації національного законодавства країни-кандидата до acquis communautaire є одним із напрямів просування пріоритетів ЄС, зокрема й у питаннях БПЛ.

Ще одним важливим аспектом зовнішніх відносин ЄС, у межах яких здійснюється просування концепції БПЛ, є сфера міжнародної торгівлі. У дослідженнях відзначається, що наразі пункти стосовно захисту прав людини стали звичайним положенням міжнародних торговельних угод, що привносить соціальний вимір у торговельну політику ЄС. Ця ситуація створює цікавий парадокс: у сфері прав людини ЄС не має юридичних зобов'язань за жодним міжнародним договором щодо прав людини (окрім Конвенції про права осіб з інвалідністю), але він зобов'язаний численними положеннями про права людини, включеними до понад 120 торговельних договорів. Перебуваючи все ще у виключній компетенції спільної торговельної політики (або політики розвитку), ЄС може реалізовувати свій порядок денний у сфері прав людини, включаючи корпоративну соціальну відповідальність [9, с. 948]. Поступово аспект БПЛ у розумінні Керівних принципів ООН знаходить своє відображення і в зазначеному напрямку зовнішніх відносин ЄС.

У цілому, зазначені політики, запроваджене законодавство та практика побудови зовнішніх відносин важливі тим, що ЄС залучає питання БПЛ до розбудови правового регулювання господарської діяльності і висуває вимоги не тільки для суб'єктів, які створені чи діють на території країн-членів у межах їх юрисдикцій, але й для їх іноземних партнерів, які залучаються до загальних ланцюгів постачання. У цьому контексті прикладом може бути Директива (ЄС) 2024/1760 стосовно належної обачності щодо

корпоративної сталості [10], від якої очікується суттєвий вплив і за кордонами ЄС. Відповідно, представники бізнес-сектору будь-якої країни стають вимушеними приймати такі правила гри або відмовитися від перспектив виходу на ринки ЄС та налагодження економічної співпраці. У свою чергу, це сприяє формуванню потреби у наближенні національного законодавчого регулювання до права ЄС.

Висновки. Таким чином, у питанні розвитку концепції бізнесу та прав людини та її упровадження в життя ЄС не обмежується виключно власними кордонами. Спостерігається чітка спрямованість на просування цієї концепції на міжнародному рівні та в країнах, з якими налагоджується політична та економічна співпраця. Активна робота, яка проводиться інституціями ЄС, та пріоритизація питань бізнесу та прав людини надають чіткий сигнал для держав та їх бізнес-сектору, які мають наміри щодо розбудови співпраці з публічними та приватними партнерами з ЄС. Вбачається, що на сьогоднішньому етапі розвитку процесів можливого приєднання нашої держави до ЄС для України вкрай своєчасною була б активізація власних політичних та законотворчих дій щодо комплексної імплементації Керівних принципів ООН до власної правової системи. Планування відповідних заходів на національному рівні має відбуватися із урахуванням аналізу останніх політик та актів законодавства, які впроваджуються в ЄС, а також практики укладення угод щодо інвестицій та торгівлі, зосереджуючись на відображенні в них питань бізнесу та прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Schrempf-Stirling J., Van Buren III H. J., Wettstein F. Human Rights: A Promising Perspective for Business & Society. *Business & Society.* 2022. Vol. 61. Issue 5. P. 1282–1321. DOI: https://doi.org/10.1177/00076503211068425.

2. Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework: Annex to the Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises for the 17th Session of the UN Human Rights Council, 21 March 2011, A/HRC/17/31, 27 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Business/A-HRC-17-31_AEV.pdf.

3. Business and human rights. *The European External Action Service.* 08.08.2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/business-and-human-rights_en#99060. (дата звернення: 19.03.2026).

4. EU Action Plan on Human Rights and Democracy 2020-2027. 2020. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2024/Action-Plan-EN_2020-2027.pdf.

5. Elaboration of an international legally binding instrument on transnational corporations and other business enterprises with respect to human rights. Resolution of the Human Rights Council, 14 July 2014, A/HRC/RES/26/9. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g14/082/52/pdf/g1408252.pdf.

6. Shaping the EU's position on the UN binding instrument on business and human rights, in particular on access to remedy and the protection of victims. Resolution of the European Parliament, 18 January 2024, C/2024/5731. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52024IP0042.

7. Council Conclusions on EU Priorities in UN Human Rights Fora in 2026. Council of the European Union, 30 January 2026, 5835/26. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-5835-2026-INIT/en/pdf.

8. Устименко В., Деревянко Б. Спрямованість нормопроєктування на імплементацію Керівних принципів ООН щодо бізнесу і прав людини: самоаналіз за чеклістом Данського інституту з прав людини. *Економіка та право.* 2025. № 2. С. 24–33. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.02.024.

9. Blažo O., Máčaj A. Legal challenges for the European Union concerning an International Treaty on Business and Human Rights. *Revista de Derecho Comunitario Europeo*. 2021. № 70. P. 933–978. DOI: https://doi.org/10.18042/cepc/rdce.70.04.

10. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 17.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342.7:341.231.14:355.01
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.26

БАЛАНС МІЖ БЕЗПЕКОЮ І ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Яшарова Марія Миколаївна,
orcid.org/0000-0001-7648-8514
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної власності та приватного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті досліджуються теоретико-правові та практичні аспекти забезпечення балансу між потребами національної безпеки та дотриманням прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Актуальність теми зумовлена збройною агресією проти України, яка спричинила запровадження особливого правового режиму та істотні зміни у механізмах реалізації конституційних прав. Автор аналізує національне законодавство, зокрема Конституцію України та Закон України «Про правовий режим воєнного стану», а також міжнародні стандарти, закріплені у Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

Особливу увагу приділено принципам допустимості обмеження прав людини в умовах війни, серед яких законність, необхідність, пропорційність і тимчасовість, що формують основу правового балансу між інтересами держави та особи. У статті розкрито механізм дерогації прав відповідно до міжнародного права та визначено межі таких обмежень.

Проаналізовано ключові проблеми забезпечення прав людини під час воєнного стану, зокрема у сфері мобілізації, доступу до правосуддя, свободи слова, захисту вразливих категорій населення, а також ризики зловживання владними повноваженнями. Наголошується на необхідності посилення гарантій правового контролю та забезпечення верховенства права навіть в умовах воєнних загроз.

У результаті дослідження обґрунтовано необхідність удосконалення правових механізмів захисту прав людини з урахуванням сучасних викликів та європейських стандартів, що сприятиме зміцненню демократичних інститутів і формуванню ефективної системи правового захисту в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Ключові слова: *права людини, воєнний стан, національна безпека, збройна агресія, правовий режим, безпекові правовідносини, верховенство права.*

Yasharova Mariia. Balancing security and human rights during wartime: contemporary challenges and legal mechanisms of protection

This article studies legal and practical issues of the balance between national security and human rights during martial law in Ukraine. The topic is important because of the war against Ukraine, which caused special legal rules and changes in the use of human rights.

The author analyzes Ukrainian law, especially the Constitution of Ukraine and the Law "On the Legal Regime of Martial Law". The article also looks at international standards, such as the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights.

Special attention is given to the principles of limiting human rights during war. These principles are legality, necessity, proportionality, and temporality. They help to keep a balance between the interests of the state and the rights of people. The article also explains the idea of derogation of rights and its limits.

The article studies main problems of human rights protection during martial law. These include problems in mobilization, access to justice, freedom of speech, protection of vulnerable groups, and risks of abuse of power.

The author concludes that it is necessary to improve legal mechanisms for the protection of human rights. This should be done according to modern challenges and European standards. It will help to support democracy and create an effective system of human rights protection during war and after the war in Ukraine.

Key words: *human rights, martial law, national security, armed aggression, legal regime, security legal relations, rule of law.*

Збройна агресія проти України обумовила функціонування держави в умовах воєнного стану, що суттєво трансформувало механізми реалізації прав і свобод людини. У цих обставинах проблема забезпечення належного балансу між інтересами національної безпеки та гарантіями прав людини набуває особливої актуальності та потребує комплексного правового осмислення.

Запровадження воєнного стану, передбачене Конституцією України [1] та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [2], допускає можливість встановлення обмежень окремих прав і свобод. Водночас такі обмеження не мають абсолютного характеру та не можуть призводити до повного скасування прав людини. Україна, навіть за умов воєнного стану, зберігає міжнародно-правові зобов'язання, зокрема щодо дотримання стандартів, визначених Європейською конвенцією з прав людини [3] та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [4].

Метою даного дослідження є системний аналіз проблем забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням прав людини в умовах війни, а також визначення ефективних правових інструментів, здатних забезпечити цей баланс у сучасних умовах.

Сучасна правова доктрина виходить із того, що співвідношення між інтересами держави та правами людини ґрунтується на можливості їх тимчасового обмеження, але не повного нівелювання. Відповідно до статті 64 Конституції України [1], у період воєнного або надзвичайного стану допускається встановлення обмежень прав і свобод, однак такі заходи мають виключний характер і не можуть поширюватися на невідчужувані права людини. Зазначене положення відображає концепцію «ядра прав людини» (core rights), що не підлягає обмеженню за жодних обставин. До таких прав належать, зокрема, право на життя, заборона катувань і нелюдського поводження, право на гідність, а також право на справедливий суд. Їх абсолютний характер обумовлений тим, що їх порушення підриває основи правової держави та суперечить фундаментальним міжнародним стандартам [5].

На міжнародному рівні питання обмеження прав людини регулюється через інститут дерогації, закріплений у статті 15 Європейської конвенції з прав людини [3]. Дерогація передбачає можливість тимчасового відступу держави від виконання окремих зобов'язань у разі виникнення надзвичайної ситуації, що становить загрозу життю нації. Водночас застосування цього механізму обмежується суворими умовами: відповідні заходи повинні бути обґрунтованими, необхідними в конкретних обставинах, пропорційними поставленій меті та такими, що не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави.

Сформульовані в науковій доктрині принципи обмеження прав людини є ключовими орієнтирами для держави у цей період. Принцип законності означає, що будь-яке обмеження повинно мати чітке нормативне підґрунтя і не може застосовуватися довільно. Принцип необхідності передбачає, що обмеження допускається лише за наявності реальної загрози, яку неможливо усунути менш обтяжливими заходами. Пропорційність вимагає збереження розумного балансу між інтересами безпеки та правами людини, щоб втручання не було надмірним. Тимчасовість підкреслює, що такі обмеження діють виключно протягом періоду надзвичайного правового режиму і повинні бути скасовані одразу після його завершення.

Отже, зазначені принципи формують правову модель, у межах якої держава, навіть в умовах війни, зобов'язана діяти не довільно, а в рамках права, забезпечуючи мінімально необхідний рівень захисту прав людини. Саме це і становить сутність балансу між безпекою та правами людини як ключового елементу демократичного правопорядку.

Правове регулювання забезпечення такого балансу в Україні має комплексний характер і охоплює норми різних галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, кримінального та міжнародного. Його фундамент становить Конституція України, яка закріплює людину, її життя і гідність як найвищу соціальну цінність (ст. 3), встановлює принцип верховенства права (ст. 8), а також передбачає можливість тимчасового обмеження

окремих прав і свобод у період воєнного стану (ст. 64) [1].

Особливе значення має Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2], який визначає правові засади запровадження відповідного режиму, перелік можливих обмежень прав громадян, а також компетенцію органів державної влади і військового командування. У свою чергу, Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [6] регламентує порядок виконання громадянами обов'язку щодо захисту держави, що впливає на реалізацію таких прав, як свобода пересування, право на працю та особиста недоторканність. Норми Кримінального кодексу України забезпечують охорону правопорядку, встановлюючи відповідальність за воєнні злочини та інші порушення, пов'язані з режимом воєнного стану.

Водночас важливим елементом правового регулювання є міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною, зокрема Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [4]. Вони встановлюють універсальні стандарти допустимого обмеження прав людини навіть в умовах надзвичайних ситуацій, визначаючи межі втручання держави у сферу основоположних прав і свобод.

Наразі національне зазнало істотних змін, спрямованих передусім на підвищення обороноздатності держави, що дає розширення повноважень органів державної влади та військового командування, спрощенні процедур мобілізації, а також запровадженні додаткових механізмів контролю за безпековою ситуацією. Але такі зміни, хоча й об'єктивно необхідні в умовах війни, створюють потенційні ризики для дотримання прав людини.

Розширення дискреційних повноважень державних органів у воєнний час може створювати умови для зловживань, тоді як нечітке визначення процедур сприяє їх довільному застосуванню. Підвищення контролю за діяльністю громадян також може призвести до надмірного втручання у приватне життя. У цьому контексті особливе значення набуває наявність ефективних механізмів контролю за діями державних органів, серед яких ключову роль відіграють судовий контроль, парламентський нагляд, а також інституційний нагляд, здійснюваний Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Таким чином, сучасна система правового регулювання має двоїстий характер: з одного боку, вона орієнтована на забезпечення національної безпеки та підтримку державного суверенітету; з іншого – повинна гарантувати, що обмеження прав і свобод громадян не будуть необґрунтованими, що є критично важливим для підтримання демократичного правопорядку навіть у умовах війни.

Забезпечення прав людини під час воєнного стану стикається із комплексними викликами як нормативного, так і практичного характеру. Ефективність реалізації прав залежить не лише від самого законодавства, а й від того, наскільки якісно воно застосовується на практиці у складних умовах збройного конфлікту.

Практичні спостереження останніх років демонструють випадки порушення процедур мобілізації, зокрема щодо порядку вручення повісток, проходження медичного огляду та реалізації права на відстрочку. У ряді ситуацій громадяни недостатньо поінформовані про свої права та обов'язки, що суперечить принципу правової визначеності. Згідно з практикою Європейського суду з прав людини (ст. 5 Європейської конвенції) [3], будь-яке втручання держави у право на свободу має бути законним, передбачуваним та обґрунтованим. Ігнорування цих вимог може кваліфікуватися як порушення прав людини, навіть у умовах надзвичайного або воєнного стану.

Воєнні дії мали суттєвий вплив на функціонування судової системи України. Значна частина судів була евакуйована, деякі тимчасово припинили діяльність, а інші перейшли на дистанційний формат роботи. Такі обставини спричиняють затримки у розгляді справ, ускладнюють доступ громадян до суду та обмежують можливості ефективного захисту прав. У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував на обов'язку держави забезпечити "effective

access to court" (ефективний доступ до суду), а відсутність такого доступу може кваліфікуватися як порушення статті 6 Конвенції [6].

Інформаційна безпека під час війни виступає важливим інструментом захисту держави, що зумовлює необхідність регулювання обігу певної інформації, зокрема військової. Водночас існує високий ризик надмірного обмеження права на свободу вираження поглядів, закріпленого в статті 34 Конституції України [1] та статті 10 Європейської конвенції [3]. Судова практика ЄСПЛ демонструє, що такі обмеження мають бути "necessary in a democratic society" (необхідними в демократичному суспільстві), а їхнє перевищення або непропорційне застосування може призводити до звуження демократичного простору та зниження рівня довіри до державних інституцій.

Особливого значення набула проблема захисту вразливих груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які стикаються з труднощами у доступі до житла, працевлаштування та соціальних виплат. Схожі проблеми спостерігаються серед військовослужбовців та їхніх сімей, які потребують належного соціального і правового захисту. Відповідно до міжнародних стандартів, зокрема Керівних принципів ООН щодо внутрішнього переміщення, держава зобов'язана гарантувати таким особам мінімальні стандарти захисту. Недостатнє виконання цих стандартів може свідчити про системні порушення прав людини та потребує підвищеної уваги законодавця та органів влади.

Воєнний стан передбачає розширення повноважень органів державної влади, що необхідно для оперативного реагування на загрози національній безпеці. Водночас така концентрація повноважень створює потенційний ризик їх зловживання, особливо за умов обмеженого контролю з боку суспільства та незалежних інституцій. У цьому контексті принцип верховенства права набуває особливої значущості: держава не може діяти довільно навіть у кризових ситуаціях. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що будь-яке обмеження прав людини має супроводжуватися ефективними гарантіями від зловживань, зокрема забезпеченням можливості судового оскарження дій органів влади.

Аналіз сучасної практики свідчить, що основні проблеми забезпечення прав людини під час війни виникають не стільки через відсутність нормативної бази, скільки через складності її реалізації та контролю. У період воєнного стану держава змушена діяти швидко та рішуче, однак це не повинно призводити до нівелювання базових правових гарантій. Тому критично важливим є формування дієвого механізму, який дозволяє забезпечити баланс між потребами національної безпеки та захистом прав людини, з урахуванням принципів пропорційності, законності та верховенства права.

Сучасна правова доктрина розглядає співвідношення національної безпеки та прав людини як одну з центральних проблем функціонування держави в умовах кризових ситуацій, включно з війною. Науковці підкреслюють, що цей баланс не є статичним і носить динамічний, адаптивний характер, залежно від рівня загроз та суспільних потреб. Згідно з дослідженнями, у мирний час пріоритет надається максимальному забезпеченню прав і свобод людини, тоді як в умовах війни акцент зміщується на забезпечення національної безпеки. Водночас така трансформація не означає повного ігнорування прав людини: йдеться про тимчасове та обґрунтоване обмеження прав, встановлене законом. Таким чином, баланс між безпекою та свободою постає як постійний процес пошуку оптимального співвідношення двох цінностей, що визначає ефективність правового регулювання в умовах надзвичайних ситуацій.

Більшість сучасних науковців сходиться на думці, що навіть у умовах воєнного стану права людини не можуть бути повністю скасовані. Це пояснюється існуванням так званих невідчужуваних (абсолютних) прав, які не підлягають обмеженню за жодних обставин. До таких прав належать, насамперед, право на життя, заборона катувань, право на людську гідність та інші фундаментальні гарантії, збереження яких є одним із ключових індикаторів демократичності держави навіть у кризових ситуаціях [7, 8].

Держава зобов'язана забезпечувати мінімальний рівень правового захисту незалежно від обставин, гарантувати базові процесуальні та матеріальні механізми захисту особи від свавільних дій органів влади. У науковій доктрині така концепція часто розглядається як забезпечення мінімальних стандартів прав людини, що охоплюють життєво важливі права та базові гарантії доступу до правосуддя, свободи та особистої недоторканності.

Вітчизняні дослідники, зокрема Л. Ніколенко [7] та О. Білоскурська [8, с. 9–11], досліджують проблему балансу між безпекою і правами людини через призму інституційних гарантій та механізмів контролю. На їх думку, ефективність захисту прав у воєнний період залежить не лише від змісту законодавства, а й від належного функціонування державних інститутів, зокрема:

— посилення контролю за діяльністю органів влади – необхідність запобігання зловживанням в умовах розширення повноважень;

— забезпечення незалежності судової влади – суди повинні залишатися ефективним механізмом захисту прав навіть під час війни;

— дотримання міжнародних стандартів – орієнтація на практику міжнародних інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини.

Наукові підходи до проблеми балансу між національною безпекою та правами людини базуються на визнанні його динамічного характеру, неможливості повного скасування прав людини навіть у період воєнного стану та необхідності забезпечення мінімальних стандартів їхнього захисту. Реалізація цього балансу значною мірою визначається рівнем розвитку правових інститутів, ефективністю механізмів контролю та відповідністю національного законодавства міжнародним стандартам.

У сучасних реаліях особливого правового режиму забезпечення прав людини потребує комплексного підходу, що охоплює не лише нормативне регулювання, а й розвиток інституційних, процедурних та освітніх механізмів. Такі заходи спрямовані на підвищення стійкості правової системи та зміцнення її здатності до адекватного реагування на виклики воєнного часу.

Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, у тому числі положеннями Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, сприяє не лише ефективнішому захисту прав і свобод людини, а й інтеграції України до європейського правового простору. Особлива увага має приділятися розробці дієвих механізмів відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої війною, із врахуванням досвіду міжнародної практики та судової доктрини.

Проблема забезпечення балансу між безпекою та правами людини в умовах воєнного стану набуває особливої актуальності. Аналіз чинного законодавства України засвідчує наявність достатніх нормативних механізмів регулювання обмежень прав і свобод на конституційному та законодавчому рівнях, а також у межах міжнародно-правових зобов'язань держави. Водночас ключовим викликом залишається не стільки дефіцит правових норм, скільки забезпечення їхньої ефективної реалізації на практиці, що потребує посилення контролю, удосконалення процедур та підвищення кваліфікації державних органів.

І тому баланс між безпекою та правами людини є динамічним і прямо залежить від суспільно-політичних умов та конкретного контексту воєнного стану. Обмеження прав допускаються лише за дотриманням основоположних принципів: законності, необхідності, пропорційності та тимчасовості. Разом з тим, навіть у період війни існує коло невідчужуваних прав, які не підлягають обмеженню і становлять фундамент демократичного правопорядку.

Аналіз практики та наукових досліджень свідчить, що під час воєнного стану в Україні особливо гостро проявляються такі проблеми: недосконалість процедур мобілізації, ускладнений доступ до правосуддя, ризики надмірного обмеження свободи слова, недостатній захист вразливих категорій населення та можливі зловживання владними повноваженнями. Ці виклики вимагають

системного перегляду як законодавчої бази, так і інституційних механізмів контролю. Сучасні наукові підходи до проблеми балансу підкреслюють неприпустимість повного скасування прав людини, необхідність забезпечення мінімальних стандартів їх захисту та важливість функціонування ефективних державних інститутів. Незалежна судова система, парламентський контроль та дотримання міжнародних стандартів, зокрема практики Європейського суду з прав людини, визнаються ключовими механізмами забезпечення балансу між безпековими потребами та правами особи.

Аналіз проведенного дослідження показує, що вдосконалення законодавства України повинно передбачати: посилення інституційного контролю, впровадження цифрових технологій у правосудді, чітке регламентування процедур, гармонізацію з правовими нормами Європейського Союзу, розвиток міжнародного нагляду та підвищення рівня правової освіти населення. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності захисту прав людини навіть за умов підвищених безпекових загроз і зміцнить демократичні інститути в Україні.

Перспективи післявоєнного відновлення безпосередньо пов'язані з нагальною потребою відновлення порушених прав громадян, реформування судової системи та адаптації національного законодавства до сучасних європейських стандартів. Важливим аспектом є також створення ефективних механізмів компенсації шкоди, що дозволяє не лише відновити справедливість, а й підвищити довіру суспільства до державних інституцій.

У цьому контексті баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом прав людини має розглядатися як основоположний принцип формування стійкої демократичної держави. Забезпечення прав людини в умовах війни постає складним багатовимірним процесом, який потребує синергії між ефективною державною політикою, продуманим правовим регулюванням та надійним функціонуванням інституцій контролю. Тільки комплексне врахування цих факторів дозволяє досягти оптимального співвідношення між інтересами держави та правами окремої особи, забезпечуючи довгострокову стабільність та правову безпеку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення : 05.04.26).

2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 05.04.26).

3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols No. 11 and No. 14. Rome, 04.XI.1950. [online]. URL: https://rm.coe.int/1680063765

4. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted by UN General Assembly Resolution 2200A (XXI), 16 December 1966. Entry into force: 23 March 1976. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights

5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. ООН, 10 грудня 1984 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#n152 (дата звернення 05.04.2025).

7. Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Том 1, № 91. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30

8. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. 2022. № 46. С. 7–18. https://doi.org/10.18524/2411-2054.2022.46.257802

Наукову статтю підготовлено в рамках Конкурсу «Передова наука в Україні 2026–2028» за проєктом «Захист прав людини в умовах подолання наслідків війни в Україні: на шляху утвердження правових цінностей Європейського Союзу» (реєстраційний номер 2025.07/0051), що фінансується Національним фондом досліджень України за кошти державного бюджету.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 08.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.359.3:343.236
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.27

МОМЕНТ ЗАКІНЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-КАРАНОЇ КОНТРАБАНДИ: ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Шакун Василь Іванович,
orcid.org/0000-0002-1757-8453
головний науковий співробітник
відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Кузнецов Віталій Володимирович,
orcid.org/0000-0003-1727-4019
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено критерії визначення моменту закінчення контрабанди (статті 201–201-4, 305 КК України) через аналіз бланкетної ознаки об'єктивної сторони – «переміщення через митний кордон України». Актуальність проблеми зумовлена неоднорідністю судової практики щодо кваліфікації ситуацій, коли предмети виявляються у пункті пропуску або під час митного контролю. Мета статті – сформулювати науково обґрунтований критерій визначення закінчення контрабанди й алгоритм розмежування закінченого складу та замаху на кримінальне правопорушення залежно від напряму переміщення відповідних предметів. Методологічну основу дослідження становлять догматичний аналіз кримінально-правових і митних норм, узагальнення судової практики, а також порівняльно-правовий аналіз законодавства та судової практики окремих держав Європейського Союзу. Встановлено, що у судовій практиці держав Європейського Союзу контрабанду, зокрема наркотичних засобів, визнають закінченим кримінальним правопорушенням при фактичному ввезенні (імпорті) чи вивезенні (експорті) через митний кордон. Наприклад, у Німеччині, Франції та Іспанії імпорт наркотиків визнається закінченим лише після незаконного перетину кордону, у Польщі – при фактичному ввезенні з порушенням законодавства. У статті встановлено, що в європейській судовій практиці загалом закладено правило: завершення контрабанди пов'язане з реальним переміщенням предметів через кордон, а дії спрямовані на переміщення кваліфікуються як замах на контрабанду. Обґрунтовано висновок, що за чинною редакцією ст. 305 КК України контрабанда є закінченою з моменту фактичного незаконного перетину митного кордону, тоді як виявлення предметів до такого перетину утворює закінчений замах. У дослідженні обґрунтовано, що «процедурний» підхід (прив'язка до завершення митного контролю чи оформлення) має доктринальну цінність, однак без нормативного удосконалення кримінального законодавства створює ризики порушення принципу правової визначеності.

Ключові слова: *замах, кваліфікація кримінального правопорушення, контрабанда, кримінальне законодавство, митний контроль, митний кордон, момент закінчення кримінального правопорушення, наркотичні засоби, стадії вчинення кримінального правопорушення.*

Shakun Vasyl, Kuznetsov Vitalii. The moment of completion of criminally punishable smuggling: issues of legal qualification

The article examines the criteria for determining the moment of completion of smuggling (Articles 201–201-4 and 305 of the Criminal Code of Ukraine) through an analysis of the blanket feature of the objective side – 'movement across the customs border of Ukraine'. The relevance of the problem stems from inconsistency in case law regarding the legal qualification of cases in which items are detected at a border crossing point or during customs control. The purpose of the article is to formulate a scientifically sound criterion for determining when smuggling is completed and an algorithm for distinguishing between completed and attempted criminal offences depending on the direction of movement of the relevant items. The methodological basis of the study consists of a dogmatic analysis of criminal law and customs regulations, a generalisation of judicial practice, and a comparative legal analysis of the legislation and judicial practice of individual EU countries. It has been established that in the judicial practice of the European Union countries, smuggling, in particular of narcotic drugs, is recognised as a completed criminal offence upon actual importation or exportation across the customs border. For example, in Germany, France and Spain, the import of drugs is recognised as completed only after an unlawful crossing of the border, and in Poland – upon actual importation in violation of the law.

The article establishes that European judicial practice generally follows the rule that smuggling is complete when items are actually moved across the border, and actions aimed at moving items are classified as attempted smuggling. The conclusion is justified that, according to the current version of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine, smuggling is completed from the moment of actual illegal crossing of the customs border, while the detection of items before such crossing constitutes an attempt. The study substantiates that the 'procedural' approach (linking to the completion of customs control or clearance) has doctrinal value; however, without legislative refinement of criminal law it creates risks of violating the principle of legal certainty.

Key words: *attempt, legal qualification of a criminal offence, smuggling, criminal legislation, customs control, customs border, moment of completion of a criminal offence, narcotic drugs, stages of committing a criminal offence.*

Постановка проблеми. Як відомо, стаття 305 КК України встановлює кримінальну відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, визначаючи її як «переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю» [12]. Подібне формулювання міститься і в статтях 201–201-4 КК України (контрабанда інших предметів), а також у нормах митного законодавства та Кодексу України про адміністративні правопорушення. Законодавець акцентує увагу на тому, що обов'язковою ознакою контрабанди є факт перетину митного кордону України; місце закінчення правопорушення ототожнюється з митним кордоном (який збігається з державним кордоном, за винятком спеціальних зон) [14]. Як відомо, Митний кодекс України (далі – МКУ) визначає базові правові категорії митної території, митного кордону, митного контролю, зони митного контролю, а також регламентує процедури контролю й оформлення [14]. Для об'єктивного кримінально-правового дослідження принципово важливо використати поняття «митний кордон» як правову межу митної території (згідно зі статтею 10 МКУ межі митної території України є митним кордоном України; митний кордон України збігається з державним кордоном України, крім меж штучних островів, установок і споруд, створених у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключна юрисдикція України; межі території зазначених островів, установок і споруд становлять митний кордон України) та митний контроль чи оформлення (пункти 23, 24 ч. 1 ст. 4 МКУ) як адміністративні процедури, що супроводжують переміщення, але не замінюють факту перетину кордону [14]. Отже, якщо розглядати сам процес переміщення відповідних предметів в пунктах пропуску, то можемо визначити його дві складові: поєднання фізичного руху (перетину кордону) та дотримання митного режиму (контроль та оформлення). Це й породжує спірні

тлумачення моменту закінчення контрабанди, якщо предмети виявлені «всередині» пункту пропуску.

Це питання набуло актуальності через розгляд Касаційним кримінальним судом у складі Верховного Суду проваджень за обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених статтями 201, 305 КК, в яких неоднозначно визначається момент закінчення кримінально-караної контрабанди [13]. Так, ухвалою колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) від 3 листопада 2025 року на підставі ч. 2 ст. 434-1 КПК України матеріали провадження щодо засудженої особи було передано на розгляд об'єднаної палати ККС ВС [13]. Відповідь на це питання залежить від дослідження не тільки кримінально-правових, митних норм, але й доктрини права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям статті послугували праці вчених, які досліджували особливості кримінально-правової протидії контрабанді, як-от: П. П. Андрушка, О. І. Бойка, В. В. Голіни, Б. М. Головкіна, О. О. Дудорова, М. Й. Коржанського, П. С. Матишевського, П. П. Михайленка, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, А. А. Музики, М. І. Хавронюка, В. І. Шакуна та ін. Прискіпливого дослідження заслуговують дисертації О. М. Омельчука (2002 р.), О. В. Процюка (2006 р.), В. В. Сіленка (2009 р.), О. О. Кравченко (2010 р.), С. О. Сороки (2010 р.), В. О. Допілки (2011 р.), О. О. Козярук (2022 р.), В. В. Нетяги (2023 р.) та ін. Здобутки цих та інших науковців містять низку системних положень і висновків, які безпосередньо чи опосередковано стосуються реалізації кримінальної відповідальності за контрабанду. Однак можемо констатувати, що сучасна проблема визначення моменту закінчення контрабанди досі остаточно не вирішена.

Тому **метою** нашого дослідження є формулювання науково обґрунтованого критерію визначення закінчення контрабанди та алгоритмів розмежування закінченого складу та замаху на кримінальне правопорушення залежно від напряму переміщення відповідних предметів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, кримінальні правопорушення, що передбачені статтями 201–201-4, 305 КК України мають формальні склади: достатньо фактичного перетину митного кордону з незадекларованим або прихованим вантажем. Пленум Верховного Суду України (далі – ПВСУ) ще у 2005 році з цього питання однозначно роз'яснив: «цей злочин вважається закінченим з моменту незаконного переміщення предметів контрабанди через митний кордон України. Замах на контрабанду має місце, якщо її предмети виявлено до переміщення через митний кордон України (під час огляду чи переогляду товарів, транспортних засобів, ручної поклажі, багажу або особистого огляду тощо)» [23].

У науковій літературі різні автори підкреслюють, що ключова ознака контрабанди – реальне переміщення через кордон (для експорту – виїзд за кордон, для імпорту – ввезення на територію). С. О. Сорока зазначає, що «більшість науковців» і автори науково-практичних коментарів підтримують критерій фактичного незаконного переміщення предметів через митний кордон як момент закінчення контрабанди; водночас щодо «вивезення» з України в літературі наявні різні підходи – від перетину кордону до виявлення предметів при митному контролі [25, с. 114]. Аналогічну позицію підтримує В. М. Шевчук, який зазначає, що контрабанда у кримінальному праві «вважається закінченою з моменту фактичного переміщення предмета посягання через митний кордон» [27, с. 176]. При цьому імпорт контрабанди (ввезення) вважається завершеним у момент перетину кордону України; експорт (вивезення) – у момент подання митної декларації або іншої безпосередньо спрямованої на доведення злочину дії [27, с. 175–176]. Дещо іншу позицію висловлює Д. В. Бабіков, який наголошує на тому, що чинна редакція ст. 201 КК України (яка є загальною щодо спеціальної ст. 305 КК України) «прив'язує» момент закінчення злочину (під час вивезення контрабанди з України) до факту виїзду з України, що призводить до того, що злочин формально вважається доведеним лише після переміщення предметів у зону іноземного

митного контролю [7, с. 110]. На цій підставі науковець наполягає на диференціації підходу щодо визначення моменту закінчення кримінального правопорушення: необхідно враховувати такий факт: чи йдеться про ввезення до України чи про вивезення з неї [7, с. 111]. Таким чином, у науковій доктрині існує позиція щодо важливості моменту фактичного перетину кордону (для імпорту) і на те, що навіть при експорті ключову роль може відігравати момент подачі митної декларації.

Для нашого дослідження важливо встановити й позиції судової практики з цієї проблематики. Так, Верховний Суд у своїх рішеннях застосував також два підходи щодо визначення моменту закінчення контрабанди.

Наприклад, у постанові від 9 квітня 2019 р. (справа № 755/23519/14-к) суд повністю підтримав п. 8 постанови ПВСУ № 8 від 3 червня 2005 р. та за фактом виявлення речовини «МДМА» під час митного огляду поштового відправлення, яке надійшло в Україну, кваліфікував дії засудженого як «замах на переміщення речовини через кордон» [18].

Однак існує й інша позиція у судовій практиці. В ухвалених постановах колегій суддів Другої судової палати ККС ВС від 9 квітня 2020 р. (справа № 727/6578/17) [16] та від 25 березня 2021 р. (справа № 344/11557/16-к) [21], про те, що незаконне переміщення наркотичних засобів на територію України (тобто **ввіз на її територію**), які виявлено на її митній території під час митного контролю утворює закінчений склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 305 КК України. На думку суду, це зумовлено тим, що особа фактично перебуває на митній території України і, отже, раніше вона вже перетнула митний кордон України. Зазначений підхід поділяє стала судова практика ККС ВС, про це свідчать ряд інших постанов, у яких висловлені збіжні правозастосовні позиції (до прикладу, постанови Верховного Суду у справах № 732/415/19 [22], № 359/1982/15 [19], № 448/313/19 [20] та ін.

Але з іншого боку, на думку ККС ВС, «якщо предмети контрабанди виявлено під час огляду чи переогляду речей або ж особистого огляду, у тому числі повторного, **при виїзді за межі України** (вивезенні товарів, пересиланні поштових відправлень), вчинене кваліфікується за статтями 15 і 305 КК України як замах на контрабанду» [21]. На думку О. О. Дудорова та Р. О. Мовчана, таке «прив'язування» моменту закінчення контрабанди до фактичного перетину кордону в разі вивезення відповідних предметів за межі України призводить до того, що факт закінчення контрабанди, як правило, встановлюється лише тоді, коли предмети вже потрапили на територію іншої держави, що, як наслідок, призводить до призначення винній особі не завжди виправданого (з урахуванням суспільної небезпеки контрабанди) більш м'якого покарання на підставі ст. 68 КК України [9, с. 178].

Також слід зазначити, що дисертаційні роботи з вказаної проблематики демонструють сталий науковий консенсус щодо характеристики конструкції складів контрабанди (статті 201, 305 КК України). Ці наукові дослідження мають істотне значення для тлумачення контрабанди, оскільки розкривають зміст бланкетної ознаки «переміщення» через взаємозв'язок із митними процедурами та митним кордоном [8, с. 60; 11, с. 91–92; 15, с. 111–112]. Однак констатуємо відсутність єдиних доктринальних підходів до конкретизації моменту закінчення кримінального правопорушення залежно від напряму переміщення (ввезення чи вивезення) та процесуального моменту припинення діяння митними органами.

Спочатку розглянемо окремі дисертаційні дослідження, в яких момент закінчення контрабанди визначається моментом перетину митного кордону, а виявлення відповідних предметів до такого факту кваліфікується як замах на контрабанду.

Так О. В. Процюк, розглядаючи склади контрабанди як злочини з формальним складом, зазначає, що у загальному випадку закінчення контрабанди пов'язується з фактичним незаконним переміщенням через митний кордон [24, с. 139]. Водночас у дисертації запропоновано деталізований підхід до моменту закінчення залежно від

юридичного розуміння митного кордону та напряму переміщення: при вивезенні з митної території України – закінчений склад автор пов'язує з поданням та оформленням митної декларації і дозволом митних служб на подальше перетинання кордону [24, с. 216]. Також для специфічних схем (перерваний транзит) момент закінчення пропонується пов'язувати з поданням митному органу документів із завідомо неправдивими даними, які і є підставою переміщення [24, с. 199].

У дисертації В. В. Нетяги особливий наголос зроблено на проблемі нормативної невизначеності терміна «переміщення» у митному законодавстві та на наслідках цього для визначення моменту закінчення контрабанди [15, с. 111]. Автор відтворює основні наукові позиції щодо визначення перетину кордону як критерія припинення вказаного діяння при виявленні під час митного огляду [15, с. 111]. Додатково аргументовано, що момент закінчення при ввезенні та вивезенні може відрізнятися, з огляду на територіальну компетенцію митних органів та специфіку «митного кордону» (включаючи спеціальні митні зони) [15, с. 112].

У дисертації О. М. Омельчука систематизовано дві протилежні доктринальні позиції: а) визнання контрабанди закінченою також у випадках, коли спробу переміщення припинено під час митного огляду; б) визнання контрабанди закінченою лише після перетину вантажем державного (митного) кордону поза митним контролем або з приховуванням від нього [17, с. 90]. Автор пов'язує переваги другого підходу з принципом територіальної юрисдикції та з тим, що кримінальна відповідальність має ґрунтуватися на фактичному незаконному переміщенні, а виявлення предметів до перетину кордону – утворює замах на контрабанду [17, с. 90].

О. О. Козярук у сучасному дисертаційному дослідженні, спеціально присвяченому ст. 305 КК України, підтверджує зв'язок визначення стадії вчинення контрабанди з митним кордоном: виявлення предметів до переміщення через митний кордон оцінюється як замах, а закінчений склад – з моменту незаконного переміщення предметів контрабанди через митний кордон України, що кореспондується з позицією, яка закріплена в п. 8 постанови ПВСУ № 8 від 3 червня 2005 р. [10, с. 106].

Отже позиції вказаних науковців відповідають певному судовому стандарту, який запропонований ПВСУ та принципу законності (nullum crimen sine lege), що забезпечує передбачуваність відповідної кримінально-правової оцінки.

Далі розглянемо альтернативний (процедурний) підхід визначення моменту закінчення контрабанди, який характеризується завершенням митного контролю. У частині наукових робіт пропонується пов'язувати завершення контрабанди із завершенням митного контролю чи оформлення або навіть із «виходом» предмета із зони митного контролю.

Наприклад, В. О. Допілка, аналізуючи правила кваліфікації контрабанди, акцентує, що в науці зустрічалося ототожнення закінченого складу зі «спробою» незаконного переміщення, але роз'яснення ПВСУ пов'язує закінчення саме з незаконним переміщенням через митний кордон [8, с. 60]. Водночас автор обґрунтовує альтернативний критерій для окремих ситуацій: визнавати контрабанду закінченою з моменту проходження винним митного контролю, коли зникає легальна можливість задекларувати товар у встановленому порядку [8, с. 112].

О. О. Кравченко обґрунтовує, що «переміщення» у контрабанді не завжди можна ототожнювати з фізичним перетином лінії кордону, оскільки митне законодавство описує ввезення чи вивезення як сукупність дій, що включає митний контроль, митне оформлення та дозвіл митного органу [11, с. 91]. Авторка відзначає диференційований підхід у частині вивезення: пропонується переносити момент закінчення на більш ранню стадію – прийняття митної декларації, щоб уникнути ситуації, коли при виявленні предметів на території України такі дії завжди кваліфікувалися б як замах [11, с. 92; 106]. З погляду чинного КК України це є доктринальною пропозицією, яка не змінює тлумачення ПВСУ, однак дозволяє критично оцінити ризики

«асиметрії» між ввезенням і вивезенням у правозастосуванні.

Також виникає логічне питання: чи не ставиться стадія кримінального правопорушення залежно від дій працівника митниці (виявив він товар чи «дозволив» перемістити його далі)? Адже з точки зору суспільної небезпеки особа, яка вчинила всі дії для переміщення (приховала товар, пред'явила підроблені документи тощо), вже реалізувала свій кримінально протиправний умисел повною мірою. Чи повинен, умовно кажучи, представник митниці утриматися від затримання правопорушника, допоки той не перетне митний кордон, для того, щоб контрабанда стала закінченим кримінальним правопорушенням? На нашу думку, відповідь очевидна – ні. Представник митниці зобов'язаний припиняти правопорушення одразу при виявленні, і це припинення просто означає, що кримінальне правопорушення залишиться на стадії замаху. Так, у ситуації, коли контрабанду було виявлено під час митного контролю при в'їзді на територію України, стадія кримінального правопорушення не залежить від подальших дій представника митниці – навіть якщо він затримає правопорушника відразу, сам факт проникнення товару на митну територію вже відбувся, отже склад завершений. Якщо ж правопорушення припинено раніше (до перетину кордону) – наприклад, при спробі вивезення товарів за кордон представник митниці затримав особу в пункті пропуску – то кримінальне правопорушення не досягло стадії завершення з огляду на відсутність факту переміщення за межі України. У цьому випадку відповідальність настає за незакінчене кримінальне правопорушення (замах). Таким чином, критерій перетину кордону залишається вирішальним і не залежить від розсуду посадових осіб: їхні дії лише фактично фіксують ту чи іншу стадію правопорушення.

Звернення до законодавства держав Європейського Союзу дозволяє стверджувати, що європейське митне право оперує правовими категоріями «ввезення на митну територію» та «вивезення з митної території» як юридично значимими подіями для виникнення митних обов'язків і процедур [4]. Використання в європейському митному праві подібної термінології до національного митного законодавства, на нашу думку, дозволяє нам більш прискіпливо дослідити зарубіжний досвід протидії контрабанді для можливого запозичення в КК України.

Як відомо, у Європейському Союзі немає єдиного кримінального законодавства [26, с. 785], але в більшості держав-членів контрабанду (особливо наркотичних засобів) кваліфікують за аналогічними правилами. Так, контрабанду наркотичних засобів також визнають закінченою при фактичному ввезенні (імпорті) чи вивезенні (експорті) через кордон. Наприклад, у Федеративній Республіці Німеччині (далі – ФРН) підставою відповідальності за ввезення наркотичних засобів (згідно з параграфами 29, 30 Закону про наркотики від 28 липня 1981 р. [1]) є факт переміщення їх «через кордон» до ФРН. Верховний Суд ФРН неодноразово робив висновки, що «ввезення … означає вивезення з-за кордону на територію Федеративної Республіки; момент закінчення настає, коли вантаж перетнув кордон» [2]. У згаданому рішенні Верховний Суд ФРН (1 StR 676/10 від 15 лютого 2011 р.) зокрема зазначив, що ввезення є завершеним у момент перетину кордону (межі Німеччини), а якщо ж наркотичні засоби були виявлені британськими митниками під час митного огляду, ввезення не завершилося і може кваліфікуватися лише як замах [2]. Таким чином, німецький підхід щодо моменту визначення закінчення контрабанди подібний до п. 8 постанови ПВСУ № 8 від 3 червня 2005 р.: злочин є закінченим тільки після реального перетину державного (митного) кордону. Також, у Франції [3] й Іспанії [5, с. 6] імпорт наркотиків визнається закінченим лише після незаконного перетину кордону, у Польщі – при фактичному ввезенні з порушенням законодавства [6]. Таким чином, і в європейській судовій практиці загалом закладено таке правило: завершення контрабанди пов'язане з реальним переміщенням предметів через кордон, а рання стадія («коли особа ще на шляху до кордону чи її затримано перед кордоном») кваліфікується як замах на контрабанду.

Застосовуючи догматичний аналіз при вирішення нашої проблематики, зауважимо: визначальним є питання як де-юре, так і де-факто визначення межі митного кордону. Фактично в умовах розвинутої митної системи експорт чи імпорт може бути перерваний працівниками митниці на території України, однак з формально-юридичної точки моментом його закінчення лишається саме незаконне переміщення товарів за межі митного кордону. Існуюча неоднозначність у правозастосуванні (частина судів визнають речі «переміщеними» при потраплянні на митний пост, а Пленум ВСУ – тільки після повного фізичного переміщення митного кордону) породжена тим, що законодавець не деталізував цю стадію кримінального правопорушення. Для дотримання принципу правової визначеності, на нашу думку, доцільно уточнити норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за контрабанду: передбачити закінчення кримінального правопорушення під час митного огляду з моменту подачі митної декларації (для вивозу з України), а під час ввезення в Україну момент фактичного перетину кордону. Проте наразі виходити потрібно з існуючого законодавства і його тлумачень.

Також можемо констатувати факт, що момент закінчення контрабанди не було предметом розгляду в Конституційному Суді України та Європейському суді з прав людини (далі – ЄСПЛ). Слід зауважити, що хоча спеціальної практики щодо моменту закінчення контрабанди ЄСПЛ не напрацював, зрозуміло, що будь-яка кримінально-правова кваліфікація повинна чітко випливати з тексту закону, а розширювальне тлумачення на шкоду обвинуваченому не допускається. В українському кримінальному законі момент закінчення контрабанди сформульовано через дію (переміщення через кордон), тож тлумачення, яке прив'язує закінчений склад лише до факту перетину кордону, найбільш точно відповідає буквальному змісту норми і не порушує вимоги передбачуваності закону (ст. 7 Європейської конвенції з прав людини). Навпаки, будь-яке зміщення цього моменту на більш ранні стадії (спробу переміщення тощо) без законодавчого врегулювання могло б поставити під сумнів принцип nullum crimen sine lege, оскільки покарання наставало б за діяння, яке формально не охоплюється диспозицією. Таким чином, чинний підхід є не лише логічним з позиції національного права, а й узгодженим із європейськими стандартами прав людини.

Висновки. На підставі проведеного дослідження запропоновано певні правила кваліфікації контрабанди та висловлено пропозицію щодо удосконалення кримінального законодавства України:

1. Сформульовано алгоритми кваліфікації контрабанди залежно від напряму переміщення відповідних предметів: 1) якщо предмети контрабанди було виявлено при в'їзді в Україну на її митній території під час митного контролю при огляді чи переогляді товарів, транспортних засобів, ручної поклажі, багажу або особистому огляді тощо – важливим є встановити: чи предмети вже перетнули митний кордон України (опинилися на митній території України), чи виявлення відбулося до такого перетину. Якщо предмети виявлено після фактичного перетину митного кордону, але ще «в межах пункту пропуску/зони контролю», – це, на нашу думку, закінчена контрабанда, оскільки саме незаконне переміщення предметів через кордон уже відбулося. Якщо ж предмети контрабанди виявлено до перетину митного кордону (наприклад, на суміжній території чи до лінії кордону, або особу зупинено до в'їзду на митну територію), – це замах, бо кримінальне правопорушення не доведено до кінця з причин, що не залежать від винної особи. Також важливо пам'ятати: формула «виявлено під час митного контролю» сама по собі не дає відповіді – митний контроль може здійснюватися і після перетину кордону (що є типовим), і (в окремих режимах) до нього. Тому для кваліфікації необхідне фактичне встановлення, де саме (у юридичному сенсі) відбувалося виявлення щодо лінії митного кордону; 2) якщо предмети контрабанди було виявлено на митній території України під час митного контролю при огляді міжнародного поштового відправлення, яке прибуло в Україну, то слід застосовувати те саме

правило: закінчення кримінального правопорушення зумовлюється тим, чи відбулося ввезення на митну територію України (відбувся перетин кордону), а не тим, чи «вийшла посилка» з-під митного контролю. Якщо відправлення прибуло на митну територію України (фактично ввезене) і предмети виявлені під час митного огляду чи оформлення – контрабанда, як правило, є закінченою, бо переміщення через кордон відбулося. Якщо предмети контрабанди перехоплено до ввезення на митну територію України (наприклад, у країні відправлення чи транзиту до перетину кордону) – це готування чи замах на контрабанду; 3) якщо предмети контрабанди було виявлено під час огляду чи переогляду речей або ж особистого огляду при виїзді за межі України (вивезенні товарів, пересиланні поштових відправлень), але до фактичного перетину митного кордону на виїзд – такі дії слід кваліфікувати як замах на контрабанду, а якщо предмети вже перетнули митний кордон у напрямі вибуття з митної території України – склад кримінального правопорушення є закінченим.

2. Обґрунтовано, що наукові позиції, які пропонують вважати контрабанду закінченою лише після завершення митного контролю чи оформлення, можуть використовуватися як додатковий аргумент для оцінки доказів, але не повинні суперечити ключовому нормативному критерію контрабанди («через митний кордон»). Інакше виникає ризик зміни кваліфікації кримінального правопорушення залежно від організації митного контролю, що не відповідає принципу юридичної визначеності закону.

3. Для дотримання принципу правової визначеності, на нашу думку, доцільно у перспективі уточнити норми, які встановлюють кримінальну відповідальність за контрабанду: передбачити закінчення кримінального правопорушення під час митного огляду з моменту подачі митної декларації (для вивозу з України), а під час ввезення в Україну момент фактичного перетину кордону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Betäubungsmittelgesetz. Ausfertigungsdatum: 28.07.1981. Betäubungsmittelgesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 1. März 1994, das zuletzt durch Artikel 1 der Verordnung vom 19. Dezember 2025 geändert worden ist. *Gesetze im Internet*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/btmg_1981/BJNR106810981.html (дата звернення: 20.01.2026).

2. Bundesgerichtshof. Beschluss vom 15.02.2011 – 1 StR 676/10. HRRS (Höchstrichterliche Rechtsprechung im Strafrecht). URL: https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/1/10/1-676-10.php (дата звернення: 27.01.2026).

3. Cour de cassation (France). Chambre criminelle. 7 septembre 2022, 21-85.236, Publié au bulletin. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000046282372?init=true&page=1&query=21-85236&searchField=ALL&tab_selection=all&utm_source (дата звернення: 27.01.2026).

4. Regulation (EU) № 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 (Union Customs Code). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/952/oj/eng#:~:text=REGULATION%20,PARLIAMENT%20AND%20OF%20THE%20COUNCIL (дата звернення: 27.01.2026).

5. Tribunal Supremo (Sala de lo Penal). Sentencia núm. 303/2020, de 12 de junio (Recurso: 3782/2018) [Recurso electrónico]. 8 p. (PDF). URL: https://www.poderjudicial.es/search/indexAN.jsp (дата звернення: 27.01.2026).

6. Wyrok, sygn. V W 1469/16. Dnia 19 października 2016 r. Sąd Rejonowy dla m. st. Warszawy w Warszawie V Wydział Karny (SAOS). URL: https://www.saos.org.pl/judgments/253350 (дата звернення: 27.01.2026).

7. Бабіков Д. В. Момент закінчення кримінальних правопорушень, пов’язаних із незаконним переміщенням предметів через митний кордон України: аналіз наукових позицій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія: Право.* 2022. Вип. 73, ч. 2. С. 109–114. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.49

8. Допілка В. О. Теоретико-правові засади кваліфікації контрабанди : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. 250 с.

9. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Рекриміналізація товарної контрабанди і супутні законодавчі новели: критичний аналіз. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 1. С. 165–202. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2024.21.302903

10. Козярук О. О. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів за кримінальним правом України (ст. 305 КК України) : дис. … д-ра філософії : 081 Право. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. 291 с.

11. Кравченко О. О. Кримінально-правова характеристика контрабанди (ст. 201 КК України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Київський міжнародний університет, 2010. 204 с.

12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 27.01.2026).

13. Лист-звернення судді Верховного Суду Н. В. Білик до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді про підготовку наукового висновку щодо тлумачення та застосування норм права № 6/0/26-26 від 5 січня 2026 р. Київ. 3 с.

14. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17 (дата звернення: 27.01.2026).

15. Нетяга В. В. Контрабанда в Україні: кримінально-правова та кримінологічна характеристика : дис. … д-ра філософії : 081 Право. Ірпінь : Державний податковий університет, 2023. 264 с.

16. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо застосування норм про кримінальну відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (дата формування: 02.07.2020). Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogljad_KKS_02_07_2020.pdf (дата звернення: 27.01.2026).

17. Омельчук О. М. Контрабанда за кримінальним правом України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 239 с.

18. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 9 квітня 2019 р. у справі № 755/23519/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/81360693 (дата звернення: 27.01.2026).

19. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 1 жовтня 2020 р. у справі № 359/1982/15. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92021182 (дата звернення: 27.01.2026).

20. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 12 березня 2024 р. у справі № 448/313/19. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=117657282 (дата звернення: 27.01.2026).

21. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 25 березня 2021 р. у справі № 344/11557/16-к. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95946573&from=360 (дата звернення: 27.01.2026).

22. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 4 березня 2021 р. у справі № 732/415/19. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95382778&from=360 (дата звернення: 27.01.2026).

23. Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил : постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 червня 2005 р. № 8 (у ред. постанови ВСУ від 30.05.2008 № 8). База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-05#Text (дата звернення: 27.01.2026).

24. Процюк О. В. Кримінальна відповідальність за контрабанду : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2006. 254 с.

25. Сорока С. О. Контрабанда наркотичних засобів: проблеми протидії : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 228 с.

26. Шакун В. І., Кузнецов В. В. Реформування національного кримінального законодавства з урахуванням європейського та воєнного досвіду України. *Наукова концепція розвитку законодавства України: обґрунтування та прогнозування напрямів правотворчої діяльності* : монографія / за заг. ред. Стефанчука Р. О. та Кузнєцової Н. С. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 783–796.

27. Шевчук В. М. Розслідування контрабанди : Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 2 / [В. Ю. Шепітько та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. С. 173–188. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17060/1/Shevchuk_173–188.pdf (дата звернення: 27.01.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 16.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.28

ВІД «ВЛАСНИКА ВІДХОДІВ» ДО «УТРИМУВАЧА ВІДХОДІВ»: КРИТИКА ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО УПРАВЛІННЯ ВІДХОДАМИ»

Синчанський Станіслав Олександрович,
orcid.org/0009-0008-0869-4103
кандидат юридичних наук, адвокат,
докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України

У статті досліджено проблему використання терміна «власник відходів» у Законі України «Про управління відходами» [1] крізь призму цивільного законодавства України, положень Директиви Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив, (надалі по тексту також – Waste Framework Directive або WFD) [2], практики Суду Європейського Союзу та підзаконних нормативно-правових актів України у сфері управління відходами. Обґрунтовано, що термін «власник відходів» не повною мірою відповідає європейському підходу, оскільки Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив використовує конструкцію «waste holder», яка охоплює не лише власника у речово-правовому розумінні, а насамперед особу, що має відходи у фактичному володінні, під контролем або у своєму розпорядженні. Доведено, що українська модель термінологічно зміщує акцент із контролю, наміру та обов'язку позбутися речовини чи предмета на право власності, що породжує колізії з положеннями Цивільного кодексу України [3] щодо змісту, підстав набуття та припинення права власності. Встановлено, що утворення відходів не означає автоматичного виникнення самостійного речового права на «відходи» як окремий об'єкт, а отже застосування поняття «власник відходів» є сумнівним і з цивільно-правової точки зору. На підставі аналізу ст. 3 та ст. 15 Директиви Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив, а також рішень Суду ЄС у справах Inter-Environnement Wallonie, Van de Walle, Mesquer, Tallinna Vesi, Tronex показано, що вирішальне значення має поведінка holder: позбувається (discard), має намір позбутися (intend to discard), зобов'язаний позбутися (required to discard). Запропоновано замінити в Законі України «Про управління відходами» та пов'язаних підзаконних актах термін «власник відходів» на «утримувач відходів» як більш точний, функціональний і євроінтеграційно узгоджений. Сформульовано авторське визначення утримувача відходів та конкретні пропозиції щодо змін до законодавства України.

Ключові слова: *відходи, власник відходів, утримувач відходів, право власності, цивільне право, управління відходами, Directive EU 2008/98/EC, Waste Framework Directive.*

Synchanskyy Stanislav. From "waste owner" to "waste holder": criticism of the terminology of the Law of Ukraine "On Waste Management"

The article examines the problem of using the term "waste owner" in the Law of Ukraine "On Waste Management" [1] through the prism of civil legislation of Ukraine, the provisions of Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of November 19, 2008 on waste and repealing certain directives (Waste Framework Directive), (hereinafter – WFD) [2], the practice of the Court of Justice of the European Union, and subordinate regulatory acts of Ukraine in the field of waste management. It is argued that the term "owner of waste" does

not fully correspond to the European approach, since the WFD uses the term "waste holder", which covers not only the owner in the property law sense, but primarily the person who has the waste in actual possession, under control, or at their disposal. It has been proven that the Ukrainian model terminologically shifts the emphasis from control, intent, and obligation to dispose of a substance or object to ownership, which creates conflicts with the provisions of the Civil Code of Ukraine [3] regarding the content, grounds for acquisition, and termination of ownership. It has been established that the generation of waste does not automatically give rise to an independent property right to "waste" as a separate object, and therefore the application of the concept of "waste owner" is questionable from a civil law perspective. Based on an analysis of Articles 3 and 15 of the WFD, as well as the decisions of the EU Court in the cases of Inter-Environnement Wallonie, Van de Walle, Mesquer, Tallinna Vesi, and Tronex, it has been shown that the behavior of the holder is of decisive importance: discard, intend to discard, required to discard. It is proposed to replace the term "waste owner" in the Law of Ukraine "On Waste Management" and related subordinate acts with "waste holder" as more accurate, functional, and consistent with European integration. The author's definition of waste holder and specific proposals for amendments to Ukrainian legislation have been formulated.

Key words: *waste, waste owner, waste holder, property rights, civil law, waste management, Directive 2008/98/EC, Waste Framework Directive.*

Постановка проблеми. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в сфері управління відходами вимагає не лише формального запозичення окремих інститутів, а й точного відтворення базових категорій. Однією з таких категорій є суб'єкт, на якого покладаються обов'язки щодо належного поводження з відходами. У Законі України «Про управління відходами» для цього використано термін «власник відходів», що є спадком попереднього Закону України «Про відходи» [4]. Водночас Waste Framework Directive оперує іншим поняттям – waste holder, тобто виробник відходів або особа, у володінні якої вони перебувають. Така різниця не є суто мовною: вона стосується самої конструкції прав та обов'язків у сфері управління відходами.

Проблема особливо загострюється у випадках, коли споживач або підприємство набуває права власності на товар, в процесі використання якого утворюються упаковка, залишки, компоненти, зношені частини чи інші матеріали. Постає питання: чи є ці залишки ще товаром, чи вже відходами, і хто є належним суб'єктом відповідальності за них [5]. Українське законодавство не дає достатньо чітких критеріїв для визначення моменту такої трансформації, а використання терміна «власник відходів» лише посилює невизначеність.

Відсутність концептуальної точності має не лише теоретичні, а й практичні наслідки. Вона впливає на облік відходів, подання декларацій, визначення адресатів публічно-правових обов'язків, побудову договірних моделей передачі відходів до системи управління ними та на розмежування відповідальності між утворювачем, перевізником, оператором та територіальною громадою. Тому аналіз терміна «власник відходів» потребує міжгалузевого підходу, що охоплює довкілєве право, цивільне право та право ЄС.

Стан дослідження. Проблематика тлумачення понять відходи (waste), побічні продукти (by-products), припинення статусу відходів (end-of-waste) та утримувач (holder) широко розробляється в європейській правовій доктрині. У науковій літературі підкреслюється, що Waste Framework Directive формує функціональний режим відповідальності, у межах якого вирішальними є не речово-правові титули, а належне поводження, контроль, намір позбутися речовини чи предмета та дотримання регуляторних обов'язків. Цей підхід простежується в дослідженнях, присвячених припиненню статусу відходів та циркулярній економіці, а також у працях щодо ієрархії управління відходами. [6, с. 107-118; 7, с. 305–313; 8].

В українській правничій науці питання термінологічної невідповідності між «власником відходів» і європейським «holder» лише починає привертати належну увагу. Значна частина досліджень зосереджується на загаль-

них принципах управління відходами, імплементації актів ЄС, статусі побічних продуктів, вторинних ресурсів, припиненні статусу відходів і розширеній відповідальності виробника, відходах війни [9, с. 106–114]. У дослідженнях також акцентується увага на проблемах правового регулювання у сфері управління відходами в Україні, включаючи недосконаліть термінології [10, с. 114–125]. Зокрема, у наукових працях підкреслюється необхідність адаптації базових категорій екологічного права України до європейських стандартів та впровадження системного підходу до управління відходами [11, с. 32–35]. Водночас категорія суб'єкта, який має нести основні обов'язки щодо поводження з відходами, залишається недостатньо осмисленою в аспекті її співвідношення з цивілістичною конструкцією права власності [12, с. 46–50].

Окремі аспекти проблеми висвітлювалися у працях, присвячених співвідношенню екологічного та цивільного регулювання, а також у дослідженнях з права ЄС. Проте комплексний аналіз, який поєднував би Закон України «Про управління відходами», підзаконні акти Кабінету Міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади, норми Цивільного кодексу України, положення Waste Framework Directive і практику Суду ЄС саме в частині критики терміна «власник відходів», досі фактично відсутній. Це й зумовлює наукову новизну обраної тематики.

Метою статті є обґрунтування недоцільності використання терміна «власник відходів» у Законі України «Про управління відходами» та пов'язаних підзаконних актах, аналіз європейського підходу до категорії «waste holder», виявлення цивільно-правових суперечностей чинної української моделі та формулювання пропозицій щодо заміни терміна «власник відходів» на «утримувач відходів» або інше функціонально еквівалентне визначення.

Для досягнення поставленої мети необхідно: проаналізувати норми Закону України «Про управління відходами» та пов'язаних підзаконних актів; дослідити положення Waste Framework Directive щодо поняття waste holder; з'ясувати підходи Суду ЄС до трактування holder та поняття discard; встановити, чи узгоджується термін «власник відходів» з положеннями Цивільного кодексу України; сформулювати пропозиції щодо змін до законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Закон України «Про управління відходами» визначає «власника відходів» як фізичну або юридичну особу, яка утворює відходи або яка відповідно до закону володіє, користується і розпоряджається відходами. Одночасно закон окремо оперує категорією «утворювач відходів» і передбачає спеціальні правила щодо права власності на відходи, зокрема щодо побутових відходів, діяльності організацій розширеної відповідальності виробника, приватних партнерів та правового режиму відходів, що розміщені на земельній ділянці. Така конструкція поєднує в одному понятті щонайменше три різні юридичні ролі: утворювача, фактичного володільця і власника в цивільно-правовому розумінні.

Стаття 11 Закону України «Про управління відходами» передбачає, що суб'єктами права власності на відходи є фізичні та юридичні особи, територіальні громади, держава. Для побутових відходів визначено, що територіальні громади є власниками відходів, переданих їх утворювачами або попередніми власниками до систем управління побутовими відходами, а перехід права власності до інших суб'єктів відбувається за договором. Окремо врегульовано право власності організацій розширеної відповідальності виробника, приватних партнерів та питання відходів, розміщених на земельній ділянці. З одного боку, ця норма демонструє прагнення законодавця впорядкувати майнові аспекти. З іншого боку, вона не усуває первинної концептуальної вади: закон спочатку ототожнює утворювача з «власником відходів», а потім намагається регулювати перехід права власності так, ніби відходи від самого початку завжди є звичайним об'єктом цивільного права [1, ст. 11].

Підхід права ЄС є іншим. Waste Framework Directive визначає waste як будь-яку речовину чи предмет, яких

holder позбувається, має намір позбутися або зобов'язаний позбутися. У цій же директиві waste holder означає утворювача відходів або фізичну чи юридичну особу, у володінні якої перебувають відходи. Отже, у центрі правового регулювання перебуває не право власності, а право фактичного володіння, контроль і поведінка щодо матеріалу. Стаття 15 WFD прямо закріплює, що первинний утворювач відходів або інший holder повинен самостійно здійснювати їх оброблення або забезпечити таке оброблення уповноваженим суб'єктом [2, art. 3, 15].

Офіційне керівництво Європейської Комісії щодо тлумачення ключових положень WFD підкреслює, що центральним елементом визначення відходів є саме discard. Поняття відходів пов'язане або з реальною дією holder, або з його наміром, або з юридичним обов'язком. Інакше кажучи, у праві ЄС правовий статус матеріалу визначається не тим, хто є його власником за приватним правом, а тим, хто має матеріал під контролем і як із ним поводиться [5].

Суд ЄС послідовно підтримує саме такий підхід. У справі Inter-Environnement Wallonie Суд наголосив, що поняття відходів має тлумачитися широко з урахуванням цілей захисту довкілля [13]. У справі Van de Walle підкреслено, що класифікація речовини або предмета як відходу має виводитися насамперед із дій holder та змісту терміна discard. Крім того, Суд визнав, що відповідальність у сфері поводження з відходами може покладатися не лише на формального власника, а й на інших суб'єктів, які фактично контролювали речовину або були причетні до її потрапляння у сферу відходів [14].

У рішенні у справі Mesquer Суд дійшов висновку, що витрати з управління відходами можуть бути покладені на поточних чи попередніх holders відходів, а також на виробника продукту, з якого ці відходи походять [15]. Це рішення є показовим, оскільки воно демонструє: система відповідальності за відходи в ЄС будується не навколо формального титулу власності, а навколо економічного та фактичного зв'язку суб'єкта з відходами. У справі Tallinna Vesi Суд роз'яснив, що holder не може на власний розсуд вимагати визнання припинення статусу відходів поза законодавчо визначеними критеріями [16]. Тим самим підтверджено, що holder у праві ЄС – це не «власник, який вільно розпоряджається майном», а суб'єкт у режимі публічно-правової екологічної відповідальності. У справі Tronex Суд ще раз наголосив, що визначальне значення має поведінка holder та зміст поняття discard. Якщо особа фактично виводить предмет із господарського чи споживчого використання без реального наміру подальшого легітимного обігу, це свідчить на користь статусу відходів [17].

Таким чином, судова практика ЄС послідовно підтверджує, що holder – це функціональна категорія, яка не зводиться до цивільного власника. Саме тому буквальне перенесення логіки речового права на сферу управління відходами є помилковим.

З позицій цивільного права термін «власник відходів» є проблемним щонайменше з кількох причин. Відповідно до статті 316 Цивільного кодексу України право власності є правом особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. За статтею 317 ЦК України власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. Згідно зі статтею 328 ЦК України право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів, а за статтею 334 ЦК України – у набувача майна за договором право власності виникає, як правило, з моменту передання майна. Припинення права власності врегульоване, зокрема, статтею 346 ЦК України [3, ст. 316, 317, 328, 334, 346].

Із наведених норм випливає, що право власності є набуваною категорією і виникає щодо певного об'єкта на конкретній юридичній підставі. Якщо особа придбала товар, то вона набула право власності саме на товар. У процесі використання товару можуть утворитися упаковка, тара, зношені частини, брак, шлам, обрізки, пил, осад чи інші залишки. Однак у цивільно-правовому розумінні особа не набуває окремо і вдруге права власності на відходи як на новий самостійний об'єкт лише тому, що предмет

змінив свої споживчі властивості або став непотрібним. Саме тут і виявляється головна вада українського терміна «власник відходів».

Ще показовішою є ситуація, коли залишки товару фізично перебувають у перевізника, оператора сортування, зберігача, оброблювача чи іншого суб'єкта без переходу до нього права власності. За логікою WFD та Суду ЄС, саме такий суб'єкт може бути holder і нести конкретні обов'язки щодо належного поводження з відходами. Але за буквального сприйняття українського терміна «власник відходів» він начебто випадає з кола базових адресатів обов'язків, якщо не доведено перехід права власності.

Використання терміна «власник відходів» зміщує фокус із функціональної відповідальності на речове право, чого не вимагає і не підтримує ані довкіллєве право ЄС, ані українське цивільне законодавство. Більше того, така термінологія породжує штучну потребу щоразу з'ясовувати, чи виникло в утворювача або іншої особи право власності саме на відходи як окремий об'єкт, хоча для цілей екологічного регулювання вирішальним є контроль над ними та обов'язок забезпечити їх передачу до системи управління відходами.

Проблема не обмежується рівнем закону. Порядок подання декларації про відходи оперує категоріями «утворювачів або власників відходів». Аналогічно у нормативних актах Міндовкілля щодо державного обліку відходів, планів управління відходами підприємств та технічної експлуатації полігонів використовуються конструкції, де «власник відходів» розглядається як типовий суб'єкт зобов'язань. Це закріплює колізію між довкіллєвим і цивільним правом та ускладнює належне тлумачення обов'язків перевізників, операторів, зберігачів та інших осіб, які мають відходи у фактичному володінні [18–21].

З огляду на наведене доцільно замінити термін «власник відходів» на «утримувач відходів». Саме цей варіант найточніше відтворює зміст waste holder і водночас не вступає у суперечність із Цивільним кодексом України. Термін «утримувач» не створює ілюзії, що в кожному випадку йдеться про класичне речове право власності. Він охоплює утворювача відходів, перевізника, оператора сортування, оброблювача чи іншу особу, яка має відходи у фактичному володінні, під контролем чи у своєму розпорядженні та повинна забезпечити належне поводження з ними.

Пропонується таке визначення: утримувач відходів – це фізична або юридична особа, яка є утворювачем відходів або має відходи у фактичному володінні, під контролем чи у своєму розпорядженні, несе встановлені законом обов'язки щодо їх належного зберігання, обліку, передачі, перевезення, оброблення (відновлення чи видалення) та зобов'язана передати такі відходи до системи управління відходами, якщо позбувається, має намір позбутися або зобов'язана позбутися їх.

Законодавчо доцільно внести щонайменше такі зміни. По-перше, у статті 1 Закону України «Про управління відходами» замінити термін «власник відходів» на «утримувач відходів» і закріпити його функціональне визначення за моделлю статті 3 WFD. По-друге, у всіх положеннях закону, де йдеться про обов'язки, витрати, передачу відходів, відповідальність, облік і декларування, використовувати формулу «утворювач або утримувач відходів». По-третє, категорію «право власності на відходи» залишити лише для тих випадків, де справді регулюються майнові відносини: договірний перехід прав, побутові відходи, діяльність організацій розширеної відповідальності виробника, приватне партнерство тощо. По-четверте, у пов'язаних підзаконних актах Кабінету Міністрів України та спеціально уповноваженого органу щодо формування та реалізації екологічної політики синхронно замінити «власник відходів» на «утримувач відходів». По-п'яте, на рівні підзаконного регулювання та/або методичних роз'яснень бажано чіткіше визначити критерії, за якими залишки речі стають відходами, орієнтуючись на підхід discard / intend to discard / required to discard, а також на доктрину побічного продукту та механізму припинення статусу відходів.

З огляду на європейську практику саме контроль, наміри та дії з матеріалом визначають статус відходів і коло відповідальних осіб. Тому заміна терміна «власник відходів» на «утримувач відходів» є не просто редакційною правкою, а системною зміною, яка усуває суперечності з положеннями Цивільного кодексу України та забезпечує більш коректну імплементацію права ЄС у національне законодавство.

Висновки. Термін «власник відходів», закріплений у Законі України «Про управління відходами», є некоректним як з євроінтеграційної, так і з цивільно-правової точок зору. Право ЄС використовує категорію waste holder, яка охоплює не стільки власника, скільки особу, що має відходи у фактичному володінні, під контролем або у своєму розпорядженні, та зобов'язана забезпечити належне поводження з ними. Саме така модель відображена в Waste Framework Directive і підтверджена сталою практикою Суду ЄС.

Натомість український термін «власник відходів» зміщує акцент на речове право власності, хоча утворення відходів не означає автоматичного виникнення самостійного права власності на відходи як окремий об'єкт. Це не узгоджується з положеннями Цивільного кодексу України про зміст, підстави набуття та припинення права власності та створює ризики неправильного визначення суб'єктів публічно-правових обов'язків у сфері управління відходами.

Для усунення нормативної неточності та гармонізації з правом ЄС доцільно замінити в Законі України «Про управління відходами» та пов'язаних підзаконних актах термін «власник відходів» на «утримувач відходів» або інше функціонально еквівалентне визначення. Така заміна матиме не лише термінологічне, а й системне значення: вона усуне колізії з цивільним правом, підвищить правову визначеність і сприятиме коректному розподілу обов'язків та відповідальності у сфері управління відходами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про управління відходами : Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 17. Ст. 75.

2. Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив / Офіційний вісник Європейського Союзу. 2008. L 312. Ст. 3.

3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.

4. Про відходи : Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36. Ст. 242 [втратив чинність].

5. Guidance on the interpretation of key provisions of Directive 2008/98/EC on waste. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/environment/pdf/waste/framework/guidance_doc.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

6. Johansson O. The End-of-Waste for the Transition to Circular Economy: A Legal Review of the European Union Waste Framework Directive. *Environmental Policy and Law*. 2023. Vol. 53, No. 2. P. 107-118.

7. Gharfalkar M., Court R., Campbell C., Ali Z., Hillier G. Analysis of waste hierarchy in the European waste directive 2008/98/EC. *Waste Management.* 2015. Vol. 39. P. 305–313.

8. Zhang C., Hu M., Dong L., Xiang P., Zhang Q. An overview of the waste hierarchy framework for analyzing the circularity in construction and demolition waste management in Europe. *Science of the Total Environment*. 2022. Vol. 803.

9. Потіп М. М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право.* 2023. Вип. 3. С. 106–114 DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.15.

10. Єрмолаєва Т. В., Кузуб О. О., Козьміна Ю. Г. До питання щодо вирішення проблемних аспектів правового регулювання управління відходами в контексті адаптації екологічного законодавства України до ЄС. *Вісник Ужгородського національного*

університету. Серія: Право. 2024. Вип. 86 (3). С. 114–125. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.17.

11. Марич Х. М. Європейські стандарти та законодавство України у сфері поводження з відходами. *Екологічне право*. 2022. № 3-4. С. 32-35. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.7.

12. Єрмоленко В. М., Кондратюк Т. М. Принципи управління відходами. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4. Том 2. С. 46–50. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.6.

13. Case C-129/96 Inter-Environnement Wallonie ASBL v Région wallonne. Judgment of the Court of 18 December 1997. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61996CJ0129 (дата звернення: 27.03.2026).

14. Case C-1/03 Criminal proceedings against Paul Van de Walle and Others. Judgment of the Court of 7 September 2004. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62003CJ0001 (дата звернення: 27.03.2026).

15. Case C-188/07 Commune de Mesquer v Total France SA and Total International Ltd. Judgment of the Court of 24 June 2008. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62007CJ0188 (дата звернення: 27.03.2026).

16. Case C-60/18 Tallinna Vesi AS v Keskkonnaamet. Judgment of the Court of 28 March 2019. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0060 (дата звернення: 27.03.2026).

17. Case C-624/17 Tronex BV. Judgment of the Court of 4 July 2019. *EUR-Lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62017CJ0624 (дата звернення: 27.03.2026).

18. Деякі питання подання декларації про відходи. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 556. *Офіційний вісник України*. 2022. № 40. Ст. 2184.

19. Про затвердження Порядку ведення державного обліку відходів та подання звітності та Типової форми обліку відходів. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 26.11.2024 № 1534. *Офіційний вісник України*. 2025. № 15. Ст. 1153.

20. Про затвердження Порядку розроблення планів управління відходами підприємств, установ та організацій. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 09.08.2024 № 1003. *Офіційний вісник України*. 2024. № 89.Ст. 5758.

21. Про затвердження Правил технічної експлуатації полігонів, припинення експлуатації, закриття та догляду (утримання) після закриття полігонів. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 10.02.2025 № 263 / *Офіційний вісник України*. 2025. № 29.Ст. 1952.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 22.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 17.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

UDC 340.134:341.9:347.72:001.32(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.29

THE ROLE OF INDEPENDENT LEGAL RESEARCH IN THE SERVICE OF SUSTAINABILITY: FROM SWISS EXPERTISE TO STRATEGIC GUIDELINES FOR UKRAINIAN LAWMAKING

Pretelli Ilaria,
orcid.org/0000-0002-6231-8343
PhD in Law, Senior Researcher,
Head of Private International Law Research at the Swiss Institute of Comparative Law (Lausanne, Switzerland);
Member of the Council of the European Law Institute

Ostrovska Bohdana Vasylivna,
orcid.org/0000-0002-1791-7400
LL. D., Senior Researcher,
Leading Research Fellow at the Department of Public Law Research Institute of Lawmaking and Scientific-Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine;
Professor at the Department of International, Civil, and Commercial Law State University of Trade and Economics

The article explores the role of independent legal research in ensuring sustainability and countering corporate impunity. The authors analyse systemic flaws in corporate governance that allow multinational corporations to externalise social and environmental costs. Using the Airbus case (2020) and "Epstein files" as examples, the importance of legal deontology and the threats of "academic capture" are highlighted.

Martial law in Ukraine makes it vulnerable to numerous risks (specifically, regulatory arbitrage due to the country's need for reconstruction investments) inherent in the countries of the Global South, despite Ukraine's European identity and its constitutionally enshrined strategic course towards EU integration.

Special attention is paid to Ukraine's post-war recovery, focusing on the implementation of the EU Directive 2024/1760 on Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD), anti-SLAPP (Strategic lawsuit against public participation) mechanisms, and the institutional independence of scientific expert centres to protect the public interest.

A specific focus is placed on developing mechanisms for modernising the institutional status of Ukraine's national scientific institutions through a transition from a hierarchical management model to functional autonomy based on the Swiss experience (specifically the SICL model) as autonomous centres for scientific research and lawmaking expertise for the protection of the public interest.

Key words: *sustainable development, corporate impunity, EU Directive 2024/1760 (CSDDD), due diligence, independent legal research, legal deontology, SLAPP lawsuits, NAS of Ukraine, public interest.*

Претеллі Іларія, Островська Богдана. Роль незалежних правових досліджень у забезпеченні сталого розвитку: від швейцарської експертизи до стратегічних орієнтирів для української правотворчості

У статті обґрунтовано роль незалежних правових досліджень у забезпеченні сталого розвитку та протидії корпоративній безкарності. Автори аналізують системні недоліки сучасного

корпоративного управління, які дозволяють транснаціональним корпораціям перекладати на суспільство соціальні та екологічні ризики. На прикладі справи Airbus (2020) та «файлів Епштейна» обґрунтовано важливість правничої деонтології та висвітлено загрози «академічного захоплення» науки приватними інтересами.

Воєнний стан в Україні зумовлює її вразливість до багатьох ризиків (зокрема, регуляторного арбітражу через потребу країни в інвестиціях для реконструкції), притаманних країнам Глобального Півдня, попри європейську ідентичність України та її конституційно закріплений стратегічний курс на інтеграцію в ЄС.

Особливу увагу приділено викликам для України в контексті повоєнного відновлення. Обґрунтовано необхідність імплементації Директиви ЄС 2024/1760 про корпоративну належну обачність щодо сталого розвитку, розробки анти-SLAPP (стратегічні позови проти участі громадськості) механізмів для захисту громадського контролю та зміцнення інституційної автономії наукових установ НАН України як антикорупційних фільтрів правотворчості.

Окремий акцент зроблено на розробці механізмів модернізації інституційного статусу національних наукових установ України. Запропоновано перехід від ієрархічної моделі управління до функціональної автономії за прикладом швейцарського досвіду (зокрема моделі SICL), що передбачає створення автономних центрів наукових досліджень та правотворчої експертизи для ефективного захисту публічного інтересу.

Ключові слова: *сталий розвиток, корпоративна безкарність, Директива ЄС 2024/1760 (CSDDD), належна обачність, незалежні правові дослідження, правнича деонтологія, SLAPP-позови, НАН України, публічний інтерес.*

Introduction. Contemporary corporate governance remains shaped by a structural tension: multinational corporations exercise quasi-public power over workers, consumers, local communities, and future generations, yet the legal framework regulating them still tends to prioritise shareholder value and corporate reputation over the social interests affected by corporate conduct. This paper argues that the resulting imbalance is economically, socially, and legally unsustainable, and that recent legislative and jurisprudential developments point toward a gradual correction, though much remains to be done.[1]

The argument develops along three axes. First, it examines the structural legal incentives that enable multinational corporations to externalise social and environmental costs while maximising profit [1]. Second, it considers the Airbus case (2020) as an instructive example of the gains available when legal professionals fulfil their deontological duties rather than facilitating corporate impunity. Third, it situates corporate exploitation of human vulnerability – particularly that of women and children–within broader patriarchal structures that are increasingly being contested through legal reform and growing awareness of violence against women and misogynistic bias.

The unique Ukrainian context. This perspective is particularly relevant for Ukraine, which is currently preparing for large-scale post-war reconstruction across legal, institutional, and international dimensions. This unique status conditions its vulnerability to numerous reconstruction-related vulnerabilities analogous to those seen in other dependency contexts. Ukraine's constitutional commitment to EU integration makes its institutional trajectory distinct from that of many other jurisdictions (Constitution of Ukraine, 1996, preamble, art. 102) [2]. At the same time, the conditions of war and reconstruction create temporary vulnerabilities to regulatory arbitrage, especially where rapid inflows of foreign capital may weaken incentives for long-term compliance. In this respect, Ukraine can draw from the experience of Global South countries.

[1] Fruit of a joint reflection, the paper co-written by I. Pretelli (mainly responsible for the sections "Introduction" and from "The Problem of Observed Trends privileging the protection of the Brand over that of the Population" to "Increasing Women's Participation in Corporate and Scientific Governance") and B. Ostrovska (mainly responsible for the sections "The unique Ukrainian context", "Theoretical Basis", "Methodology and Objectives", and from "The Structural Need for Institutionally Independent, Culturally Diverse Scientific Expertise" to "General Conclusions as Strategic Guidelines for Ukrainian Lawmaking towards Sustainable Development"). The views of the authors do not necessarily reflect those of their respective institutions of affiliation.

Theoretical Basis. K. Pistor [1] demonstrates how legal institutions – contract, corporate, collateral, and bankruptcy law – are systematically utilized for wealth accumulation. She describes capitalism as a legally coded regime built on private-law tools that concentrate wealth and power. To complement Pistor's analysis, which primarily targets the structural role of law in economic inequality, we argue that similar dynamics of power asymmetry can be observed within the production of legal knowledge itself. Scientific research, like corporate governance, can be shaped by hierarchies and incentives that distort independence and objectivity. This concern is echoed in the work of B. Lemaître [3], who critically examines the erosion of scientific deontology and the vulnerability of research environments. Drawing on empirical observations, Lemaître highlights how systems of academic recognition and dependency on funding may foster conformism, strategic visibility, and even commissioned bias, rather than epistemic integrity. He therefore calls for a renewed commitment to ethical standards, including the preservation of institutional autonomy from financial patronage and undue hierarchical influence. He substantiates the necessity of adhering to the principle of institutional autonomy of scientists from financial patronage, as certain hierarchical structures and mechanisms of academic reward often facilitate the reproduction of commissioned biases instead of objectivity in conducting research or providing expert assessments [3].

In parallel, the problem of corporate impunity and the potential of private international law to contribute to sustainable development have been addressed in recent scholarship by the author (I. Pretelli). Her work emphasises, in particular, the protective function of the *favor laesi* principle in transnational litigation, advocating for its broader deployment as a corrective mechanism in situations involving cross-border harm and structural asymmetries of power. This principle, which directs applicable law toward the legal system most protective of the injured party – in all cases where this party coincides with the party in a vulnerable situation, thus not in the case of SLAPPs – is proposed here as one procedural instrument through which the obligations of future generations can be given operational legal content. In this perspective, private international law may serve to counteract the systematic externalisation of social and environmental costs by private actors onto States and populations in situations of vulnerability [4].

Ukrainian legal scholarship is likewise engaging with these challenges in the context of European integration and post-war reconstruction. In particular, the methodological foundations for reforming national law are reflected in the works of N. Kuznetsova [5], where the necessity of updating civil law doctrine in accordance with European standards is substantiated.

Against this backdrop, we contend that this body of scholarship would benefit from a more explicit reorientation of private international law towards the United Nations Sustainable Development Goals. Such a shift would help prevent global corporate impunity and instead advance sustainable development. This includes, in particular, strengthening safeguards against strategic litigation (SLAPPs) in the context of Ukraine's post-war recovery.

The argument here is not that regulatory standards should impede the urgently needed inflow of foreign capital, but that due diligence requirements and anti-SLAPP mechanisms are precisely the institutional conditions that attract serious long-term investors and deter predatory short-term ones.

Methodology and Objectives. The methodology of our research is based on an interdisciplinary approach that combines comparative-legal analysis with the sociology of science. Reference to heterogeneous sources allowed us to comprehensively examine how institutional structures and professional ethics influence lawmaking, law enforcement practice, and corporate legal liability. A substantial element of the work is the application of the case study method – which builds on the experience of the Swiss Institute of Comparative Law (SICL, also referred to by its French acronym ISDC) [6; 7] –

to analyse effective mechanisms for countering institutional "capture" and corporate impunity.

Its objective is the conceptual substantiation of the role of autonomous scientific institutions and independent legal research, as well as adherence to the professional deontology of lawyers in overcoming corporate impunity to protect the public interest and ensure a sustainable development strategy.

To achieve the stated objective, the following **tasks** are envisioned:

- To analyse the structural flaws of modern corporate law (specifically the concepts of limited liability and fiduciary duty) that create obstacles to the implementation of the principles of social and environmental responsibility.
- To study the judicial precedent of the Airbus case (2020) as a model of effective interaction between anti-corruption and law enforcement agencies and the professional legal community in the field of countering transnational corruption.
- To identify threats of institutional "capture" of independent scientific research through an analysis of J. Epstein's destructive influence on academic circles and to substantiate the necessity of protecting the autonomy of legal thought from private financial patronage.
- To substantiate strategic priorities for Ukraine in the context of post-war recovery, particularly through the implementation of EU Directive 2024/1760 on Corporate Sustainability Due Diligence (CSDDD) to prevent corruption and ensure investment transparency.
- To propose mechanisms for modernising the institutional status of Ukraine's national scientific institutions through a transition from a hierarchical management model to functional autonomy based on the Swiss experience (specifically the SICL model) as autonomous centres for scientific research and lawmaking expertise for the protection of the public interest.

The Problem of Observed Trends privileging the protection of the Brand over that of the Population. The dominant legal model of the corporation was designed to enable risk-taking and capital formation, not to reckon with its socioenvironmental consequences [1]. Two foundational rules of corporate law – limited liability and the duty to maximise profit – effectively insulate MNC managers from ethical accountability to all but shareholders and creditors. The remaining social groups affected by corporate decisions, including employees, consumers, local communities, and the environment, are systematically under-protected.

This legal architecture creates predictable incentives. Multinational corporations operating through transnational value chains can exploit regulatory gaps in host States, particularly in the Global South, to reduce costs and externalise environmental and social harms. In this respect, the phenomenon of socio-environmental dumping is not accidental but systemic: conduct that would be constrained in the State of origin may be displaced abroad under a double standard in fundamental rights protection. In the absence of binding international norms, the imperative of profit maximisation frequently reinforces this logic rather than restraining it.

Legal counsel plays an ambiguous role in this structure. The investment on legal teams aimed at the systematic recourse to legal tactics to resist accountability, the deliberate obstruction of justice documented in geographically dispersed cases[2], and the use of Strategic Lawsuits Against Public Participation (SLAPPs) to silence human rights defenders [8], demonstrate that legal expertise has frequently been mobilised to perpetuate corporate impunity rather than constrain it. In some cases, the protection of corporate reputation has been prioritised over the broader deontological duties of legal professionals toward accountability, transparency, and the public interest..

The Rana Plaza collapse (2013), in which 1,130 garment workers lost their lives in Bangladesh, represents the most catastrophic recent illustration of how social costs – in health, autonomy, cultural impoverishment – are ultimately borne by the communities and public institutions of the Global South, not by the corporations

[2] Reference to UK, Nigeria and Ecuador cases are documented in the paper quoted in Pretelli (2025) [4].

that generate profits by externalising production.

The exploitation of human vulnerability as a resource for cost reduction is considered structural by Marxist and critical legal scholars[3]. Though pluralist and institutionalist accounts offer competing explanations, there is an undeniable convergence on the need for binding regulatory correction, testified by the contemporary legal, political, and scientific debate. At the same time, corporate strategies that delay, distort, or obstruct accountability proceedings reveal how legal expertise can be mobilised to frustrate access to justice in the name of the economic interest of an elite. This underscores the need to align corporate law more closely with access to justice and social accountability, reduce social dumping and rebalance the relationship between capital and labour. Bearing in mind that the concentration of wealth through the use of transnational schemes or concealment in tax havens, hinders from the outset a fair redistribution and undermines the conditions for broader social progress.

The Airbus Case and the Importance of Legal Resilience to Corruption. Against the dominant model of brand protection and legal obstruction, the Airbus case (2020) offers an instructive counterexample.

In 2016, Airbus's legal team disclosed to the UK Serious Fraud Office (SFO) certain irregularities in payments made to third-party business partners, triggering what would become a joint UK-French investigation and a parallel US proceeding. On 31 January 2020, simultaneous judicial approvals were given in three jurisdictions to Deferred Prosecution Agreements (DPAs) between Airbus and, respectively, the UK SFO, the French Parquet National Financier (PNF), and the US Department of Justice (DOJ), resulting in combined penalties of approximately €3.6 billion – the largest anti-corruption settlement in history at the time [9].

The conduct at issue was grave. Bribery was endemic in two of Airbus's core business areas, involving senior and very senior employees across every continent in which the company operated, over a sustained period from 2004 to 2016 [10]. The marketing division of Airbus was identified as a central locus of corrupt practice and ultimately disbanded as part of the remediation. The French DPA described misconduct in sixteen jurisdictions across the Middle East, Asia, Latin America, and Africa, implicating state-owned enterprises and foreign public officials.

What distinguishes the Airbus case is the decision by the company's legal advisers and new leadership to self-report rather than conceal the wrongdoing, enacted by their own colleagues. This decision was, fundamentally, a deontological one – and, as the outcome would demonstrate, also a strategically rational one. The two are not in conflict; indeed, the case illustrates their alignment. Lawyers owe duties both to their clients and to the legal order itself. Acting with transparency instead of concealing illegal acts is in line with a fundamental obligation of the legal profession, which could be said to be akin to the Hippocratic oath for medical professionals. Lawyers should never use their technical knowledge to circumvent or violate laws, becoming accomplices of impunity. The UK judgment details the subsequent transformation of Airbus into what it describes as effectively a different company – a new CEO, CFO and General Counsel were appointed, the Board was largely reconstituted, the marketing branch was eliminated, over one hundred employees associated with the corrupt conduct were terminated, and an independent compliance review panel was instituted. Yet the legal office remained the same.

The outcome for the brand was positive as it survived the scandal and self-correction prompted rehabilitation. Airbus avoided the collateral consequences of criminal conviction – including potential debarments that the Court estimated could have produced lost revenues of up to €200 billion and GDP reductions of over €100 billion in each of the UK, France, Germany, Spain, and the United States. The DPA

[3] To analyse the long-standing roots of this issue, see the following critical works: Gordon, D. (1976) *Capitalism, Class and Crime*; Snider, L. (1993) *Corporate Crime and the Politics of Regulation*; and Tombs, S. & Whyte, D. (2015) *The Corporate Criminal: Why Corporations Must Be Abolished*.

mechanism imposed substantial financial penalties, ongoing compliance monitoring by the French Anti-Corruption Agency (AFA), and a three-year probationary regime. The case demonstrates, in practice, the argument that corporate accountability and long-term brand resilience are not opposites. They are, ultimately, aligned.

By assuming liability, Airbus prevented the individual prosecution of its employees, budgeted the financial penalty as a cost of doing business, and ultimately preserved further economic loss and reputational damage. The case thus illustrates how legal professionals can refuse to subordinate deontological duties to institutional loyalty, with demonstrably positive outcomes for all parties.

Legislative Convergence towards Accountability. The Airbus case (2020) reflects a broader legislative convergence toward binding corporate accountability for socioenvironmental impacts. The UK Bribery Act 2010 [11], under which Airbus was charged with five counts of failing to prevent bribery, introduces a 'failure to prevent' offence with extraterritorial reach – a structural innovation that shifts the burden of proof and reframes corporate liability as a positive obligation.

Parallel developments include the French Loi relative au devoir de vigilance (2017) [12], the German Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz (2021) [13], the Swiss Federal Law on Transparency in Non-Financial Matters [14], the EU Corporate Sustainability Due Diligence Directive (2024/1760) [15], and the EU Anti-SLAPP Directive [16] – all of which reflect a shared recognition that the externalisation of social and environmental costs to communities in the Global South is neither ethically acceptable nor, in the long run, economically sustainable. Private international law rules, particularly the Rome II [17] Regulation's *favor laesi* principle and the growing jurisprudence on MNC home-country jurisdiction, are building the procedural architecture through which victims can access justice where it is meaningful [18].

Benefit corporations – whether in the Italian form introduced in the 2016 Stability Law or in comparable international models – represent a structural complement to these regulatory developments: by freeing directors from the exclusive focus on maximisation of profits at all costs, they create space for ethical decision-making that is legally protected rather than merely tolerated. The Airbus self-reporting decision might, in a benefit corporation structure, have been legally unambiguous from the outset rather than a departure from prevailing institutional (mal)practice.

Increasing Women's Participation in Corporate and Scientific Governance. The subordination of women – historically embedded in religious traditions, family law, and cultural practices across all societies [19] – contributes to designing patterns of corporate exploitation [20].

Recent disclosures from the Epstein files (US Department of Justice, disclosed in early 2026) [21] may be taken as a confirmation that private financial patronage can have a significant influence on scientific networks, potentially compromising objectivity in knowledge production, with direct misogynistic effects.[4] Evidence from those files suggests that private financial patronage of scientific elites can function as a lever for enforcing misogyny at the very apex of the knowledge hierarchy [23]. Such interventions highlight risks of donor-driven selection biases in academic circles.

Far from being anecdotal, the case aligns with broader sociological analyses of scientific hierarchies. The significance lies not in any single email but in the documented pattern of access-based exclusion operating across multiple elite institutions over an extended period, as corroborated by the Nature and OHCHR analyses cited below. Narcissistic dynamics – prioritising visibility and network access – exacerbate phenomena known as the "Matthew effect" [24] and the "Matilda effect" [25; 26], which capture the experience of dominant actors marginalising outsiders, in

[4] These files document Jeffrey Epstein's role as primary funder of the Edge Foundation, which organised elite scientific retreats. In a 2018 email, Epstein instructed organiser John Brockman to exclude two women from the guest list, stating, "The women are all weak, and a distraction" (for further details, see Kutz (2026) [22]).

particular, women. Epstein's documented ties to figures like Larry Summers (former Harvard president) and Noam Chomsky, read in conjunction with Epstein's misogynistic remarks (e.g., minimising women's intellectual contributions), exemplify how patronage may reinforce exclusionary structures.

Complementing corporate critiques like Pistor's (2019) – who shows how legal coding externalises costs to vulnerable groups – these patterns reveal epistemic capture: private interests shaping research agendas at the expense of diverse, public-interest expertise, and illustrating how privileged elite access can erode the very commitments to power critique that independent scholarship requires.

The Structural Need for Institutionally Independent, Culturally Diverse Scientific Expertise. The Epstein case thus raises a question that is structurally prior to all the legislative reforms discussed: if the knowledge on which policy and law are built is itself subject to capture by private interests, the integrity of the entire reform project is compromised. Ukraine's post-Maidan reform experience and wartime civil society have highlighted the significant role of women in governance innovation, anti-corruption advocacy, and accountability efforts. In this context, the structural exclusion of women from scientific governance would not only raise an ethical concern but also weaken the epistemic and institutional capacity needed for reconstruction.

The structural response to this problem is not merely to sanction individuals, but to design institutions that are constitutively resistant to the capture of knowledge-production by dominant private interests. This requires, in particular, institutions that are simultaneously publicly funded, genuinely independent from national government interests, and constitutively multicultural in their composition and mandate. Drawing on Polanyi's epistemology, science requires a substratum broader than itself – a society that cultivates ideals such as the sense of truth and justice – and scientists should actively proclaim their values rather than retreat behind a facade of neutrality. The scientific community should resurge in the form of a well-mixed and transnational "society of explorers", transcending national and university interests in the pursuit of truth, justice, and respect for human diversity.

The Swiss Institute of Comparative Law. Comparativist research institutions structurally insulated from both market pressures and national political agendas, such as the Swiss Institute of Comparative Law (SICL), based in Lausanne, can offer a working model worth examining. The Institute is funded principally by the Swiss Confederation but operates with full scientific independence. Its mandate is explicitly comparative and transnational: it provides legal opinions to Swiss courts, public authorities, and international organisations on questions requiring knowledge of foreign and international law, and its researchers are drawn from legal systems across the world.

Public funding without programmatic control creates the conditions for genuine independence: the Institute does not need to attract private patronage, does not depend on the visibility strategies that make scientists vulnerable to the kind of capture documented above, and is not subject to the incentive to produce results solely for the purpose of securing the next grant cycle. Second, structural multiculturalism – the presence within a single institution of jurists trained in civil law, common law, Islamic law, customary law, and other systems – enables the kind of internal dialogue that is impossible in monocultural institutions, even when they promote the study of laws which are foreign to them. The diversity of legal traditions represented by autochthone lawyers is the epistemological condition of the Institute's work. Third, the Institute's independence from any single national interest means that its comparative analyses are not instrumentalised for national advocacy. It produces knowledge in the common interest, not in the interest of the state that funds it.

The argument for such institutions is not merely idealistic: it follows directly from

the analysis of how narcissism shapes scientific hierarchies [3], how private patronage can weaponise knowledge-production against women, and how the externalisation of social costs to vulnerable populations in the Global South is sustained, in part, by the failure of mainstream Western scholarship to take the perspectives of those populations seriously as sources of knowledge rather than merely as objects of study.

General Conclusions as Strategic Guidelines for Ukrainian Lawmaking towards Sustainable Development. Thus, in the current conditions of martial law and the future post-war recovery of Ukraine, resolving the issue of corporate impunity becomes of critical importance. This is accentuated by significant risks that powerful multinational corporations will be tempted to minimise costs of compliance with environmental or social norms, taking advantage of the difficult state of the national economy and appealing to the importance of its rapid capitalisation. Under such circumstances, the protection of national interests from bad-faith strategies of foreign investors through the implementation of institutional safeguards and preventive mechanisms of legal liability must come to the fore.

It must be emphasised that legal obligations to future generations must be based on the fundamental principle of *neminem laedere* (to harm no one). In this context, the principle of *favor laesi* (favouring the victim), as discussed in Sections "Theoretical Basis" and "Legislative Convergence towards Accountability" above (thus within the limits required by SLAPPs), emerges as an effective rule allowing private individuals to ensure compliance with the rights of future generations [4].

Against this backdrop, the implementation of EU Directive 2024/1760 on Corporate Sustainability Due Diligence (CSDDD) [15] into national legislation is a strategic priority for Ukraine. It will serve as a legal safeguard that prevents MNCs from exploiting the state's valuable resources while guaranteeing compliance with European standards of responsibility at all stages of reconstruction. This Directive is not only a requirement for European integration, but also a safeguard against the monopolisation of investment flows. This will help avoid the exploitation of natural and human resources during reconstruction. At the same time, supply chain transparency and mandatory due diligence must become the foundation for attracting long-term investment. Therefore, for Ukraine, which requires an inflow of foreign capital for its post-war revival, it is critically important to implement preventive measures during the state of war to preclude the priority of short-term profit maximisation over sustainable development.

A secondary yet new fundamental challenge for the state is the implementation of anti-SLAPP mechanisms, which serve as an integral component of the state's democratic transformation during the reconstruction process. Implementing this protection will shield civil society from judicial harassment and legal pressure aimed at intimidating and suppressing public oversight of compliance with environmental, urban planning, and other standards, thereby ensuring the supremacy of the rule of law over capital interests throughout the recovery period.

In the context of Ukrainian procedural law, the implementation of anti-SLAPP mechanisms constitutes a strategic guideline necessitated by alignment with the standards of CSDDD. Given that corporations frequently employ defamation lawsuits as a tool for the financial exhaustion of opponents, the legislator's priority should be the introduction of an 'early dismissal' mechanism for claims bearing the hallmarks of SLAPP.

It is worth noting that in Ukraine, such lawsuits are a problem not only for whistleblowers but also for journalists, editorial offices, civil society activists, and others who expose corruption or illegal activities [27]. While the European legislator addressed this in Article 23 of the Directive, the absence of such protection in Ukraine creates a legal loophole that can lead to the abuse of judicial mechanisms to pressure whistleblowers. This results in a lack of protection against the initiation

of bad-faith legal proceedings by these same entities against whistleblowers. In particular, the lack of liability for such actions opens the door for SLAPP or other forms of retaliation aimed at discrediting or intimidating individuals who disclose information of public interest.

For example, Lithuania has become a pioneer in implementing anti-SLAPP measures, particularly regarding the mandatory reimbursement of legal costs and the early dismissal of bad-faith lawsuits under the Law on Amending the Code of Civil Procedure (No. XIV-1011, 2022) [28]. Specifically, under Article 12 of the Lithuanian Law on the Protection of Whistleblowers (2017) [29], the amount of remuneration is proportional to the damage caused or potentially caused by the violation. Notably, there is no established maximum limit for this reward. Furthermore, the payment is not contingent upon a final court judgment.

In contrast, Ukraine's framework maintains a fixed cap on such payments, which cannot exceed three thousand minimum wages, and stipulates that remuneration is only possible following the issuance of a final criminal conviction.

Additionally, it is essential to establish preventive sanctions in the form of reimbursement of the defendant's legal costs at the plaintiff's expense, following the example of the best legal practice. This should be implemented within the framework of the doctrine of the prohibition of abuse of procedural rights (specifically, by supplementing the provisions of Article 44 of the Commercial Procedural Code of Ukraine [30] and Article 44 of the Civil Procedural Code of Ukraine [31]).

The implementation of this approach is possible in a way where legal liability is tied to the place of decision-making, i.e., to the location of the factual centre of management (the 'place of effective management') of the parent company. This is critical for Ukraine as future investment contracts regarding reconstruction will be concluded primarily with large foreign entities. Consequently, in the event of dispute resolution, victims will be able to appeal to the jurisdiction where the parent company is located. Since the CSDDD introduces preventive 'due diligence' mechanisms in the context of corporate liability, this will allow for the prevention of offenses, thereby avoiding the stage of judicial disputes and relieving the burden on the judicial system. Thus, the overall harmonisation of national legislation with EU standards (specifically the CSDDD) is a fundamental goal for Ukraine on its path to European integration. Such a policy will prevent the inflow of capital linked to corruption schemes or sanctions evasion, and will facilitate the attraction of only those investors who are willing to operate transparently, thereby increasing the country's international investment attractiveness.

The strengthening of legal deontology in this context serves as an instrument for sustainable development, without which legislative reform would remain merely in the theoretical plane on paper. In this regard, the landmark Airbus case (2020) is illustrative for improving legal mechanisms of interaction and openness between business and the state in countering transnational corruption. It demonstrates that corporate impunity can only be limited when legal instruments (such as the UK Bribery Act 2010 and Deferred Prosecution Agreements/DPAs) are combined with professional ethics. Instead of using mechanisms to conceal offences (which is often the norm in the corporate world), the discovered evidence forced the company into radical transparency and an internal cultural reform. For Ukraine, this case serves as a roadmap: lawmaking expertise must elaborate rules able to function as 'anti-corruption filter' that protects the public interest from lobbyist pressure [10].

In summary, it should be emphasised that compliance with legal deontology in the context of sustainable development acts not merely as an ethical basis but as a necessary instrument for the implementation of reforms. Without adherence to high standards of professional responsibility by lawyers engaged in lawmaking, law enforcement, and expert activities, any legislative innovations (particularly regarding corporate accountability and due diligence) risk remaining purely formally symbolic whereas they should

create effective protection mechanisms. Such an approach is an indicator of legal efficacy, which transforms the theoretical legal framework into factual law enforcement.

In this context, independent scientific and legal research and expertise emerge as one of the key instruments for ensuring national security. They serve as a specialised anti-corruption filter to prevent lobbying and social dumping, guaranteeing the transparency of the investment environment and the protection of the public interest and human rights, thereby forming a legal field in which the sustainable process of state reconstruction will be carried out.

As demonstrated in our study through the example of the 'Epstein files', the institutional 'capture' of scientific discourse is a direct threat to sustainable development as it corrupts the knowledge upon which political and legislative decisions are based. Independent science and legal research cannot exist where their funding (even legal) requires loyalty to private interests at the expense of the public good. This example of the vulnerability of scientific and legal institutions in the Western context serves as a critical warning for jurisdictions undergoing legal transformation, such as Ukraine, as it prepares for large-scale post-war reconstruction.

Under such conditions, national scientific institutions in Ukraine must function on the principles of impartiality as institutionally autonomous expert centres, protected from private patronage and political pressure. Drawing on the successful experience of the Swiss Institute of Comparative Law (SICL), domestic institutions require effective mechanisms to safeguard against the risks of private and institutional capture of knowledge-production processes. While the specific institutional conditions of Switzerland cannot be replicated wholesale, the underlying principles – public funding, scientific independence, and structural multiculturalism – are organisationally transferable and constitute the relevant model for Ukrainian reform. This specifically concerns preventing the use of private forms of funding (grants, donations) as instruments of influence that induce conflicts of interest and improper loyalty among scientists. This can lead to the formulation of commissioned expert opinions and the use of academic authority to legitimise narrow corporate goals and private interests. Such phenomena pose a direct threat to the objectivity of lawmaking expertise and negate the mission of science in serving society and protecting the public interest.

In this context, the Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine [32] has the potential to function as a leading autonomous centre for scientific-legal expertise and verification of legislative initiatives, identifying latent lobbying and corruption risks. This will ensure that the implementation of the CSDDD into the national legal field is based on principles of scientific objectivity, thereby preventing the satisfaction of narrow lobbyist groups' interests over the public interest.

In conclusion, it should be emphasised that such a policy regarding the 're-coding' of Ukrainian law – in Pistor's sense of restructuring the legal coding of capital relationships – toward transparency of institutional mechanisms for its implementation, social responsibility, the protection of human rights and dignity, and the public interest will serve as an effective instrument for protecting Ukraine's national interests. Such an approach will ensure proper harmonisation of national legislation with the EU *acquis communautaire*, laying the foundation for its post-war revival based on sustainable development [15].

BIBLIOGRAPHY:

1. Pistor K. *The code of capital: How the law creates wealth and inequality*. Princeton University Press, 2019.

2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

3. Lemaître B. Science, narcissism and the quest for visibility. *The FEBS Journal*, 2017. *284* (17), 2829–2837. https://doi.org/10.1111/febs.14032

4. Pretelli I. Limiting corporate impunity through public and private international law. *Mass Claims: An International Journal with a European Focus*, 2025 (1). https://denhollander.info/artikel/18726

5. Kuznetsova N. S. (Ed.). *Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: vyklyky chasu* [Recodification of the civil legislation of Ukraine: challenges of time]. 2021. Helvetika. https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Monografiya-Rekodyfikatsiya-tsyvilnogo-zakonodavstva-Ukrayiny.-Vyklyky-chasu.-Pershe-vydannya.-2021.pdf

6. Loi fédérale sur l'Institut suisse de droit comparé (LISDC) du 28 septembre 2018, RS 425.1. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2019/586/fr

7. Conseil fédéral. *Message sur la révision totale de la loi fédérale sur l'Institut suisse de droit comparé (LISDC)* (FF 2018 899). 2018. https://www.fedlex.admin.ch/eli/fga/2018/336/fr

8. Kramer X. E., de Graaf T. *SLAPPs and the European Union: The upcoming Directive and the role of private international law*. European Parliament, Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. 2022. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/732268/IPOL_STU(2022)732268_EN.pdf

9. Serious Fraud Office. *SFO enters into €3.6bn settlement with Airbus as part of global joint investigation* (Case No: CO/4482/2019). 2020, January 31. https://www.sfo.gov.uk/2020/01/31/sfo-enters-into-3-billion-euro-settlement-with-airbus-as-part-of-global-joint-investigation/

10. Director of the Serious Fraud Office v Airbus SE, Deferred Prosecution Agreement, approved by Dame Victoria Sharp, Crown Court at Southwark, 31 January 2020. https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2020/01/Director-of-the-Serious-Fraud-Office-v-Airbus-SE-1.pdf

11. UK Bribery Act 2010, s. 7. 2010. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/section/7

12. Loi n. 2017-399 du 27 mars 2017 relative au devoir de vigilance des sociétés mères et des entreprises donneuses d'ordre. *Journal officiel de la République française*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000034290626/.

13. Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz [Act on Corporate Due Diligence Obligations for the Prevention of Human Rights Violation in Supply Chains] of 16 July 2021 (BGBl. I S. 2959). https://www.csr-in-deutschland.de/SharedDocs/Downloads/EN/act-corporate-due-diligence-obligations-supply-chains.pdf?__blob=publicationFile

14. Federal Act on the Amendment of the Swiss Civil Code (Part Five: The Code of Obligations) of 30 March 1911 (Status as of 1 January 2024), Arts. 964a–964c. https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/27/317_321_377/en#art_964_a

15. Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859. (2024). *Official Journal of the European Union*. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1760/oj

16. Directive (EU) 2024/1069 of the European Parliament and of the Council of 11 April 2024 on protecting persons who engage in public participation from manifestly unfounded claims or abusive court proceedings ("Strategic lawsuits against public participation"). *Official Journal of the European Union*, L 2024/1069. http://data.europa.eu/eli/dir/2024/1069/oj

17. Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). (2007). *Official Journal of the European Union*, L 199/40. http://data.europa.eu/eli/reg/2007/864/oj

18. ELI Project on Business and Human Rights (Diana Wallis, Jonas Grimheden) https://www.europeanlawinstitute.eu/projects-instruments/instruments/eli-fra-report-on-business-and-human-rights-access-to-justice-and-effective-remedies/

19. Pretelli, I. (2024). The consequences of violence against women and children in armed conflicts for their intangible cultural heritage: A diachronic perspective on the universality of women's rights. In G. Mastandrea Bonaviri & M. M. Sadowski (Eds.), *Heritage in war and peace. Law and visual jurisprudence* (Vol. 12, pp. 471–490). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-47347-0_30

20. Nova Centre on Business, Human Rights and the Environment. (2022, June 30). *An intersectional feminist strategy for corporate accountability: Using strategic litigation to protect reproductive rights*. Nova BHRE Blog. https://novabhre.novalaw.unl.pt/an-intersectional-feminist-strategy-for-corporate-accountability-using-strategic-litigation-to-protect-reproductive-rights/

21. UN Human Rights Council Independent Experts (2026). 'Flawed Epstein Files disclosures undermine accountability for grave crimes against women and girls.' OHCHR Press Release, 10 February 2026. https://www.ohchr.org/en/press-releases/2026/02/flawed-epstein-files-disclosures-undermine-accountability-grave-crimes

22. Kutz, J. The boys' club: How Epstein's influence shaped the exclusion of women in STEM. The 19th. 2026, February 23. https://19thnews.org/2026/02/epstein-files-academic-research-women-scientists/

23. Garisto D. Epstein files reveal deeper ties to scientists than previously known. *Nature*, *6*. 2026. https://doi.org/10.1038/d41586-026-00388-0

24. Merton R. K. The Matthew Effect in Science. *Science*, 1968. *159* (3810), 56–63. https://doi.org/10.1126/science.159.3810.56

25. Knobloch-Westerwick S., Glynn C. J. The Matilda Effect–Role congruity effects on scholarly communication: A citation analysis of communication research and journal of communication. *Science Communication*. 2013. https://doi.org/10.1177/1075547012472684

26. Asmodelle E. The collaboration of Mileva Marić and Albert Einstein. *Asian Journal of Physics*, 2015. 24 (3), 325–340. https://asianjournalofphysics.com/volume-24-no-4/

27. Zinchenko-Tulub Ya. S., Ostrovska B. V. Reformy dlia zakhystu vykryvachiv v Ukraini: mizhnarodnyi dosvid ta perspektyvy vprovadzhennia [Whistleblower protection reforms in Ukraine: International experience and implementation prospects]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava* [*Scientific Bulletin of Public and Private Law*], 2025. *1* (37). https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.1.37

28. Republic of Lithuania. *Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 93, 95, 142, 144, 148, 285 ir 286 straipsnių pakeitimo įstatymas* [Law on Amending Articles 93, 95, 142, 144, 148, 285 and 286 of the Code of Civil Procedure of the Republic of Lithuania] (No. XIV-1011). Teisės aktų registras [Register of Legal Acts]. TAR Nr. 2022-06552. 2022. https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/398e09f2b84211ecaf79c21204c35941

29. Republic of Lithuania. (2017). *Law on the Protection of Whistleblowers* (No. XIII-804). https://www.prokuraturos.lt/data/public/uploads/2020/02/1.9-225-praneseju-apsaugos-istatymas-eng.pdf

30. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Commercial Procedural Code of Ukraine] No. 1798-XII. (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12

31. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedural Code of Ukraine] No. 1618-IV. (2004). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

32. Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the NAS of Ukraine. (2024). *Statute of the Institute of Lawmaking and Scientific and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine*. https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Statut_Instytutu_pravotvorchosti_ta_naukovo_pravovyh_ekspertyz_NANU-1.pdf

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 14.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 340.132 (410+477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.30

ШОТЛАНДСЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ ЗА СЕБЕ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ПРАВОСУДДЯ

Слободянюк Павло Леонідович,
orcid.org/0009-0008-8016-9741
кандидат юридичних наук,
суддя Шевченківського районного суду м. Києва

Стаття присвячена дослідженню еволюції правової системи Шотландії у контексті збереження інституційної самостійності в умовах інтеграції до правового простору Великої Британії. Обґрунтовано, що інституційна автономія шотландської системи правосуддя забезпечується через функціонування власних судових органів, а також завдяки розмежуванню повноважень між Парламентом Шотландії і Парламентом Великої Британії. Особливу увагу приділено аналізу процесів деволюції, закріплених у Акті про Шотландію 1998 року та можливості адаптації окремих елементів шотландського досвіду до сучасних умов реформування системи правосуддя в Україні.

Проаналізовано історичні етапи становлення правової системи Шотландії. Досліджено вплив Акту про унію 1707 року на збереження автономії шотландського права. Охарактеризовано сучасну модель розподілу повноважень між Парламентом Шотландії та Парламентом Великої Британії у сфері правосуддя. Вивчено процеси деволюції та їхнє правове закріплення, зокрема вагу Акту про Шотландію 1998 року задля посилення автономії правової системи. Виявлено зв'язок між розбудовою правових інститутів та політичними процесами, включно із впливом Референдуму про незалежність Шотландії 2014 року. Здійснено зіставний аналіз правових систем Шотландії та України з метою з'ясування спільних викликів і розбіжностей у поступі інститутів правосуддя. Визначено дієві складові шотландського досвіду (інституційні, процесуальні, організаційні), які можуть бути пристосовані до української правової системи. Оцінено можливі ризики та обмеження імплементації шотландських підходів в українських реаліях. Сформульовано науково обґрунтовані рекомендації щодо використання шотландського досвіду для вдосконалення системи правосуддя в Україні.

Ключові слова: *правова система, автономність, інститути правосуддя, шотландський досвід, правова ідентичність, регіональна автономія, повноваження, правова культура, українська система правосуддя.*

Slobodianiuk Pavlo. The Scottish experience of fighting for oneself in the context of the development of justice institutions

The article is devoted to the study of the evolution of the legal system of Scotland in the context of preserving institutional independence in the context of integration into the legal space of Great Britain. It is substantiated that the institutional autonomy of the Scottish justice system is ensured through the functioning of its own judicial bodies, as well as through the separation of powers between the Parliament of Scotland and the Parliament of Great Britain. Particular attention is paid to the analysis of the processes of devolution enshrined in the Scotland Act of 1998 and the possibility of adapting individual elements of the Scottish experience to the modern conditions of reforming the justice system in Ukraine.

The historic phases of the development of Scotland's legal framework are examined. The effect of the 1707 Act of Union on maintaining the independence of Scottish jurisprudence is investigated. The present-day structure of power distribution between the Scottish Parliament and the Parliament of Great Britain regarding justice is outlined. The procedures of devolution and their legislative firming are explored, specifically the importance of the Scotland Act of 1998 for broadening the system's self-governance. The relationship between the development of legal institutions and political processes is identified, including the impact of the 2014 Scottish

Independence Referendum. A comparative analysis of the legal systems of Scotland and Ukraine is conducted in order to identify common problems and differences in the development of justice institutions. Effective elements of the Scottish experience (institutional, procedural, organizational) that can be adapted to the Ukrainian legal system are identified. Possible risks and limitations of the implementation of Scottish approaches in Ukrainian realities are assessed. Scientifically based recommendations have been formulated on using Scottish experience to improve the justice system in Ukraine.

Key words: *legal system, autonomy, institutions of justice, Scottish experience, legal identity, regional autonomy, powers, legal culture, Ukrainian justice system.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується глибокими трансформаційними процесами, пов'язаними з необхідністю зміцнення інституційної спроможності судової влади, підвищення рівня довіри до правосуддя та забезпечення його реальної незалежності. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення зарубіжного досвіду держав, які змогли поєднати інтеграцію в ширші політико-правові утворення із збереженням власної правової ідентичності [1, с. 1380]. Показовим у цьому аспекті є досвід Шотландії, правова система якої сформувалася як змішана модель із поєднанням елементів континентального та загального права і зберегла свою автономність навіть після укладення Акту про унію 1707 року.

Попри входження до складу Великої Британії, Шотландія змогла зберегти окрему судову систему, специфіку правових процедур і власні інститути правосуддя, що створює унікальний приклад балансування між централізацією та правовою самостійністю [2, с. 350]. Водночас для України проблема полягає не лише у формальному реформуванні судової системи, а у створенні стійкої моделі правосуддя, здатної функціонувати ефективно в умовах політичних, соціальних і безпекових викликів. Недостатній рівень інституційної незалежності, вплив політичних факторів на правосуддя та обмежена ефективність правозастосування зумовлюють потребу в пошуку нових підходів до організації судової влади.

Вирішення цієї проблеми потребує комплексного аналізу еволюції шотландської правової системи, її інституційних механізмів та визначення тих елементів, що мають прикладне значення для вдосконалення системи правосуддя в Україні.

Метою дослідження є комплексний аналіз еволюції правової системи Шотландія в умовах її інтеграції до правового простору Великої Британії, зокрема в частині збереження інституційної самостійності судової влади, а також виявлення ефективних механізмів функціонування інститутів правосуддя, що можуть бути адаптовані та використані у процесі реформування правової системи України.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблема інституційної автономії правових систем стала предметом активних досліджень. Особливе місце серед них займають праці, присвячені правовій системі Шотландії як унікальному прикладу збереження правової ідентичності в умовах інтеграції до Великої Британії. Одним із ключових досліджень є робота S. McIntyre, J. Mitchell, G. Roy, [1, с. 1380], присвячена фінансовій деволюції та підзвітності. У ній доведено, що розширення автономії не автоматично підвищує ефективність управління, оскільки потребує розвинених механізмів контролю. Суттєвий внесок у дослідження конституційних аспектів деволюції зроблено у праці C. Heath-Kelly [2, с. 350]. Авторка демонструє, що Шотландія може реалізовувати значну політичну та правову автономію. Проблеми меж повноважень шотландських інституцій детально розкрито у дослідженні O. Ulgen [3, с. 1089]. У роботі аналізується рішення Верховного суду щодо референдуму про незалежність, яке підтвердило обмеженість законодавчої компетенції Парламенту Шотландії. У статті P. F. Scott [4, с. 61] досліджено механізми взаємодії між монархічною владою та деволюційними інститутами. Автор звертає увагу на непрозорість процедур та їх потенційний вплив на демократичність правотворення. Сучасне дослідження M. G. T. Bruce [5] акцентують на історичних витоках

правового націоналізму. Показано, що сучасна модель автономії є результатом тривалого розвитку правової ідентичності.

D. Kay [6] розглядав суперечливі питання щодо законодавчих повноважень та перспектив незалежності Шотландії після декількох рішень Верховного суду Великої Британії. M. Arnott [7, с. 190] розглядає діяльність Деволюційного парламенту в Шотландії та його законодавчі зв'язки з британськими установами, зокрема вплив на юридичне оточення за умов конституційних рамок. N. Duclos, M. V. Louvet [8, с. 1] здійснювали огляд 25-річчя деволюції в Шотландії, зважуючи її становище в політичній та правовій структурі Об'єднаного Королівства, що є цінним матеріалом для усвідомлення поточних систем автономії права Шотландії. J. M. Tirapu-Sanuy [9, с. 640] визначав роль Верховного суду Сполученого Королівства у контексті деволюції, що пояснює, як судові рішення визначають межі компетенції Парламенту Шотландії та його правову автономію. M. Guderjan [10] аналізував, як наративи про територіальний устрій та правові рамки впливають на відносини між Лондоном і Единбургом (тобто на інституційні аспекти права й самоврядування). Ці автори представляють сучасний західний академічний дискурс про правову автономію Шотландії, межі деволюції, роль Верховного суду у визначенні компетенцій, а також політичні й юридичні інтерпретації, які формують правову систему Шотландії в межах Великої Британії.

Виклад основного матеріалу. Правосуддя є фундаментальною складовою державності та гарантом прав і свобод громадян. Особливо важливою є здатність правової системи поєднувати ефективність судових інститутів із збереженням автономії та самостійності, що дозволяє державі протистояти зовнішнім впливам і зберігати власну правову ідентичність. Яскравим прикладом такого балансу є досвід Шотландії, яка, перебуваючи в складі Великої Британії, змогла зберегти унікальну систему правосуддя, власні судові органи та специфічні правові норми, що формують змішану правову систему – Scots law [5].

Формування шотландського права відбувалося під впливом звичаєвого, канонічного та римського права, кожна з яких внесла власний внесок у структуру, процесуальні стандарти та принципи правосуддя. Аналіз цих історичних джерел дозволяє глибше зрозуміти, як Шотландія змогла зберегти власну правову ідентичність навіть у складі Великої Британії, а також які елементи цієї моделі можуть бути корисними для України у контексті розвитку автономних і незалежних інститутів правосуддя [7].

Таблиця 1. демонструє основні правові традиції, їхній час впливу та внесок у формування сучасного Scots law.

Кожна правова традиція внесла свій унікальний внесок у розвиток шотландського права: звичаєве право – гнучкість і прецедентність, канонічне право – процесуальні стандарти і дисципліну, римське право – системність та універсальні принципи.

Підписання Акту про унію 1707 року [11] стало вирішальним моментом

Таблиця 1

Вплив різних правових традицій на формування Scots law

Правова традиція	Основні напрями впливу	Внесок у формування Scots law
Звичаєве право До XII–XIII ст.	Сімейне та земельне право, кримінальні норми, усна передача традицій	Забезпечило гнучкість, локальну автономію, розвиток судових прецедентів
Канонічне право XII–XVI ст.	Сімейне, спадкове, процесуальне право, роль церковних судів	Внесло структурованість, дисципліну у процесі, принципи справедливості, стандарти доказування
Римське право XIV–XVI ст.	Приватне право, договірні відносини, власність, систематизація норм	Забезпечило науковий підхід, системність, універсальні принципи права
Поєднання традицій XV–XVII ст. і далі	Інтеграція усіх норм	Створило змішану правову систему, здатну зберігати автономність та ідентичність у складі Великої Британії

Джерело: сформовано автором на основі [2, с. 350; 6; 12]

у зворотному розвитку правової системи Шотландії. Об'єднання з Англією утворило єдине Королівство Великої Британії, але водночас поставило перед Шотландією завдання збереження власних судових інститутів та правових звичаїв. Акт передбачав автономію шотландського права у цивільних і кримінальних справах, зберігав Верховний суд Шотландії (Court of Session) та Високий суд юстиції (High Court of Justiciary), а також дозволяв діяти чинним законам шотландського походження, якщо вони не суперечили новим британським нормам [12]. Таким чином, шотландські судові інститути змогли функціонувати незалежно, зберігаючи традиційні процедури та принципи правосуддя.

Одночасно Акт про унію спричинив трансформацію правової системи у напрямку інтеграції з британською державною системою. Відбувся процес консолідації судової влади, удосконалення професійної підготовки юристів та поєднання елементів шотландського, англійського та континентального права. Ця трансформація забезпечила баланс між автономією і єдиною державною політикою, створивши унікальну модель змішаної правової системи, що поєднує гнучкість, структурованість і наукову основу, та заклала фундамент для збереження правової ідентичності Шотландії навіть у межах об'єднаної держави [11].

Судова система Шотландії є унікальною змішаною моделлю, що поєднує елементи континентальної традиції та англосаксонської системи права, і водночас зберігає високий ступінь автономії від британських інститутів. Головними складовими шотландської судової системи є Верховний цивільний суд Шотландії (Court of Session) [13] та Високий суд юстиції (High Court of Justiciary) [14], які відіграють ключову роль у забезпеченні інституційної самостійності та незалежності правосуддя.

Сучасна модель розподілу повноважень між Парламентом Шотландії та Парламентом Великої Британії ґрунтується на принципах децентралізації (devolution), закріплених у Scotland Act 1998. Децентралізація передбачає передачу частини законодавчих і виконавчих повноважень від центрального парламенту Великої Британії до регіональних парламентів, зокрема до Парламенту Шотландії [15]. Це означає, що певні сфери, включно із правосуддям, можуть регулюватися окремо для Шотландії, тоді як інші залишаються у виключній компетенції Westminster.

Згідно з Scotland Act 1998, владні повноваження поділяються на частину, що передана (devolved), та залишену (reserved). Деволвовані повноваження – це ділянки, у яких Парламент Шотландії може сам ухвалювати закони, а зарезервовані – це сфери, які лишаються під наглядом Парламенту Великої Британії. У той самий час існує неписана домовленість, відома як «конвенція Sewell», яка передбачає, що Вестмінстер здебільшого не втручається у передані сфери без згоди шотландського парламенту [16].

Правосуддя у Шотландії є переважно деволвованою сферою. Це означає, що Парламент Шотландії має право ухвалювати закони щодо кримінального та цивільного права, судової системи, поліції, тюремної системи, юридичної професії та кримінальної юстиції. Шотландський парламент також регулює адміністративні аспекти функціонування судів, включно з бюджетами та кадровими питаннями. Шотландія має широку автономію у створенні та підтримці власної правової системи, що значно відрізняється від системи Англії та Уельсу [8, с. 1].

Водночас Парламент Великої Британії зберігає повноваження щодо зарезервованих сфер. До них належать конституційні питання, зовнішня політика, оборона, імміграція, грошово-фінансова політика та деякі аспекти соціального забезпечення. Хоча Westminster теоретично може змінювати закони у devolved сферах, на практиці це відбувається лише за згодою Парламенту Шотландії, наприклад через механізм Legislative Consent Motion (LCM), що дозволяє Holyrood погоджувати закони Westminster, які зачіпають її компетенції [17].

Сучасна модель правосуддя у Шотландії будується на принципі спільної юрисдикції. Парламент Великої Британії зберігає верховну законодавчу владу, але Парламент Шотландії має значну

автономію у сфері правосуддя, включно з кримінальною і цивільною юстицією. Це дозволяє підтримувати баланс між інтеграцією у загальнонаціональну правову систему та збереженням власної правової самобутності Шотландії [10]. Процеси деволюції у Великій Британії стали важливим етапом трансформації політико-правової системи, спрямованим на передачу значної частини законодавчих і виконавчих повноважень від центрального парламенту Westminster до регіональних органів влади [15].

Акт про Шотландію 1998 року встановив Парламент Шотландії та уряд Шотландії. Він визначає чіткий поділ компетенцій на деволвовані (devolved) та зарезервовані (reserved) повноваження. Деволвовані повноваження дозволяють шотландському парламенту самостійно ухвалювати закони у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, правоохоронна діяльність, соціальна політика та правосуддя. Зарезервовані сфери залишаються виключно в компетенції Парламенту Великої Британії й включають зовнішню політику, оборону, валюту та загальнонаціональні податки [4, с. 61].

Що стосується правової системи, Scotland Act 1998 значно розширив її автономію. Парламент Шотландії отримав право регулювати кримінальне та цивільне право, організацію судів, діяльність поліції, тюремну систему, юридичну професію та адміністративні аспекти правосуддя. Законодавча автономія Holyrood у цих сферах дозволила зберегти унікальність шотландської правової системи (Scots law), яка історично поєднує елементи римського, континентального та англосаксонського права [16].

Scotland Act 1998 став основою сучасної моделі правової автономії Шотландії, формалізувавши процеси деволюції і створивши умови для самостійного розвитку шотландських інститутів правосуддя. Його значення полягає не лише у законодавчому закріпленні повноважень, але й у забезпеченні механізмів ефективної взаємодії між Holyrood і Westminster у межах єдиної правової системи [15].

Боротьба Шотландії за правову та політичну незалежність завжди було тісно сплетене з розвитком установ правосуддя та становленням власної національної самосвідомості. Судові органи, адвокатура, судова практика та інститути, як-от Court of Session [13] та High Court of Justiciary [14], виступають носіями цієї самосвідомості.

Особливо важливим політико-правовим моментом став Референдум про незалежність Шотландії 2014 року. Хоча результат референдуму виявився негативним – більшість виборців проголосувала за збереження у складі Сполученого Королівства – він суттєво вплинув на правову систему. Після референдуму влада Westminster була змушена прискорити процеси передачі додаткових повноважень, розширюючи автономію Парламенту Шотландії у питаннях фінансів, освіти, охорони здоров'я та правосуддя. Це створило умови для більш гнучкого розвитку шотландської правової системи та посилило роль Holyrood у формуванні локальної правової політики [7, с. 190].

Політико-правовий вимір боротьби за самостійність Шотландії тісно переплітає розвиток правових інститутів, політичні процеси та національну ідентичність. Для наочного представлення взаємозв'язків між ключовими факторами, що впливають на автономію правової системи, корисно узагальнити їх у табл. 2. У ній показано роль судових і юридичних інституцій у формуванні національної правової самобутності, значення Референдуму про незалежність 2014 року для розширення повноважень Парламенту Шотландії, а також механізми співвідношення права та політики у процесах деволюції. Такий формат дозволяє швидко оцінити, як різні чинники взаємодіють для підтримки автономії шотландської правової системи.

Автономія правової системи Шотландії формується під впливом трьох взаємопов'язаних чинників. По-перше, правові інститути виступають носіями історичної та національної ідентичності, забезпечуючи унікальність Scots law. По-друге, політичні процеси, зокрема Референдум 2014 року, створюють стимули для розширення повноважень Holyrood, навіть якщо незалежність не була досягнута. По-третє, співвідношення права та політики, яке реалізується через деволвовані

Таблиця 2

Ключові аспекти політико-правового виміру боротьби за самостійність Шотландії

Ключові аспекти	Зміст	Вплив на правову систему
Роль правових інститутів	Судові органи (Court of Session, High Court of Justiciary), адвокатура, судова практика	Збереження унікальної шотландської правової системи (Scots law), формування національної ідентичності, зміцнення автономії
Референдум про незалежність 2014 року	Народне голосування щодо відокремлення Шотландії від Великої Британії	Хоча референдум завершився відмовою від незалежності, стимулював розширення повноважень Парламенту Шотландії у сферах фінансів, освіти, охорони здоров'я та правосуддя; підвищив політичну значимість Holyrood
Співвідношення права та політики	Деволвовані vs зарезервовані повноваження, конвенція Sewell	Забезпечує баланс між автономією і інтеграцією у систему Великої Британії; права Шотландії реалізуються через поєднання законодавчих норм і політичних домовленостей

Джерело: сформовано автором на основі [18; 13-14]

повноваження та конвенцію Sewell, дозволяє ефективно поєднувати автономію з інтеграцією у загальнонаціональну систему Великої Британії [2, с. 350]. У підсумку політико-правовий вимір боротьби за самостійність демонструє тісний зв'язок між розвитком правових інститутів, національною ідентичністю та політичними процесами. Правова система Шотландії виступає як інструмент збереження культурної і політичної самобутності, а референдуми та політичні угоди дозволяють коригувати межі її автономії у рамках Сполученого Королівства.

Шотландія, будучи частиною Сполученого Королівства, має унікальну систему правосуддя (Scots law) із високим рівнем автономії, розвиненими судовими інститутами та механізмами децентралізації, що дозволяють гнучко реагувати на регіональні потреби [5]. Україна, навпаки, формувала правову систему під впливом багатошарових історичних надбань. Попри ці відмінності, обидві країни стикаються зі схожими викликами. Такий упорядкований формат допомагає швидко оцінити можливості адаптації шотландських підходів у контексті української системи правосуддя (табл. 3).

Порівняльний аналіз показує, що Шотландія та Україна стикаються з подібними проблемами централізації, реформування судів і формування довіри до правосуддя, але мають суттєво різні історичні та правові традиції. Процедурно, чітке розмежування делегованих та зарезервованих повноважень дозволяє уникати конфліктів компетенцій між центральними та регіональними органами влади. Організаційно, високий рівень спеціалізації суддів та персоналу судових органів, а також механізми співвідношення права і політики (наприклад, конвенція Sewell), забезпечують баланс між автономією регіональних інститутів і контролем центральної влади [19]. Адаптація цих елементів в українських реаліях могла б сприяти підвищенню ефективності судів, розвитку спеціалізації, прозорості та довіри громадян до системи правосуддя.

Надання додаткових повноважень регіональним органам може зустріти опір і вимагатиме тривалого законодавчого та політичного узгодження [3, с. 1089]. Крім того, пряме копіювання шотландських моделей без адаптації до українських правових традицій та політичної культури може призвести до конфліктів компетенцій і неефективності. Обмеженість ресурсів є ще одним фактором, оскільки створення спеціалізованих судових органів та підготовка кваліфікованого персоналу потребує значних фінансових та кадрових вкладень. Окрему складність створює те, що потреба у вдосконаленні і реформуванні відповідних аспектів роботи судових інституцій наразі реалізовується в надскладних умовах, пов'язаних із актом збройної агресії Російської Федерації по відношенню до України, яка триває з 2014 року, і обумовлює необхідність вироблення нових нестандартних підходів для вирішення тих актуальних проблем

Таблиця 3

Порівняльний аналіз правових систем Шотландії та України

Категорії	Шотландія	Україна	Можливість адаптації шотландських підходів
Централізація	Сильна центральна влада історично, але деволюція передала значні повноваження Holyrood	Централізована судова система; регіони не мають автономії	Впровадження елементів регіональної автономії для підвищення ефективності судочинства (в частині розвитку судових інституцій АР Крим)
Реформа судової системи	Формування автономних судових інститутів (Court of Session, High Court of Justiciary)	Масштабні судові та антикорупційні реформи; централізована структура	Вдосконалення механізму щодо спеціалізації розгляду окремих категорій справ на базі діючої моделі судових органів для підвищення професіоналізму
Довіра до правосуддя	Підвищена завдяки автономії та прозорості інститутів	Невисокий рівень довіри громадян до судів	Запровадження прозорих та автономних інститутів для зміцнення легітимності. Вдосконалення державної інформаційної політики щодо позитивізації роботи органів правосуддя.
Історичний розвиток	Давня змішана правова система (Scots law); автономія після унії 1707 р.	Формування правової системи під впливом князівської Русі, Литовсько-Польської унії та радянського права; незалежність з 1991 р.	Врахування історичних особливостей регіонів при формуванні нових інститутів
Правова автономія	Парламент Шотландії має повноваження у кримінальному та цивільному праві, судовій системі та правовій допомозі	Регіони не мають автономії; суди централізовані	Вдосконалення автономних структур у межах регіонів (в частині АР Крим) для гнучкого правосуддя
Політико-правові механізми	Деволюція, конвенція Sewell; баланс між центральною владою та автономними інститутами	Політичний контроль над судами; реформування відбувається централізовано	Впровадження механізмів співвідношення права і політики для легітимізації реформ та автономії

Джерело: сформовано автором на основі [9, с. 640; 12-14; 19]

щодо вдосконалення механізму і порядку правосуддя, які мають значний вплив на його ефективність.

Scots law поєднує елементи континентального та англосаксонського права, що робить систему гнучкою та здатною адаптуватися до нових соціально-економічних умов. Для України це може бути прикладом створення адаптивної правової моделі, яка здатна поєднувати традиційні принципи цивільного права з сучасними підходами до правосуддя та регулювання [12]. Шотландський досвід демонструє практичні механізми, які можуть допомогти Україні зміцнити правову автономію, підвищити ефективність судів, забезпечити баланс між інтеграцією та національною ідентичністю, а також розробити адаптивну та гнучку правову систему.

Вивчення шотландського досвіду у сфері правосуддя дозволяє визначити ефективні практики, які можуть бути адаптовані до українських реалій з метою підвищення ефективності та легітимності судової системи. Особливу цінність представляють інституційні, процедурні та організаційні механізми, що забезпечують автономію судової влади, спеціалізацію судів, прозорість судочинства та баланс між регіональними і центральними повноваженнями [20].

Практичні рекомендації щодо використання елементів шотландського досвіду для вдосконалення української системи правосуддя подано у табл.4. Вона дозволяє наочно показати, які інституційні, процедурні та організаційні рішення Шотландії можуть бути адаптовані в українських реаліях, а також визначає цілі впровадження кожного елементу. Такий структурований підхід полегшує аналіз ефективності реформ та оцінку можливих шляхів підвищення автономії, прозорості і професіоналізму судових органів.

Таблиця 4

Використання шотландського досвіду для вдосконалення системи правосуддя в Україні

Напрямки	Шотландський досвід	Рекомендації для України	Мета впровадження
Автономія судової влади	Організаційна та фінансова незалежність судів, автономія судових інститутів	Впровадити механізми незалежності судів від політичного впливу	Підвищення довіри громадян до правосуддя, ефективність судових рішень
Децентралізація правотворення	Деволюція повноважень Парламенту Шотландії у кримінальному та цивільному праві	Розробити механізми участі регіонів у законодавчому процесі	Гнучке та адаптоване до регіональних потреб законодавство
Збереження правової ідентичності	Scots law зберігає національні правові традиції навіть у складі Британії	Забезпечити поєднання міжнародних стандартів з українськими правовими традиціями	Легітимність та прийнятність норм для громадян
Спеціалізація судових органів	Court of Session і High Court of Justiciary – спеціалізовані суди для різних категорій справ	Вдосконалення механізму спеціалізації щодо судового розгляду окремої категорії справ	Підвищення професіоналізму суддів та ефективності розгляду справ
Адаптивна правова модель	Змішана система, яка поєднує континентальне та англосаксонське право	Поєднання традицій цивільного права з елементами прецедентного підходу	Гнучкість системи, здатність адаптуватися до змін у суспільстві
Баланс національного і наднаціонального права	Інтеграція законів Великої Британії з автономним шотландським законодавством	Гармонізувати українське законодавство з міжнародними нормами, не втрачаючи суверенітету	Законодавча стабільність та легітимність
Поступова адаптація реформ	Етапність впровадження змін та контроль за ефективністю	Запроваджувати реформи поетапно з моніторингом результатів	Зменшення ризиків конфліктів компетенцій, підвищення ефективності реформ

Джерело: сформовано автором на основі [12-14; 20]

Шотландський досвід містить низку практичних механізмів, які можуть бути корисними для України, зокрема автономія судової влади, децентралізація правотворення, спеціалізація судових органів, поєднання національних та наднаціональних норм, а також адаптивна правова модель. Запровадження цих елементів дозволяє підвищити ефективність та легітимність судових рішень, зміцнити довіру громадян до правосуддя і забезпечити поступову та контрольовану інтеграцію реформ. Водночас імплементація повинна враховувати національні особливості, ресурси та соціально-політичний контекст, щоб уникнути ризиків конфліктів компетенцій та неефективності [8, с. 1]. Україна, проходячи процес хронічної судової реформи, стикається з викликами централізації, низького рівня довіри громадян до судів та недостатньої автономії судових інститутів. Врахування шотландських підходів у формуванні національної системи правосуддя дозволяє розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо децентралізації, адаптації міжнародних стандартів, вдосконалення практики спеціалізації судового розгляду окремої категорії справ і поступової інтеграції нових практик.

Висновки. Правова система Шотландії пройшла складний історичний шлях, зберігаючи свою унікальність навіть після об’єднання з Англією у 1707 році. Деволюція та Акт про Шотландію 1998 року сприяли формуванню автономних інститутів правосуддя, розвитку спеціалізованих судових органів і процедур, що дозволяє гнучко реагувати на регіональні потреби. Шотландська правова традиція поєднує континентальні та англосаксонські елементи, що забезпечує її адаптивність і стабільність.

Аналіз шотландського досвіду дозволяє запропонувати науково обґрунтовані рекомендації для України: посилення автономії судової влади, модернізація практик щодо спеціалізації за напрямками

правосуддя, впровадження елементів децентралізації правотворення, балансування національного та міжнародного права, а також поступова адаптація змін із контролем ефективності. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності та легітимності української системи правосуддя, зміцненню довіри громадян і розвитку інституційної стабільності.

Дослідження шотландського досвіду в контексті української системи показує, що адаптація перевірених практик із урахуванням національних особливостей та соціально-політичного контексту є ефективним шляхом модернізації правосуддя. Такий підхід сприяє зміцненню національної правової ідентичності, підвищенню довіри громадян та розвитку автономних і професійних інститутів правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. McIntyre S., Mitchell J., Roy G. Fiscal devolution and the accountability gap: Budget scrutiny following tax devolution to Scotland. *Regional Studies.* 2023. Vol. 57 (7). Pp. 1380–1391. DOI: https://doi.org/10.1080/00343404.2022.2112166 (дата звернення: 06.04.2026)

2. Heath-Kelly C. Devolution and the Prevent Strategy in Scotland : constitutional politics and the path of Scottish P/CVE. *Parliamentary Affairs*. 2024. Vol. 77 (2). pp. 350–370. DOI: https://doi.org/10.1093/pa/gsad007 ISSN 0031-2290

3. Ulgen O. Devolution Issues Under the Scotland Act 1998, Reference by the Lord Advocate (U. K. Sup. Ct.). *International Legal Materials*. 2023. Vol. 62 (6). Pp. 1089–1112. DOI: https://doi.org/10.1017/ilm.2023.30

4. Scott P. F. The Crown, consent, and devolution. *Edinburgh Law Review*. 2024. Vol. 28 (1). pp. 61–85. DOI: https://doi.org/10.3366/elr.2024.0873

5. Bruce M. G. T. Legal nationalism, the Royal Commission and devolution: how Scottish legal nationalism influenced the submissions of the legal profession to the Royal Commission on the Constitution 1969-1973, the resulting devolution settlement and modern legal system of Scotland. Paper presented at Joint Research Symposium between UDSB, Abertay University and Al-Maktoum College, Dundee, United Kingdom. 2023. URL: https://rke.abertay.ac.uk/en/publications/legal-nationalism-the-royal-commission-and-devolution-how-scottis/fingerprints/ (дата звернення: 06.04.2026)

6. Kay D. A Final Farewell to Scottish Independence? Devolution Issues Under the Scotland Act 1998. *Wolverhampton Law Journal*. 2023. Vol. 8. URL: https://ssrn.com/abstract=4740896 (дата звернення: 06.04.2026)

7. Arnott M. (2024). Scotland in the multi-national UK state: interpreting legislatures, decentred state, territorial governance. *The Journal of Legislative Studies*. 2024. Vol. 30 (2). Pp. 190–208. URL: https://doi.org/10.1080/13572334.2024.2345034 (дата звернення: 06.04.2026)

8. Duclos N., Louvet M. V. Taking stock of twenty-five years of devolution in the United Kingdom. *Parliaments, Estates and Representation*. 2026. Vol. 46 (1). Pp. 1–12. URL: https://doi.org/10.1080/02606755.2026.2616934 (дата звернення: 06.04.2026)

9. Tirapu-Sanuy J. M. Devolution, National Pluralism and the Role of the UK Supreme Court. *Oxf J Leg Stud*. 2025. Vol. 45 (3). Pp.640-668. doi: 10.1093/ojls/gqaf014

10. Guderjan M. Narratives of Devolution and Intergovernmental Relations in the UK: Policy Paradigm, Institutional Setting and Cultural Norms. *Int J Polit Cult Soc*. 2025. DOI: https://doi.org/10.1007/s10767-025-09530-8

11. Act of Union 1707. URL: https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/legislativescrutiny/act-of-union-1707/ (дата звернення: 06.04.2026)

12. Scottish law. URL: https://www.britannica.com/topic/Scottish-law (дата звернення: 06.04.2026)

13. Court of Session. URL:https://www.scotcourts.gov.uk/courts-and-tribunals/the-supreme-courts/the-court-of-session/ (дата звернення: 06.04.2026)

14. High Court of Justiciary. URL: https://www.scotcourts.gov.uk/courts-and-tribunals/the-supreme-courts/the-high-court-of-justiciary/ (дата звернення: 06.04.2026)

15. Scotland Act 1998. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/46/contents (дата звернення: 06.04.2026)
16. About the Scottish Parliament. URL: https://www.parliament.scot/about/how-parliament-works/devolved-and-reserved-powers (дата звернення: 06.04.2026)
17. Legislative Consent Motion. URL: https://www.parliament.uk/site-information/glossary/legislative-consent/ (дата звернення: 06.04.2026)
18. Scottish referendum: Scotland votes 'No' to independence. URL: https://www.bbc.com/news/uk-scotland-29270441 (дата звернення: 06.04.2026)
19. Sewell Convention. URL: https://www.parliament.uk/site-information/glossary/sewel-convention/ (дата звернення: 06.04.2026)
20. Lyons C. European justice: the Scottish contribution. In Fletcher, M. and de Waele, H. (eds.) Scotland and the Court of Justice of the EU 1973-2023: looking back and thinking forward. Nijmegen: Radboud Universiteit Press [online], (forthcoming). 2025. URL: https://rgu-repository.worktribe.com/OutputFile/2967044 (дата звернення: 06.04.2026)

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 10.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.31

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ ПОСЛУГ ДОБРОВІЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ЗДОРОВ'Я НА ВИПАДОК ХВОРОБИ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Бакун Сергій Станіславович,
orcid.org/0009-0002-5685-3785
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті на основі норм чинного законодавства України, які регулюють договірні відносини у сфері страхування та аналізу наукових праць, розкрито суть прав споживачів у договорі страхування здоров'я на випадок хвороби та поняття захисту. Також у статті досліджено теоретичні та практичні аспекти захисту прав споживачів у сфері послуг добровільного страхування здоров'я на випадок хвороби. Проаналізовано сутність прав страхувальника, як споживача у сфері добровільного страхування здоров'я, як інституту цивільного права, визначено правовий статус споживача страхових послуг та особливості договору добровільного страхування здоров'я. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює відносини у сфері добровільного страхування здоров'я та захисту прав споживачів, виявлено колізії та суперечності правового регулювання досліджуваних відносин. Виявлено та охарактеризовано типові порушення прав страхувальників зі сторони страховика, зокрема щодо необґрунтованої відмови у страховій виплаті, неналежного інформування споживачів про умови страхування та одностороннього розірвання договору. Визначено механізми захисту прав споживачів страхових послуг у досудовому та судовому порядку. За результатами дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері добровільного страхування здоров'я з метою підвищення рівня захисту прав споживачів.

Ключові слова: *договір страхування здоров'я на випадок хвороби, добровільне страхування здоров'я, захист прав споживачів, страхувальник, страховик, споживач страхових послуг, страхова послуга, правове регулювання.*

Bakun Serhii. Consumer rights protection in voluntary health insurance against illness: theoretical and practical aspects

Based on the norms of the current legislation of Ukraine governing contractual relations in the field of insurance and the analysis of scholarly works, the article reveals the essence of consumer rights and the protection of such rights under a health insurance contract in case of illness. The article also examines the theoretical and practical aspects of consumer rights protection in the field of voluntary health insurance services in case of illness. The essence of the policyholder's rights as a consumer in the field of voluntary health insurance as an institution of civil law has been analyzed, the legal status of the consumer of insurance services and the specifics of the voluntary health insurance contract have been determined. The regulatory and legal framework governing relations in the field of voluntary health insurance and consumer rights protection has been analyzed, and gaps and contradictions in the legal regulation of the studied relations have been identified. Typical violations of policyholders' rights by insurers have been identified and characterized, in particular regarding unjustified refusal to make insurance

payments, improper informing of consumers about insurance terms and conditions, and unilateral termination of the contract. The mechanisms for protecting the rights of consumers of insurance services in pretrial and judicial proceedings have been defined. Based on the results of the study, proposals have been formulated for improving the regulatory framework in the field of voluntary health insurance in order to enhance the level of consumer rights protection.

Key words: *health insurance contract in case of illness, voluntary health insurance, consumer rights protection, policyholder, insurer, consumers of insurance services, insurance service, legal regulation.*

Для написання цієї статті було проаналізовано нормативно-правову базу, де визначено основні поняття та охарактеризовано послуги, які надаються страховиком для страхувальника, як споживача, а також проаналізовано публікації вчених, що працювали в напрямку дослідження питань захисту прав споживачів у сфері страхових послуг. Здійснено порівняння підходів нормотворчих державних органів до визначення та дослідження безпосередньо прав на захист страхувальника як споживача страхових послуг.

Відповідно до Конституції України, а саме статті 42, держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Крім цього, держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування (стаття 49 Конституції України) [1].

Відповідно до положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), а саме частини 1 статті 979, договір страхування укладається відповідно до цього Кодексу, Закону України «Про страхування», інших законодавчих актів. Згідно з частиною 1 статті 980 ЦК України, предметом договору страхування є передача страхувальником за плату ризику, пов'язаного з об'єктом страхування, страховику на умовах, визначених договором страхування або законодавством України. При цьому об'єктом страхування може бути здоров'я [2].

Відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14 грудня 2021 р. № 1953-IX (далі – Закон про фінансові послуги), а саме пункту 56 частини 1 статті 1, споживач фінансових послуг – фізична особа, яка звертається за наданням фінансових послуг до надавача фінансових послуг та/або посередника або користується послугами надавача фінансових послуг та/або посередника для задоволення особистих потреб, не пов'язаних із підприємницькою або незалежною професійною діяльністю [3]. Згідно з частиною 2 статті 3 Закону про фінансові послуги, захист прав споживачів здійснюється відповідно до законодавства про захист прав споживачів з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом та спеціальними законами. При цьому надавач фінансових послуг зобов'язаний розкривати клієнтам визначену законодавством України актуальну та достовірну інформацію про діяльність надавача фінансових послуг, така інформація повинна зокрема включати інформацію про механізми захисту прав споживачів (про можливість та порядок позасудового розгляду скарг споживачів) (пункт 4 частини 2 статті 7 Закону про фінансові послуги) [3].

Характеризуючи права страхувальника, зокрема права споживача страхових послуг, Н. В. Міловська у своїй науковій праці зазначає, що «на стадії укладення договору страхування страхувальник має право на необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про страхову послугу, що забезпечує можливість її усвідомленого та компетентного вибору» [4, с. 198].

Відповідно до частини 9 статті 7 Закону про фінансові послуги, надавач фінансових послуг під час надання інформації споживачу зобов'язаний дотримуватися вимог законодавства про захист прав споживачів. Статтею 25 Закону про фінансові послуги передбачено, що Регулятор здійснює нагляд за дотриманням вимог законодавства про захист прав споживачів як складову нагляду за ринковою поведінкою, забезпечує реалізацію державної політики щодо захисту прав споживачів у межах своєї компетенції,

визначеної законом, та у порядку, встановленому нормативно-правовими актами Регулятора, зокрема:

– розглядає заяви, звернення споживачів та висуває надавачам фінансових послуг вимоги про усунення виявлених недоліків та/або недопущення їх повторення у майбутньому;

– застосовує до надавачів фінансових та супровідних послуг заходи впливу, коригувальні заходи, заходи раннього втручання та/або застосовує до посадових осіб юридичної особи або фізичних осіб – підприємців, які надають фінансові або супровідні послуги, адміністративні стягнення у разі виявлення за результатами розгляду справ про порушення прав споживачів порушень вимог законодавства України;

– перевіряє дотримання надавачами фінансових та супровідних послуг правил надання фінансових послуг та законодавства про захист прав споживачів;

– узагальнює практику застосування законодавства з питань захисту прав споживачів, на підставі такого узагальнення публікує на сторінках свого офіційного інтернет-представництва (офіційному веб-сайті) огляди типових порушень прав та законних інтересів споживачів, а також надає рекомендації щодо захисту таких прав та законних інтересів, у тому числі з питань підвищення фінансової обізнаності клієнтів щодо умов фінансових та/або супровідних послуг;

– забезпечує проведення роз'яснювальної роботи щодо захисту прав споживачів [3].

Важливо зазначити, що статтею 28 Закону про фінансові послуги передбачено відповідальність за порушення прав споживачів та в частині другій зазначеної статті закріплено перелік порушень і розмір штрафів, що застосовується до надавачів фінансових та супровідних послуг.

Отже, детально аналізуючи Закон про фінансові послуги, можна дійти висновку, що споживач послуг може отримати захист від Регулятора у разі наявності порушення його прав зі сторони страховика – надавача послуг. А також для порушників прав споживачів передбачені чималі штрафні санкції, які застосовує Регулятор. Єдине, що не передбачено вищезазначеним законом, так це те, що відсутній чіткий порядок подачі заяви та/або звернення споживача до Регулятора, строк подачі такого звернення з моменту вчинення правопорушення, строк розгляду звернення та інші чіткі механізми захисту прав споживача. Як зазначає законодавець, порядок подання та розгляду заяв та/або звернень здійснюється у відповідності до Постанов Регулятора (що потребує окремого дослідження та аналізу).

Законом України «Про страхування» від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX (далі – Закон про страхування), а саме в його преамбулі зазначено, що цей Закон регулює відносини у сфері страхування, визначає загальні правові засади здійснення діяльності зі страхування, надання посередницьких послуг і спрямований на посилення захисту прав та законних інтересів клієнтів, у тому числі споживачів. Відповідно до пункту 47 частини 1 статті 1 Закону про страхування, споживач – це фізична особа, яка звернулася за отриманням або отримує страхову послугу для задоволення особистих потреб, не пов'язаних з підприємницькою або незалежною професійною діяльністю, а також інша фізична особа, визначена договором страхування як застрахована особа та/або вигодонабувач, або фізична особа, яка має право на отримання страхової виплати [5].

У даному контексті слід зазначити, що страхова послуга, у відповідності до пункту 52 частини 1 статті 1 Закону про страхування, є видом фінансової послуги, що надається страховиком для забезпечення потреби потенційного страхувальника у страховому захисті на підставі договору страхування. У свою чергу, страхування, згідно з пунктом 69 частини 1 статті 1 Закону про страхування, являє собою правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі

настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів, внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством [5].

Також в Законі про страхування регламентується безпосередній обов'язок щодо захисту прав споживачів страховим посередником. Так, пунктом 10 частини 4 статті 82 цього Закону передбачено, що страховий посередник виключається з Реєстру посередників у разі систематичного порушення законодавства про захист прав споживачів. Крім цього, пунктом 7 частини 3 статті 83 Закону про страхування встановлено обов'язок страхового посередника здобути знання та навички щодо захисту прав споживачів (у тому числі вирішення спорів) [5].

Відповідно до пункту 6 частини 1 статті 87 Закону про страхування, страховик зобов'язаний надати страхувальнику перед укладання договору інформацію про механізми та способи захисту прав споживачів фінансових послуг (зокрема, про можливість та порядок позасудового розгляду скарг споживачів фінансових послуг, адресу страховика, за якою приймаються скарги клієнтів).

Важливо зазначити, що метою державного регулювання та нагляду у сфері страхування загалом, згідно з частиною 2 статті 114 Закону про страхування, є забезпечення відповідності діяльності зі страхування законодавству України в цілях захисту прав та законних інтересів клієнтів (у тому числі споживачів, страхувальників, застрахованих осіб та вигодонабувачів). Так, Регулятор, яким є Національний банк України, у разі порушення законодавства про страхування, фінансові послуги та захист прав споживачів, нормативно-правових актів Регулятора застосовує заходи впливу, заходи раннього втручання та коригувальні заходи, а також накладає адміністративні стягнення та забезпечує захист прав споживачів страхових послуг. Також Регулятор проводить позапланові інспекційні перевірки, якщо результати аналізу розгляду заяв та звернень клієнтів у частині порушення законодавства про захист прав споживачів фінансових послуг, вчинені страховиком, що заподіяло шкоду їхнім правам та законним інтересам [5]. Відповідно до зазначеного вище, Регулятор страхових послуг є органом який здійснює не тільки регулювання у сфері захисту прав споживачів у сфері страхування, а і є державним органом, що здійснює розгляд та перевірку звернень від споживачів та застосовує до страховиків заходи впливу, а також накладає адміністративні стягнення, тобто є інстанцією, яка захищає права споживачів страхових послуг у разі їх порушення.

Законом України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. № 1023-XII, а саме в його преамбулі передбачено, що цей Закон регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності, встановлює права споживачів, а також визначає механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів [6]. Пунктом 22 абзацу 1 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів» зазначено, що споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника [6]. Тобто, виходячи зі змісту вищезазначеної норми, визначення споживача зводиться виключно до здійснення ним придбання продукції, а не до отримання послуг (у нашому випадку – страхових послуг). У зв'язку з цим, аналізуючи вищезазначену норму Закону України «Про захист прав споживачів», виникає колізія та неоднозначність у розумінні поняття споживач з урахуванням інших норм законодавства, оскільки згідно Закону України «Про захист прав споживачів» споживач, який отримує послуги, а не купує продукцію, не може бути визнаний споживачем в розумінні цього Закону. Відповідно, пункт 22 абзацу 1 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів» потребує доповнення або розкриття сутності поняття «продукція», щоб не

виникало суперечностей у разі застосування цього Закону при захисті прав споживачів страхових послуг. З урахуванням зазначеного, на нашу думку, найбільш обґрунтованим є визначення споживача як фізичної особи, яка придбаває, замовляє, використовує, отримує або має намір придбати, замовити, отримати товари, роботи чи послуги для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Також слід звернути увагу на регламентацію частини 3 статті 5 Закону України «Про захист прав споживачів», де зазначено, що захист прав споживачів здійснюють: центральний орган виконавчої влади, що формує та забезпечує реалізацію державної політики у сфері захисту прав споживачів, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, місцеві державні адміністрації, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування згідно із законом, а також суди [6]. Відповідно, розкриваючи сутність захисту прав страхувальника, як споживача страхових послуг, останній може звернутись за захистом своїх прав не тільки до Регулятора – Національного банку України, а й до державних органів, перелічених у вищезазначеній статті Закону України «Про захист прав споживачів», тобто до більш ширшого кола держаних органів, які здійснюють захист прав споживачів. При цьому важливо зазначити, що при зверненні споживачів послуг за захистом своїх прав до суду, у відповідності до частини 3 статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів», споживачі звільняються від сплати судового збору за позовами, що пов'язані з порушенням їх прав.

Не можна не звернути увагу й на пункт 2 статті 2 Закону України «Про захист прав споживачів», який передбачає, що особливості захисту прав споживачів фінансових послуг визначаються відповідними законами [6]. Тобто законодавець зазначив, що особливості захисту прав споживачів фінансових послуг (а до них відносяться і страхові послуги) регулюються іншими законами.

Якщо продовжувати мову про колізійність визначень або правову невизначеність, то потрібно зазначити, що Закон України «Про захист прав споживачів» визначає споживача як фізичну особу, яка придбаває товари чи послуги для особистих потреб. Натомість Закон про страхування оперує терміном «страхувальник», не ототожнюючи його із споживачем у розумінні споживчого законодавства. Закон про фінансові послуги, взагалі вводить окрему категорію – «споживач фінансових послуг», яка не завжди збігається з поняттям страхувальника. Це створює правову невизначеність щодо того, яким законом керуватися при захисті прав споживача, який уклав договір добровільного страхування здоров'я на випадок хвороби.

Також звернуто увагу на те, що Закон про страхування встановлює загальні підстави для відмови у страховій виплаті, тоді як Закон України «Про захист прав споживачів», забороняє включення до договорів умов, що обмежують права споживачів. На практиці страховики нерідко включають до договорів добровільного страхування здоров'я на випадок хвороби, додаткові підстави для відмови у виплаті, що суперечить загальному законодавству, однак формально відповідає нормам страхового законодавства. Відсутній чіткий механізм вирішення такої колізії. Слід зауважити і про перелік інформації, яку має отримати споживач–страхувальник, адже Закон про фінансові послуги встановлює розширений перелік інформації, яку страховик зобов'язаний надати споживачу–страхувальнику до укладення договору, а Закон про страхування містить власний, дещо відмінний перелік такої інформації. Ці переліки не є ідентичними та подекуди суперечать один одному, що ускладнює визначення мінімального стандарту інформування споживача страхових послуг.

Що стосується відповідальності страховика, то потрібно зазначити, що Закон України «Про захист прав споживачів» передбачає підвищену відповідальність за порушення прав споживачів, зокрема відшкодування моральної шкоди та виплату пені, а Закон про страхування регулює відповідальність страховика лише

в межах страхових виплат, не передбачаючи інших санкцій. Відсутня чітка норма щодо того, який із законів підлягає пріоритетному застосуванню при притягненні страховика до відповідальності перед споживачем.

Питання правової невизначеності захисту прав споживача страхових послуг у своїй роботі досліджував В. М. Дарков, який пропонує «нову модель системи захисту прав та законних інтересів споживачів страхового ринку в Україні», та зазначає, що завданням розбудови нової моделі системи має стати:

– функціонування страхового ринку на підставі спеціального закону «Про страховий ринок в Україні», з обов'язковим визначенням прав, обов'язків та відповідальності його учасників ринку, у тому числі його споживачів, а також його складових та інфраструктури;

– утворення спеціального уповноваженого державного органу з питань захисту прав та законних інтересів споживачів, за наявністю в якому окремого підрозділу Департаменту захисту прав та законних інтересів споживачів фінансових послуг;

– розбудова наступних підсистем:

а) попередження та запобігання фактам порушення прав та законних інтересів споживачів страхового ринку;

б) виявлення та фіксація фактів порушення прав та законних інтересів споживачів страхових та пов'язаних з ними послуг;

в) гарантування виконання зобов'язань, прийнятих надавачами послуг на страховому ринку;

г) досудового вирішення спорів зі споживачами послуг на страховому ринку;

ґ) створення загальноукраїнського інформаційно-консультаційного вебцентру споживачів за наявності окремого спеціального розділу для споживачів послуг страхового ринку [7, с. 90–91].

Проведене у цій статті дослідження теоретичних та практичних аспектів захисту прав споживачів послуг добровільного страхування здоров'я на випадок хвороби дозволяє сформулювати наступні висновки.

По-перше, аналіз чинної нормативно-правової бази України свідчить про відсутність єдиного уніфікованого підходу до визначення поняття «споживач» у сфері страхових послуг. Закон України «Про захист прав споживачів», Закон України «Про страхування» та Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» по-різному визначають поняття споживача, суб'єкта споживчих правовідносин, що породжує правову невизначеність та ускладнює реалізацію механізмів захисту прав страхувальника як споживача страхових послуг.

По-друге, встановлено, що чинна редакція пункту 22 абзацу 1 статті 1 Закону України «Про захист прав споживачів» потребує вдосконалення в частині розширення поняття «споживач» шляхом включення до нього осіб, які не лише придбавають продукцію, а й отримують послуги, зокрема страхові.

По-третє, виявлено системні суперечності між нормами страхового та споживчого законодавства щодо: підстав для відмови у страховій виплаті; обсягу інформації, яку страховик зобов'язаний надати споживачу–страхувальнику до укладення договору; відповідальності страховика за порушення прав споживача. Зазначені колізії надають страховикам можливість для зловживань, а також істотно обмежують правові можливості споживачів у разі порушення їхніх прав.

По-четверте, встановлено, що Регулятор на ринку страхових послуг, яким є Національний банк України, наділений достатньо широкими повноваженнями у сфері захисту прав споживачів страхових послуг, зокрема щодо розгляду звернень споживачів та застосування заходів впливу до страховиків. Водночас чинне законодавство не встановлює чіткого порядку подання та розгляду звернень споживачів до Регулятора, строків їх подання та розгляду, що суттєво знижує ефективність позасудового захисту прав споживачів.

По-п'яте, споживач страхових послуг має право на судовий захист своїх порушених прав, при цьому відповідно до частини 3 статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» звільняється від сплати судового збору, що є важливою гарантією доступності правосуддя у відповідній категорії справ.

З огляду на викладене, вдосконалення правового регулювання у сфері захисту прав споживачів послуг добровільного страхування здоров'я на випадок хвороби потребує: уніфікації понятійного апарату у профільному законодавстві; усунення колізій між нормами страхового та споживчого законодавства; чіткого законодавчого закріплення механізму позасудового захисту прав споживачів страхових послуг; розробки спеціального нормативно-правового акту, який би комплексно врегулював права, обов'язки та відповідальність учасників страхового ринку, забезпечивши належний рівень захисту прав споживачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.

3. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 грудня 2021 р. № 1953-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2023. № 3-4. Ст. 10.

4. Milovska N. V. Customers' rights protection in the field of insurance services under Ukrainian legislation. *The optimization of protection model for rights and freedoms of Ukrainian person:* collective monograph / V. M. Bevzenko, V. A. Bortnyak, K. V. Bortnyak, O. Yu. Busol, etc. Lviv-Torun: Liha-Pres, 2019. P. 198–219.

5. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 р. № 1909-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 12–13. Ст. 28.

6. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України УРСР (ВВР).* 1991. № 30, Ст. 379.

7. Дарков В. М. Нова модель системи захисту прав та законних інтересів споживачів страхового ринку в Україні. *Проривні інновації на страховому ринку України* : збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 27 жовтня 2021 р.). Київ : КНЕУ, 2021. 263 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 30.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.32

ПАТЕНТУВАННЯ ЯК СПОСІБ ОХОРОНИ БІОТЕХНОЛОГІЧНИХ ВИНАХОДІВ

Василяко Роман Олександрович,
orcid.org/0009-0003-1777-3739
аспірант Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено комплексне науково-правове дослідження патентування як основного способу правової охорони біотехнологічних винаходів в умовах сучасного розвитку науки, техніки та інноваційних технологій. Проаналізовано особливості правової природи біотехнологічних винаходів, які поєднують у собі ознаки результатів технічної творчості та об'єктів природного походження, що зумовлює складність їх правової кваліфікації та необхідність застосування спеціального підходу до визначення меж правової охорони. Досліджено положення цивільного законодавства України та спеціального законодавства у сфері охорони прав на винаходи і корисні моделі, на підставі чого встановлено, що національна правова система не містить спеціалізованого нормативного регулювання біотехнологічних винаходів, а тому їх охорона здійснюється в межах загальної моделі патентного права.

Особливу увагу приділено критеріям патентоздатності біотехнологічних рішень, а саме новизні, винахідницькому рівню та промисловій придатності, а також специфіці їх застосування до об'єктів, пов'язаних із використанням біологічного матеріалу, генетичних ресурсів, мікроорганізмів, генів та інших природних компонентів. Обґрунтовано, що ключовим критерієм патентоздатності у сфері біотехнологій є не сам факт існування певного об'єкта в природному середовищі, а наявність технічного втручання людини, ізоляції, модифікації або надання об'єкту конкретного функціонального призначення. У цьому контексті окремо розкрито проблему розмежування відкриття та винаходу, що має принципове значення для належного визначення обсягу патентної охорони.

У статті також досліджено інституційний аспект патентування, зокрема роль Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій у проведенні експертизи заявок та формуванні національної правозастосовної практики.

Окрему увагу автор приділяє аналізу українського та європейського підходів до патентування біотехнологічних винаходів. Окремо охарактеризовано положення Директиви 98/44/ЄС та практику Європейського патентного відомства, які демонструють вищий рівень нормативної деталізації, наявність спеціальних підходів до біологічного матеріалу та врахування етичних обмежень у сфері біотехнологій.

За результатами дослідження зроблено висновок, що патентування виступає не лише інструментом правової охорони біотехнологічних винаходів, а й важливим засобом стимулювання інноваційного розвитку. Водночас ефективність такого механізму в Україні потребує подальшого вдосконалення шляхом гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, уточнення понятійного апарату, розроблення спеціалізованих підходів до оцінки біотехнологічних об'єктів та формування більш послідовної правозастосовної практики.

Ключові слова: *біотехнологічні винаходи, патентування, правова охорона, патентоздатність, інтелектуальна власність, біологічний матеріал, технічне рішення, Європейський Союз, гармонізація законодавства.*

Vasyliako Roman. Patenting as a method of protection of biotechnological inventions

The article provides a comprehensive scientific and legal study of patenting as the main method of legal protection of biotechnological inventions in the context of modern development of science, technology, and innovative processes. The specific features of the legal nature of biotechnological inventions are analyzed, as they combine the characteristics of the results of technical creativity

and objects of natural origin, which determines the complexity of their legal qualification and necessitates the application of a special approach to defining the scope of legal protection. The provisions of the civil legislation of Ukraine and special legislation in the field of protection of rights to inventions and utility models are examined, on the basis of which it is established that the national legal system does not contain specialized regulation of biotechnological inventions, and therefore their protection is carried out within the framework of the general model of patent law.

Particular attention is paid to the criteria of patentability of biotechnological solutions, namely novelty, inventive step, and industrial applicability, as well as to the specifics of their application to objects related to the use of biological material, genetic resources, microorganisms, genes, and other natural components. It is substantiated that the key criterion of patentability in the field of biotechnology is not the mere existence of a particular object in the natural environment, but the presence of human technical intervention, isolation, modification, or the assignment of a specific functional purpose to such an object. In this context, special attention is given to the problem of distinguishing between discovery and invention, which is of fundamental importance for determining the scope of patent protection.

The article also examines the institutional aspect of patenting, in particular the role of the Ukrainian National Office for Intellectual Property and Innovations in conducting the examination of applications and in shaping national law enforcement practice. Particular attention is also paid to the analysis of Ukrainian and European approaches to the patenting of biotechnological inventions. The provisions of Directive 98/44/EC and the practice of the European Patent Office are characterized, demonstrating a higher level of regulatory detail, the existence of specific approaches to biological material, and the consideration of ethical limitations in the field of biotechnology.

Based on the results of the study, it is concluded that patenting serves not only as a tool for the legal protection of biotechnological inventions but also as an important means of stimulating innovative development. At the same time, the effectiveness of this mechanism in Ukraine requires further improvement through the harmonization of national legislation with European Union law, clarification of the conceptual framework, development of specialized approaches to the assessment of biotechnological objects, and the formation of a more consistent law enforcement practice.

Key words: *biotechnological inventions, patenting, legal protection, patentability, intellectual property, biological material, technical solution, European Union, harmonization of legislation.*

Сучасний етап розвитку науково-технічного прогресу характеризується стрімким розвитком біотехнологій, які охоплюють медицину, фармацевтику, аграрний сектор, екологію та інші сфери суспільного життя. Біотехнологічні винаходи відіграють ключову роль у формуванні інноваційної економіки та забезпеченні сталого розвитку держави.

У зв'язку з цим, особливого значення набуває проблема належного правового забезпечення охорони результатів біотехнологічної діяльності. Провідним інструментом такої охорони виступає патентування, як процес, що забезпечує закріплення виключних прав на використання відповідного технічного рішення.

Водночас, специфіка біотехнологічних винаходів пов'язана з використанням живих організмів, генетичного матеріалу та природних процесів, зумовлює необхідність формування спеціальних підходів до їх правової охорони, що знайшло відображення як у міжнародному, так і національному праві.

Метою цієї статті є комплексне дослідження патентування як способу правової охорони біотехнологічних винаходів, а також визначення особливостей, обмежень і проблем його застосування.

Відповідно до законодавства України, зокрема положень статті 459 Цивільного кодексу України [1] та статті 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [2], винахід розглядається як результат інтелектуальної, творчої діяльності людини у будь-якій сфері технології, який відповідає встановленим умовам патентоздатності. При цьому чинне законодавство не містить розгорнутого легального визначення винаходу, обмежуючись закріпленням критеріїв його правової охороноздатності, а саме новизни, винахідницького рівня та промислової придатності.

Такий підхід свідчить про орієнтацію законодавця на функціональне розуміння

винаходу як технічного рішення, що має прикладний характер та може бути реалізоване у практичній діяльності, що є особливо важливим у контексті біотехнологічних розробок, де межа між відкриттям та винаходом набуває особливої складності.

У свою чергу біотехнологічні винаходи є результатами інтелектуальної діяльності, що базуються на використанні біологічних систем, організмів або їх похідних для створення нових продуктів або способів. Їх специфіка полягає у поєднанні технічних рішень із природними явищами.

На відміну від класичних винаходів, біотехнологічні об'єкти можуть включати матеріали, що існують у природному середовищі, що породжує складні питання щодо їх новизни та правової охороноздатності. Водночас такі об'єкти можуть набувати ознак винаходу у разі їх виділення з природного середовища або технічної модифікації.

Як зазначає О. Пономарьова, «біотехнологічні винаходи характеризуються високим рівнем складності, необхідністю спеціального опису та можливістю відтворення лише за умови дотримання специфічних технологічних процедур» [3, с. 23].

Особливе значення має також інститут депонування біологічного матеріалу, який виступає альтернативою традиційному опису винаходу та забезпечує можливість його відтворення.

У сучасній цивілістичній та патентно-правовій доктрині питання правової природи біотехнологічних винаходів залишається дискусійним. Зокрема, вітчизняні науковці наголошують на тому, що біотехнологічні об'єкти займають проміжне місце між результатами технічної творчості та природними об'єктами, що зумовлює необхідність їх спеціального правового режиму.

Розвиваючи підхід Ю. М. Капіци, відповідно до якого «право інтелектуальної власності покликане забезпечувати баланс інтересів та стимулювати інноваційну діяльність» [4, с. 312], доцільно зазначити, що у сфері біотехнологій правова охорона повинна поширюватися не на природні ресурси як такі, а на результати інтелектуальної діяльності щодо їх використання.

Водночас у науковій літературі висловлюється й критична позиція щодо надмірного розширення патентної охорони у сфері біотехнологій. Зокрема, деякі дослідники звертають увагу на ризик «приватизації життя», що може призвести до обмеження доступу до базових біологічних ресурсів.

На нашу думку, наведені підходи не є взаємовиключними, а відображають різні аспекти однієї проблеми. Біотехнологічні винаходи дійсно мають подвійний характер, що обумовлює необхідність застосування комплексного підходу до їх правового регулювання, який поєднує елементи приватноправового та публічно-правового впливу.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», винахід підлягає правовій охороні за умови відповідності критеріям патентоздатності: новизні, винахідницькому рівню та промисловій придатності [2].

Згідно з нині чинним законодавством України, патент видається за результатами експертизи по суті заявленого технічного рішення. Інша назва такої експертизи – кваліфікаційна експертиза. Деклараційний патент видається за результатами формальної експертизи та експертизи щодо локальної новизни заявки на винахід [5, с. 12].

Обсяг правової охорони винаходу визначається формулою, тобто короткою словесною характеристикою винаходу, складеною за встановленими правилами. При цьому тлумачення ознак винаходу відбувається в межах його відповідних описів і креслень.

Патентування є ключовим способом правової охорони винаходів, що передбачає надання виключного права на використання технічного рішення протягом визначеного строку. Патентування в жодному разі не є формальною адміністративною процедурою, це складний правовий інститут, спрямований на забезпечення балансу між інтересами винахідника та суспільства, що набуває особливої актуальності у сфері біотехнологічних винаходів.

Важливе місце у механізмі патентування винаходів в Україні посідає

Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій, який виконує функції національного органу інтелектуальної власності. Саме на цю інституцію покладено здійснення експертизи заявок на винаходи, перевірку їх відповідності умовам патентоздатності, а також прийняття рішень щодо видачі патентів [6].

У контексті правової охорони біотехнологічних винаходів роль Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій набуває особливої ваги, оскільки оцінка таких об'єктів потребує не лише формального застосування критеріїв новизни, винахідницького рівня та промислової придатності, а й урахування специфіки біологічного матеріалу, меж між відкриттям і винаходом, а також потенційних етичних обмежень. Таким чином, Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій виступає не лише як адміністративний орган, що реалізує процедуру патентування, але і як ключовий елемент формування національної практики правозастосування у сфері інтелектуальної власності, забезпечуючи адаптацію загальних законодавчих підходів до складних і динамічних об'єктів біотехнології.

Зіставлення функціонального призначення Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій із діяльністю European Patent Office (EPO) дозволяє виявити як спільні риси, так і суттєві відмінності у підходах до патентування винаходів, зокрема у сфері біотехнологій. Обидві інституції здійснюють експертизу заявок, перевіряють відповідність заявлених об'єктів критеріям патентоздатності та приймають рішення щодо надання правової охорони. Водночас діяльність Європейського патентного відомства характеризується більш високим рівнем спеціалізації та деталізації підходів до оцінки біотехнологічних винаходів, що обумовлено наявністю розвиненої нормативної бази, зокрема положень Європейської патентної конвенції [7] та Директиви 98/44/ЄС [8].

На відміну від цього, діяльність Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій здійснюється в умовах відсутності спеціалізованого законодавчого регулювання біотехнологічних винаходів, що зумовлює необхідність застосування загальних критеріїв патентоздатності до складних об'єктів, пов'язаних із використанням біологічного матеріалу. У такій ситуації зростає роль експертної практики як інструменту конкретизації правових підходів, однак відсутність усталеної та публічно доступної практики, аналогічної практиці Європейського патентного відомства, обмежує можливості забезпечення єдності правозастосування.

Таким чином, якщо Європейське патентне відомство виступає не лише органом, що здійснює патентування, а й джерелом формування сталої та деталізованої правової практики у сфері біотехнологій, то Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій наразі перебуває на етапі становлення відповідних підходів, що зумовлює доцільність подальшої гармонізації національної практики із європейськими стандартами.

Особливого значення у контексті патентоздатності біотехнологічних винаходів набуває проблема розмежування відкриття та винаходу. Відповідно до усталеного підходу, відкриття як встановлення існуючих у природі закономірностей не підлягає правовій охороні, тоді як винахід передбачає створення нового технічного рішення. У сфері біотехнологій це розмежування є особливо складним, оскільки багато об'єктів (зокрема гени, білки, мікроорганізми) існують у природі. Як зазначає І. І. Кузьмич, «вирішальним критерієм у таких випадках виступає факт технічного втручання, зокрема ізоляції або модифікації біологічного матеріалу» [9, с. 264].

Практика Європейського патентного відомства підтверджує цей підхід. Зокрема, у рішеннях Європейського патентного відомства неодноразово підкреслювалося, що ізольований ген або його послідовність можуть визнаватися винаходом за умови, що вони мають визначену функцію та можуть бути використані у промисловості.

Таким чином, у сучасному праві формується концепція, відповідно до якої

природний об’єкт може трансформуватися у патентоздатний винахід за умови його технічної обробки та функціонального визначення.

Сутність патентування полягає у досягненні балансу між інтересами суспільства та винахідника: заявник розкриває інформацію про винахід, натомість отримує виключне право на його використання. У сфері біотехнологій цей баланс має особливе значення, оскільки результати таких досліджень можуть мати критичний вплив на здоров’я населення, продовольчу безпеку та екологію.

На рівні Європейського Союзу правова охорона біотехнологічних винаходів врегульована спеціалізованим нормативним актом – Директивою 98/44/ЄС «Про правову охорону біотехнологічних винаходів». У зазначеному акті не лише закріплено можливість патентування біотехнологічних рішень, але й детально визначено особливості правового режиму біологічного матеріалу, об’єктів, пов’язаних із генетичною інформацією, а також встановлено межі патентної охорони з урахуванням етичних та суспільних чинників [8].

Натомість національне законодавство України не містить спеціалізованого нормативного акта, який би комплексно регулював правовий режим біотехнологічних винаходів, а також не оперує їх легальним визначенням. Вітчизняна модель правового регулювання ґрунтується на універсальному підході, відповідно до якого біотехнологічні об’єкти охоплюються загальним поняттям винаходу та підлягають правовій охороні за умови відповідності встановленим критеріям патентоздатності.

Такий підхід, з одного боку, забезпечує необхідну нормативну гнучкість та дозволяє оперативно реагувати на розвиток технологій без потреби у частому оновленні законодавства. З іншого боку, відсутність спеціалізованого регулювання може зумовлювати певну правову невизначеність, зокрема щодо особливостей оцінки патентоздатності біотехнологічних рішень та меж їх правової охорони.

Європейський підхід до патентування біотехнологічних винаходів характеризується високим рівнем деталізації та балансу між інтересами інноваційного розвитку і суспільства. Зокрема, Директива 98/44/ЄС закріплює принцип, відповідно до якого біологічний матеріал, виділений із природного середовища, може бути об’єктом патентування, навіть якщо він раніше існував у природі. Водночас встановлюються чіткі обмеження, зумовлені етичними міркуваннями [8].

У цьому контексті показовою є практика Європейського патентного відомства щодо патентування стовбурових клітин, де застосовується підхід, спрямований на недопущення комерціалізації людського ембріона.

Аналіз європейського досвіду дає підстави для висновку, що ефективна модель правового регулювання біотехнологій повинна базуватися на поєднанні: по-перше, чітких критеріїв патентоздатності; по-друге, визначених етичних обмежень; по-третє, гнучких механізмів правозастосування.

Незважаючи на наявність розвиненого міжнародного та європейського регулювання, сучасна система правової охорони біотехнологічних винаходів не позбавлена суттєвих недоліків. Передусім слід відзначити фрагментарність національного законодавства України, яке не містить системного регулювання біотехнологічних об’єктів. Відсутність законодавчого визначення біотехнологічного винаходу ускладнює правозастосування та створює правову невизначеність.

Крім того, існує проблема надмірної абстрактності критеріїв патентоздатності у сфері біотехнологій. Зокрема, оцінка винахідницького рівня часто має суб’єктивний характер, що може призводити до неоднакової практики. Окремої уваги заслуговує й проблема етичних обмежень. Хоча вони є необхідними, їх зміст нерідко має оціночний характер, що створює ризик різного тлумачення.

На нашу думку, подальший розвиток правового регулювання має здійснюватися у напрямі: удосконалення понятійного апарату; гармонізації із правом ЄС; розроблення спеціалізованих підходів до оцінки біотехнологічних винаходів.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що патентування виступає не лише інструментом правової

охорони біотехнологічних винаходів, але й механізмом стимулювання інноваційного розвитку. Водночас специфіка біотехнологічних об'єктів зумовлює необхідність формування особливого правового режиму, який враховує їх природну природу, етичні аспекти та соціальне значення. Ключовим критерієм патентоздатності у сфері біотехнологій є не сам факт існування об'єкта у природі, а наявність технічного втручання та функціонального призначення.

Українське законодавство потребує подальшої гармонізації з європейськими стандартами, зокрема шляхом імплементації положень Директиви 98/44/ЄС та розвитку правозастосовної практики. Водночас слід відзначити, що Україна послідовно реалізує курс на європейську інтеграцію, що передбачає поступове наближення національної правової системи до acquis Європейського Союзу, у тому числі у сфері інтелектуальної власності. У цьому контексті процес адаптації законодавства у сфері патентування біотехнологічних винаходів вже набув системного характеру та супроводжується інституційними й нормативними змінами [10, с. 18].

З огляду на стратегічну спрямованість державної політики та активну гармонізацію правового регулювання, можна обґрунтовано стверджувати, що Україна має всі передумови для досягнення повної відповідності європейським стандартам, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності правової охорони біотехнологічних винаходів та інтеграції у європейський інноваційний простір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

2. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.

3. Пономарьова О. Досвід країн ЄС щодо етичних аспектів патентування біотехнологій у сфері медицини і фармації. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2021. № 1. С. 23–28. DOI: 10.33731/22021.236528.

4. Капіца Ю. М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу: формування, інститути, напрями розвитку. Київ : Академперіодика, 2017. 664 с.

5. Дахно І. І. Право інтелектуальної власності : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 278 с.

6. Про визначення державної організації, яка виконує функції національного органу інтелектуальної власності : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2020 р. № 1267-р.

7. Convention on the Grant of European Patents (European Patent Convention) : Convention of 5 October 1973.

8. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. *Official Journal of the European Communities*. 1998. L 213. P. 13–21.

9. Кузьмич І. І. Правова екзистенціальність біопатентів – нагальна проблема сучасної інтелектуальної законотворчості. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 4. С. 263–271. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.47.

10. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / за ред. Ю. М. Капіци. Київ : Видавничий дім «Слово», 2006. 184 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.33

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДСТАВ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕЗАКОННИМИ РІШЕННЯМИ, ДІЯМИ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ

Деркач Ігор Миколайович,
orcid.org/0009-0006-9302-3368
аспірант
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури. Вихідною тезою є конкуренція двох правових режимів: спеціального (ст. 1176 ЦК України у взаємозв'язку із Законом № 266/94-ВР) та загального (ст. 1176 ч. 6 у поєднанні зі ст. 1174 ЦК України), що застосовується до «інших» незаконних актів прокурорської діяльності. На основі системного тлумачення норм ЦК України, Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Закону України «Про прокуратуру» обґрунтовано критерії протиправності як виходу за межі законних повноважень та порушення процесуальних гарантій. Запропоновано алгоритм кваліфікації правовідносин і вибору належної підстави позову залежно від наявності процесуального «тригера» (виправдувальний вирок, закриття провадження з реабілітуючих підстав тощо), суб'єкта, якому завдано шкоди, і способу фіксації незаконності. Узагальнення Верховного Суду використано для виокремлення типових помилок сторін щодо належного боржника (держава), предмета вимог, попереднього адміністративного порядку та доказування причинного зв'язку, розміру майнової й моральної шкоди.

Окремо проаналізовано конвенційні стандарти Європейського суду з прав людини щодо права на компенсацію за незаконне позбавлення свободи та вимоги до ефективного засобу юридичного захисту (статті 5 § 5 і 13 Конвенції). Зроблено висновок, що узгоджене застосування спеціального і загального режимів підвищує передбачуваність судової практики та забезпечує дієвість відшкодування шкоди у спорах, пов'язаних з діяльністю органів прокуратури.

Ключові слова: *незаконні рішення, незаконні дії, незаконна бездіяльність, органи прокуратури, відшкодування шкоди, відповідальність держави, статті 1174 і 1176 ЦК України.*

Derkach Ihor. The relationship between general and special grounds for compensation for damage caused by illegal decisions, actions or insecurity of the prosecutor's office

The article explores the grounds for the emergence of obligations to compensate for damage caused by unlawful decisions, actions, or omissions of prosecution authorities. The baseline thesis is the competition between two legal regimes: the special rehabilitation regime (Art. 1176 of the Civil Code of Ukraine in conjunction with Law No. 266/94-VR) and the general tort regime (Art. 1176, part 6, in combination with Art. 1174 of the Civil Code of Ukraine), applied to "other" unlawful acts of prosecutorial activity. Based on a systemic interpretation of the Civil Code, the special law, and the Law of Ukraine "On the Prosecution Service," the author substantiates the criteria for wrongfulness as exceeding legal powers and violating procedural guarantees. An algorithm for qualifying legal relations and selecting the proper cause of action is proposed, depending on the presence of a procedural "trigger" (acquittal, dismissal of proceedings on rehabilitating grounds, etc.), the subject harmed, and the method of establishing unlawfulness. Supreme Court generalizations are used to identify typical errors of the parties regarding

the proper debtor (the state), the subject of claims, preliminary administrative procedures, and proving the causal link, as well as the amount of pecuniary and non-pecuniary damage. The study separately analyzes the conventional standards of the European Court of Human Rights regarding the right to compensation for unlawful deprivation of liberty and the requirements for an effective remedy (Articles 5 § 5 and 13 of the Convention). It is concluded that the harmonized application of special and general regimes enhances the predictability of judicial practice and ensures the effectiveness of damage compensation in disputes related to the activities of prosecution authorities.

Key words: *unlawful decisions, unlawful actions, unlawful inaction, prosecution authorities, compensation for damage, state liability, Articles 1174 and 1176 of the Civil Code of Ukraine.*

Вступ. Питання відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, належить до тих правових вузлів, де перетинаються конституційні гарантії, процесуальні стандарти та цивільно-правові механізми відповідальності держави. У практичному вимірі це проявляється в тому, що одна і та сама життєва ситуація (наприклад, неправомірне процесуальне рішення прокурора, затягування розгляду клопотань, ініціювання необґрунтованих обмежень прав, невиконання обов'язків процесуального керівника) може породжувати шкоду різної природи – майнову, моральну, репутаційну – і вимагати різних юридичних «триггерів» для реалізації права на компенсацію. Саме тому, визначення підстав виникнення відповідного зобов'язання є ключовим для правильної юридичної кваліфікації відповідних правовідносин. Без коректного встановлення підстав складно визначити належного відповідача, окреслити позовні вимоги, обрати належний стандарт доказування.

Нормативна конструкція відповідальності сфері відшкодування шкоди органами прокуратури характеризується подвійністю режимів: по-перше, спеціальним реабілітаційним механізмом, який прив'язаний до чітко визначених ситуацій та юридичних наслідків; по-друге, загальним деліктним механізмом, що застосовується до «інших» незаконних рішень, дій чи бездіяльності.

На рівні національного законодавства рамку цих правовідносин формують положення Цивільного кодексу України (зокрема статті 1174 та 1176), Закону України «Про прокуратуру», а також Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» № 266/94-ВР, як спеціального акту щодо компенсації шкоди у визначених законом випадках.

Наявність двох режимів у поєднанні з різними процесуальними способами захисту прав потерпілої особи на практиці часто спричиняє конкуренцію правових підстав, помилки у виборі способу захисту, дублювання або, навпаки, втрату вимог, а також неоднакові підходи до оцінки причинного зв'язку та розміру відшкодування.

Окремого значення набуває вплив стандартів Європейського суду з прав людини та вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, насамперед щодо права на компенсацію у разі незаконного позбавлення свободи та права на ефективний засіб юридичного захисту. Для національної моделі це означає необхідність не лише формально проголосити можливість відшкодування, а й забезпечити дієвість механізму: передбачуваність підстав, доступність процедури, розумні стандарти доказування, реальне виконання судових рішень.

У цьому контексті узагальнення та правові висновки Верховного Суду виступають практичним «індикатором» дефектів регулювання: вони демонструють, де саме виникають системні помилки у кваліфікації підстав, визначенні належного боржника та обґрунтуванні вимог про майнову і моральну шкоду.

Невирішеність проблеми проявляється насамперед у тому, що чинна нормативна модель не дає однозначних колізійних орієнтирів для «пограничних» випадків між спеціальним і загальним режимами відповідальності. Формально конструкція Цивільного кодексу України (ст. 1174

і 1176) та Закону України № 266/94-ВР допускає розведення ситуацій за типом процесуального заходу і наявністю юридичного «тригера», однак на практиці нерідко однакові за суттю події кваліфікуються по-різному: або «штучно» підводяться під реабілітаційне ядро, або, навпаки, автоматично переводяться у «інші незаконні» випадки без чіткого пояснення, які саме правові критерії спрацювали.

У результаті право на компенсацію стає залежним не лише від факту порушення і шкоди, а від обраної судом логіки кваліфікації та від того, чи незаконність уже «зафіксовано» процесуальним рішенням, чи її потрібно доводити заново в цивільному процесі.

Друга площина невирішеної проблеми – доказово-процедурна: навіть за безспірності презумпції відповідальності держави відсутні єдині підходи до встановлення незаконності, причинного зв'язку та оцінки майнової і моральної шкоди, особливо коли йдеться не про класичні реабілітаційні сценарії, а про затягування, невиконання процесуальних обов'язків, необґрунтовані обмеження прав чи інші форми бездіяльності в межах функцій, визначених Законом України «Про прокуратуру».

Вимоги Європейського суду з прав людини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод підкреслюють необхідність обрання ефективного засобу захисту й реальної, а не декларативної компенсації, але їх імплементація наштовхується на нерівномірність стандартів доказування та різні процесуальні конструкції визначення належного боржника і способу виконання рішення. Навіть за наявності узагальнень Верховного Суду у цій сфері зберігається фрагментарність практики, що й зумовлює потребу в чіткому алгоритмі кваліфікації та уніфікованих критеріях застосування загальних та спеціальних підстав відшкодування.

Аналіз літературних даних та постановка проблеми. Вихідним методологічним орієнтиром дослідження підстав виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, виступає конституційний принцип відповідальності публічної влади. Так, Конституція України гарантує право на компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади та їх посадових і службових осіб (ст. 56) [1]. Саме з цієї норми випливає базова конструкція деліктного зобов'язання: належним боржником є держава, тоді як незаконна поведінка конкретного органу або посадової особи виконує роль юридично значущого факту, що породжує право на компенсацію. Зазначене розуміння узгоджується з практикою Конституційного Суду України, який послідовно акцентує, що відшкодування здійснюється саме «за рахунок держави» [2].

Подальшу конкретизацію конституційної гарантії забезпечує приватноправовий рівень регулювання, насамперед положення Цивільного кодексу України. У межах загальної моделі відповідальності держави за шкоду, завдану посадовою чи службовою особою при здійсненні повноважень, ст. 1174 Цивільного кодексу України передбачає відшкодування незалежно від вини такої особи. Водночас ст. 1176 цього кодексу формує спеціальний режим для шкоди, заподіяної органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратурою або судом, поєднуючи реабілітаційні підстави з відсилкою до загальних деліктних правил для «інших незаконних» рішень, дій чи бездіяльності [3]. Оскільки спеціальний режим потребує процедурної визначеності, його процедурно-матеріальне наповнення забезпечує Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» № 266/94-ВР, який визначає коло компенсованих процесуальних ситуацій та юридичні факти, з якими пов'язується виникнення права на відшкодування [4].

Разом із тим, коректна кваліфікація «прокурорської» шкоди вимагає врахування функціонально-компетенційних меж діяльності прокурора. Закон України

«Про прокуратуру» задає перелік функцій прокуратури та імператив діяти в межах Конституції і закону, що дає змогу описувати незаконність через юридично визначені критерії – як порушення процедури в межах повноважень, або як вихід за межі компетенції – замість використання загальних оціночних формул [5].

Практичні аспекти розмежування спеціального й загального режимів відшкодування найвиразніше проявляються у судовій практиці. У цьому контексті показовими є презентаційні матеріали О. Ступак, у яких на основі практики Верховного Суду систематизовано типові вузли спорів: умови застосування ст. 1176 ЦК України у зв'язці із Законом № 266/94-ВР, випадки переходу до загальних деліктних підстав (ст. 1173–1174 ЦК України), підходи до визначення належного відповідача, а також критерії оцінки моральної шкоди й обчислення строку перебування особи «під слідством і судом» [6]. Аналогічні проблемні блоки відображено й в узагальненні практики у відповідному дайджесті Верховного Суду [7]. Доповнює цю практичну перспективу доктринальний аналіз С. О. Гриненка та І. М. Зеленської, які досліджують реалізацію права на відшкодування шкоди в умовах воєнного стану. Зокрема автори наголошують, що воєнний контекст не змінює правової природи та критеріїв компенсації, однак підсилює ризики порушень у кримінальній юстиції (зокрема через ускладнення своєчасного здобуття доказів), що впливає і на захист прав особи, і на потенційне зростання бюджетного навантаження, а отже – актуалізує превентивні управлінські та процесуальні рішення [8].

Міжнародно-правовий контекст, у свою чергу, задає критерій ефективності захисту, який має враховуватися під час оцінки національного механізму відшкодування. Так, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод встановлює вимогу ефективного засобу юридичного захисту (ст. 13) та закріплює здійсненне право на компенсацію у разі порушення гарантій свободи та особистої недоторканності (ст. 5 § 5) [9]. У Керівництвах ЄСПЛ щодо ст. 5 та ст. 13 пояснюється, що держава повинна забезпечити не «паперовий» механізм захисту, а такий, який реально працює: людина має мати практичну можливість звернутися із скаргою, отримати її розгляд компетентним органом і, за наявності підстав, домогтися компенсації [10], [11]. У цьому ж напрямі Протокол № 7 (ст. 3) підтверджує, що у випадках судової помилки право на компенсацію має бути процедурно гарантованим і реально здійсненним, а не залежати від випадкових чи дискреційних рішень [12].

Отже, попри наявність конституційної гарантії та «подвійної» конструкції цивільно-правового регулювання, у правозастосуванні зберігається проблема кваліфікації підстав виникнення зобов'язання у прикордонних ситуаціях між спеціальним порядком і загальними деліктними підставами. Саме тому обґрунтованою є потреба у чіткому алгоритмі, який забезпечує послідовність: визначення застосовного режиму, встановлення юридичного факту незаконності, процесуально коректне визначення сторін та дотримання мінімальних стандартів доказування шкоди і причинного зв'язку.

Мета та задачі дослідження. Метою статті є визначення та розмежування підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, а також вироблення прикладного алгоритму вибору правового режиму.

Виклад основного матеріалу. Регулювання відповідальності держави за шкоду, заподіяну незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, має ієрархічний характер: від конституційної гарантії до загальних і спеціальних цивільно-правових механізмів. Конституція України закріплює право на відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади та їх посадових чи службових осіб під час здійснення повноважень. Із цього випливає базова конструкція для «прокурорської» шкоди. Первинним боржником виступає держава, тоді як незаконна поведінка прокурора, або органу прокуратури є юридично значущим фактом, що запускає компенсаційний обов'язок

держави. Такий підхід узгоджується з позицією Конституційного Суду України, який наголошував на конституційній логіці відшкодування саме «за рахунок держави» [12].

Подальший розвиток конституційної гарантії забезпечується деліктними нормами Цивільного кодексу України. Стаття 1173 фіксує відповідальність держави (або органу місцевого самоврядування) за шкоду, заподіяну самим органом у сфері владних повноважень, а ст. 1174 конкретизує цю модель для випадків, коли шкода спричинена посадовою чи службовою особою при виконанні службових повноважень. Системне значення ст. 1174 полягає в юридичному «приписуванні» протиправної поведінки посадовця державі та у відшкодуванні шкоди незалежно від персональної вини; однак це не усуває необхідності доведення незаконності діяння, шкоди та причинного зв'язку. Саме ця загальна конструкція утворює нормативну основу для всіх ситуацій «інших незаконних» проявів прокурорської діяльності, коли шкода виникає поза реабілітаційними сценаріями (наприклад, через неправомірні процесуальні рішення, затягування, неналежне реагування чи іншу бездіяльність).

Поряд із цим ЦК України встановлює спеціальний режим для шкоди, пов'язаної з діяльністю органів, що здійснюють ОРД, досудове розслідування, прокуратури та суду (ст. 1176). Його конструкція принципова саме для співвідношення підстав: з одного боку, ст. 1176 формує «реабілітаційне ядро» ситуацій із логікою повного відшкодування; з іншого – прямо закріплює, що шкода, завдана іншими незаконними рішеннями/діями/бездіяльністю цих органів (у т.ч. прокуратури), відшкодовується на загальних підставах.

Отже, спеціальна норма не витісняє загальну, а задає правило розмежування між нею та ст. 1173–1174: спеціальні підстави діють у межах, визначених законом, а все, що не охоплено реабілітаційним ядром, переходить у площину загального деліктного доказування.

Процедурно-матеріальне наповнення спеціального режиму забезпечує Закон № 266/94-ВР, який конкретизує, у яких процесуальних ситуаціях виникає право на відшкодування та які юридичні факти його активують. Для практики це має подвійний ефект. Так, у реабілітаційних випадках закон підвищує визначеність «тригерів» права на компенсацію, а відсилання ст. 1176 до «загальних підстав» виводить значну частину спорів у площину класичної деліктної тріади – незаконність, шкода, причинний зв'язок.

Саме для того, щоб зняти типову помилку підміни режимів, було запропоновано кваліфікаційний тест (рис. 1) як послідовний алгоритм де перевіряється, чи охоплюється подія спеціальним переліком ст. 1176 та Закону № 266/94-ВР (тобто чи належить вона до сфери спеціальних підстав).

Далі встановлюється, чи настав той процесуальний результат (юридичний факт), який закон визнає підставою виникнення права на компенсацію у спеціальному режимі. Якщо ці умови виконані, спір розв'язується за спеціальним порядком, а центр доказування здебільшого зміщується на підтвердження обсягу шкоди та її зв'язку з незаконним процесуальним обмеженням. Якщо ж подія не охоплюється спеціальним переліком або відсутній відповідний «тригер», алгоритм переводить справу у третю зону – «інші незаконні» рішення/дії/бездіяльність у розумінні ч. 6 ст. 1176, що означає застосування загальної деліктної моделі (ст. 1173–1174) і повного доказування незаконності, шкоди та причинного зв'язку.

Коректність вибору режиму прямо залежить і від компетенційного аналізу поведінки прокурора. Оцінка незаконності має спиратися на функціонально-компетенційні межі діяльності прокуратури, визначені Законом України «Про прокуратуру». Незаконність слід формулювати через юридично точні критерії – як порушення процедури в межах повноважень, або як вихід за межі компетенції (ultra vires), або як неналежне здійснення процесуальної/наглядової функції, що проявляється у конкретному рішенні чи бездіяльності. Така «прив'язка» одночасно підсилює доказування незаконності та допомагає правильно застосувати алгоритм розмежування (чи є підстава спеціальною, чи це «інша незаконна» поведінка на загальних підставах).

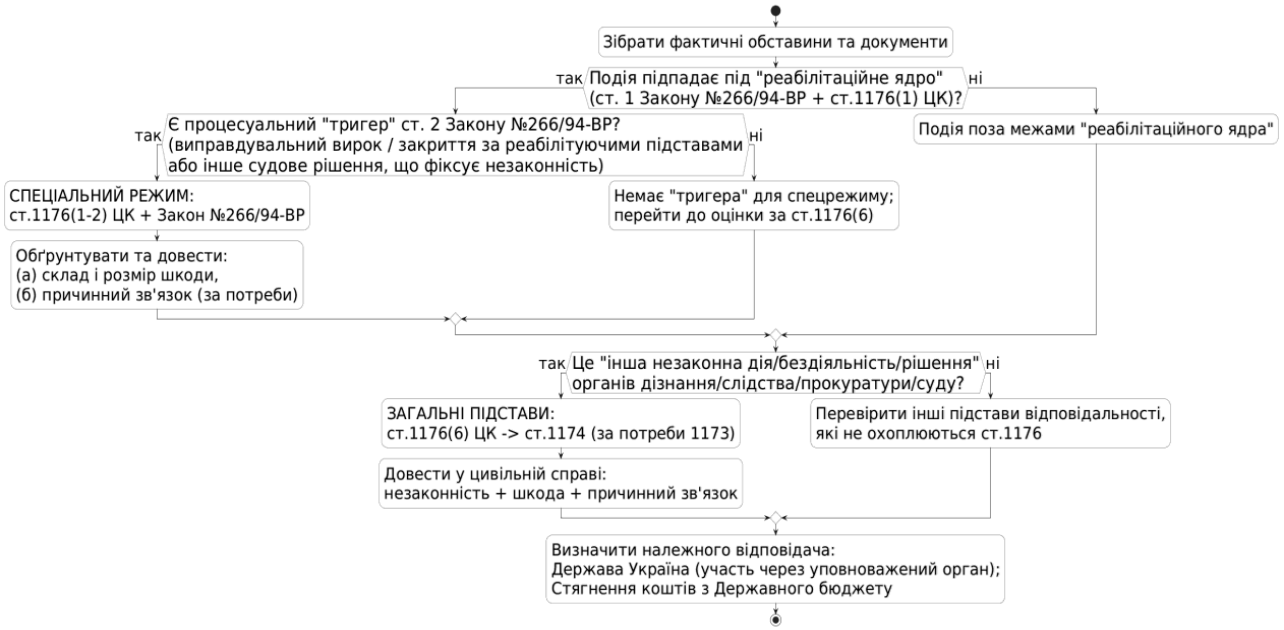

Рис. 1. Алгоритм вибору правового режиму відшкодування шкоди: спеціальний (ст. 1176, Закон № 266/94-ВР) та загальний (ч. 6 ст. 1176, ст. 1174)

Європейські стандарти доцільно використовувати як критерій якості механізму: вони не замінюють національні конструкції, але вимагають, щоб засіб захисту був не декларативним, а дієвим, а компенсація – реально здійсненною. У цьому контексті важливими є вимога ефективного засобу юридичного захисту (ст. 13 Конвенції) і гарантоване право на компенсацію у випадках незаконного позбавлення свободи (ст. 5 § 5), а також підхід до компенсації у разі судової помилки (Протокол № 7).

Нарешті, процесуальна точність впливає на результативність не менше, ніж матеріальне право: належним відповідачем є держава, участь якої оформлюється через уповноважений орган, тоді як Казначейство виконує функцію бюджетного виконання судового рішення й не підміняє державу як боржника. Це узгоджується із загальною логікою: спір має бути сконцентрований на встановленні незаконності, шкоди й причинного зв’язку та на правильному виборі режиму за алгоритмом, а не на технічних деталях виплати.

Висновок. Проведене дослідження свідчить про те, що відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів прокуратури, ґрунтується на конституційній моделі: належним боржником є держава, а незаконна поведінка прокурора чи органу прокуратури виступає юридичним фактом, що породжує право на компенсацію. На рівні ЦК України це реалізовано через загальні підстави деліктної відповідальності держави (ст. 1174) та спеціальні підстави для сфери кримінальної юстиції (ст. 1176). Отже, ключовим є не абстрактне посилання на «незаконність», а правильне визначення: який режим застосовується до конкретної ситуації.

Співвідношення режимів має конструкцію «спеціальність + відсилка». Якщо випадок охоплюється ст. 1176 ЦК України та Законом № 266/94-ВР і наявний процесуальний результат, який закон визнає підставою компенсації (наприклад, виправдувальний вирок, або закриття провадження з реабілітуючих підстав), застосовується спеціальний порядок, а доказування зосереджується переважно на обсязі та розмірі шкоди. Якщо ж перелік не охоплює ситуацію, або відсутній відповідний «тригер», але йдеться про інші незаконні рішення, дії чи бездіяльність, діє загальний режим: ч. 6 ст. 1176 відсилає до ст. 1174 ЦК України, і тоді потрібно доводити незаконність, шкоду та причинний зв’язок.

Саме для уникнення помилок доцільно застосовувати алгоритм вибору режиму (див. рис. 1): перевірити належність до

спеціального переліку, наявність процесуального «тригера», а за його відсутності – кваліфікувати подію як «іншу незаконну» з переходом до загального деліктного доказування.

Узагальнення Верховного Суду показують, що найбільше помилок виникає через неправильний вибір режиму, неточності у визначенні відповідача та недостатність доказів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 31.03.2026).

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 32 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік» та статті 25 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» (справа про відшкодування шкоди) : рішення від 3 жовт. 2001 р. № 12-рп/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v012p710-01 (дата звернення: 31.03.2026).

3. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 31.03.2026).

4. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 груд. 1994 р. № 266/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/266/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 31.03.2026).

5. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18 (дата звернення: 31.03.2026).

6. Ступак О. В. Вирішення спорів про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду у практиці Верховного Суду : презентація. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Spori_vidshkod_skodu.pdf (дата звернення: 31.03.2026).

7. Дайджест судової практики Верховного Суду щодо відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду (2018 – жовтень 2023) відп. за вип. Д. Д.Луспеник. Київ, 2024. 56 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daijest_vidshk_skoda_nezak_dii_2018_2023.pdf (дата звернення: 31.03.2026).

8. Гриненко С. О., Зеленська І. М. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями, рішеннями та бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду в умовах воєнного стану. *Інтернаука. Серія: «Юридичні науки»*. 2022. № 7. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2022-7-8174. (дата звернення 31.03.2026).

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 31.03.2026).

10. Guide on Article 5 of the Convention – Right to liberty and security [Electronic resource] / European Court of Human Rights. 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_5_eng (date of access: 31.03.2026).

11. Guide on Article 13 of the Convention – Right to an effective remedy [Electronic resource] / European Court of Human Rights. 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng (date of access: 01.02.2026).

12. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : протокол Ради Європи від 22 листоп. 1984 р. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_804 (дата звернення: 01.02.2026).

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 03.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.34

МЕЖІ СВОБОДИ КОНКУРСНОГО КЕРУЮЧОГО ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ МАЙНА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АНГЛІЇ

Зимненко Євгеній Віталійович,
orcid.org/0009-0003-7012-7920
аспірант
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України,
адвокат Адвокатського об'єднання «А. Д. ХОК»

Англійська модель реалізації майна в процедурі неспроможності боржника побудована на поєднанні широкої дискреції конкурсного керуючого та високого порогу судового контролю. З одного боку, конкурсний керуючий має право самостійно обирати спосіб продажу активів – публічний аукціон або приватний договір, а також визначати ціну, умови продажу та поділ майна на лоти. З іншого боку, механізми судового нагляду та оскарження дій ліквідатора кредиторами виявляються практично неефективними через надзвичайно високий стандарт втручання: суд готовий скасувати рішення ліквідатора лише тоді, коли воно є абсолютно нерозумним, абсурдним або хибним. Такий підхід, покликаний захистити ліквідатора від постійних судових спорів та забезпечити оперативність процедури, фактично залишає кредиторів беззахисними перед одноосібними рішеннями.

У статті досліджено нормативне закріплення повноважень ліквідатора, зокрема щодо продажу майна, а також особливості реалізації забезпеченого майна, де заставний кредитор зберігає право самостійного продажу поза межами загальної маси. Проаналізовано судову практику, яка формує подвійний стандарт перевірки дій ліквідатора: матеріальний (абсурдність рішення) та процедурний (врахування належних факторів, необхідність професійної консультації).

Проведено порівняння з українською моделлю, яка, на відміну від англійської, встановлює виключно аукціонний спосіб продажу через систему електронних торгів, що забезпечує прозорість, але позбавляє процедуру гнучкості при реалізації специфічних активів. Зроблено висновок про неможливість прямого запозичення англійської моделі в Україну через різний рівень довіри до керуючих та відсутність розвиненого професійного саморегулювання. Водночас окремі елементи – зокрема можливість приватного продажу за згодою комітету кредиторів – можуть бути імплементовані за умови посилення судового контролю.

Ключові слова: *конкурсний керуючий, ліквідатор, реалізація майна, дискреційні повноваження, судовий контроль, приватний продаж, публічний аукціон, забезпечений кредитор, законодавство Англії, Кодекс України з процедур банкрутства.*

Zymnenko Yevhenii. Limits of freedom of the competition manager during the sale of property under the law of England

The English model of property sales in the debtor's insolvency procedure is built on a combination of broad discretion of the bankruptcy trustee and a high threshold of judicial control. On the one hand, the bankruptcy trustee has the right to independently choose the method of selling assets – public auction or private contract, as well as to determine the price, terms of sale and division of property into lots. On the other hand, the mechanisms of judicial supervision and appeal of the liquidator's actions by creditors are practically ineffective due to the extremely high standard of intervention: the court is ready to cancel the liquidator's decision only when it is absolutely unreasonable, absurd or erroneous. Such an approach, designed to protect the liquidator from constant litigation and ensure the efficiency of the procedure, actually leaves creditors defenseless against unilateral decisions.

The article examines the regulatory consolidation of the powers of the liquidator, in particular regarding the sale of property, as well as the peculiarities of the sale of secured property, where the mortgagee retains the right to independently sell outside the general mass. The judicial

practice is analyzed, which forms a double standard for checking the liquidator's actions: material (absurdity of the decision) and procedural (taking into account appropriate factors, the need for professional advice).

A comparison is made with the Ukrainian model, which, unlike the English one, establishes exclusively an auction method of sale through an electronic trading system, which ensures transparency, but deprives the procedure of flexibility in the sale of specific assets. The conclusion is made about the impossibility of directly borrowing the English model in Ukraine due to the different level of trust in managers and the lack of developed professional self-regulation. At the same time, individual elements – in particular, the possibility of private sale with the consent of the creditors' committee – can be implemented subject to increased judicial control.

Key words: *bankruptcy manager, liquidator, sale of property, discretionary powers, judicial control, private sale, public auction, secured creditor, English legislation, Code of Ukrainian Bankruptcy Procedures.*

Постановка проблеми. Як слушно зауважує Поляков Р. Б., процедура неспроможності в Англії характеризується тим, що саме процедура winding up виступає уособленням неспроможності [1, с. 182]. Однак попри зовнішню структурність та збалансованість, ця модель приховує глибоку внутрішню суперечність, особливо в контексті продажу майна.

З одного боку, конкурсний керуючий, який в англійській процедурі неспроможності діє у якості ліквідатора, наділяється широкими дискреційними повноваженнями обирати спосіб реалізації активів (публічний аукціон або приватний договір), що має забезпечити максимізацію вартості майна для кредиторів. З іншого боку, механізми контролю – судовий нагляд та право кредиторів на оскарження, виявляються практично неефективними через надмірно високі стандарти втручання.

Судова практика встановлює поріг для оскарження на рівні «абсолютної нерозумності та абсурдності» або «хибності» рішень ліквідатора. Довести «абсурдність» рішення, особливо коли воно стосується специфічних активів та унікальних ринкових умов, -завдання, яке межує з неможливим. Відтак кредитори, формально маючи право на оскарження, фактично залишаються беззахисними перед одноосібними рішеннями ліквідатора, який отримує нічим не обмежену свободу визначати долю майна боржника.

Ця проблема набуває особливої гостроти в контексті пошуку оптимальної моделі для України, де законодавство встановлює імперативний аукціонний спосіб продажу через електронний публічний аукціон. Такий підхід, гарантуючи прозорість, водночас позбавляє процедуру гнучкості, роблячи її неефективною для реалізації специфічних активів. Виникає закономірне питання: чи можливе запозичення англійської гнучкості без імплементації властивої їй проблеми безконтрольності ліквідатора, і які запобіжники здатні забезпечити реальний, а не декларативний захист прав кредиторів?

Мета дослідження. Метою даного дослідження є комплексний аналіз правового регулювання продажу майна боржника в процедурі неспроможності за правом Англії, виявлення внутрішньої суперечності між широкою дискрецією ліквідатора та ефективністю механізмів контролю, а також порівняння з відповідними положеннями законодавства України для окреслення потенційних ризиків та переваг при можливій імплементації окремих елементів англійської моделі у вітчизняне законодавство про банкрутство.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження склали праці провідних іноземних та українських науковців у сфері неспроможності (банкрутства), зокрема: Поляков Р. Б., Поляков Б. М., Чорна Ю. В., Станціоне Д., Флуд Д., Скордакі Е., Гуд Р. Разом із тим інститут реалізації майна боржника в англійській процедурі неспроможності досі не отримав належного висвітлення, що є особливо актуальним у контексті пошуку можливостей для вдосконалення національної моделі на основі досвіду розвинених держав.

Виклад основного матеріалу. Англійське право в сфері неспроможності

вирізняється особливою законодавчою філософією, орієнтованою на виведення з ринку неефективних підприємств задля загального блага економічної системи, про що слушно зазначає Станціоне Д. [2, с. 120]. Схожої думки дотримується і Чорна Ю. В., яка вказує, що в основі англійської системи банкрутства лежить прагнення до ефективного перерозподілу активів та захисту інтересів кредитного ринку. [3, с. 69] Тобто ця філософська основа визначає системний підхід законодавця до ліквідаційної процедури: вона покликана не зберігати неспроможність боржника, а забезпечити максимально ефективне вивільнення активів шляхом продажу для їх повернення в економічний оборот. Інших поглядів дотримуються Флуд Д., Скордакі Е., які зазначають, що «процедури ліквідації означають кінець не лише компанії, а й самого бізнесу» [4, с. 3].

На нашу думку, процедура неспроможності в англійському праві на противагу таким превентивним процедурам як administration (процедура реорганізації) та companies voluntary arrangements (процедура добровільного врегулювання), гарантує завершення діяльності неефективних підприємств та перерозподіл їхніх активів шляхом продажу покупцям, які спроможні задіяти такі активи в своїй діяльності. Саме такий підхід дозволяє зберегти «економічне ядро» бізнесу, навіть якщо його юридична оболонка припиняє існування.

Нормативне втілення цього механізму реалізується через Insolvency Act 1986 [5] (далі – Закон про неспроможність) та The Insolvency (England and Wales) Rules 2016 [6] (далі – Правила про неспроможність 2016). Аналіз цих нормативно-правових актів дозволяє простежити, як філософія перерозподілу активів шляхом їх продажу від компаній, які ліквідуються до нових власників, які спроможні задіяти це майно в своїй діяльності. Як зазначає Поляков Р. Б. «у сучасному конкурсному процесі зберігається тенденція дуалізму у правовому регулюванні. До країн, у яких має місце така тенденція, належить Англія» [7, с. 617], а тому досягнення цієї мети ми маємо оцінити через повноваження конкурсного керуючого, що у процедурі winding up перебуває в статусі – liquidator (далі – ліквідатор).

Відповідно до ст. 143 Закону про неспроможність головні функції ліквідатора у процедурі неспроможності зводяться до організації прийняття майна боржника, його відчуження з метою отримання грошових коштів та подальшого спрямування виручених сум на задоволення вимог кредиторів, а у випадку перевищення активів над зобов'язаннями – на користь осіб, які мають законні підстави на отримання такого залишку.

Відповідно до ст. 167 Закону про неспроможність в процедурі winding up ліквідатор може скористатися будь-якими повноваженнями, зазначеними в частинах 1–3 Додатку 4 (SCHEDULE 4) Закону про неспроможність. В свою чергу п. 6 ч. 3 Додатку 4 Закону про неспроможність передбачено повноваження ліквідатора продавати будь-яке майно компанії на публічних торгах або за приватним договором з правом передати його повністю будь-якій особі або продати його частинами.

Наведені положення Закону про неспроможність демонструють цілісний підхід англійського законодавця до регулювання діяльності ліквідатора в ліквідаційній процедурі. Фактично стаття 143 Закону про неспроможність визначає кінцеву мету його роботи – забезпечити, щоб активи компанії були зібрані, реалізовані та розподілені між кредиторами. Це положення встановлює чіткий вектор діяльності ліквідатора, орієнтуючи його на досягнення максимально можливого результату для кредиторів та відповідно виведення компанії з ринку, даючи нове життя її активам у нових власників.

Водночас п. 6 ч. 3 Додатку 4 Закону про неспроможність надає ліквідатору необхідний для досягнення цієї мети інструментарій. Як вбачається з аналізу цієї норми, законодавець свідомо уникає встановлення єдиного, уніфікованого способу продажу майна, натомість наділяючи ліквідатора широкими дискреційними повноваженнями обирати між публічним аукціоном та приватним продажом. При цьому ліквідатор має право реалізовувати майно як єдиним лотом, так і частинами, що є особливо важливим

при ліквідації підприємств зі складними або різнорідними активами. Така гнучкість є ключем до максимізації вартості, адже різні активи можуть потребувати різних підходів до продажу. На нашу, думку саме в цьому аспекті англійське право має беззаперечну перевагу над українським, де Кодекс України з процедур банкрутства [8] (далі – КУзПБ) передбачає виключно аукціонний спосіб продажу через систему електронних торгів. П. 7.76. Правил про неспроможність 2016 передбачає, що ліквідатор наділяється повноваженнями, які у звичайних умовах належать суду: стягнення активів боржника та їх використання для розрахунків з кредиторами. Виконуючи ці функції, ліквідатор діє як посадова особа суду, що забезпечує можливість судового контролю за його діями.

Відповідно до п. 7.77. Правил про неспроможність якщо закон або Правила вимагають отримання ліквідатором дозволу на здійснення певного повноваження, такий дозвіл не може надаватися в загальній формі, а має стосуватися виключно конкретного, заздалегідь визначеного способу реалізації цього повноваження. Іншими словами, кожен окремий випадок при необхідності потребує окремого дозволу.

В свою чергу Гуд Р. зазначає, що ліквідатор наділений правом продавати будь-яке майно боржника на публічному аукціоні або за приватним договором без отримання дозволу з боку суду. [9, с. 155]. Певним чином ця думка відповідає п. 4 ст. 168 Закону про неспроможність згідно з якою ліквідатор повинен на власний розсуд управляти активами та їх розподіляти між кредиторами. Натомість варто зазначити, що дискреція конкурсного керуючого з реалізації наданих йому Додатком 4 повноважень не є безмежною. Так, суд зберігає над цим контроль, водночас, інші кредитори та учасники боржника (ориг. contributories) можуть звертатися до останнього стосовно згаданих питань (ч. 3 ст. 167 Закону про неспроможність). Відтак, є всі підстави говорити про певне балансування.

Відповідно до ч. 3 ст. 168 Закону про неспроможність ліквідатор може звернутися до суду за вказівками щодо будь-якого конкретного питання, що виникає під час ліквідації. Це положення відіграє роль своєрідного «запобіжника» в англійській моделі ліквідації. Воно не встановлює обов'язку звертатися до суду, а лише надає ліквідатору право отримати судове роз'яснення у складних або спірних ситуаціях.

Таким чином, в англійському праві вибудовується складна, але збалансована конструкція: ліквідатор має широку свободу вибору способу продажу для досягнення максимальної виручки, але ця свобода урівноважується судовим контролем та правом кредиторів оскаржувати його дії. Такий підхід покликаний забезпечити баланс між оперативністю ліквідаційної процедури та захистом прав її учасників. В Україні ж, за відсутності такої гнучкості та за наявності сталої практики зловживань, досягти подібного балансу значно складніше, хоча запровадження системи «Прозорро.Продажі» і дало певний позитивний ефект.

Враховуючи дуалізм у правовому регулюванні неспроможності юридичних осіб та фізичних осіб за законодавством Англії за доцільне аналіз положень, які регулюють порядок банкрутства фізичної особи. Так, в ст. 305 Закону про неспроможність визначено, що функціональне призначення конкурсного керуючого в процедурі банкрутства фізичної особи також як і у ліквідатора в процедурі ліквідації полягає у прийнятті майна боржника, його реалізації та подальшому розподілі отриманих коштів між кредиторами; водночас особливістю його правового статусу є здійснення управління активами банкрута із наданням права діяти на власний розсуд у межах визначеного нормативного регулювання.

Відповідно до ст. 314 Закону про неспроможність конкурсний керуючий в процедурі банкрутства фізичної особи здійснює будь-які повноваження, зазначені в частинах 1 та 2 Додатку (SCHEDULE) 5. В п. 9 ч. 2 цього додатку передбачено право конкурсного керуючого продати будь-яке майно або його частину, яка входить до складу майна банкрута (фізичної особи) в тому числі "goodwill" (вартість ділової репутації) та дебіторську заборгованості будь-якого підприємства.

Конкурсний керуючий у справі про банкрутство фізичної особи відповідно до ч. 2 ст. 303 Закону про неспроможність наділений правом звернутися до суду за роз'ясненням та вказівками щодо будь-якого конкретного питання, що виникає в рамках банкрутства.

Проведений аналіз засвідчує, що англійська модель продажу майна в процедурах неспроможності будується на системній єдності підходів до ліквідації юридичних осіб та банкрутства фізичних осіб, де ключову роль відіграє широка дискреція особи, яка здійснює процедуру.

Разом із тим, окремо слід звернути увагу на особливості продажу майна, яке є предметом забезпечення.

Відповідно до положень ст. 248 Закону про неспроможність, забезпеченим кредитором (secured creditor) визнається кредитор компанії, вимога якого забезпечена заставою майна цієї компанії; незабезпечений кредитор (unsecured creditor) тлумачиться як особа, що не має такого забезпечення. Під забезпеченням у розумінні цього Закону, стосовно Англії та Уельсу, розуміється будь-яка іпотека, обтяження, застава або інший вид забезпечення.

Як зазначає Поляков Б. М. «що ж стосується забезпечених вимог, то заставні кредитори можуть реалізувати утримуване ними майно на свій розсуд» [10, с. 532].

Вказане також підтверджується п. 7 судового рішення № CR-2023-004410 (індивідуальний номер цитування [2025] EWHC 1786 (Ch)) Високого Суду Англії та Уельсу від 14.07.2025, де зазначено: «… це не стосується випадків, коли забезпечений кредитор прагне скористатися своїм правом на продаж. Забезпечене майно та виручка від його продажу не входять до загального фонду, доступного для розподілу pari passu серед кредиторів… Таким чином, не було б жодної підстави, на якій стаття 130 (2) могла б перешкодити продажу в цьому випадку. Те, що саме така позиція також підтверджується справою Sowman v David Samuel Trust Ltd [1978] 1 WLR 22, в якій суд постановив, що примусова ліквідація не впливає на повноваження призначеного конкурсного керуючого розпоряджатися майном компанії, що підлягає обтяженню» [11].

Як слушно зауважує Маркхем Р., старший юрист Squire Patton Boggs, положення статті 130 (2) Закону про неспроможність спрямоване на дві мети: недопущення порушення принципу pari passu через надання переваги окремим кредиторам та уникнення зайвих судових витрат, адже законодавство про неспроможність вже передбачає належний механізм розгляду вимог. Цей підхід однаковою мірою стосується і мораторію у справах про банкрутство [12].

Отже, право забезпеченого кредитора самостійно реалізувати заставлене майно є невід'ємним елементом англійської моделі неспроможності, яке зберігається навіть у ліквідаційній процедурі.

Після розгляду законодавчих положень та доктринальних поглядів на повноваження конкурсного керуючого в частині продажу майна, логічно звернутися до того, як ці норми тлумачяться та застосовуються на практиці задля визначення меж судового контролю. Адже саме судова практика наповнює абстрактні законодавчі формулювання реальним змістом, демонструючи, де проходить межа між допустимою дискрецією ліквідатора та зловживанням нею.

Більш того, відповідно до ч. 5 ст. 168 Закону про неспроможність у разі порушення прав дією або рішенням ліквідатора, заінтересована особа може звернутися за судовим захистом. Суд, розглянувши відповідне звернення, може підтвердити, скасувати або змінити оскаржуване рішення, а також винести будь-яке інше розпорядження, яке вважатиме справедливим.

Аналогічно, за ч. 1 ст. 303 Закону про неспроможність суд уповноважений переглядати будь-які дії, рішення або бездіяльність конкурсного керуючого в процедурі банкрутства фізичної особи за заявою банкрута, кредитора чи іншої заінтересованої особи. При цьому за результатом такого перегляду суд може підтвердити, скасувати або змінити відповідні рішення або надати конкурсному керуючому вказівки щодо подальшого ведення ним справи або вжити будь-яких інших заходів, які вважатиме доцільними для справи.

Тобто вказані норми є різновидом судового контролю за діяльністю

конкурсного керуючого під час здійснення ними своїх повноважень.

Як вбачається із п. 57 судового рішення №CR-2025-006121 (індивідуальний номер цитування [2026] EWHC 282 (Ch)) Високого Суду Англії та Уельсу від 12.02.2026 [13] у період між висуненням кандидатур учасників та висуненням кандидатур кредиторами перший ліквідатор має право здійснювати всі повноваження, зазначені в частинах 1–3 Додатку 4 Закону про неспроможність 1986 року, лише за санкції суду, окрім повноважень, викладених у статті 166 (3), які включають повноваження розпоряджатися швидкопсувними товарами та іншими товарами, вартість яких, ймовірно, зменшиться, якщо їх не буде негайно продано. Це рішення чітко окреслює виняток із загального правила судового контролю, надаючи ліквідатору оперативну свободу лише там, де зволікання загрожує знищенням вартості активу.

Проте питання меж судового втручання у дії ліквідатора не вичерпується процедурними моментами. Ключовим є розуміння того, за яких обставин суд взагалі готовий переглядати рішення ліквідатора, прийняті в межах його дискреційних повноважень. У судовому рішенні Апеляційного суду Англії та Уельсу від 21.05.1996 у справі № CHANI 95/0344/B (індивідуальний номер цитування [1996] EWCA Civ 1349) суд визначив такі межі судового контролю: «суд втрутиться в дії ліквідатора лише тоді, коли він зробив щось настільки абсолютно нерозумне та абсурдне, що жодна розумна людина не зробила б цього» [14].

Під час розгляду вказаної справи суддя першої інстанції, застосовуючи цей критерій, додав, що оцінка дій ліквідатора може здійснюватися за аналогією з тестом "Wednesbury", який передбачає перевірку не лише кінцевої абсурдності рішення, але й того, чи врахував ліквідатор належні фактори. Апеляційний суд, хоча й висловив певне застереження щодо доречності перенесення термінології адміністративного права у цю сферу, не визнав такий підхід помилковим. Він підтвердив, що ліквідатор може діяти абсолютно нерозумно, зокрема, коли продає актив, не врахувавши очевидної можливості отримати кращу пропозицію від іншої особи [14].

Разом із тим Апеляційний суд скасував усунення ліквідатора з посади, зазначивши, що хоча він припустився «серйозної помилки, але вона була чесною; його чесність і добросовісність не ставилися під сумнів» [14]. Таким чином, навіть коли угода ліквідатора визнається недійсною, це не є автоматичною підставою для його усунення.

Отже, у цьому рішенні суд окреслив подвійний стандарт перевірки дій ліквідатора: матеріальний (абсурдність самого рішення) та процедурний (врахування належних факторів та необхідність отримання професійної консультації там, де це є очевидним). Водночас суд наголосив, що втручання в дії ліквідатора є винятком і допустиме лише за дуже виняткових обставин.

Подальший розвиток цієї логіки знаходимо в більш сучасній судовій практиці. У судовому рішенні Високого суду Англії та Уельсу від 25.11.2022 у справі № 166 та 167 (індивідуальний номер цитування [2022] EWHC 2973 (Ch**)**) [15] були висловлено висновки, що суд втручається лише у випадку шахрайства або недобросовісності з боку конкурсного керуючого, або ж поведінка чи прийняття ним рішень є не просто неправильними, а й можуть бути належним чином охарактеризовані як хибні, тобто настільки абсолютно необґрунтовані та абсурдні, що жодний розумний конкурсний керуючий не вчинив б цього. У п. 39 судового рішення суд наголосив, що в цьому контексті «хибність» не пов'язана з шахрайством або недобросовісністю. [15].

Як зазначає Джордан К., аналізуючи це рішення, ключовим є розуміння того, що конкурсний керуючий має діяти не нейтрально, а навпаки – активно просувати інтереси кредиторів, адже саме вони є головними бенефіціарами процедури [16].

Таким чином, сучасна практика підтверджує високу планку для оскарження дій ліквідатора, залишаючи йому широке поле для професійного розсуду. Проте він має діяти так, щоб забезпечити задоволення вимог кредиторів.

Саме для того, щоб мінімізувати ризик такої «хибності» та уніфікувати підходи

до прийняття рішень, професійна спільнота розробила Положення про практику неспроможності (ориг. Statements of Insolvency Practice, далі -Положення про практику неспроможності) [17]. Як випливає з положення про практику неспроможності № 1, ліквідатор у своїй діяльності, зокрема при виборі способу продажу майна, повинен не просто уникати абсурдності, а свідомо дотримуватись принципів чесності, об'єктивності, професійної компетентності та ретельності. Тобто ми бачимо терміни, які є досить широкими та містять великий обсяг дискреційності. Українське законодавство, навпаки, має чітко прописані норми поведінки арбітражного керуючого в КУзПБ, що робить їх менш залежними від самоврядних професійних документів, які в Англії відіграють ключову роль.

Така законодавча конструкція свідчить про високий рівень правосвідомості та довіри до ліквідатора та визнання того, що ефективна ліквідація потребує оперативності та гнучкості у прийнятті комерційних рішень.

Тобто, законодавець здійснює поєднання імперативного обов'язку продати майно та розподілити кошти між кредиторами та гнучкого інструментарію його виконання, який полягає у самостійності обрання ліквідатором способу продажу майна визначення його ціни, умов продажу та поділу його на частини. Це створює правовий механізм, що дозволяє ліквідатору діяти найбільш ефективно з урахуванням специфіки конкретних активів. Такий підхід забезпечує баланс між публічністю процедури (при аукціоні) та оперативністю й економічною доцільністю (при приватному продажу), що в кінцевому підсумку слугує досягненню головної мети ліквідації – максимально можливого задоволення вимог кредиторів.

Але здійснюючи більш глибокий аналіз, можна дійти висновку, що коли ліквідатор реалізує своє право на продаж майна, він має керуватися загальноприйнятими правилами щодо укладення угод, які знайшли своє відображення у Sale of Goods Act 1979 [18] (далі – Закон про купівлю-продаж товарів). Цей закон визначає ключові засади для укладення прямих угод та організації торгів, які однаковою мірою стосуються як звичайних комерційних відносин, так і ліквідаційних процедур про, що свідчать положення ст. 62 Закону про купівлю-продаж товарів. Так відповідно до вказаної статті правила неспроможності, що стосуються договорів купівлі-продажу, застосовуються до цих договорів, незалежно від будь-яких положень цього Закону. Тобто, будь-яка укладена угода щодо відчуження майна має бути укладена з урахуванням положень Закону про купівлю-продаж товарів з урахуванням обмежень Закону про неспроможність.

Звертаючись до ст. 57 Закону про купівлю-продаж товарів, ми бачимо доволі детальний опис порядку проведення аукціону. За загальним правилом, якщо майно виставляється на аукціон окремими лотами, кожен такий лот розглядається як самостійний предмет договору купівлі-продажу. Для ліквідатора це положення відкриває можливість гнучко формувати пропозицію: об'єднувати малоцінні активи у привабливі лоти або, навпаки, виділяти найліквідніше обладнання в окремі позиції.

Моментом укладення договору вважається завершення торгів щодо конкретного лота, яке фіксується аукціоністом у звичний спосіб – ударом молотка або іншим сигналом. До цього моменту учасник торгів має право відкликати свою ставку. Такий підхід створює здорове конкурентне середовище: учасники розуміють, що до останньої секунди вони не зв'язані своїми попередніми пропозиціями, що стимулює їх підвищувати ставки.

Важливо зазначити, що положення ст. 57 Закону про купівлю-продаж товарів також передбачає можливість встановлення резервної ціни, нижче якої майно не може бути продане. Це надзвичайно важливий механізм захисту інтересів кредиторів, який дозволяє ліквідатору уникнути реалізації активів за явно заниженою вартістю. В українській практиці аналогічну функцію виконує початкова ціна лота, визначена на підставі ціни сформованої ліквідатором, яка здебільшого ґрунтується на проведеній оцінці.

Окремо слід зупинитися на питанні участі продавця (тобто ліквідатора) в тор-

гах. За загальним правилом, ліквідатор не має права робити ставки особисто або через підставних осіб, якщо умови аукціону прямо не передбачають такого права.

Порушення цієї заборони може бути підставою для визнання продажу шахрайським за позовом покупця. Натомість, якщо право на участь у торгах було заздалегідь застережене, ліквідатор або уповноважена ним особа можуть робити ставки. Це дозволяє, зокрема, захищати резервну ціну від спроб зговору учасників аукціону.

Як Томпсон Е.: «комерційні аукціонні будинки сприяють продажу комерційної нерухомості та активів від імені компаній, що ліквідуються, через фізичні та онлайн-портали» [19]. Для нас це спостереження важливе в контексті порівняння з Україною. Українська площадка «Прозорро.Продажі» також забезпечує онлайн-доступ, однак вона є обов'язковою для всіх процедур. В Англії ж ліквідатор самостійно обирає формат – чи то традиційний аукціон із молотком, чи то сучасна онлайн-платформа. І це, на нашу думку, цілком виправдано, адже різні активи потребують різної аудиторії.

Повертаючись до аналізу приватного договору як альтернативного способу продажу, слід наголосити, що цей інструмент набуває особливого значення при реалізації специфічних активів або цілісних майнових комплексів. На відміну від аукціону, де ціна формується в результаті відкритого змагання, приватний договір передбачає прямі переговори ліквідатора з потенційним покупцем. Це дозволяє враховувати унікальні характеристики активу, обговорювати умови оплати, строки передачі майна та інші суттєві умови, які впливають на кінцеву ціну.

В українському праві така можливість відсутня, що іноді призводить до парадоксальної ситуації. Уявімо собі: ліквідується підприємство з унікальним обладнанням, яке має цінність лише для вузького кола гравців на ринку. В Україні таке майно, найімовірніше, не знайде покупця на відкритих торгах, оскільки широкий загал не розуміє його реальної вартості, а зацікавлені особи можуть не брати участі в аукціоні та чекати максимального зниження вартості такого активу. В Англії ліквідатор має змогу зв'язатися з цими вузькими гравцями, провести переговори – і в результаті продати майно за ринковою ціною, яка на його думку, влаштує кредиторів.

Обираючи приватний договір, ліквідатор має усвідомлювати підвищені ризики оскарження його дій кредиторами або іншими зацікавленими особами. Ліквідатор повинен бути готовим продемонструвати, що він вжив усіх розумних заходів для пошуку покупців, провів належну оцінку активу та не допустив продажу за заниженою ціною. На практиці це означає залучення незалежних професійних оцінювачів, агентів з продажу, а також фіксацію всіх отриманих пропозицій та причин, з яких вони були відхилені або прийняті.

Окремий блок обмежень стосується продажу майна особам, пов'язаним з компанією, ліквідатором або заінтересованими особами. Ці обмеження покликані запобігти зловживанням та конфлікту інтересів. Відповідно до п. 7.74 Правил про неспроможність, якщо під час розгляду справ з майном боржника ліквідатор укладає будь-яку угоду з особою, яка є його партнером, суд може за заявою будь-якої зацікавленої особи скасувати угоду та зобов'язати ліквідатора відшкодувати компанії будь-які збитки, понесені внаслідок цього. Це положення є імперативним і спрямоване на забезпечення неупередженості ліквідатора.

Для розуміння українського контексту варто зазначити, що КУзПБ також містить норми щодо заінтересованих осіб, однак ці положення концентруються саме на придбанні майна до відкриття провадження у справі про банкрутство.

Натомість англійське законодавство встановлює особливі вимоги до продажу майна особі, пов'язаній з компанією, під час самої ліквідаційної процедури. Відповідно до ст. 165 Закону про неспроможність, якщо ліквідатор відчужує майно компанії на користь пов'язаної з нею особи, він зобов'язаний повідомити про це ліквідаційний комітет (за умови його існування). Таке правило забезпечує додатковий рівень контролю з боку

представників кредиторів, які безпосередньо заінтересовані в тому, щоб відчуження не відбувалося за заниженою ціною на користь афілійованих осіб.

Ключове значення для застосування цих обмежень має визначення поняття «пов'язана особа». Відповідно до ст. 249 Закону про неспроможність, пов'язаною з компанією вважається особа, яка є її директором, особою, що безпосередньо здійснює управління нею, або асоційованою особою такого директора чи самої компанії. Поняття «асоційована особа» розкривається у ст. 435 цього Закону та охоплює широке коло родинних, ділових та корпоративних зв'язків.

Підсумовуючи ми можемо виявити глибоку внутрішню суперечність англійської конструкції продажу. Формально контроль за діями ліквідатора щодо продажу майна існує, але реально він проявляється в суб'єктивному судженні кожного конкретного судді. Тобто суд втручається лише тоді, коли дії ліквідатора є «абсолютно нерозумними та абсурдними» або кваліфікуються як «хибні». Ці критерії, покликані захистити ліквідатора від постійних судових спорів та забезпечити свободу дій, на практиці можуть створювати майже нездоланний бар'єр для кредиторів. Довести «абсурдність» рішення ліквідатора, особливо коли воно стосується специфічних активів та унікальних ринкових умов – завдання, яке на межі із неможливим.

Для розуміння особливостей англійської моделі варто порівняти її з українським підходом. Українська модель, на наш погляд, має як сильні, так і слабкі сторони в порівнянні з англійською. Система «Прозорро.Продажі» справді забезпечує високий рівень прозорості та рівний доступ для всіх охочих. Це безсумнівне досягнення українського законодавця. Але зворотним боком цієї прозорості є втрата гнучкості. Арбітражний керуючий в Україні не може вийти за межі аукціонної процедури, навіть коли це економічно недоцільно. В результаті неліквідні або специфічні активи часто не знаходять покупця, а кредитори не отримують належного задоволення своїх вимог.

Таким чином, на нашу думку, англійська модель продажу майна не життєздатна в українських реаліях, оскільки кредитори хоча і матимуть право на оскарження, але стандарти доведення настільки високі, що це право перетворюється на фікцію. Ліквідатор, знаючи про практичну неможливість судового втручання, отримує фактично нічим не обмежену свободу -він сам обирає спосіб продажу, сам визначає ціну, сам вирішує кому продавати (навіть пов'язаним особам, лише повідомивши комітет кредиторів). Система, створена для захисту кредиторів, залишає їх беззахисними перед рішеннями ліквідатора.

Висновки. За результатом проведеного дослідження було зроблено наступні висновки:

1. Встановлено, що англійська модель продажу майна в процедурах неспроможності будується на системній єдності підходів до процедури неспроможності юридичних осіб та банкрутства фізичних осіб, де ключову роль відіграє широка дискреція особи, яка здійснює процедуру.

2. Обґрунтовано, що реалізація майна в англійській процедурі неспроможності відбувається із застосуванням балансу між прозорістю продажу та дискрецією ліквідатора щодо вибору найоптимальнішого способу продажу.

3. Встановлено, що саме цей баланс між прозорістю продажу та дискрецією ліквідатора щодо вибору найоптимальнішого способу продажу забезпечує досягнення головної мети ліквідації – максимально можливого задоволення вимог кредиторів.

4. Доведено, що продаж майна шляхом укладення приватного договору дозволяє ліквідатору реалізовувати специфічні активи, недосяжні для аукціонного продажу, а ризики зловживань при цьому нівелюються диференційованими обмеженнями залежно від виду ліквідації (добровільна чи ліквідація судом).

5. Доведено, що пряме запозичення англійської моделі продажу майна в процедурі ліквідації боржника в українське законодавство неможливе через різний рівень довіри до арбітражних керуючих та відсутність розвиненої системи професійного саморегулювання.

6. Обґрунтовано, що окремі елементи англійської моделі, зокрема можливість продажу за прямим договором за згодою комітету кредиторів, можуть бути використані для вдосконалення українського законодавства за умови забезпечення підвищеного контролю з боку суду та комітету кредиторів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Поляков Р. Б. Проблематика конкурсних угод і досудового (превентивного) врегулювання боргових зобов'язань за правом Англії та Франції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2023 № 66. С. 178–190. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2023.66.37
2. Stanzione D. Insolvency procedures and assets liquidation in Italy and the UK. *Corporate Ownership & Control*. Volume 22, Issue 3, 2025. P. 120–129. URL: https://virtusinterpress.org/IMG/pdf/cocv22i3art9.pdf
3. Чорна Ю. В. Світові системи банкрутства: господарсько-правовий аспект : дис. … канд. юр. наук : 12.00.04 / інститут економіко-правових досліджень національна академія наук України, Київ, 2018. 292 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Chorna-YU.-Svitovi-systemy-bankrutstva.pdf.
4. Flood J., Skordaki E. Insolvency practitioners and big corporate insolvencies. London: Certified Accountants Educational Trust. 1995. 48 p. URL: https://www.academia.edu/90968750/Insolvency_Practitioners_and_Big_Corporate_Insolvencies.
5. Insolvency Act 1986. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/45/contents .
6. The Insolvency (England and Wales) Rules 2016. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2016/1024/contents .
7. Поляков Р. Б. кримінальна відповідальність у сфері неспроможності (банкрутства) в Англії. *Право і суспільство.* 2025. № 3. Т. 2. С. 615–623. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.3.2.84
8. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text.
9. Goode R. Principles of corporate insolvency law. Sweet & Maxwell. 2011, 211 p. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=mtK4kQIhEowC&oi=fnd&pg=PR1&dq=Principles+of+Corporate+Insolvency+Law&ots=wYWlBb_bBK&sig=VYfgSC-9g-CN-k-DTSSnSNHC2Tg&redir_esc=y#v=onepage&q=Principles%20of%20Corporate%20Insolvency%20Law&f=false.
10. Поляков Б. М. Право неспроможності (банкрутства) в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, С. 2011–560.
11. Судове рішення Високого Суду Англії та Уельсу у спрві № CR-2023-004410 (індивідуальний номер цитування [2025] EWHC 1786 (Ch)) від 14 липня 2025 року. URL: https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Ch/2025/1786.html
12. Markham R. Stays on "actions" or "proceedings" when a company is in liquidation – what does this mean for secured creditors? (UK) 28.07.2025. URL: https://www.restructuring-globalview.com/2025/07/stays-on-actions-or-proceedings-when-a-company-is-in-liquidation-what-does-this-mean-for-secured-creditors-uk/.
13. Судове рішення Високого суду Англії та Уельсу у справі № CR-2025-006121 (індивідуальний номер цитування [2026] EWHC 282 (Ch)) від 12 лютого 2026 року. URL: https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Ch/2026/282.html).
14. Судове рішення Апеляційного суду Англії та Уельсу у справі № CHANI 95/0344/B (індивідуальний номер цитування [1996] EWCA Civ 1349) від 21 травня 1996. URL: https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/1996/1349.html.
15. Судове рішення Високого суду Англії та Уельсу у справі № 166 and 167 (індивідуальний номер цитування [2022] EWHC 2973 (Ch**)**) від 25 листопада 2022. URL: https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Ch/2022/2973.html.
16. Jordan K. A Year of Two Halves. Inaction by an Office Holder may be Perverse where Funding and Indemnities are Available. 20.12.2022 URL: https://www.manolete-partners.com/news/view/a-year-of-two-halves

17. Statements of Insolvency Practice. URL: https://www.icaew.com/regulation/insolvency/sips-regulations-and-guidance/statements-of-insolvency-practice/statements-of-insolvency-practice-sips-england.

18. Sale of Goods Act 1979. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/54.

19. Thompson E. What is the role of an auction house during company liquidation? 18.04.2024. An Expert's Perspective BTG Eddisons. URL: https://www.pugh-auctions.com/insights-tips-and-advice/what-is-the-role-of-an-auction-house-during-company-liquidation

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 14.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 12.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 343.2/.7:351.746.1(477)
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.35

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ОХОРОНИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Логойда Тетяна Володимирівна,
orcid.org/0009-0002-6822-5348
аспірант кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

У статті досліджено поняття кримінально-правового забезпечення державної охорони та визначено його основні властивості в контексті сучасної кримінально-правової доктрини. Встановлено, що у вітчизняній науці кримінального права поняття кримінально-правового забезпечення тривалий час використовувалося значно частіше, ніж піддавалося спеціальному теоретичному осмисленню. Встановлено, що поняття кримінально-правового забезпечення в українській доктрині еволюціонувало від вузького розуміння як сукупності кримінально-правових норм до складної багатовимірної конструкції, яка охоплює нормативний, статусний, функціональний, системний і превентивний елементи. Обґрунтовано, що для сфери державної охорони ця категорія має розглядатися як самостійна підсистема загального правового забезпечення, яка поєднує охоронний і гарантійний вектори. Кримінально-правове забезпечення державної охорони розглянуто як похідну, але самостійну підсистему загального правового забезпечення державної охорони. Її зміст не вичерпується лише встановленням кримінальної відповідальності за посягання на охоронюваних осіб, органи державної влади чи об'єкти державної охорони. Доведено, що її зміст охоплює криміналізаційний, кваліфікаційний, гарантійний і превентивний елементи, а також безпосередньо пов'язаний із визначенням меж правомірної діяльності військовослужбовців Управління державної охорони України при реалізації владних повноважень. У статті сформульовано поняття кримінально-правового забезпечення державної охорони як системи кримінально-правових норм і гарантій, спрямованих на охорону суспільних відносин, що забезпечують нормальне функціонування органів державної влади, безпеку осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона, а також на визначення меж правомірної діяльності військовослужбовців УДО України. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення нормативної моделі державної охорони з огляду на змішаний правовий статус УДО України, потребу чіткого розмежування повноважень, належних гарантій їх реалізації та кримінально-правових наслідків порушення встановлених меж.

Ключові слова: *державна охорона, кримінально-правове забезпечення, кримінально-правова охорона, кримінальне законодавство, Управління державної охорони України, охоронний вектор, правовий статус, правове забезпечення, примус, режимні повноваження.*

Logoyda Tetiana. Criminal law support of state protection: concept and content

This article examines the concept of criminal-law safeguards of state protection and identifies its main characteristics within contemporary criminal-law doctrine. The study shows that, in Ukrainian criminal-law scholarship, the notion of criminal-law safeguards has been used extensively, while receiving comparatively limited targeted theoretical elaboration. The article argues that the concept has evolved from a narrow understanding as a set of criminal-law norms to a complex, multidimensional construct encompassing normative, status-related, functional, systemic, and preventive components.

It is further argued that, in the sphere of state protection, this category should be treated as an independent subsystem of general legal safeguards combining protective and guarantee-based dimensions. Criminal-law safeguards of state protection are considered a derivative yet autonomous subsystem within the broader legal framework governing state protection. Their scope is not confined to establishing criminal liability for attacks against protected persons,

public authorities, or objects under state protection. Rather, it encompasses elements related to criminalisation, legal qualification, guarantees, and prevention, and is directly linked to defining the limits of lawful conduct by servicemen of the Department of the State Protection of Ukraine in the exercise of their official powers.

The article formulates criminal-law safeguards of state protection as a system of criminal-law norms and legal instruments aimed at protecting social relations, ensuring the normal functioning of public authorities, safeguarding persons and objects under state protection, and delineating the boundaries of lawful conduct for the relevant servicemen. The conclusion emphasises the need to further improve the regulatory model of state protection, taking into account the mixed legal status of the Department, the need for a clear demarcation of powers, adequate guarantees for their exercise, and the criminal-law consequences of exceeding the established limits.

Key words: *state protection, criminal-law safeguards, criminal-law protection, criminal legislation, Department of the State Protection of Ukraine, legal status, legal framework, coercion, special powers.*

Постановка проблеми. Розглядаючи тематику «Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення державної охорони», неможливо обійти увагою вихідні та, безумовно, ключові поняття цього дослідження. На нашу думку, такими правовими категоріями є «кримінально-правове забезпечення державної охорони» та «кримінологічне забезпечення державної охорони». Категорія «кримінально-правове забезпечення» не може бути виведена інтуїтивно, а потребує попереднього критичного аналізу її доктринальних форм та змістових ознак. Слід погодитися із застереженням І. Канта, що у дослідженні не слід починати з остаточної дефініції, оскільки поняття спочатку подаються лише в невиразному або неповному вигляді, а тому дефініція має радше завершувати працю, ніж відкривати її [2, с. 417–420]. Тому у цій статті спочатку спробуємо визначитися з поняттям «кримінально-правове забезпечення державної охорони» та встановити його особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, окремі питання правового регулювання державної охорони розглядали такі науковці, як-от: В. І. Григор'єв, О. М. Дроздов, А. В. Журавльов, В. В. Кузнецов, В. А. Ліпкан, М. Б. Левицька, В. В. Майоров, Ю. Є. Максименко, М. А. Микитюк, В. Я. Настюк, Д. М. Павлов, М. М. Пендюра, М. В. Сийплокі, Р. М. Скриньковський, О. О. Ткаченко, С. С. Юрко, В. І. Шакун, В. В. Штучний та інші. Ці вчені, як правило, досліджували адміністративно-правові аспекти регулювання державної охорони. Однак питання визначення поняття «кримінально-правове забезпечення державної охорони» не отримало відповідного наукового дослідження.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є формулювання поняття «кримінально-правове забезпечення державної охорони» та визначення його змісту.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науці кримінального права поняття кримінально-правового забезпечення тривалий час використовувалося значно частіше, ніж піддавалося спеціальному теоретичному осмисленню. Важливо, щоб аналіз поняття «кримінально-правове забезпечення» не зводився до механічного переліку вже наявних дефініцій. У методології наукових досліджень справедливо підкреслюється, що аналітичний підхід передбачає пошук істотних ознак предмета, порівняння наявних формулювань за істотними й неістотними ознаками, абстрагування та узагальнення; натомість просте перелічення знайдених визначень не є аналізом у строгому розумінні [1, с. 185].

Аналіз наукових досліджень дозволяє виокремити кілька основних доктринальних підходів до визначення кримінально-правового забезпечення.

Перший підхід доцільно назвати *нормативним*. Його найбільш послідовно репрезентує А. М. Орлеан. У межах цього підходу кримінально-правове забезпечення охорони зводиться до сукупності кримінально-правових норм, які виступають інструментом ширшої кримінально-правової охорони [4, с. 30]. Перевагою цього підходу є понятійна чіткість: він дозволяє

строго відмежувати норми кримінального права від ширшого комплексу охоронних заходів. Його недоліком є певна вузькість, адже поза межами поняття залишаються суб'єкти правозастосування, правові статуси, гарантії реалізації прав та інші системні елементи.

Другий підхід – *регулятивний* – найповніше, на нашу думку, представлений у дисертації В. В. Шаблистого. За такою позицією вченого кримінально-правове забезпечення охоплює не просто сукупність норм, а всю систему правових взаємин, статусів учасників, гарантій реалізації прав і свобод та суб'єктів створення й застосування норм кримінального закону [13, с. 185]. Такий підхід випливає із самого розмежування термінів «охорона» і «забезпечення». В. В. Шаблистий, розмежовуючи охорону й забезпечення, вказує, що поняття кримінально-правового забезпечення є похідним від правового забезпечення і пов'язане зі створенням надійних умов для реалізації прав та виконання обов'язків, тоді як охорона фокусується на недоторканності об'єкта [13, с. 185]. Саме цей підхід видається найбільш придатним для загальнотеоретичного використання, оскільки має універсальний характер і дозволяє однаковою мірою аналізувати як матеріально-правові, так і функціонально-інституційні аспекти досліджуваного явища.

Третій підхід – *об'єктно-деліктний*. Його сутність полягає в тому, що категорія «кримінально-правове забезпечення» конкретизується залежно від об'єкта охорони або сфери суспільних відносин. Саме так її використовує І. П. Фріс, який пов'язує кримінально-правове забезпечення нотаріальної діяльності зі встановленням кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на порядок здійснення нотаріальної діяльності та на учасників нотаріального процесу [11, с. 121]. Аналогічно В. І. Павликівський показує, що свобода слова та професійна діяльність журналістів забезпечуються не однією нормою, а цілісною системою взаємопов'язаних кримінально-правових приписів [5, с. 186]. Такий підхід особливо ефективний для кримінально-правових досліджень, спрямованих на вдосконалення окремих інститутів Особливої частини КК України. Однак як загальнотеоретична дефініція, на нашу думку, вона є неповною, оскільки фактично зводить забезпечення до криміналізації.

Четвертий підхід має *правотворчий* характер. Його виразно сформулював О. М. Храмцов, включивши до змісту кримінально-правового забезпечення процеси розробки, прийняття, вдосконалення норм і підвищення ефективності практики їх застосування [12, с. 28]. Унаслідок цього кримінально-правове забезпечення осмислюється не лише як статичний нормативний стан, а як безперервний процес нормотворення, корекції законодавства та вдосконалення правозастосування.

П'ятий підхід – *превентивний* – виявляється в дисертації Н. О. Федчун, де кримінально-правове забезпечення розглядається через вплив на свідомість осіб і попередження порушень правил безпеки [10, с. 105]. Хоча такий підхід має виразну галузеву специфіку, він є важливим нагадуванням про те, що кримінально-правове забезпечення не можна оцінювати лише через наявність або відсутність відповідних норм; його необхідно аналізувати також через фактичну превентивну результативність.

Шостий підхід – *інтегративний*. За таким критерієм кримінально-правове забезпечення розглядається у зв'язку з іншими видами правового та організаційного забезпечення. Найбільш виразно це простежується у працях Ю. П. Степанової та В. І. Олійника. Ю. П. Степанова прямо визначає кримінально-правове та кримінологічне забезпечення як складові системи забезпечення діяльності Держприкордонслужби, яка має загальну мету створення умов для ефективної протидії кримінальним правопорушенням, а також описує структуру правового забезпечення через об'єкт, предмет, зміст діяльності, суб'єкта та заходи правового забезпечення [8, с. 13]. В. І. Олійник, у свою чергу, формує комплексне бачення охорони державної таємниці за допомогою кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих заходів як взаємопов'язаних стратегічних напрямів

діяльності [3, с. 2–4]. Саме ці праці дають підстави говорити про інтегративний вектор розвитку категорії. Проте важливо підкреслити: інтегративність не означає розчинення кримінально-правового забезпечення у загальній теорії безпеки. Йдеться лише про те, що в сучасних дослідженнях воно дедалі частіше аналізується у взаємодії з кримінологічним, кримінально-виконавчим, організаційним та іншими компонентами.

Узагальнюючи наведені положення, доцільно констатувати, що поняття кримінально-правового забезпечення в українській доктрині еволюціонувало від вузького розуміння як сукупності кримінально-правових норм до складної багатовимірної конструкції, яка охоплює нормативний, статусний, функціональний, системний і превентивний елементи. Саме тому використання цього поняття в сучасному дослідженні має бути максимально виваженим.

Кримінально-правове забезпечення державної охорони слід розглядати як похідну, але самостійну підсистему загального правового забезпечення державної охорони. Її зміст не вичерпується лише встановленням кримінальної відповідальності за посягання на охоронюваних осіб, органи державної влади чи об'єкти державної охорони. Натомість ідеться про більш складну нормативну конструкцію, у межах якої кримінальний закон, по-перше, охороняє відповідні суспільні відносини від суспільно небезпечних посягань, по-друге, визначає правові межі застосування примусу самими суб'єктами державної охорони, і, по-третє, забезпечує баланс між інтересами безпеки держави та конституційними правами людини. Саме такий підхід узгоджується із загальними доктринальними положеннями, за якими кримінально-правове забезпечення розуміється або як сукупність кримінально-правових норм, призначених для охорони відповідних благ [4, с. 30], або ширше – як система норм, що регламентують правові взаємини, юридичний статус учасників кримінально-правових відносин та створюють надійні умови для реалізації прав і виконання обов'язків [13, с. 185–186], а також як галузевий комплекс норм, достатніх для охорони конкретної сфери суспільних відносин [5, с. 186; 9, с. 121].

У сфері державної охорони така конструкція набуває особливої специфіки. Це пояснюється тим, що сама державна охорона за законом є системою організаційно-правових, режимних, оперативно-розшукових, інженерно-технічних та інших заходів, спрямованих на забезпечення нормального функціонування органів державної влади України, безпеки посадових осіб і визначених законом об'єктів [6]. Водночас Управління державної охорони (далі – УДО України) має складну юридичну природу: воно є державним правоохоронним органом спеціального призначення, але проходження служби в ньому має військовий характер. Через це правове, а отже, і кримінально-правове, забезпечення державної охорони не може бути зведене лише до профільного Закону України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. Воно формується на стику норм кримінального, конституційного, адміністративного, військового та безпекового законодавства, а також підзаконних актів, що конкретизують режим охорони, порядок допуску, контроль на безпеку, застосування примусу і форми відповідальності.

З огляду на це, кримінально-правове забезпечення державної охорони доцільно розкривати через два взаємопов'язані функціональні вектори.

Перший вектор – *охоронний*. Його сутність полягає у кримінально-правовій охороні тих суспільних відносин, які забезпечують нормальне функціонування державної влади, безпеку осіб, щодо яких здійснюється державна охорона, безпеку охоронюваних об'єктів, а також належне здійснення спеціальної службової діяльності УДО України. Саме в цьому вимірі найбільш продуктивним є галузевий підхід, відповідно до якого кримінально-правове забезпечення конкретної сфери означає встановлення та системне поєднання таких норм, які дають змогу охопити основні типи суспільно небезпечних посягань на відповідний об'єкт охорони [11, с. 121; 5, с. 186]. Якщо перенести цей підхід на державну охорону, то

йдеться не про одну окрему норму кримінального закону, а про сукупність кримінально-правових приписів, які захищають: а) життя, здоров'я, волю, честь і гідність охоронюваних осіб; б) авторитет і безперервність функціонування органів державної влади; в) службову діяльність осіб, які забезпечують державну охорону; г) режимні, інформаційні та організаційні умови функціонування системи державної охорони. У цьому аспекті кримінально-правове забезпечення державної охорони має системний, а не фрагментарний характер.

Другий вектор – *гарантійно-обмежувальний*. Його значення у сфері державної охорони є не меншим, ніж охоронного. На відміну від багатьох інших галузевих різновидів кримінально-правового забезпечення, тут об'єктом наукового аналізу є не лише зовнішні посягання на охоронюваних осіб і об'єкти, а й сама владна діяльність військовослужбовців УДО України. Законодавство надає їм значний обсяг спеціальних режимних повноважень: право вимагати додержання режиму, перевіряти документи, проводити огляд осіб, речей і транспортних засобів, не допускати осіб на окремі ділянки чи об'єкти, затримувати порушників, а в передбачених законом випадках – застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. При цьому Порядок забезпечення безпеки посадових осіб, щодо яких здійснюється державна охорона у місцях постійного та тимчасового перебування, який затверджений наказом Управління державної охорони України від 27.05.2011 № 210, деталізує режим охорони, контроль на безпеку, спеціальний режим та інші превентивні заходи [7]. Отже, кримінально-правове забезпечення державної охорони повинне охоплювати і ті норми, які визначають межі правомірності такого примусу та слугують запобіжником від його свавільного або непропорційного застосування.

Саме тут набуває практичного значення регулятивний підхід до кримінально-правового забезпечення, розроблений у загальній теорії цієї категорії [13, с. 185–186; 9, с. 121]. Для сфери державної охорони він означає, що кримінально-правове забезпечення не зводиться до наявності санкцій за посягання на охоронюваних осіб. Воно охоплює також правове становище самого суб'єкта державної охорони, межі його компетенції, підстави правомірного застосування сили, спеціальних засобів і зброї, а також критерії, за якими відповідна поведінка визнається правомірною або, навпаки, набуває ознак службового чи військового кримінального правопорушення.

Особливу проблему тут створює змішана юридична природа УДО України. На нашу думку, поєднання в одному органі правоохоронного призначення та військового статусу значної частини персоналу ускладнює кримінально-правову кваліфікацію як у випадках посягань на військовослужбовців УДО України, так і тоді, коли можливі правопорушення вчиняють самі військовослужбовці цього органу. Ідеться про питання визначення спеціального потерпілого, спеціального суб'єкта, а також правильного відмежування кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, службових і військових кримінальних правопорушень. Отже, для державної охорони кримінально-правове забезпечення має ще один вимір – *кваліфікаційний*: воно повинне забезпечувати не лише наявність кримінально-правової заборони, а й достатню юридичну визначеність для її однакового застосування.

Не менш важливим є питання про межі компетенції УДО України при здійсненні режимних заходів. Як ми вже раніше зазначали, самостійне обмеження військовослужбовцем УДО України руху транспорту і пішоходів на вулицях і дорогах без взаємодії з відповідними підрозділами Національної поліції не охоплюється прямо наданим законом повноваженням, тоді як обмеження доступу до режимної території або охоронюваного об'єкта належить до самостійних спеціальних повноважень УДО України. Ця різниця має безпосереднє кримінально-правове значення, оскільки в першому випадку за певних умов може поставати питання про вихід за межі повноважень, тоді як у другому – про реалізацію законного режимного заходу. Тому кримінально-правове забезпечення державної охорони повинне

охоплювати і нормативне відмежування правомірного режимного обмеження від неправомірного владного втручання. Інакше кажучи, воно має не лише каральний, а й делімітаційний зміст: визначає межу між правомірною службовою діяльністю та кримінально значущим перевищенням влади чи повноважень.

У такому розумінні кримінально-правове забезпечення державної охорони закономірно виходить за межі вузького «карального» бачення кримінального права. Воно включає щонайменше чотири взаємозалежні елементи.

По-перше, криміналізаційний елемент, тобто встановлення у кримінальному законі заборон щодо діянь, які створюють загрозу охоронюваним особам, об'єктам, режиму державної охорони, службовій діяльності УДО України та безперебійному функціонуванню державної влади.

По-друге, кваліфікаційний елемент, який забезпечує правильне розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень і визначення належного статусу особи – як представника правоохоронного органу, військовослужбовця або службової особи.

По-третє, гарантійний елемент, що виявляється в закріпленні обставин, за яких застосування сили, спеціальних засобів, зброї та інших заходів примусу визнається правомірним, а також у збереженні кримінально-правових обмежень на випадок перевищення таких меж.

По-четверте, превентивний елемент, який полягає у тому, що сам факт існування кримінально-правових заборон і чітких правил кримінально-правової оцінки стримує як зовнішні посягання на систему державної охорони, так і потенційні зловживання з боку її суб'єктів. Такий підхід узгоджується з процесуально-динамічним баченням кримінально-правового забезпечення як не лише сукупності норм, а й процесу їх удосконалення та підвищення ефективності практики застосування [12, с. 28].

Можемо констатувати, що сучасний стан правового забезпечення державної охорони в Україні ще не утворює повністю узгодженої моделі. Наявна нормативна конструкція характеризується такими положеннями: статус УДО України є змішаним; окремі повноваження сформульовані надто широко; межі співвідношення режимних повноважень УДО України і поліцейської компетенції не завжди визначені з достатньою чіткістю; кримінально-правові наслідки порушення цих меж прямо не пов'язані в одному логічному масиві з матеріальними нормами спеціального закону. Саме тому, на нашу думку, є потреба переходу від нормативної дискретності до цілісної законодавчо узгодженої моделі, у якій інституційний статус УДО України, характер його повноважень, правове становище військовослужбовців і працівників, межі підзаконного регулювання, механізми контролю та правила кримінально-правової охорони становили б логічно єдину систему.

Висновки. Отже, кримінально-правове забезпечення державної охорони можна визначити як систему кримінально-правових норм і гарантій, спрямованих на охорону суспільних відносин, що забезпечують нормальне функціонування органів державної влади, безпеку осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона, а також на визначення меж правомірної діяльності військовослужбовців УДО України при реалізації наданих їм владних повноважень. У цій дефініції поєднуються охоронний, статусний, кваліфікаційний і гарантійний аспекти вказаної правової категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків : Право, 2019. 368 с.

2. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. та прим. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с. URL: https://apls-ua.org/wp-content/uploads/2017/03/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf?utm_source (дата звернення: 07.04.2026).

3. Олійник В. І. Кримінально-правове, кримінологічне та кримінально-виконавче забезпечення охорони державної таємниці в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2023. 482 с.

4. Орлеан А. М. Кримінально-правове забезпечення охорони людини від експлуатації : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2014. 478 с.

5. Павликівський В. І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 470 с.

6. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/160/98-вр (дата звернення: 07.04.2026).

7. Про затвердження Порядку забезпечення безпеки посадових осіб, щодо яких здійснюється державна охорона у місцях постійного та тимчасового перебування : Наказ Управління державної охорони України від 27.05.2011 № 210. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0700-11 (дата звернення: 07.04.2026).

8. Степанова Ю. П. Теоретико-правові засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення діяльності Державної прикордонної служби України з протидії кримінальним правопорушенням : реферат дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2024. 38 с.

9. Степанова Ю. П. Теоретико-правові засади кримінально-правового та кримінологічного забезпечення діяльності Державної прикордонної служби України з протидії кримінальним правопорушенням : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Хмельницький, 2024. 641 с.

10. Федчун Н. О. Кримінологічна безпека мореплавства та кримінально-правові засоби її забезпечення : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2014. 241 с.

11. Фріс І. П. Кримінально-правове забезпечення охорони нотаріальної діяльності в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Івано-Франківськ, 2015. 166 с.

12. Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства (теорія та практика) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 314 с.

13. Шаблистий В. В. Теоретико-прикладні засади кримінально-правового забезпечення безпеки людини в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2016. 471 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 07.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2026.2.36

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНИХ ТА ОБОРОННИХ ЗАКУПІВЕЛЬ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС

Турчин Дмитро Миколайович,
https://orcid.org/0009-0009-2905-5463
ад'юнкт, старший юрисконсульт відділу договірної та претензійно-позовної роботи управління юридичного забезпечення
Національного університету оборони України

У статті досліджено систему суб'єктів публічних закупівель як складну адміністративно-правову конструкцію, що поєднує в собі учасників із різними правовими статусами, функціями та повноваженнями. З'ясовано, що ефективне функціонування системи публічних закупівель в Україні залежить від чіткого розмежування компетенції органів державної влади, замовників, учасників процедур закупівель, контролюючих і наглядових інституцій. Розкрито зміст понять «суб'єкт публічних закупівель» та «адміністративно-правовий статус», визначено основні елементи останнього: правосуб'єктність, повноваження, права, обов'язки, відповідальність та гарантії діяльності.

Особливу увагу приділено аналізу центрального органу виконавчої влади, що формує політику у сфері закупівель, та ролі Державної аудиторської служби як органу зовнішнього контролю. Досліджено адміністративно-правову природу уповноважених осіб замовників, їхню відповідальність за дотримання принципів відкритості, недискримінації та ефективності використання бюджетних коштів. Висвітлено взаємодію між суб'єктами системи закупівель через електронну платформу Prozorro як інструмент забезпечення прозорості й публічного контролю.

Здійснено класифікацію суб'єктів за критеріями правового статусу, рівня управління та характеру участі у процедурі закупівель. Аргументовано, що система суб'єктів публічних закупівель має ознаки адміністративно-правового інституту, у межах якого реалізуються владно-управлінські повноваження держави у сфері економічної політики. У статті здійснено комплексний аналіз правового статусу уповноваженої особи відповідно до законодавства про публічні закупівлі з урахуванням її функцій, повноважень та відповідальності як ключового суб'єкта забезпечення належної організації закупівельного процесу.

Ключові слова: *публічні закупівлі, суб'єкти публічних закупівель, адміністративно-правовий статус, публічні кошти, повноваження, контроль, Prozorro, уповноважені особи, державний нагляд.*

Turchyn Dmytro. The system of public and defense procurement entities, their functions and administrative and legal status

The article examines the system of public procurement entities as a complex administrative and legal structure that combines participants with different legal statuses, functions, and powers. It has been established that the effective functioning of the public procurement system in Ukraine depends on a clear division of powers between state authorities, customers, participants in procurement procedures, and controlling and supervisory institutions. The content of the concepts of "public procurement entity" and "administrative and legal status" is revealed, and the main elements of the latter are defined: legal capacity, powers, rights, obligations, responsibilities, and guarantees of activity.

Particular attention is paid to the analysis of the central executive body that shapes procurement policy and the role of the State Audit Service as an external control body. The administrative and legal nature of authorized persons of customers, their responsibility for compliance with the principles of openness, non-discrimination, and efficient use of budget funds are examined. The interaction between the entities of the procurement system through the Prozorro electronic platform as a tool for ensuring transparency and public control is highlighted.

The entities are classified according to the criteria of legal status, level of management, and nature of participation in the procurement procedure. It is argued that the system of public procurement entities has the characteristics of an administrative and legal institution within which the state's administrative and managerial powers in the field of economic policy are exercised. This article provides a comprehensive analysis of the legal status of the authorized representative under public procurement law, taking into account their functions, powers, and responsibilities as a key actor in ensuring the proper organization of the procurement process.

Key words: *public procurement, public procurement entities, administrative and legal status, public funds, powers, control, Prozorro, authorized persons, state supervision.*

Постановка проблеми. Публічні закупівлі є важливим інструментом реалізації державної політики у сфері економіки, соціального розвитку та національної безпеки. Через механізм закупівель держава здійснює розподіл значних фінансових ресурсів, забезпечуючи суспільні потреби та розвиток пріоритетних галузей. Відтак, належне функціонування системи суб'єктів публічних закупівель, чітке визначення їх адміністративно-правового статусу та повноважень є ключовою умовою прозорості, ефективності та законності закупівельного процесу. Проблематика визначення складу суб'єктів, їх функцій і взаємодії має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки прямо впливає на якість управління бюджетними коштами та запобігання корупції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження правового статусу суб'єктів публічних закупівель зробили українські науковці – М. Одуха, В. Повидиш, О. Шатковський, С. Яременко, які розглядали класифікацію замовників, учасників і контрольних органів, а також роль електронних майданчиків у системі Prozorro. Окремий напрям досліджень стосується оборонних закупівель (О. Матвєєв, Т. Швидка, О. Голота), де наголошується на багаторівневому характері суб'єктної структури та особливому адміністративно-правовому режимі діяльності. Водночас залишається недостатньо опрацьованим питання єдності системи суб'єктів публічних закупівель, з урахуванням як цивільного, так і оборонного сегментів, у контексті їх адміністративно-правових функцій.

Метою статті є визначення системи суб'єктів публічних закупівель України, характеристика їх функцій та розкриття адміністративно-правового статусу кожної категорії, з урахуванням положень Закону України «Про публічні закупівлі» № 922-VIII та Закону України «Про оборонні закупівлі» № 808-IX.

Виклад основного матеріалу. Система суб'єктів публічних закупівель в Україні є складним адміністративно-правовим утворенням, у межах якого взаємодіють органи державної влади, органи місцевого самоврядування, установи, підприємства, а також приватні учасники господарського обороту.

Кожен із них виконує специфічні функції, спрямовані на досягнення мети Закону України «Про публічні закупівлі» № 922-VIII (далі – Закон № 922), яка полягає у забезпеченні ефективності, прозорості та створенні конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, запобігання проявам корупції у цій сфері, розвиток добросовісної конкуренції [1].

Система суб'єктів публічних закупівель включає комплекс державних, комунальних і приватних структур, діяльність яких спрямована на забезпечення ефективного використання бюджетних коштів.

Закон № 922 визначає правові та економічні засади здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для забезпечення потреб держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад.

Відповідно до статті 2 Закону № 922 суб'єктів публічних закупівель можна об'єднати в такі групи:

1. Замовники у системі публічних закупівель:

Замовники є центральними суб'єктами системи публічних закупівель, адже саме вони ініціюють закупівлю, визначають її предмет, обсяг, очікувану вартість і несуть відповідальність за ефективне використання бюджетних коштів.

До кола замовників відповідно до статті 2 Закону № 922 належать:

– органи державної влади та правоохоронні органи, органи влади АР Крим,

органи місцевого самоврядування, об'єднання територіальних громад; державні фонди, зокрема – Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, їх територіальні органи; – юридичні особи, які є підприємствами, установами, організаціями та забезпечують потреби держави або територіальної громади; – юридичні особи, які провадять діяльність в окремих сферах господарювання.

Адміністративно-правовий статус замовників характеризується поєднанням владних та управлінських повноважень. Вони виступають розпорядниками публічних коштів, тому їх діяльність підпорядковується нормам публічного права. При здійсненні закупівель Замовники зобов'язаний дотримуватися принципів публічності, зокрема, добросовісної конкуренції серед учасників, недискримінації учасників та рівного ставлення до них, запобігання корупційним діям та зловживанням визначених статтею 5 Закону № 922, а також забезпечити документальне та електронне підтвердження усіх процедур через систему "Prozorro".

Згідно з частиною першою статті 11 Закону № 922 для організації закупівельної діяльності замовники визначають або призначають відповідальних за організацію та проведення процедури закупівлі/ спрощеної закупівлі уповноважених осіб.

Відповідно до пункту 35 частини першої статті 1 Закону уповноважена особа (особи) – службова (посадова) чи інша особа, яка є працівником замовника і визначена відповідальною за організацію та проведення процедур закупівлі/ спрощених закупівель згідно з цим Законом на підставі власного розпорядчого рішення замовника або трудового договору (контракту).

Особливого значення набуває питання відповідальності уповноважених осіб. Відповідно до частини другої статті 44 Закону № 922, за порушення вимог законодавства у сфері публічних закупівель, зокрема за здійснення закупівель без проведення передбачених процедур або з їх порушенням, уповноважені особи поряд із службовими (посадовими) особами та керівниками замовників несуть відповідальність згідно із законами України. Така відповідальність може мати дисциплінарний, адміністративний, цивільно-правовий або кримінальний характер залежно від виду та наслідків правопорушення.

Отже, уповноважена особа замовника є спеціальним суб'єктом адміністративно-правових відносин у сфері публічних закупівель, який поєднує ознаки працівника та носія публічно-владних управлінських функцій. Її правовий статус характеризується підвищеним рівнем відповідальності за забезпечення законності, прозорості та ефективності закупівель.

Поряд з цим Закон України "Про оборонні закупівлі" від 17.07.2020 № 808-IX (далі – Закон 808) у статті 1 визначає, що державні замовники у сфері оборони – є центральні органи виконавчої влади, інші державні органи, військові формування, утворені відповідно до законів України [2]. Вони планують і здійснюють закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення; укладають державні контракти (договір) від імені держави; складають трирічні та річні плани закупівель.

Ця категорія є центральною у системі оборонних закупівель – саме вони формують потреби та проводять закупівлі у секторі безпеки й оборони.

Окремо слід зазначити, що під час воєнного стану роль замовників набуває особливої ваги. У зв'язку з введенням з 24.02.2022 в Україні воєнного стану, Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову від 28.02.2022 № 169 «Деякі питання здійснення оборонних та публічних закупівель товарів, робіт і послуг в умовах воєнного стану» (далі – постанова № 169), якою було визначено особливий порядок здійснення публічних закупівель в умовах воєнного стану.

Публічні закупівлі здійснювались відповідно до постанови № 169 до набрання чинності 19.10.2022 постанови Кабінету Міністрів України від 12.10.2022 № 1178 «Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні

закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування» (далі – постанова № 1178) [3], прийнятої на виконання пункту 37 розділу X «Прикінцеві та перехідні положення» Закону.

Постановою № 1178 затверджено особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування (далі – Особливості), які встановлюють порядок та умови здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом № 922, із забезпеченням захищеності таких замовників від воєнних загроз на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування.

Особливості містять низку положень, які направлені на оперативне та швидке, ефективне та гнучке забезпечення потреб замовників в умовах воєнного стану шляхом проведення закупівель в прозорий та конкурентний спосіб із використанням механізмів та інструментів закупівель, реалізованих в електронній системі закупівель.

У цих умовах замовники отримали ширші дискреційні повноваження, проте залишаються підконтрольними державним органам аудиту.

Водночас Постанова № 1275 [4] установила специфіку оборонних закупівель, де застосовуються закриті процедури та особливий порядок допуску учасників. За її нормами державні замовники закуповують більшість товарів, робіт і послуг без застосування конкурентних процедур, визначених Законами України «Про оборонні закупівлі» та «Про публічні закупівлі», укладаючи натомість прямі договори. Винятками є деякі товари, які з 1 січня 2023 року мають закуповувати через рамкові угоди.

Ці акти підтверджують, що навіть у надзвичайних умовах держава зберігає адміністративно-правові механізми забезпечення законності закупівель.

2. До учасників публічних закупівель (виконавців) належать:

– фізичні особи;

– фізичні особи-підприємці;

– юридичні особи – резиденти або нерезиденти;

– об’єднання учасників – до об’єднання учасників належать:

окрема юридична особа, створена шляхом об’єднання юридичних осіб – резидентів; окрема юридична особа, створена шляхом об’єднання юридичних осіб (резидентів та нерезидентів); об’єднання юридичних осіб – нерезидентів із створенням або без створення окремої юридичної особи [5].

Закон № 808 визначає учасника відбору, як суб’єкта господарювання незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, які в установленому порядку надали цінову пропозицію для участі у відборі, оголошеному державним замовником.

На думку М. Одухи [6], у контексті публічних закупівель поняття «переможець процедури закупівлі» є недоречним, адже переможець – це той, хто здобув перемогу в певній сфері, саме поняття переможця застосовується як категорія осіб у змагальних сферах життєдіяльності громадян. У нашому випадку змагальність як така відсутня, замовник сам обирає із запропонованих варіантів, із ким укласти договір, а від так званого «переможця» не вимагається жодних зусиль для отримання тої самої перемоги, окрім як підготувати відповідний пакет документів. Тобто, термін «виконавець» точніше відображає правову природу цих відносин, оскільки зобов’язання полягають не у перемозі у конкурсних торгах, а у виконанні умов договору про закупівлю.

Адміністративно-правовий статус учасників відрізняється приватно-правовою природою. Вони діють у межах господарської компетенції, однак підпорядковуються публічним правилам, встановленим Законами № 922, № 808 і тендерною документацією. Таким чином, їх статус має подвійний характер – одночасно приватний і публічний.

Функції учасників полягають у забезпеченні конкуренції, наданні економічно вигідних пропозицій, виконанні договірних

зобов'язань. Вони мають право на оскарження рішень замовника до Антимонопольного комітету України, що є гарантією рівності сторін у процедурі закупівель.

3. Окрему категорію становлять органи контролю у сфері публічних закупівель:

– Мінекономіки довкілля та сільського господарства;

– Держказначейство;

– Рахункова палата; – Антимонопольний комітет;

– Державна аудиторська служба.

Перераховані органи реалізують контрольні, аналітичні, санкційні та інші специфічні адміністративно-наглядові функції, серед яких:

Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України – формує політику у сфері закупівель, адмініструє електронну систему "Prozorro" та у відповідності до статті 8 Закону № 922 надає узагальнені відповіді рекомендаційного характеру щодо застосування законодавства у сфері закупівель та надає безоплатні консультації рекомендаційного характеру з питань закупівель на інформаційному ресурсі Уповноваженого органу [1].

Державна казначейська служба України – організовує та контролює виконання Державного бюджету України, управляє всіма державними коштами, боргом і фінансуванням видатків. Також веде бюджетний облік і звітність, розподіляє доходи між бюджетами та встановлює обов'язкові методичні правила для обліку й використання бюджетних коштів.

Рахункова палата є вищим державним колегіальним органом фінансового контролю (аудиту), діяльність якого ґрунтується на принципах законності, незалежності, об'єктивності, безсторонності, гласності та неупередженості. Вона здійснює державний зовнішній фінансовий контроль (аудит) ефективності використання бюджетних коштів, зокрема оцінює законність, результативність і економність витрат у сфері публічних закупівель [7].

Антимонопольний комітет України, зокрема, здійснює державний контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції на засадах рівності суб'єктів господарювання перед законом та пріоритету прав споживачів, запобігання, виявлення і припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренці. контролює дотримання конкурентного законодавства у сфері публічних закупівель, запобігає та припиняє антиконкурентні дії, забезпечує розвиток добросовісної конкуренції й належне конкурентне середовище. Крім того, АМКУ виконує функції органу оскарження та розглядає скарги учасників на рішення, дії чи бездіяльність замовників у процедурах закупівель [8].

Державна аудиторська служба – реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю, здійснює державний фінансовий контроль, спрямований на оцінку ефективного, законного, цільового, результативного використання та збереження державних фінансових ресурсів, досягнення економії бюджетних коштів, внесення Міністру фінансів пропозицій щодо формування державної політики у сфері державного фінансового контролю.

Рахункова палата, Антимонопольний комітет України, а також центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю, формують систему інституційного контролю у сфері публічних закупівель та здійснюють відповідні контрольні функції в межах повноважень, визначених Конституцією та законами України.

Зазначені органи виконують взаємодоповнюючі функції, що забезпечують багаторівневий контроль у сфері публічних закупівель: від попередження порушень і захисту конкуренції до подальшого аудиту ефективності використання публічних фінансів.

Водночас ці органи не мають права втручатися у проведення процедур закупівель, а їхній контроль спрямований на забезпечення законності, прозорості, конкурентності та ефективності використання бюджетних коштів.

Громадський контроль є важливою складовою системи забезпечення прозорості публічних закупівель. Він ґрунтується на принципах відкритості, підзвітності та участі громадськості у процесі нагляду за використанням публічних коштів. Відповідно до Закону № 922, громадський контроль забезпечується через вільний доступ до всієї інформації, щодо публічних закупівель, яка

підлягає оприлюдненню відповідно до цього Закону, зокрема шляхом здійснення аналізу і моніторингу інформації, розміщеної в електронній системі закупівель, а також шляхом інформування через електронну систему закупівель або письмово органи, що уповноважені здійснювати контроль, про виявлені ознаки порушення (порушень) законодавства у сфері публічних закупівель [6]. Громадяни та громадські організації мають можливість здійснювати аналіз і моніторинг оприлюднених даних, а також інформувати органи контролю про виявлені порушення.

Залучення громадськості до контролю здійснюється згідно із законами України «Про громадські об'єднання», «Про звернення громадян», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про відкритість використання публічних коштів». Такий нормативний комплекс формує правові гарантії відкритості й дозволяє громадським інституціям відігравати роль додаткового механізму контролю.

Водночас Закон № 922 прямо передбачає обмеження: громадяни, громадські організації та їх спілки не мають права втручатися у процедуру закупівлі або спрощену закупівлю. Це забезпечує баланс між контролем і недопущенням стороннього впливу на здійснення закупівель.

Вважаю, що участь громадськості сприяє зниженню корупційних ризиків і підвищенню ефективності системи закупівель, але потребує чітких механізмів взаємодії з органами влади.

Таким чином, перераховані інституції утворюють вертикаль адміністративного контролю, яка забезпечує законність, прозорість і підзвітність процесів закупівель. Саме ця підсистема формує адміністративно-наглядовий рівень публічних закупівель.

Як вбачається з праці О. Матвєєва [9], у системі закупівель простежується ієрархічна структура суб'єктів, де Кабінет Міністрів України виступає координатором політики, а державні замовники й виконавці реалізують конкретні контракти. Така модель може бути використана як аналог для побудови ефективної системи цивільних публічних закупівель.

Загалом адміністративно-правовий статус суб'єктів публічних закупівель визначається поєднанням їх прав, обов'язків та підзвітності. Замовники наділені владними повноваженнями, тоді як учасники діють у межах приватно-правових інтересів, але підпорядковуються публічним правилам. Такий дуалізм є характерною рисою системи публічних закупівель.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що система суб'єктів публічних закупівель в Україні є складним багаторівневим утворенням адміністративно-правового характеру, у межах якого взаємодіють замовники, учасники, органи контролю, оскарження та регулювання. Кожен із цих суб'єктів виконує чітко визначені функції, спрямовані на забезпечення ефективного, законного та прозорого використання публічних коштів.

Сучасна система публічних закупівель виконує не лише інструментальну роль у забезпеченні державних потреб, а й стратегічну – як важливий механізм реалізації державної політики, формування конкурентного середовища та зміцнення довіри до органів публічної влади. Вона поєднує правові, економічні та управлінські елементи, що свідчить про її комплексний характер та належність до ключових інститутів адміністративного права.

У контексті воєнного стану система публічних закупівель демонструє здатність до гнучкої адаптації та реформування, що дозволяє оперативно задовольняти нагальні потреби в тому числі і оборонного сектору, зберігаючи при цьому принципи ефективності, прозорості та доброчесності. Це підтверджує, що публічні закупівлі є не лише процедурним інструментом, а й важливим елементом забезпечення національної безпеки.

Отже, подальший розвиток системи суб'єктів публічних закупівель має відбуватися шляхом удосконалення правового регулювання, підвищення рівня професійної підготовки уповноважених осіб, розширення електронних інструментів контролю та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Такий підхід сприятиме посиленню ефективності державного управління, зміцненню довіри до публічної влади та забезпеченню сталого соціально-економічного розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text (дата звернення: 10.01.2026);
2. Закон України «Про оборонні закупівлі» від 17.07.2020 № 808-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/808-20#Text (дата звернення: 20.02.2026).
3. Постанова КМУ від 12.10.2022 № 1178 «Про особливості здійснення публічних закупівель під час дії воєнного стану» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF (дата звернення: 20.01.2026).
4. Постанова КМУ від 11.11.2022 № 1275 «Про оборонні закупівлі в умовах воєнного стану» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2022-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.03.2026).
5. Публічні закупівлі: суб'єкти публічних закупівель. 2020. URL: https://ips.ligazakon.net/document/situation-doc/SB081524.
6. Одуха М. В. Суб'єкти публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права* : збірник наукових праць. 2020. № 4. С. 82–89.
7. Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII «Про Рахункову палату» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19%20#Text (дата звернення: 04.04.2026).
8. Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII «Про Антимонопольний комітет України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text (дата звернення: 08.04.2026).
9. Матвєєв О. М. Суб'єкти оборонних закупівель: правовий статус та особливості взаємодії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3. С. 424–430. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.64

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

Дата першого надходження статті до видання: 09.04.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.05.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 21.05.2026

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 2

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп’ютерна верстка • Юлія Станіславівна Семенченко

Дата розміщення онлайн: 21.05.2026. Дата друку: 28.05.2026.
Формат 60×84/8. Гарнітура Verdana.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 36,04. Замов. № 0526/499. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглезі, 6/1, м. Одеса, 65101
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.